Ondokuzmayıs Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ORHON, UYGUR ve KARAHANLI METİNLERİNDEKİ MESLEKLER BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜ

Hazırlayan:

Serkan Şen

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Salih Demirbilek

Doktora Tezi

Samsun, 2007

ÖNSÖZ

Dil yalnızca kurallar bütünü değildir. Kültür dediğimiz yaşam biçimlerini çağlar ötesine dil iletir. Bir milletin yaşadığı çağ ile ne derece barışık olduğu, o milletin dil ürünlerine bakılarak kestirilebilir. Bu gerçeğe yıllar önce Şinasi Tekin şöyle işaret etmiştir: "Bir milletin tarihinin muayyen devirlerindeki 'yaşayış tarzını' tayin etmek hususunda bize en emin ve doğru ipuçları verebilecek şey, o milletin, o devirden kalma, nev'i ne olursa olsun, yazılı vesikalarıdır. Demek oluyor ki, yazılı vesikaların dikkatle tetkiki, bize o milletlerin arkasında saklı duran medeniyet tipini olduğu gibi gösterebilecektir.". Tarihçi Kemal Karpat bir adım daha ileri giderek "Türkiye'nin sosyal tarihini yazacakların ilk sağlam kaynağı şüphesiz ki edebiyat olacaktır." demektedir. Kelimeler, kavramların üniformalarıdır, kavramlara açılan kapılardır. Kavram varsa kelime de vardır. Kavramlar ise kültürel miras üzerinde olgunlaşır. Bu kurguda 'söz', kültürün hamalıdır.

Türk kültürü günümüze dek sosyal bilimlerin pek çok değişik alanı esas alınarak incelenmiştir. Tarih, sanat tarihi, sosyoloji, sosyal psikoloji, ilahiyat, arkeoloji, dil ve edebiyat gibi alanlarda çalışan bilim insanları, yetiştikleri disiplinlere ağırlık vererek kültür varlıklarımız üzerine araştırmalar yapmışlardır. Bununla birlikte Türklüğün ilk kültürel kaynaklarını barındıran Orta Asya Türk tarihinin ülkemizde ağırlıklı olarak siyasî tarih açısından ele alındığı bir gerçektir. Bu durum eski Türk toplumunun genelde yönetenler üzerinden değerlendirilmesi gibi bir sonucu doğurmuştur. Zira yöneticiler, siyasî tarihin oyun kurucularıdır. Oysa yönetilen sıradan vatandaşın da kendine has bir dünyası vardır ve bu dünya gerçeğe daha yakındır. Gerçeğin peşinde koşan araştırmacı tarihin sokaktaki adamını, onun uğraşılarını atlamamalıdır. Geçmiş ekonomik, sosyal ve kültürel noktalardan da ele alınmalıdır. Aksi takdirde geçmiş ile aramızda kurulacak bağın sağlamlığı hayli tartışılacaktır.

Günümüze ulaşan Eski Türkçe metinlerin yayımı büyük ölçüde tamamlanmış, bu metinlerde kullanılan dilin gramerine yönelik pek çok çalışma yapılmıştır.

Türklüğün ortak mirası konumundaki Eski Türkçe metinleri kültür tarihimizin verileri olarak kabul edip eski Türk kültürünü eser- insan- toplum temelinde değerlendiren araştırmalar günümüzde öne çıkmaya başlamıştır. Son yıllarda Eski Türkçe üzerine çalışan araştırmacılar, ellerindeki dil malzemesinden hareketle tarım, ekonomi, ticaret, günlük yaşam gibi konularda Türk kültür tarihinin aydınlatılmasına değerli katkılarda bulunmuşlardır. Bu katkıların artarak sürmesi çoğunlukla yabancı kaynaklar ışığında gerçekleşen Orta Asya Türk tarihi incelemelerini daha tarafsız ve gerçekçi bir zemine çekecektir.

Elinizdeki çalışma, eski Türk toplumuyla ilgili yabancı kaynakları ihmal etmemekle birlikte, bizzat bu insanların- Eski Türklerin- kaleminden çıkmış metinlerle onların kültürünü değerlendirme imkanı sunmaktadır. Çalışmada Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait metinler taranarak eski Türk toplumunda icra edilen serbest ve resmî meslekler tespit edilip örneklendirilmiştir. Meslek adına dair etimoljik bilgilere değinilerek, metinler arası bir okumayla mesleklerin icrasına dair bulgulara yer verilmiştir. Bu bulgular tarihî kaynakların sunduğu verilerle desteklenmiştir. Böylece, Eski Türkçe metinlerin taşıyıcılığını yaptığı kültür malzemesiyle beliren eski Türk kültürü, meslekler çerçevesinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu vesileyle, Türkiye şartlarında ulaşamadığım bazı eserleri görebilmem için bana özel kütüphanesini açan Prof. Dr. Mehmet Ölmez'e ve değerli görüşleri esirgemeyerek karşılaştığım bir takım güçlükleri aşmama yardımcı olan Prof. Dr. Ceval Kaya'ya içtenlikle teşekkür ediyorum.

Danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Salih Demirbilek'e gösterdiği ilgi için teşekkürü bir borç biliyorum.

ÖZ

[ŞEN, Serkan]. *[Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü]*, [Doktora Tezi], Samsun, [2007].

Meslekler, toplumların yaşam biçimlerini yansıtır. Bir toplumda icra edilen mesleklere ve bu mesleklere verilen öneme bakılarak o toplumun kültürel yapısı hakkında fikir edinilebilir. Eski Türk kültürünü meslekler açısından tahlil eden özgün bir çalışma günümüze dek yapılmamıştır. Bu eksikliği gidereceğine inandığım tezimde Eski Türkçenin taşıdığı kültür malzemesinden hareketle eski Türk toplumundaki çalışma hayatı üzerinde durulmuştur. Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait metinlerden görülen meslekler, tarihî kaynaklar ışığında incelemeye tabi tutulmuştur. Meslek icracılarına ad olan sözcükler, biçim ve anlam yönleriyle araştırılmıştır. Eski Türk kültüründe görülen meslekler, ilgi alanlarına göre sınıflandırılıp ne tür ihtiyaçlardan doğdukları ve nasıl icra edildikleri belirlenmeye gayret edilmiştir. Tespit edilen iki yüz dolayında meslek göstermiştir ki Eski Türklerde gelişmiş bir çalışma hayatı mevcuttur. Meslek icracılarına ad olan sözcüklüklerin çok büyük bir kısmı Türkçedir. Eski Türkçe bu bakımdan oldukça sadedir. Uygar bir toplumda bulunması gereken her türden meslek Eski Türkler arasında mevcuttur. Bu durum Eski Türkleri barbar olarak göstermek isteyen araştırmacıları haksız çıkarmaktadır. Eski Türk toplumunda yaşadıkları çağa göre yüksek bir medeniyet tarzını benimsemiş zümrelerin ilk dönemlerden başlayarak var olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler

Eski Türkçe, Eski Türkler, Meslek, Kültür, Dil.

ABSTRACT

[ŞEN, Serkan]. *[Old Turkish Culture At The Context Of Professions Mentioned In The Texts Of Orkhon, Uighur and Qarakhanid]*, [Ph. D. Dissertation], Samsun, [2007].

Professions reflect the life styles of the societies. An idea can be formed about the cultural structure of a society by focusing on the professions performed and the importance given to these professions in that society. A study that analyses the old Turkish culture according to the professions has not been performed up to now. In my thesis, which I believe will satisfy this absency, work life of old Turkish society is dwelled upon with the help of cultural material carried by the old Turkish. The professionsseen in the texts of Orkhon, Uighur and Qarakhanid periods have been examined under the light of historical sources. The words used as the names for the performers of the professions have been searched with respect to their forms and meanings. The professions seen at the old Turkish culture have been classified according to their concerning area and from what kind of needs they arised and how they were performed have been tried to be determined. About two hundreds determined professions show that there has been a developed working life in old Turks. Most of the words used as the name for the performer of the professions are Turkish. Old Turkish, in this way, is quite simple. All types of professions that should be found in a civilized society were present at old Turks. This situation proves the researchers who claim that the ancient Turks were barbarian to be wrong. This situation also shows that groups adopting a high civilization despite the era they live in in old Turkish society exist from the beginning of the first periods.

Key Words

Old Turkish, Old Turks, Profession, Culture, Language.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ……i
ÖZ……...iii
ABSTRACT……...iv
İÇİNDEKİLER……..v
KISALTMALAR ……..……xvi
I. İŞARETLER VE GENEL KISALTMALAR ……..…..……..xvi
II. SİVE VE LEHÇE KISALTMALARI ……..……...xvii
GİRİŞ……..1
I. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı……...1
II. Çalışmanın Sınırlılıkları……...3
III. Çalışmanın Amacı……...4
IV. Konu Üzerine Yapılan Araştırmalar…….5
V. Taranan Metinlerin Tespit ve Tenkidi……6
VI. Çalışmada İzlenen Yöntemler…….....9

BÖLÜM 1: HAYVANCILIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Hayvancılık……11
II. Hayvancılık Mesleğinin Genel Olarak Adlandırılışı.....13
a) İgdişçi: 'Hayvan yetiştiricisi, besici.'……13
b) Yılkıçı: 'Hayvan yetiştiricisi, besici.'……15
III. At Yetiştiriciliği Mesleği…..…….....17
a) Yuntçı: 'At yetiştiricisi, at çobanı.'……19
IV. Koyun Yetiştiriciliği Mesleği….....21
a) Koñçi / Koyncı / Koyçı: 'Koyun yetiştiricisi, koyun çobanı.'…….....22
V. Sığır Yetiştiriciliği İle İlgili Meslekler……..……24
a) Udçı: 'Sığır yetiştiricisi, sığır çobanı, sığırtmaç.'……..25
b Bukaçı: 'Boğa yetiştiricisi.'……26
VI. Kümes Hayvancılığı İle İlgili Meslekler..……28
a) Takıgu İgidgüçi: 'Tavuk besleyicisi, tavukçu'……28
b) Kazçı: 'Kaz yetiştiricisi, kaz çobanı.'……30

VII. Genel Olarak Çobanlık Mesleği……...……...31

a) Kütçi: ‘Çoban.’……...32

BÖLÜM 2: AVCILIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Avcılık…….34

II. Avlanan Hayvanın Türüne Göre Meslekler…….35

A. Kaçan Avcılığı İle İlgili Meslekler…….35

a) Abçı / Avcı: ‘Avcı.’……36

b) Äŋçi: ‘Avcı.’……..38

c) Keyikçi: ‘Avcı, yaban hayvanı avcısı.’……...39

ç) Kişçi: ‘Samur avcısı, kürk avcısı.’……..40

d) Mäŋçi: ‘Avcı, av kovalayan.’……42

e) Toŋuzçı: ‘Domuz avcısı.’……...43

B. Uçan Avcılığı İle İlgili Meslekler……45

a) İtärçi: ‘Doğancı.’……...46

b) Kuşçı: ‘Avcı kuşla avcılık yapan; kuş avcısı.’……..…47

C. Yüzen Avcılığı İle İlgili Meslekler…….....49

a) Balıkçı: ‘Balıkçı, balık avcısı.’……...50

III. Avda Kullanılan Malzemenin Türüne Göre Meslekler…….52

a) Çıvgacı: ‘Tuzakçı, tuzakla avlanan.’……..52

b) Torçı: ‘Ağcı, ağ ile avlanan.’…….53

c) Tuzakçı: ‘Tuzakla avlanan.’……...54

BÖLÜM 3: ZİRAATLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Tarım……..57

II. Tarla Bitkileri İle İlgili Meslekler…….....58

a) Tarıgçı: ‘Çiftçi.’…….59

b) Äkinci: ‘Çiftçi, ekinci.’……..61

III. Bahçe Bitkileri İle İlgili Meslekler……...62

a) Bağçı: ‘Bahçe ziraatı yapan, bahçıvan.’…….63

b) Borlukçı: ‘Bahçe ziraatı yapan, bağcı, bahçıvan.’……64

c) Yemişlikçi: ‘Bahçıvan, bahçe tarımı yapan, bağcı.’……..66

IV. Sulama İşleriyle İlgili Meslekler……...67

a) Kudugçı: ‘Kuyu kazıcısı, kuyu açıcısı.’……68

b) Ögän Käsgüçi: ‘Su seti yapımcısı.**’**……..69

c) Suvçı: ‘Suyu idare eden, sulamacı.’…….. 70

BÖLÜM 4: ESNAF VE ZANAATKÂRLIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Esnaf ve Zanaatkârlık……..72

II. Esnaf ve Zanaatkârlıkla İlgili Mesleklerin Genel Olarak Adlandırılışı…73

a) Uz: ‘Usta, zanaatkâr.’ ……73

b Uzagut: ‘Usta, zanaatkâr, esnaf.’ ……...74

III. Giyim ve Tekstille İlgili Meslekler……. ….75

a) Börkçi: ‘Börkçü, başlık yapıp satan kimse.’……. 76

b) Bözçi: ‘Kumaş dokuyucusu, dokumacı.’…….. 78

c) Ätükçi: ‘Ayakkabıcı, pabuççu, kavaf.’……. 80

ç) Kedizçi: ‘Keçeci, keçe imalatçısı.’ ……82

d) Tonçı: ‘Elbiseci, terzi.’ ……84

e) Yiçi: ‘Terzi.’ ……..86

f) Yuŋçı: ‘Yüncü.’ ……87

IV. Gıda ve Beslenmeyle İlgili Meslekler……...89

a) Aşçı: ‘Aşçı.’…….. 90

b) Borçı: ‘Şarapçı, şarap üreticisi, şarap işçisi.’ ……93

c) Ätçi: ‘Kasap.’ ……94

ç) Ätmäkçi / Ötmäkçi: ‘Fırıncı, ekmek yapıp satan.’ ……...96

d) Ögitçi: ‘Değrimenci.’…….98

e) Salçı: ‘Aşçı.’ ……..99

f) Tuji: ‘Kasap.’ ……99

g) Tunurçı: ‘Pastacı, fırıncı.’…….. 100

V. Günlük Hayat -Ev Eşyası Aletleriyle İlgili Meslekler ……..101

a) Altunçı: ‘Kuyumcu.’ ……...102

b) Ayakçı: ‘Kaseci, çanakçı, bardakçı.’ ……..104

c) Kırmaçı: ‘Ağaçtan kap kacak yapan kimse.’ ……..105

ç) Otuŋçı: ‘Oduncu.’……106

d) Sasıçı: ‘Çömlekçi.’……...108
e) Sırçı: ‘Cilacı, vernikçi, boyacı.’…… ...109
f) Targakçı: ‘Tarakçı, tarak yapıp satan.’……....110
g)Tämirçi/ Tämürçi: ‘Demirci.’…… .111
VI. İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler…… .113
a) Igaççı: ‘Marangoz.’…… 115
b)Titigçi: ‘Duvarcı, sıvacı.’……..116
c) Yakşıçı: ‘Çilingir.’……118
ç) Yapı(g)çı: ‘İnşaat ustası, duvarcı.’……...119
VII. Silah Yapmıyla İlgili Meslekler……121
a) Okçı: ‘Ok imalatçısı.’…….. 121
b) Yaçı: ‘Yay ustası’……123

BÖLÜM 5: TİCARETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Ticaret……...126
a) Sart: ‘Tüccar, satıcı.’……127
b) Satıgçı: ‘Satıcı, tüccar.’……... 129
c) Säküçi: ‘Hırdavatçı, çerçi.’……. 132

BÖLÜM 6: MALİYEYLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Maliye……...134
a) Agıçı: ‘Hazinedar.’…….. 136
b) Amga /Imga: ‘Mal müdürü, veznedar.’ ……..137
c) Kalançı: ‘Vergi memuru, Kalan vergisini toplayan kimse.’…….. .138
ç) Sakışçı: ‘Muhasebeci.’…….140
d) Tsaŋçı: ‘Hazinedar.’……141

BÖLÜM 7: ULAŞIM ve TAŞIMACILIKLA İGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Ulaşım ve Taşımacılık……142
II. Kılavuzlukla İlgili Meslekler……... 142
a) Çufga: ‘Kılavuz.’…….143

b) Kulavuz: ‘Kılavuz, rehber.’……... 143

c) Suvçı: ‘Kılavuz kaptan.’…….. 145

ç) Tägürtçi: ‘Rehber, refakatçi’…….. 145

d) Uduzgak: ‘Kılavuz, öncü.’…….....146

e) Yerçi: ‘Kılavuz, rehber.’ ……147

f) Yolçı: ‘Kılavuz, rehber.’……...148

III. Taşımacılıkla İlgili Meslekler…… 149

a) Äşgäkçi: ‘Eşekle taşımacılık yapan.’……...149

b) Kaŋlıçı: ‘Arabacı, sürücü…….. .151

c) Kemiçi: ‘Gemici, denizci.’……...153

ç) Köçütçi: ‘Kervan başı.’……154

d) Yaŋaçı: ‘Fiil ile nakliyecilik yapan.’……...155

f) Yükçi: ‘Hamal.’ ……...157

BÖLÜM 8: HABERLEŞME ve İLETİŞİMLE İLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Haberleşme ve İletişim……158

II. Haber ve Posta İşleriyle İlgili Meslekler…….158

a) Arkış: ‘Haberci, posta.’……159

b) Äşkinçi: ‘Hızlı posta, kurye.’……. .160

c) İlımga: ‘Hükümdarın mektuplarını yazan görevli, katip.’…….. 161

ç) Tirkiş: ‘Haberci, posta.’……...163

d) Yarlıgçı: ‘Tellal.’…….163

III. Diplomasi İle İlgili Meslekler…….166

a) Elçi: ‘Elçi, sefir.’……..166

b) Kälämäçi: ‘Tercüman.’……168

c) Sabçı / Savcı: ‘Elçi, haberci.’…….. 169

ç) Tılmaç: ‘Tercüman.’……171

d) Yalabaç / Yalavaç/ Yalafar: ‘Elçi, temsilci.’…….172

BÖLÜM 9: MADENCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Madencilik……175

a) Tuzçı: ‘Madenci, tuzcu.’ …….176

BÖLÜM 10: EĞİTİM ÖĞRETİM ve KÜLTÜRLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Eğitim, Öğretim ve Kültür……..178

a) Âlim: ‘Bilgin, âlim.’…….179

b) Bahşı: ‘Bilgin, öğretmen.’……180

c) Bilgä: ‘Bilgin, âlim, danışman.’……...182

ç) Bitigçi: ‘Yazıcı, katip, hattat, müstensih.’……184

d) Bitgäçi / Bitkäçi: ‘Yazıcı, katip, hattat, müstensih.’……...186

e) Boşgutçı: ‘Öğretmen / Öğrenci.’……..187

f) Ävirgüçi: ‘Çevirmen, metin tercüme eden.’…….188

g) Fäyläsuf: ‘Filozof, felsefeci.’……...190

ğ) Tıtsı: ‘Öğrenci, şakirt, çömez.’……191

BÖLÜM 11: DİNLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Din……192

II. Gök Tanrı İnancıyla İlgili Meslekler…….....192

a) Kam: ‘Şaman, kam; büyücü, üfürükçü, kahin, halk hekimi.’…….193

III. Budizm İle İlgili Meslekler…….195

a) Nomçı: ‘Vaiz, din bilgini.’……...196

b) Şamnanç: ‘Kadın Buda rahibi.’……...197

c) Toyın: ‘Budist rahip.’……...199

ç) Törüçi: ‘Vaiz.’……..201

IV. Maniheizm İle İlgili Meslekler……202

a) Mojak: ‘Maniheist din adamı, baş rahip.’……203

BÖLÜM 12: DİLENCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Dilencilik……...205

a) Buşıçı: ‘Dilenci, sadaka toplayıcısı.’…….. 206

b) Karaçı: ‘Dilenci.’…….207

c) Kolguçı / Koltguçı / Kolunguçı: ‘Dilenci.’…… 208

ç) Uuntuçı / Umduçı: ‘Dilenci.’……. 209

BÖLÜM 13: SAĞLIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Tıp……211

a) Atasagun: ‘Doktor.’……213

b) Ämçi: ‘Hekim, eczacı.’……214

c) Otaçı: ‘Doktor, hekim, eczacı.’……216

BÖLÜM 14: BÜYÜ, FAL ve KEHANETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Büyü, Fal ve Kehanet……..……....220

a) Afsunçı: ‘Büyücü, efsuncu.’……... 221

b) Arvışçı: ‘Efsuncu , büyücü, üfürükçü.’……..... ..222

c) Bitkäçi: ‘Muskacı.’……...224

ç) Darnıçı: ‘Efsuncu, büyücü, üfürükçü.’…….... 225

d) Kam:‘-Gök Tanrı inancı sonrasında- Büyücü, kahin.’……226

e) Körümçi: ‘Falcı, kahin.’……..227

f) Mogoç : ‘Sihirbaz, büyücü.’……229

g) Muabbir: ‘Rüya tabircisi.’……...230

ğ) Muazzim: ‘Büyücü, efsuncu.’……. 230

h) Tüş Yorguçı / Yörgüçi: ‘Rüya tabircisi.’……...231

ı) Yadçı / Yatçı: ‘Yada taşıyla iklimi değiştiren büyücü.’……...233

i)Yelviçi: ‘Büyücü, sihirbaz, gözbağcı.’……...235

j) Yultuzçı~Yulduzçı: ‘Müneccim, astrolog.’…….237

BÖLÜM 15: ADALETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Adalet……240

a) Bukaguçı / Bukagulukçı: ‘Zindancı, işkenceci.’……... 241

b) Çantal: ‘Cellat.’……..... 243

c) Çapıtgan: ‘Cellat.’……...244

ç) Każı: ‘Kadı, hakim, yargıç.’ ……245

d) Kıyınçı / Kınçı / Kınaguçı: ‘Zindancı, işkenceci.’…….. .245

e) Muhtäsib: ‘Ceza amiri, belediye işlerine bakan memur.’……247
f) Ölütçi: ‘Cellat, katil.’……....248
g) Tönökçi: ‘Gardiyan, zindancı.’……... 249
ğ) Yargan / Yarguçı: ‘Yargıç, hakim.’**……**250

BÖLÜM 16: GÜVENLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Güvenlik……...253
II. Dış Güvenlikle İlgili Meslekler…… 253
1. Askerlik Mesleği……253
a) Çärig: ‘Asker.’…… 254
b) Sü: ‘Asker.’……..256
c) Yagıçı: ‘Savaşçı, muharip.’……. 257
2. İstihbaratla İlgili Meslekler…….....258
a) Bakguçı: ‘Casus.’…….260
b) Sınagçı: ‘Casus.’……..260
c) Tıl: ‘Casus.’……..262
ç) Tiŋçi: ‘Casus.’……..263
III. İç Güvenlikle İlgili Meslekler……... 264
a) Elgürçi: ‘Bekçi, muhafız.’……...265
b) Kapagçı / Kapugçı: ‘Kapıcı, bekçi, muhafız.’……266
c) Korıgçı: ‘Korucu, koruyu ya da özel bir alanı bekleyen.’……268
ç) Korıgu:‘Muhafız.’…….....269
d) Küzätçi /Küzädçi / Küdäzçi: ‘Muhafız, bekçi.’…….269
e) Kügçi: ‘Muhafız, bekçi.’…… 271
f) Sakçı: ‘Bekçi.’……..272
g) Turgak: ‘Muhafız, gündüz muhafızı.’…….273
ğ) Yatgak: ‘Muhafız, gece muhafızı.’**……..**274

BÖLÜM 17: YÖNETİCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Yöneticilik……276

a) Başçı: ‘Yönetici, amir.’……276
b) İş Aygucı: ‘İş buyurucu, amir, ustabaşı.’…….277

BÖLÜM 18: YARDIMCI MESLEKLER

I. Eski Türklerde Çıraklık ve Yardımcılık……..279
a) Bala: ‘Çırak.’……279
b) Boşgut: ‘Çırak.’……280
c) Çupan: ‘Kizir, köy büyüğünün yardımcısı.’……280
ç) Udmak: ‘Çırak, şakirt, hizmetçi.’……281

BÖLÜM 19: HİZMETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Hizmet Sektörü……282
II. Köle Olarak Çalışan Hizmetçiler……282
a) Karabaş: ‘Köle.’……. 283
b) Kırkak: ‘Kadın köle, cariye.’……. 284
c) Kul: ‘Erkek köle.’…… 285
ç) Kulut: ‘Erkek köle.’…… 287
d) Küŋ: ‘Kadın köle, cariye.’……...287
e) Yalŋuk: ‘Kadın köle, cariye.’……...289
III. Hür Olarak Çalışan Hizmetliler……290
a) Tapıgçı / Tapagçı / Tapugçı: ‘Hizmetçi, çalışan.’……..290
b) Udugçı: ‘Hizmetçi.’…….292
c) Yumuşçı: ‘Hizmetçi, uşak, ayakçı.’…….293
IV. Belli Bir Görevle Yükümlü Hizmetliler……....294
a) İdişçi: ‘İçkici, sâki, garson.’…….294
b) Ordu Başı: ‘Hükümdarın hizmetçisi, yaygıcısı; temizlikçi.’…….....296
c) Orunçı: ‘Taht görevlisi, resmî hademe, sekreter.’……...297
ç) Töşäkçi: ‘Beyin yatağını derleyip toplayan hizmetçi, döşekçi.’……..297
d) Tugçı: ‘Tuğcu, bayraktar, sarayda tuğlardan sorumlu kimse.’…….....298
e) Yuguçı: ‘Çamaşırcı, yıkayıcı.’…….300

BÖLÜM 20: GÜNDELİK İŞLERLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Gündelik İşler……..302

a) Maraz: ‘Ücretli adam, ırgat.’……...302

b) İşçi: ‘İşçi, amele.’…….302

c) Tärçi: ‘Amele, ırgat, gündelikçi.’…….. 303

BÖLÜM 21: SANATLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Sanat…….305

a) Bädizçi: ‘Ressam, heykeltıraş, süsleme sanatçısı.’……..305

b) Bödigçi: ‘Dansçı.’……309

c) Kuŋkauçı: ‘Çalgıcı, harp çalan, kopuzcu.’……..310

ç) Oyınçı: ‘Sahne sanatçısı, gösteri sanatçısı, oyuncu.’…….. 312

d) Şair: ‘Şair.’……...314

e) Yıragu/ Iragu: ‘Ses sanatçısı, şarkıcı.’**……..** 315

BÖLÜM 22: EĞLENCE HAYATIYLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Eğlence Hayatı…….318

a) Äkäk: ‘Hayat kadını, fahişe.’……...318

b) Ärsäk: ‘Hayat kadını, fahişe.’……..318

c) Tagunçı: ‘Soytarı.’…….. 319

ç) Timçi: ‘İçki satıcısı, meyhaneci.’…….320

BÖLÜM 23: MEŞRU OLMAYAN MESLEKLER

I. Eski Türklerde Kanun Dışılık……...322

a) İgit: ‘Dolandırıcı, haydut, hırsız.’ ……...322

b) Karakçı: ‘Haydut, eşkıya.’…….....323

c) Kunuk:‘Dolandırıcı, hırsız.’……324

ç) Ogrı:‘Hırsız.’……325

d) Särkär / Säkärçi: ‘Eşkıya, haydut.’……326

f) Yol Tuzumçı: ‘Yol kesen, eşkıya.’……...327

SONUÇ……329

III. TARANAN METİNLER ve KISALTMALARI ……..336

1. Orhon Türkçesi Metinleri……..336
2. Uygur Türkçesi Metinleri……..338
3. Karahanlı Türkçesi Metinleri…….....356
KAYNAKÇA……..357
MESLEKLER DİZİNİ……..393
ÖZGEÇMİŞ……399

KISALTMALAR

I. İŞARETLER VE GENEL KISALTMALAR

c.	Cilt.
Çev.	Çeviren.
Haz.	Hazırlayan.
TDK	Türk Dil Kurumu.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
s.	Sayfa.
S.	Sayı.
vb.	Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi.
/	Eski Türkçe ibare ile o ibarenin günümüz Türkçesine çevirisi kısımlarını ayırır.
///	Okunamayan kısımları gösterir.
(?)	Okunuşu ve anlamlandırılması sorunlu kelimeleri gösterir.
...	Başlangıcı ya da devamı olan ibareleri gösterir.
öl.	Ölümü.
ä	Eski Türkçe metinler için açık ‘e’işareti.
e	Eski Türkçe metinler için kapalı ‘e’ işareti.
ŋ	Eski Türkçe metinler için nazal ‘n’ işareti.
KB	Kutadgu Bilig.
MK	Mahmûd el Kaşgarî.

II. ŞİVE VE LEHÇE KISALTMALARI

Alt: Altay Türkçesi

Az: Azeri Türkçesi

Bşk: Bşk Türkçesi

Çağ: Çağatay Türkçesi.

Çuv: Çuvaş Türkçesi

ET: Eski Türkçe

ETü: Eski Türkiye Türkçesi

Gag: Gagauz Türkçesi

Hak: Hakas Türkçesi

Har: Harezm Türkçesi

Kar: Karaçay -Malkar Türkçesi.

Kıp: Kıpçak Türkçesi

KKlp: Karakalpak Türkçesi

KrTat: Kırım Tatarcası

Krg: Kırgız Türkçesi

Kry: Karay Türkçesi

Kzk: Kazak Türkçesi

Nog: Nogay Türkçesi

Osm: Osmanlı Türkçesi.

Özb: Özbek Türkçesi

Şor: Şor Türkçesi

Tat: Tatar Türkçesi

Tel: Teleüt Türkçesi

Tkm: Türkmen Türkçesi

Tuv: Tuva Türkçesi

Tür: Türkiye Türkçesi

TürA: Türkiye Türkçesi Ağızları

YUyg: Yeni Uygur Türkçesi

Yak: Yakut Türkçesi

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Tarih öncesi devirlerden itibaren aletler yapmaya başlayan insanlar daha sonraki zamanlarda bu yeteneklerini geliştirerek meslek dalları oluşturmuşlardır. M.Ö. VIII. yüzyılda Asur sarayında çeşitli mesleklerin icra edildiği bilinmektedir. İbni Haldun'a göre sanayi, yerleşik hayatın ve medeniyetin olgunlaşıp genişlemesiyle doğru orantılıdır. Göçebelik kültürü ancak basit, sade derecedeki hüner ve sanatları içerir. Toplum hayatının ilerlemiş olduğu şehirlerde meslek edinenler için zanaatlar geçim ve kazanç vasıtasıdır. Şehirlerdeki medeni hayatın gereği ve gelişmişliğin göstergesi olarak meslekler çoğalır (Merçil 2000: 1). Bu bağlamda Eski Türklerdeki mesleklerin tespiti onların kültür ve medeniyet tipini belirleyebilmenin önemli yollarından biridir.

Eski Türkler Hunlardan başlayarak hayvan yetiştiriciliği (bozkır ekonomisi) yanında verimli arazilerde ziraatla; deniz, göl ve akarsu kıyılarında ise balıkçılıkla uğraşmışlardır. Ayrıca, avcılık ve diğer zanaatlar da Eski Türklerin önemli geçim kaynakları arasında yer almıştır (Çoruhlu 1993: 9). Orhon Yazıtlarında geçen "ötükän yışda idi yok ärmiş el tutsık yer ötükän yış ärmiş" (T Tekin 1995: 34) "Ötüken dağlarından daha iyisi asla yok imiş. Ülke edinecek yer Ötüken dağları imiş." (T Tekin 1995: 35); "ötükän yer olurup arkış tirkiş ısar näŋ buŋug yok" (T Tekin 1995: 36) "Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin' e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz." (T Tekin 1995: 37) gibi ifadeler Göktürk döneminde konmanın önemine işaret etmektedir. Tarihî kaynaklar da Göktürkler arasında yerleşik bir kitlenin bulunduğunu doğrulamaktadır (Golden 2000: 115). Yerleşiklik, toplumdaki meslekî çeşitliliği artmıştır. Bu artışta Göktürk döneminde Çin'e götürülen binlerce Türk arasında buradan değişik meslekler öğrenerek geri dönenlerin de (Taşağıl 2004a: 9) payı vardır. Ötüken Uygur devleti döneminde Türkler, kervan yolu ellerinde olduğu için ticaret usullerini öğrenmişler böylece şehir ve şehirlileri iyi ve kötü taraflarıyla yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Ticaretle elde ettikleri malları artık çadırlarda koruma imkanı olmadığı için dört taraflı evler inşa ederek yerleşik hayata geçiş

yapmışlardır (Ş Tekin 1976: 13). Ötüken Uygurlarının yerleşik hayata geçişi onlarda sanat ve mesfleklerin türlerini çoğaltmıştır (Mackerras 2000: 452). Ötüken sonrası Turfan'a göçen Uygurlar tamamen yerleşik hayatı benimseyerek çeşitli mesleklerle ilgilenmişlerdir. Uygurca bir yazmada kazganç kılmak 'kazanç elde etme' için tarıg tarımak 'çiftçilik'; yılkı egidmäk 'hayvancılık'; satıgka yulugka barmak 'ticaret yapmak' yolları sıralanmıştır (Hamilton 1998: 33). Turfandaki Uygurlardan kalan metinler arasında iş hayatıyla ilgili sorunların ele alındığı mahkeme kayıtlarına (Adams 1989) ulaşılması bu dönemde Türkler arasında canlı bir çalışma hayatının varlığını düşündürmektedir. Karahanlı dönemi eserlerinden **Kutadgu Bilig**'de saray görevlilerine (Arat 2003: 188-218) ve toplum katmanlarını oluşturan meslek erbabına (Arat 2003: 314-324) dair verilen bilgiler dönemin toplumda meslekî uzmanlaşmanın belirginleştiğini göstermektedir. **Kutadgu Bilig**'de zanaat erbabı ile münasebetin anlatıldığı altmışıncı bölümde belli başlı zanaatkârlar sıralandıktan sonra "Bunların sayısı pek çoktur; sayarsan, söz uzar, kalanları sen kendin tasavvur et." (Arat 2003: 323) denilerek meslek türlerinin fazlalığı vurgulanmıştır.

Türkologlar arasında Eski Türkçeyi, Orhon ve Uygur dönemlerinden ibaret sayma ya da bunlara Karahanlı dönemini de ekleme gibi eğilimler mevcuttur. Süre gelen bu eğilim farklılığına karşı ittifak edilen husus Karahanlı dönemi dil özelliklerinin, Orhon ve Uygur metinlerinin dil özellikleriyle büyük oranda örtüştüğüdür. O nedenle, Karahanlı metinleri de çalışmanın kapsamına alınmış, kavramlar merkezli karışıklıklara yol açmamak için metinlerin ait olduğu dönemler tezin başlığında teker teker sıralanmıştır. Dil tarihçileri Türkçenin gelişme safhalarını sınıflandırırken Eski Türkçeyi, "Türkçeyi metinle ve 'Türk' adı ile takip edebildiğimiz gerçek bir devre" olarak nitelendirip VI-XI. yüzyıllar arasını kapsadığını belirtmişlerdir (Karamanlıoğlu 1984: 22, 23). Tarihçiler M.S. 500-1000 yılları arasını Orta Asya tarihinin Eski Türk Çağı olarak kabul etmişlerdir. Türklerin kesintisiz olarak büyük bir siyasal ve kültürel etkinlik gösterdikleri bu çağ bazılarınca 1250 yıllarına, Koço Uygur Hanlığının yıkılışına dek sürmüştür (Tezcan 1994: 275). Görülüyor ki Eski Türkçe tarih çizgisinde Eski Türklerle birlikte ilerlemiştir.

Dil tarihi çalışmalarında Eski Türkçe öncesi evreler kuramsal olarak "Ön Türkçe" ve "Ana Türkçe" olarak adlandırılabilinmiştir (Tezcan 1994: 272). Bunun yanında Eski Türkçe öncesi devirler, Ahmet Caferoğlu'nun yaptığı gibi, İlk Türkçe, En Eski Türkçe (Proto Türkçe) şeklinde kısımlara da ayrılmıştır. İlk Türkçe, Hun, Avar, Bulgar, Sabir, Hazar gibi ilk Türk topluluklarının dilini içeren, elde fazla dil malzemesi olmayan bir dönemdir (Akar 2005: 56). Son yıllarda bir takım araştırmalarla sağlamlaştırılmaya çalışılan (Ercilasun 2004: 35-37; Akar 2005: 52-55) En Eski Türkçe (Proto Türkçe) dönemi ise, Türkçeyi bir Ana Altaycadan ayrılmış kabul edenlerin Türkçenin artık bağımsız olarak oluşmaya başladığını düşündükleri 'nazarî' bir devredir (Karamanlıoğlu 1984: 21). En Eski Türkçenin (Proto Türkçe) kullanıcıları ise 'Proto Türkler' ya da 'Ön Türkler'dir. Bu bilgiler ışığında bakıldığında Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemlerini içine alan Eski Türkçe, Türkçenin ilk somut verilerini sunan bir alan olarak karşımızda durmaktadır. İlk ve En Eski Türkçeye ya da İlk ve Ön Türklere dair yapılacak art zamanlı çalışmalarda Eski Türkçe bir çıkış noktasıdır. Ayrıca Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri Çuvaş ve Yakutlar haricinde tarihteki tüm Türklerin ortak yazı dilidir (Ercilasun 2000: 438). Zikredilen dönemlerden kalan metinlerle taşınan kültür varlığı da tüm Türklüğün ortak değeridir.

Dili, kurallar bütünü olmaktan öte kültür taşıyıcısı olarak kabul eden bir yaklaşımla hazırlanan bu çalışmanın konusunu, Eski Türkçe metinlerde görülen mesleklerin incelenmesi ve bu meslekler ışığında beliren eski Türk kültürünün değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

II. Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışmada yer verilen meslekler Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait metinlerde geçmektedir. "Eski Türk Kültürü" tabiri ise Eski Türkçe eserlerin taşıyıcılığını yaptığı kültür malzemesidir. Çalışmada askerî ve idarî ünvanlar dışarıda tutulmuştur. Zira Abdülkadir Donuk tarafından hazırlanan "Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Ünvan ve Terimler" adlı eser (Donuk 1998) konuyu çok büyük ölçüde açığa kavuşturmuştur. Halkın serbestçe icra edebildiği

meslekler yanında ancak devletin denetiminde ve insanların sadece devlet kapısında icra edebildikleri meslekler de araştırma kapsamında tutulmuştur. Meslek, belli bir beceri gerektirip kazanç getiren uğraş; ünvansa mesleğe bağlı olarak elde edilen paye olarak kabul edilmiştir.

III. Çalışmanın Amacı

Eski Türk toplumunu tahlil eden eserlere baktığımızda, bunların büyük oranda komşu ulusların Türkler hakkında verdiği bilgilere dayandığını görürüz. Orta Asya Türk tarihi hakkında Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Süryani, Grek, Rus, Macar, Bizans, Latin yani Türklerle temas etmiş olan her milletin dilinde kaynaklar mevcut olmuştur. Biz kendi tarihimizi çoğunlukla bu kaynaklar yolu ile öğrenmek mecburiyetinde olduğumuz gibi, bu milletlerin tarihçilerinin bizim tarihimiz için yazdıklarıyla yetinmek zorunda kalmışızdır. Bizim örf ve geleneklerimizi bilmeyen, bizim gibi hissetmeyen yabancı bilim adamlarının bazı hatalara düşmeleri normaldir (İzgi 1990:137). Hatalı tespitlerden hatasız yargılara varmaksa imkansızdır. Sıklıkla rastlanabilen böylesi olumsuz ön yargıları örneklendirmede fayda vardır. Tarihçi Denis Sinor kendisinin derlediği "Erken İç Asya Tarihi" kitabının girişindeki "İç Asya Kavramı" başlıklı makalesinde (Sinor 2000a) Türklerin şekillendirdiği bu iklimi değerlendirirken: "İç Asya, 'bizim' uygar dünyamızın karşı-savıdır. Tarihi, barbarın tarihidir." demektedir. Bu tespit eski Bizans ve Çin kaynaklarının Türkler için söyledikleriyle bire bir örtüşmektedir. Sahiden de Eski Türkler "barbar" mıdır? İlk Türk yurtları üretme becerisinden yoksun yalnızca sömürmeyi bilen yağmacıların vatanı mıdır? Bu soruların yanıtı bizzat Eski Türklerden kalan dil yadigârlarında saklıdır.

Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemi metinlerinden yola çıkılarak Eski Türk dili ve kültürü üzerine bilimsel çıkarımlar ortaya koyabilme düşüncesiyle hazırlanan bu çalışma şu sorunların aydınlatılmasını amaçlamaktadır:

a. Eski Türklerde hangi meslekler icra edilmiştir?

b. Bu meslekler ne tür ihtiyaçları karşılamak üzere ortaya çıkmıştır?

c. Mesleğin ilgi alanını oluşturan nesne ya da kavramların eski Türk toplumunda yeri nedir?

d. Meslek adlarının kuruluşunda hangi dil kaideleri gözetilmiştir?

e. Meslek adları günümüze nasıl ulaşmıştır?

f. Eski Türk toplumundaki meslekler ne tür bir medeniyet içinde filizlenebilmiştir?

g. Meslekler açısından eski Türk kültürü nasıl bir görünüm sergilemektedir?

IV. Konu Üzerine Yapılan Araştırmalar

Zamanımıza dek Orta Asya'daki eski Türk topluluklarında icra edilen mesleklerin derinlemesine incelendiği kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Hayli yüzeysel de kalsalar konuyla doğrudan ilgili iki çalışma üzerinde öncelikle durmak gerekir. İlk çalışma, Mehmet Özkarcı'ya ait "Eski Türkçede Kullanılan Sanatkâr Terimleri" başlıklı makaledir. Özkarcı'nın makalesi, bütün tarihî Türk şivelerini Eski Türkçe olarak kabul eden bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Makalede, çağdaş Türk lehçeleri ve tarihî Türkçeye ait sözlüklerin bir kısmı taranarak tespit edilen bütün meslek adları liste halinde sunulmuştur. İkinci çalışma ise 1990 yılında Ali Açıkel tarafından hazırlanan **XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve San'atlar** konulu yüksek lisans tezidir. Mesleklerin yanında sanatların da ele alındığı bu çalışmada otuz farklı daldan meslek ve sanat yer almıştır. On birinci asırla sınırlı olan tezde **Kutadgu Bilig** ve **Divanü Lûgat-it Türk** dışında yabancı seyyahların zamanın Türk toplumuna dair yazdıklarından yola çıkılmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgiler 'yorumlanarak' belli mesleklerin XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türk boyları arasında var olabileceği ifade edilmiştir. Bu iki çalışmanın yanında Reşat Genç'in **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası** adlı eserinden de bahsetmek gerekir. Eserde dönemin toplum hayatının yanında Divanü Lûgat-it Türk'te geçen mesleklere ve bu mesleklerin icrasına dair değerli bilgiler sunulmuştur. Ayrıca Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan ve meslekler konusunda ülkemizde yayınlanan en derli toplu tarihî kaynak konumundaki **Türkiye Selçuklularında Meslekler** kitabını özellikle belirtmek lazım gelir.

V. Taranan Metinlerin Tespit ve Tenkidi

Eski Türkçe metinler üç dönemde incelenir. İlk dönem, Orhon ya da Göktürk metinlerini içermektedir. Başta Moğolistan olmak üzere Yenisey havzasında, Merkezî Güney Sibirya'da, Altay dağları civarında, İrtiş nehri etrafında, Kazakistan ve Kırgızistan'da, ayrıca Doğu Türkistan'ın doğu bölgelerinde bulunan (Erdal 2004: 6-7) runik harfli yüzlerce metinin transkripsiyonu günümüzde büyük ölçüde tamamlanmıştır. Göktürk alfabesi, Göktürk yazısı gibi kullanımlar bazen yanlış anlamalara yol açmakta ve runik harflerle yazılmış bütün metinler sadece Göktürklerden kalmış sayılmaktadır. Oysa runik harfli metinler sadece Göktürklerden kalmış değildir. Ötüken Uygurlarından, Bulgar Türklerinden, Avarlardan, Kırgızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden ve Kıpçak-Kumanlardan da runik harfli yazıtlar kalmıştır (Ercilasun 2004: 136-137). Terim kaynaklı yanlış anlamaların önüne geçmek için çalışmamda runik harfli kaynaklar neşet ettikleri coğrafya göz önünde tutularak Orhon Türkçesi başlığı altında incelenmiştir. Sayıca oldukça fazla olan runik harfli metinlerin araştırmacılara sunabildikleri çoğu kez yıpranmış birkaç satırdan ibarettir. O nedenle metin kısaltmaları bölümünde Orhon Türkçesine ait gözden geçirilen bütün metinler zikredilmek yerine beş ve daha yukarı sayıda satır içeren metinlere yer verilmiştir. Böylece gereksiz bilgi aktarımından kaçınmaya çalışılmıştır. Beşten aşağı satır içeren metinler içinse Orhon Türkçesi eserlerini toplu halde bulabileceğimiz eserlerden yararlanılmıştır. Orhon Türkçesi metinlerinin tespitinde temel olarak Osman Fikri Sertkaya'nın hazırladığı "Köl Tigin' in Ölümünün 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerine Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış" başlıklı makale (Sertkaya 1984) çıkış noktamı teşkil etmiştir. Bunun yanında D. D. Vasilyev tarafından hazırlanan, **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya** adlı kitapta (Vasilyev 1983) bulunup O. F. Sertkaya'nın zikretmediği runik harfli metinler de tarama kapsamına alınmıştır Ancak Vasilyev' in eserinde yer verilen yazıtların yalnızca transliterasyonu yapılmış olup transkripsiyon okuyucuya bırakılmıştır. Bu sorun Vasilyev'in eserinde geçen yazıtların transkripsiyonunu veren İ.V. Kormuşin'e ait

Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii Tekstı i İssledovaniya adlı çalışma (Kormuşin 1997) kullanılarak aşılmıştır. Böylelikle belirlenen metinlerin, ulaşılabilen en son yayınlarından faydalanılmıştır.

Eski Türkçenin ikinci dönemi Uygur metinlerini içerir. Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından (840) sonra Uygurların büyük bir kısmı güneye, Tarım havzasına yerleşip Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık dinlerini benimsemişler ve merkezi Koço olmak üzere 400 yıl sürecek olan bir devlet kurmuşlardır. Daha az sayıda Uygur kabileleri de Çin'in Kansu eyaletine yerleşmiş ve kısa ömürlü küçük bir devlet kurmuşlardır. Büyük dinlere intisap eden Koço ve Kansu Uygurları arasında az sonra yoğun bir çeviri etkinliği başlamıştır. Maniheizm'e ve Budizm'e ait çok sayıda din kitabı Soğdça, Çince, Toharca, Sanskrit ve Tibetçe'den Uygurcaya çevrilmiştir (T Tekin-Ölmez 1999: 22-23). Bugün Uygurca ya da Eski Uygurca olarak nitelendirdiğimiz eserlerin önemli bir kısmını işte bu çeviriler oluşturmaktadır. Bunun yanında Uygurca metinler arasında mektuplarla hukuk, gökbilim, takvim, yıldız falı, sağlık bilgisi, halk edebiyatı, falcılık gibi din dışı konularda yazılmış pek çok esere de rastlamak mümkündür (Tezcan 1994: 306-315). Eski Türkçe metinler arasında Uygurcaya ait olanlar sayı bakımından oldukça fazladır. Ancak bu metinlerin önemli bir kısmının tercüme oluşu kültürel açıdan arz ettikleri değeri tartışmalı kılmaktadır. Zira, tercüme eserlerin bir toplumun öz yaşantısını yüzde yüz yansıtamayacağı açıktır. Bununla birlikte Maniheizm, Budizm gibi dinleri yaymak amacıyla Türkçeye aktarılan anlatıların Türk toplumunda bir karşılığı vardır. Aktarılanların muhatabı olan kitlenin etkilenebilmesi için o kitlede aktarıma dair kültürel alt yapının bulunması gerekir. Bu alt yapının en açık belirdiği olguysa dildir. İleriki satırlarda ayrıntılı olarak bahsedileceği gibi çalışmamda meslekleri belirlemenin ana yöntemi, mesleği icra edenlerin adlandırılışı olmuştur. Meslek icracısına verilen adın birbirinden farklı Uygurca metinlerde tek biçimde geçmesi, ya da Orhon ve Karahanlı metinlerinde Uygurca metinlerle ortak adın benimsenmesi o mesleğe yönelik Uygur dönemindeki kültürel alt yapının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada mesleğe rastlanan Uygurca metnin tercüme olup olmayışının çok fazla önemi yoktur. Yine, tercüme de olsa pek çok dinî metinde

bir işin kötülenmesi ahlakî açıdan makbul tutulmasa da o toplumda o işin yapıldığını gösterir. Zira gerekçesi oluşmayan eleştiri anlamsızdır. Böylesi konularda araştırmacının, başka bir dilden tercüme edildiği için metnin içeriğinin havada kalacağı yönündeki endişeleri yersizdir. Çeviriyi kendi diline kazandıran toplum, çevirideki sunumu kendi yaşantısına uyarlayacaktır. Uyarlamanın gerçekleşebilmesi için ise uygun kültürel alt yapı şarttır. Klaus Röhrborn'un hazırladığı ve halihazırda altı fasikülü yayımlanmış olan **Uigurisches Wörterbuch** adlı sözlükte yer alan kaynakçalar, bu güne dek yapılan Eski Uygurca metin yayınlarının büyük bir kısmını kapsadığından Uygur dönemi metinlerini tespitte hareket noktamı teşkil etmiştir. Taranan Uygurca metinlerin kısaltmalarında da Röhrborn'un metodu esas alınmıştır. Bunun yanında **Uigurisches Wörterbuch**'un son cildinin yayınlandığı 1998 yılından günümüze dek yayınlanan metinler için "Bibliographie alttürkischer Studien" adlı eserden (Adam 2000) ve Jens Peter Laut'un bu eseri güncel kılmak için hazırladığı makalelerden (Laut 2002, 2003) yararlanılmıştır. Tespit edilen metinlerin değerlendirilmesi mümkün mertebe ortak bir imla çerçevesinde yapılmıştır. Türkiye Türkçesine aktarılmamış Uygurca metinlerin günümüz Türkçesine çevrimi ise tarafımdan gerçekleştirilmiştir.

Eski Türkçenin Karahanlı dönemini oluşturan metinlerin tespiti nispeten daha kolaydır. Zira bu dönemden kalan eserler derli toplu ve sayıca azdır. Dönemin eserleri için Ahmet Bican Ercilasun'un hazırladığı Başlangıcından **Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi** kitabından (Ercilasun 2004: 297-342) faydalanılmıştır. Karahanlıca eserler olarak **Kutadgu Bilig**, **Divânü Lügat'it-Türk**, **Atabetütü'l-Hakayık**, Kur'an tercümelerinden Rylands nüshası esas alınmıştır. Divân-ı Hikmet yazmaları çok sonra (16. yüzyıldan sonra) istinsah edildiklerinden dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtırlar (Ercilasun 2004: 340). O nedenle **Divân-ı Hikmet** tarama kapsamından çıkartılmıştır. Ayrıca, Şinasi Tekin'in uyarıları doğrultusunda Kutadgu Bilig'e sonradan eklenmiş özsözler de dikkate alınmamıştır.

VI. Çalışmada İzlenen Yöntemler

Orhon, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki meslekler tespit edilirken iki ölçü esas alınmıştır. Bunlardan ilki metinlerde rastlanan ve mesleği icra edeni adlandırmada kullanılan sözcüklerdir. Böylesi sözcükleri tespitte bugün olduğu gibi Eski Türkçede de isimden isim yapan +çı eki belirleyici olmuştur. Zira bu ekle türetilen sözcükler Eski Türkçede çoğunlukla zanaatkâr adı yapmaktadır (Erdal 1991: 111-118). Lakin isimden isim yapım eki +çı bazı durumlarda alışkanlık ve eğilim sahibi kimseleri adlandıran sözcüklerde de kullanılmıştır (Erdal 1991: 111). Gerek böylesi durumlarda gerekse +çı eki kullanmadan türetilen zanaatkâr adları için bağlamdan yola çıkılmıştır. Meslekleri tespitte ikinci ölçü ise meslek icracısını adlandırmada kullanılan sözcüğün Eski Türkçede aynı zamanda kişi adı ya da lakap olabilmesidir. Örneğin udçı (Yamada 1993: 25), torçı (Yamada 1993: 97), bağçı (Yamada 1993: 36), borlukçı (Yamada 1993: 91), tämirçi (Yamada 1993: 16), bitkäçi (Yamada 1993: 40), yolçı (Yamada 1993: 66) sözcükleri belirtilen metinlerde kişi adı ya da lakap olarak kullanılmıştır. Bu sözcükler, meslekler kısmında görüleceği üzere, Eski Türkçede udçı 'çoban', torçı 'avcı', bağçı 'bahçıvan', borlukçı 'bağcı', tämirçi 'demirci', bitkäçi 'kâtip', yolçı 'kılavuz' gibi meslek icracılarının adı olarak da karşımıza çıkar. Örneklendirilen böylesi durumlardan yola çıkılarak uygun şartları taşıyan bazı kişi adları ya da lakapların gerçekte meslek icracısı adı olduğu düşünülmüş ve bu türden sözcükler mesleğin varlığına delil olarak kabul edilmiştir.

İnceleme aşamasında meslekler, uğraşı alanlarına göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Sınıflandırma, yoğun olarak ilgilenilen uğraşılardan başlamak üzere gerçekleştirilmiştir. Sınıfların tespitinde Erdoğan Merçil'in **Türkiye Selçuklularında Meslekler** adlı kitabından (Merçil 2000) yararlanılmışsa da temelde özgün bir yöntem benimsenerek yirmi üç ana başlık belirlenmiştir. Sınıflandırmanın peşinden her mesleğin bulunduğu sınıfla ilgili tarihî ve kültürel bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra meslek icracısının adı, alfabetik önceliğine göre bugünkü karşılığıyla beraber alt başlık olarak sunulmuştur. Alt başlıkta, meslek icracısına ad olan sözcüğün etimolojisine değinildikten sonra mesleğin

oluşumuyla ilgili tarihî etkenler ortaya konulup mesleğin icrasıyla ilgili, metinlerden derlenen bilgilere yer verilmiştir. Ardından mesleğin Eski Türkçe ertesinde tarihî ve çağdaş şivelerdeki görünümleri irdelenmiştir. Meslek icracısına verilen adın geçtiği bağlamlara başlıkta zikredilen dönemlere -Orhon, Uygur, Karahanlı- göre üçer örnek verilmeye çalışılmıştır. Ancak bütün dönemleri örneklemenin ya da dönem başına üç örnek bulmanın mümkün olmadığı mesleklerle de karşılaşılmış, böylesi durumlarda ulaşılabilen miktarda örnekle yetinilmiştir. Örnek bağlamları Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine çevirmede, varsa, yararlanılan kaynaklardaki çeviriler esas alınmıştır. Gerekli görülen hallerde kaynaklardaki bu çevirilerde düzeltmeler yapılmıştır. Kullanılan kaynak Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine çeviriye yer verilmemişse çeviri tarafımdan yapılmış ve tek tırnak işareti içinde belirtilmiştir.

Sonuç kısmında, ulaşılan mesleklerden hareketle eski Türk dili ve kültürü üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur.

BÖLÜM 1: HAYVANCILIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Hayvancılık

Son yıllarda yapılan araştırmalar hayvan yetiştiriciliği kültürünün ön Türkler tarafından geliştirildiğini ortaya koymuştur (Rasonyi 1971: 5). Tarih sahnesine çıktıkları coğrafya göz önünde tutulduğunda Türklere ilişkin bu değerlendirmenin gayet yerinde olduğu görülür. Bozkır olarak nitelendirilen ilk Türk yurtlarında yaşayabilmenin yolu dönemin en önemli iktisadî varlıklarından "hayvan" a sahip olmaktan geçmektedir. Üzerinde durulan dönemlerdeki üretim seçeneklerinin günümüzle karşılaştırıldığında hayli sınırlı olduğu düşünülürse insanın temel ihtiyaçlarını gidermeye oldukça elverişli bir uğraş olan hayvancılığın Türkler tarafından yürütülmesinin onları ekonomik bağımlılıktan kurtardığı söylenebilir. Gıda, tekstil, ulaşım gibi sektörlerin temel aracı durumundaki hayvanlar, özellikle de at, Eski Türklerin en değerli malı olmuştur. yılkı " hayvan sürüsü" sözcüğünün Bilge Kağan Yazıtında, barım "mal, servet" sözcüğüyle birlikte oluşturduğu "servet, mal, hazine" anlamındaki yılkı barım ikilemesinin anlamına bürünmesi (Mori 1987: 352) bunun dikkat çekici göstergelerindendir. Eski Türkçede her türlü mal mülk için kullanılan tavar-davar sözcüğünün Anadolu Ağızlarında yalnızca koyun, keçi ve büyük baş hayvanları karşılaması da (Aksan 1998: 213) hayvancılığın Türk toplumunda bıraktığı izler arasında sıralanabilir.

Hayvancılığı yalnızca Eski Türklerin geçim kaynağı olarak görmek eksik bir yaklaşımdır. Türkün bu en önemli geçim kaynağı, onun medeniyet tipini belirlemede de pay sahibidir. Eski Türk takvimin on iki hayvana göre düzenlenmiş olması (Turan 2004) Türk toplumunun dünya algılayışında hayvanların yerini anlatan çarpıcı bir örnektir. Hayvanları için uygun otlaklar arayışıyla mevsimlik olarak yer değiştiren Türklerin konar göçer bir yaşam tarzını benimsemeleri kaçınılmazdır. Peter Golden' in de değindiği üzere bu konup göçme işlemi Çin kaynaklarının basma kalıp ifadesi gibi, ot ve su aramak için serserice bir gezinti değildir (Golden 2002: 3). yaylag' dan kışlag' a; kışlag' dan

yaylag' a yapılan göçlerde nizam son derece önemlidir. Yine, yaylag ve kışlag' ların boylar arasında paylaşımı hiçbir karmaşaya izin vermeyecek biçimde gerçekleşmelidir. Bu zorunlulukların doğal sonucu Türklerin teşkilatçılık yeteneği gelişmiş, nihaî noktada devlet kurma becerisine dönüşmüştür.

Konar göçerliğin getirdiği hareketlilik Türklerin bölgenin devasa gücü Çin'e karşı kazandığı zaferlerin başlıca etkenidir. Yerleşik hayata geçme düşüncesi taşıyan Göktürk hakanı Bilge Kağan'a bilge vezir Tunyukuk, kendilerinden yüz kat daha kalabalık olan Çin karşısında ayakta kalabilmenin ancak hareketli yaşamlarını sürdürmeleri ile mümkün olduğunu, aksi takdirde bu büyük kütle karşınında eriyebileceklerini (Taşağıl 2004a: 71) ihtar ederken bu gerçeği tüm çıplaklığı ile görmüştür. Ayrıca, hayvancılık Türkler arasında yalnızca göçebelere has bir uğraşı olarak kalmamış, VIII. yüzyıldan itibaren yerleşilen şehirlerde de tüm yoğunluğuyla sürdürülmüştür (Baykara 1975: 75-80).

Hunlardan başlayarak Türk hayvancılığında atın önemli bir yeri olmuştur. Büyük yılkı sürülerinin dışında Hunların temel zenginlik kaynakları öküz, yak ve deve sürüleriyle, aşırı fazla sayıdaki koyun ve keçileridir. Hunların şahlanış dönemlerinde her bir kişinin yaklaşık 19 baş sığırı, çöküş dönemlerinde ise yaklaşık 5-9 baş hayvanı vardır (Klyashtorny- Sultanov 2003: 68). Göktürklerin yerleşim bölgesi olan Orhon ve Selenga nehirleri arasındaki koyaklarda Ötüken dağlarının meydana getirdiği yüksek bölgelerde Türklerin inekçilikten çok koyunculuğu yeğlemiş olması doğaldır. Ayrıca bu dönemde at yetiştiriciliği tüm ağırlığı ile ikisadi hayattaki rolünü sürdürmüştür (Divitçioğlu 2000: 238). Göktürk döneminde Çin'le yapılan ticarette Türklerin en önemli metaı hayvanlardır (İzgi 1978: 97). Uygurların Orhon imparatorluğu boyunca devam eden ve ekonomilerinin bel kemiğini oluşturan hayvan besleme ve hayvansal üretimle ilgili diğer faaliyetleri Orhon sonrası dönemin diğer şehirlerinde de devam etmiştir (Golden 2002: 139). MK' de başta at olmak üzere, koyun, keçi, sığır, deve, katır, küçük baş hayvanlar ile kümes hayvanlarına dair verilen bilgiler (Genç 1997: 330-357) hayvancılığın Karahanlı döneminde de yaygın olarak sürdüğünü gösterir. Türkler arasında hayvancılığın bu denli yaygın oluşu Cahiz

(öl. 869) başta olmak üzere bazı Arap seyyahların Türklerin başka iş bilmediği gibi genellemelerde bulunmasına (El-Cahiz: 1988: 81-82) yol açmıştır. Ancak böylesi genellemeler gerçeği bütünüyle yansıtmamaktadır. Buna karşılık eski Türk toplumunda hayvancılığın en önde gelen geçim aracı olduğunu da belirtmek gerekir. Durumun en açık göstergelerinden biri komşu Çin ile kurulan ticari ilişkilerdir. XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk devletlerinin Çin ile yaptığı ticarette Türk tarafının en önemli değişim aracı hayvanlar ve hayvansal ürünler olmuştur (Göl 2000).

II. Hayvancılık Mesleğinin Genel Olarak Adlandırılışı

a) İgdişçi: Hayvan yetiştiricisi, besici.

igdişçi sözünün türediği igdiş tabanının igid- fiilinden geldiği anlaşılmaktadır. Clauson'a göre, igid- fiilini KB'in Viyana nüshasının gayet kötü yazılmış ilgili satırında Radloff'un egit- biçiminde yanlış okuyuşuna bakarak günümüzdeki 'eğitmek' fiili ile ilişkilendirmek son dönmelerde yapılan büyük bir hatadır (Clauson 1972: 103). Kanaatimce igid- fiili ET'de "yoğun, sıkı, sağlam" karşılığında bulunan ve saymaca bir yig- kökünden türeyen (Clauson 1972: 911) yigi ismine dayanmaktadır. Türkçede ön seste bulunan 'y' ünsüzünün bazı sözcüklerin başında kararsızlık gösterdiği bilinmektedir (Demir 2001: 540). Bu kararsızlık, yigi isminden, +d- ekiyle türetilen igid- fiilinin oluşumunda da (Erdal 1991: 491) kendini hissettirmiş, fiilin başında görülmesi beklenen 'y' ünsüzü kullanılmamıştır. igid- fiiline –Xş eki getirildiğinde ET için doğal olan vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düşmesi olayı (Hacıeminoğlu 1996: 4) gerçekleşerek igdiş tabanı ortaya çıkmıştır. Clauson igdiş'i "büyük baş hayvan" olarak anlamlandırmıştır (Clauson 1972: 103). Ancak bu yerinde bir tanımlama olmasa gerekir. igdiş sözcüğünün türediği 'beslemek, büyütmek' karşılığındaki igid- fiilinin ET'de hem hayvanlar hem de insanlar için kullanıldığı (Erdal 1991: 267) ve bu fiile getirilen –Xş ekinin Karahanlı döneminde soyut kavramlar ile fiilin ifade ettiği hareketi gösteren isimler yaptığı (Hacıeminoğlu 1996: 26) göz önünde tutulduğunda igdiş'in 'büyütme yetiştirme' kavramını ifade ettiği kolaylıkla

anlaşılır. Sözcüğün kullanım alanı hayvanlarla ilişkilendirildiğinde ise 'hayvan yetiştirime işi'ni karşıladığı açıktır.

ET sonrasında "erkekliği burulmuş hayvan" karşılığında ETü, Çağ ve Kıp metinlerinde görülebilen igdiş sözü, günümüzde yalnızca Tür'nde yaşar (Clauson 1972: 103). TS'ün iğdiş maddesinde şu açıklamalar yer alır: "Erkeklik bezleri çıkarılarak veya burularak erkeklik görevini yapamayacak duruma getirilmiş olan (hayvan ve özellikle at)" (TDK 2005: 939). Tanımdan anlaşılacağı gibi iğdiş edilen hayvanın enerjisini başka alanlarda kullanmasının önüne geçilir. Tasarruf edilen bu enerji hayvanın göreceği işte harcanır. Hayvan, besiye çekilmiş ise semizleşir, sabana koşulmuşsa uysal ve dirençli olur, binek ise hızı ve dayanıklılığı artar. Dolayısıyla kendisinden en iyi faydalanılacak duruma getirilmiş olur. ET'de hayvan yetiştirme işini anlatan igdiş sözcüğü ile günümüzde, yararlanacak alanda yetkinliğe ulaşmış hayvan için kullanılan iğdiş niteleyicisi arasındaki anlam yakınlığı dikkat çekicidir. Bu yakınlık, Türkiye Türkçesindeki iğdiş' in Farsça'dan dilimize geçtiği yönündeki iddiaları (Clauson 1972: 103) zayıflatmakta; sözcüğün ET'deki igdiş'e dek götürülebileceğini düşündürmektedir. Doerfer'in Farsça' da "melez" karşılığında bulunan ikdiş'in ET'deki igid- "beslemek, büyütmek" filinden türeyen ig(i)diş'ten alıntı olabileceğini ifade etmesi de (Doerfer 1965: 92-93) bu görüşü güçlendirmektedir. Ayrıca, igdiş'in Selçuklular döneminde bir nevi maliye memuru karşılığında kullanıldığını (Sümer 1985) belirtmek gerekir.

igdiş tabanına meslek adı yapan +çI eki (Erdal 1991: 110) getirilerek kurulan igdişçi sözü ilk olarak KB'de geçer. Hatta eserin elli dokuzuncu bölümü igdişçi'lerle münasebetin nasıl olması gerektiğine ayrılmıştır. Adı geçen bölümde bunların toplumun gıda, giyim, binek ve taşıma ihtiyacını karşılamada önemli rolleri olduğu anlatılır. Yöneticinin igdişçi'lerle iyi geçinip onları hoş tutması tembihlenir. Hayvanlarla uğraşan bu topluluğun meslekleri icabı çok da nazik olamayacakları ihtar edilir. Bu yüzden onlarla kurulacak ilişkide mesafenin her zaman korunması gerektiği dile getirilir (Arat 2003: 321-322)

ET'de hayvancılıkla ilgili meslek adları genellikle yetiştirilen hayvanın adından türetilmişken igdişçi bu kuralın dışında kalmıştır. Bunun nedeni sözcüğün genel olarak hayvan yetiştiriciliği mesleğini karşılamasıdır. KB dışında görülmeyen igdişçi sözünün (Clauson 1972: 104) yer aldığı örnek bağlamlar şunlardır:

Karahanlı

- "munıŋda basa ol igdişçilär / kamug yılkılarka bular başçılar" (Arat 1999: 446) "Bunlardan sonra hayvan yetiştiriciler gelir; hayvan sürülerinin başında bunlar bulunurlar "(Arat 2003: 321)
- "bu yaŋlıg bolur ämdi igdişçilär / katılmak tiläsä sözüm yolçılar " (Arat 1999: 447 4454) "İşte hayvan yetiştirenler böyle olurlar; onlara katılmak istersen, bu sözüm sana yolu gösterir." (Arat 2003:322)

b) Yılkıçı: Hayvan yetiştiricisi, besici.

yılkıçı sözünün yılkı tabanından türediği anlaşılmaktadır. ET metinlerde "büyük baş hayvan, büyük baş hayvan sürüsü, davar" ve "at, at sürüsü" (Clauson 1972: 925-926) gibi iki farklı anlamla karşımıza çıkan yılkı sözcüğünün oluşumuna dair değişik görüşler vardır. Bazin, Räsänen, Clauson gibi araştırmacılar sözcüğün yıl 'sene' köküne +kı eki getirilerek türetildiğini savunurken, Vambery, Habiçev, Doerfer gibi bilim adamları yıl- 'toplamak, birleştirmek' fiilinden geldiğini öne sürmüşlerdir (Eren 1999: 454). Necati Demir, yılkı'nın ET'de ıl- 'inmek, hareket etmek' fiilinden –kı ekiyle isimleşip, 'y' ön sesi türemesiyle asıl şeklini aldığını ifade etmektedir (Demir 2001). Semih Tezcan ise ilk olarak MK'de görülen bu fiilin ıl- değil il- olduğuna dikkat çekmektedir (Tezcan 1981: 43). yılkı'nın oluşumuna ilişkin yorumlar sözcüğün başlangıçta genel anlamda "(büyük baş) hayvan, hayvan topluluğu" için kullanıldığına işaret etmektedir. Bu durum Şçerbak'ın yılkı'nın önceleri "sürü" anlamına gelirken daha sonra 'at' değerini kazandığı yönündeki tespiti (Eren 1999: 454) ile örtüşmektedir. Nitekim Karahanlı Türkçesinde yazılmış ilk Kur'an tercümesinde yılkı, genel olarak "hayvan" karşılığında kullanılmıştır (Ata 2004: 778). yılkı'nın anlamındaki değişimi, "Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi." (Korkmaz

2003: 19) biçiminde tanımlanan anlam daralması olayına bağlamak gerekir. Sözcüğün büyük baş hayvanlar için kullanılırken özelde atla ilişkilendirilmesinin altında Türklerin ata verdiği önem yatmaktadır. Değinilen hususlar ışığında yılkı'nın başta verilen iki anlamından ilkinin geçmişte; ikincisinin ise günümüzde yaygın olduğu söylenebilir. Bu yargının en açık destekçisi sözcüğün MK'de yalnızca "büyük baş hayvan, büyük baş hayvan sürüsü" karşılığında görülürken (Dankoff-Kelly 1985: 226) günümüz şive ve lehçelerinde "at, at sürüsü" anlamında geçmesidir (Eren 1999: 454). Bu durumda Türkçenin ilk ürünlerinden Orhon Yazıtlarındaki yılkı sözcüğünü "at sürüsü" olarak (T Tekin 1995: 115) kesin çizgilerle belirlemek yerine genel olarak "sürü" kavramını da bu tanıma eklemek daha doğru olacaktır. Böylesi bir tasarruf sözcüğün kullanıldığı döneme uygun düşeceği gibi yazıtlarda görüldüğü bağlamlarla çatışmayacaktır.

yılkı eski Türk toplumunun servet anlayışında önemli bir yer tutar. Orhon Türkçesinde 'mal mülk' kavramı için yılkı barım ikilemesi kullanılmaktadır (Mori 1987: 352). Eski Uygurca metinlerde bu kavramı karşılamak üzere yılkı barım'ın yanı sıra "sürü" anlamına gelen yılkı kara ikilemesi de görülür (Şen 2002: 356). Suci Yazıtında ölünün yaşarkenki zenginliği anlatılırken "yılkım sansız ärti" (Ercilasun 1985a: 156) '...Yılkım sayısızdı…' denilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde metinlerinden Maytrısimit'teki "vrhar säŋräm sanlıg yerintäki otın kovukın samanın altımız vrhar säŋräm sanlıg otın aŋızın yılkıka ülätimiz" (Ş Tekin 1980: 251) 'Tapınağa ait yerdeki otu, kurumuş (nebatı?), samanı aldık tapınağa ait otu anızı hayvanlara dağıttık' ifadesinden Eski Türklerin yılkıları ot 'ot', saman 'saman', kovuk 'kuru nebat?' ve aŋız 'anız' ile beslediği sonucu çıkarılabilir. MK' de yılkı besiciliğinde otun yanı sıra aşbar 'saman ve kepeğin karıştırılıp ısıtılmasıyla yapılan yem' diye bir besinden bahsedilmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 254). Ayrıca MK'deki "at arpanı kürt kürt yedi" (Dankoff-Kelly 1982: 270) 'At arpayı kürt kürt yedi' örneği bu dönemde arpanın da hayvan yemi olarak kullanıldığını göstermektedir.

yılkı tabanından türeyen yılkıçı "hayvan besleyicisi" sözü ilk kez KB'de görülür (Arat 1979: 540). İbni Mühennâ Lûgati' nin koymançı 'çoban' maddesinde, eserin

diğer yayıncısı Melyoranskiy tarafından aktarılan yılkıcı sözcüğüne yer verilmiştir (Muhenna: 45). Sözcük, Volga Bulgarlarından kalan miladi 1325 tarihli bir mezar taşında ılgıci olarak karşımıza çıkar (Ercilasun 2004: 211). Ayrıca, Dede Korkut Kitabı'nda ılkıçı "at çobanı" biçiminde sözcüğe rastlamak mümkündür (Ergin 1997: 142). yılkıçı, Çağdaş Türkçede Tür: "At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü." karşılığındaki yılkı sözüyle ilişkilendirilerek, yılkıcı: "Yılkı işiyle uğraşan kimse." (TDK 2005: 2182); Alt: cılkıçı "At çobanı." (Baskakov 1999: 62); Az: ilhıçı "Yılkıcı, at çobanı." (Altaylı 1994: 689); Kar: cılkıçı "At çobanı." (Tavkul 2000: 151); Krg: cılkıçı "Hergele çobanı." (Yudahin 1998: 210); Kzk: jılqışı "At bakıcısı, seyis.' (Koç vd. 2003: 191); Özb: yilkici "Yılkı yetiştiricisi." (Marufov 1981: 348); Tel: d'ılkıçı "Yılkı çobanı." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 29); YUyg: jilkiçilik "Yılkıcılık." (Necip 1995: 183) biçimlerinde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca sözcük 'at yetiştiricisi' anlamında Farsça' ya da geçmiştir (Doerfer 1974: 188). yılkıçı'nın ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "tarıgçı tarıgka erig bolsunı / yimä yılkıçı igdiş üklitsüni" (Arat 1999: 555) "Çiftçiler çiftlikte gayret etsinler, hayvan yetiştirenler de onları çoğaltsınlar." (Arat 2003: 400)

III. At Yetiştiriciliği Mesleği

Orta Asya bozkırları eski çağlardan zamanımıza dek dünyanın en çok at yetiştirilen bölgesidir (Sümer 1983: 2). Bu bölgenin daimî sakini konumundaki Türk toplumunda atın önemli bir yeri olmuştur. Antropolojik ve arkeolojik veriler atın ilk defa Türkler tarafından ehlileştirildiğini ve binek olarak kullanıldığını destekleyen sonuçlar sunmaktadır. Hatta atın Türklerin siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî hayatında oynadığı role bakılarak Türk kültürünün ilk dönemlerinde meydana getirilen kültürel birikimi atlı- göçebe kültür ve medeniyeti olarak niteleme eğilimi (Çınar 1993: 14) ortaya çıkmıştır. Bozkırda konar göçer bir yaşam süren Türklerin başlıca serveti olan at, taşıma aracı, savaşta ve avda binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca, etinden, sütünden, deri ve kılından faydalanılmıştır (Arslan 1984: 21). Eski Türklerin yerleştikleri şehirlede de at

yetiştiriciliğini sürdürmeleri (Baykara 1975: 75- 80) onların arasında bu uğraşın ne denli köklü olduğunu göstermektedir.

At, eski Türk topluluklarının dış ticaretinde ilk sırayı alan ihraç ürünüdür. Çin yıllıkları, en eski dönemlerden başlayarak Türklerle ilişkilendirilen toplulukların kendilerine at sunduğunu yazmaktadır (Eberhard 1996: 71). Çin'e önemli miktarda at satıldığını bildiğimiz Hun döneminde (Ögel 1981: 99) köleler koyun ve inek güdebilirken yılkı sürülerine bakamazlardı. Çünkü atlar kölelere emanet edilemeyecek kadar değerliydi (Klyaştony- Sultanov 2003: 160). Dönemlerinde, tüm Asya kıtasında bulunan en iyi atları yetiştiren Göktürklerin Çin' le kurduğu ticarî ilişkilerde Türk tarafının başlıca değişim metaı at olmuştur (İzgi 1978: 97-102). At cinslerinin çeşitliliği Göktürklein at yetiştiriciliğinde ciddi bir teknik geliştirdiklerinin işaretidir. Onlar atların genetiğine müdahale etmiş, çapraz dölleme sonucunda varılan melezleştirmelerle değişik nitelikte atlar türetmişlerdir (Divitçioğlu 2000: 238). Orhon Yazıtlarında en sık geçen hayvan olan atla (Çetin 1986: 127) ilgili sözcüklerin yazıtların söz varlığının yaklaşık yüzde beşine denk gelmesi (Çınar 1993: 17) o dönemde ata verilen değerin çarpıcı bir göstergesidir. At-ipek alış verişine dayalı Türk-Çin ticarî ilişkileri Ötüken Uygurları zamanında da devam etmiştir (Mackerras 1969). Uygurların yükseliş dönemlerinde bu ticaretin Çin'e karşı üstünlük aracı olarak yürütüldüğü bilinmektedir (Çandarlıoğlu 1984: 73). Çin elçisi Kao-ch'ang, Turfan Uygurlarına yaptığı ziyaret sonucu hazırladığı seyahatnamade bu ülkede çok sayıda atın varlığından bahisle yüksek zümrenin at sürülerinin bulunduğunu ve insanların sayısını bilmediği sürülerini atların derisinin renginden ayırt ettiğini anlatması (İzgi 1989: 65), yerleşik hayata geçen Türkler arasında atın önemini koruduğunu göstermektedir. Uygurca metinlerde görülen miŋü at "binek atı", bir yol atı "seyahat atı", boguzlug at "yüklü at", at ulak "posta atı" gibi tabirler (Gabain 1973: 64) atın gündelik yaşamda ne gibi amaçlarla kullanıldığını göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud' un zikrettiği "At Türk'ün kanadıdır" sözü, atın Karahanlı dönemindeki değerini vurgulamaktadır (Genç 1997: 331-343). MK'de atın kırk dokuz ayrı niteleyici ile beraber kullanılabilmesi (Genç 1997: 334-337) onun kültürel derinliğinin dile yansımasından başka bir şey değildir.

Yakın zamana dek Türk'ün çağrışım alanındaki öncelikli yerini koruyan at, maddî ve askerî kudreti dışında edebiyatın, sanatın, âdet ve ananelerin oluşmasında da etkili olmuştur. Törenlerde, örf ve âdet hususunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsilî oyunlarda, tezyinî ve plastik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at; güzelliği, görünümü, kuvveti, sürati, tahammülü ve insancıl özellikleriyle, Türklerin gönlünü fethetmiş bir varlık (Zaif 1987: 74) olarak kültürümüzde kalıcı izler bırakmıştır.

a) Yuntçı: At yetiştiricisi, at çobanı.

yuntçı'nın türediği yunt "at, at sürüsü" sözünün kökenine ilişkin görüşler tartışmalı ve karışıktır. Hasan Eren tarafından sınıflandırılan bu görüşler şu şekilde özetlenebilir:

a. Sözcük, Yakutça sonogos 'genç at', Moğolca yondu 'yük atı' ve Korece yunduri 'koşum' biçimleriyle birleştirilebir.

b. Samojedçe juna, junna, junta 'at' biçiminde görülen sözcük, Türk dilinden kalma en eski alıntılardandır.

c. Sözcük Samoyedçe'den ya da başka bir dilden kalıntıdır. (Eren 1999: 459-460)

yont okuyuşuna karşı çıkan Hamilton sözcüğün ünlüsünün dar olduğunu ortaya koymuştur. (Hamilton 1998: 80-81). On iki hayvanlı Türk takviminde yer alan hayvanlardan birinin yunt olarak zikredilmesi (Gabain 1973: 64) dikkat çekicidir. Zira, takvim bir toplumun türeyiş dönemlerine kadar götürülebilecek medeniyet unsurudur. Böylesi bir medeniyet unsurunu oluşturan parçalardan birinin yunt biçiminde adlandırılması sözcüğün geçmişini çok gerilere götürmemizi gerektirmektedir. Başka uluslar atı yük çekmede kullanırken Hunlar ulaşım ve savaş aracı olarak gördükleri bu hayvana büyük değer vermişler, çocuklarını ona alıştırmak için kuzu ve koyun sırtında talimler yaptırmışlardır (Ligeti 1997: 51). Runik harfli Uyug–Turan yazıtında ölünün dilinden bu dünyada doyulamayanlar sıralanırken akrabaların ardından altı bin 'yunt'un da zikredilmesi kayda değerdir (Orkun 1994: 450). MK'deki "yund äti yıpar" (Dankoff-Kelly 1984:149) 'At eti misk' sözü, yunt etinin eski Türk toplumunda ne denli sevildiğini göstermektedir. MK' de yund ile tekil veya çoğul olarak 'at'ın karşılandığı söylense de (Dankoff-

Kelly 1984: 149) sözcüğün daha çok kısraklar için kullanıldığını öne süren görüşler vardır (Çınar 1993: 16). yunt sözü Moğol hakimiyetinin ardından Orta Asyada az kullanılmış sonra da unutulmaya yüz tutmuştur (Sümer 1983: 5).Türkçenin tarihî dönemlerinin hemen tamamında 'kısrak' ya da 'at' anlamında karşımıza çıkan yunt sözcüğü (Clauson 1972: 946) Farsça' ya da geçmiştir (Doerfer 1974: 199) Sözcük, günümüzde TürA yund "at" biçiminde varlığını sürdürmektedir (TDK 1993: 4320). Sarı Uygur diyalektiğinde görülen jut, jot 'at' sözcüğü de ET'deki yunt'la ilişkilendirilmektedir (Räsänen 1969: 210).

yunt' tan türetileren yuntçı sözcüğüyle adlandırılan at yetiştiriciliği mesleği eski Türkler arasında son derece saygındır. MK' de atlara bakana "el başı: Memleketin başı" denildiğinin belirtilmesi (Dankoff-Kelly 1982: 96) bunu açıkça ortaya koymaktadır. Budist Uygur Türklerinde atlara kötü davranmanın büyük bir günah olduğunu o dönem eserlerinden Maytrısimit'teki şu ifadelerden anlamaktayız: atlar yaŋalarıg turgurdaçı ögrätdäçi ärdimiz "bärkän kagılın tokır toŋlayur ärdimiz ırgakın tartar isär ärdimiz küncin buruntukın küçäyü südürür ärdimiz ol ayıg kılınç küçintä ulug tamularda togdumuz" (Ş Tekin 1980: 234) 'At ve fillleri besleyip yetiştirmekteydik. (Onları) kamçı ve değnekle dövüyorduk çengelle çekip el koyuyor idik, yularından tutup sürüklüyorduk bu günahtan dolayı büyük cehennemlerde doğduk'. Uygurca metinlerden Manicheicha III' te görülen "eligkä yaragulug täg yuntug arıtırca kintiyürçä" (Le Coq 1922: 14) 'Hükümdara layık olan atı temizler kaşağılar gibi' ifadesi o dönemde hükümdar atlarının bakımından sorumlu kimselerin bulunduğunu göstermesi açısından iyi bir örnektir. MK 'de atın temizliği ve bakımı için tärlä- fiili kullanılmış (Dankoff-Kelly 1984:300), "olduk at: nalsız at" (Dankoff-Kelly 1982:132) tabiri ile nallama işleminin varlığına işaret edilmiştir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde at ile ilgili terimlerin (Demirbilek 1993: 41-64) çokluğu bu dönemde at yetiştiriciliğinin ne denli geliştiğinin göstergesidir.

Türk dili tarihinde Eski Uygurca sonrasında Osm yunt oğlanı 'çoban' ifadesinde (TDK 1996: 4731) izlerini bulduğumuz yuntçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Uygur

- “padma vaçira bakşıka yüzägüsüz vajır atlıg bakşı yuntçı toŋuz igitgüçi közünmiş täg” (Kara-Zieme 1977: 36) ‘...Padma Vaçira Üstada, yüzeysiz elmas adlı üstad at yetiştiricisi, domuz besleyicisi görünmüş gibi...’

IV. Koyun Yetiştiriciliği Mesleği

En erken çağlardan beri Orta Asya Türk topluluklarında koyun iktisadî hayatta önemli yer tutmuştur. Eti, sütü, derisi, yünü, kemiği ve hatta dışkısından istifade edilen koyun, attan sonra bozkır Türk topluluklarında ikinci dereceyi almakta idi. X. yüzyıldan itibaren ise konar göçer Türk topluluklarının hayatında ilk sıraya çıktığı görülmüştür (Çay 1983: 4). On iki hayvanlı Türk takvimini oluşturan hayvanlardan birinin koyun olması (Gabain 1973: 64) bu hayvanın eski Türkler arasında ilk dönemlerden başlayarak bilindiğini ortaya koymaktadır. Göktürkleri yakından tanıyan bir Çin elçisi VII. yüzyılın ilk çeğreğinde “Onların kaderi koyun ve atlara tâbidir.” (Sümer 1983: 2) diyerek koyunun dönemin toplum hayatındaki önemini ifade etmiştir. Koyun, önemini Ötüken Uygurlarında da sürdürmüş onların yetiştirdiği hayvanlar içinde en değerlisi olmuştur. (Mackerras 2000: 450). Ötüken sonrası yerleşik Uygurları ziyaret eden Çin Elçisi, Türklerin yoğun olarak yaşadığı Hami şehrinde kuyrukları hayli ağır, etleri son derece lezzetli koyunlardan bahsetmektedir (İzgi 1989: 52-53). Yerleşik Uygurlarda görülen koyn ‘koyun’, koçkar ‘koç’, saglıg koyn ‘sağmal koyun’, togu koyn ‘doğurgan koyun’, kozı ‘kuzu’, äçkü ‘keçi’, täkä ‘teke’, saglıg äçkü ‘sağmal keçi’, oglak ‘oğlak’(Gabain 1973: 65) gibi tâbirler dönemin küçük baş hayvancılığı hakkında fikir vermektedir. MK’ de geçen koyunla ilgili terim ve sözcüklerin çokluğu (Genç 1997: 342-347) bu hayvanın Karahanlı döneminde de önemini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Türk ülkeleri hakkında bilgi veren IX-X. asır İslam coğrafyacılarından İbn el Fakih’ in Türk koyunlarının doğurganlığı, büyüklüğü ve kuyruklarının ağırlığından bahsetmesi (Şeşen 2001: 194), İbn Fazlân Seyahatnâmesi’ nde Türk tüccarlarının koyun pazarladığının belirtilmesi (Şeşen 1995: 61) koyunculuğun dönemin öne çıkan uğraşlarından olduğunu göstermektedir.

a) Koñçi / Koynçı / Koyçı: Koyun yetiştiricisi, koyun çobanı.

Koyun, ET metinlerde koñ biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün sonunda görülen ön damak genizsil 'ñ' ünsüzü (T Tekin 2000: 69) 'n' ve 'y' seslerinin birleşiminden oluşmuştur. Sözcük, 'ñ' nin 'n' veya 'y' ye dönüşmesine göre sınıflandırılan ET ağızlarda (Gabain 2000: 2-3), kon ya da koy biçiminde karşımıza çıkabilmektedir. Ayrıca Uygurca yazmalarda sözcüğün koyn biçimine de rastlanır (Clauson 1972: 631). Tür koyun sözcüğünün 'y' ağızında gelişen koy' dan +(u)n küçültme ekiyle yapılan bir türev olduğu anlaşılmaktadır (Eren 1999: 254). Uygur dönemindeki koyn'a da aynı açıklamayı getirmek mümkündür. Sözcüğün Ermenice xoy'dan ayrılamayacağı yönündeki iddialara karşı Munkacsi, Türkler ve Moğollar arasında yaygın olarak yaşayan bu sözün Ermeniceden alıntı olamayacağını ifade etmiştir (Eren 1999: 255). Gerçekten de Eski Türkler için son derece önemli olan koyun gibi bir hayvanın Ermenice bir alıntıyla karşılanması ihtimali cılızdır. Sözcüğün Türkçenin ilk yazılı ürünlerinden Köl Tigin Yazıtında takvim gibi köklü bir medeniyet unsuruyla bağlantılı olarak kullanılması (T Tekin 1995a: 52) da yerleşikliğine işaret etmektedir. Günümüz Türk diyalektlerinde koy / kuy/ hoy olarak da görülebilen sözcük Moğolcaya da geçmiştir (Eren 1999: 255).

koñ 'koyun' ET' de hem tür adı hem de 'dişi koyun' karşılığında kullanılmıştır (Clauson 1972: 651). Sözcükle karşılanan tür bütün küçükbaş hayvanlardır. Bunu MK' deki: "konçgar täkä şäşildi/ saglık sürüg koşuldi/ sütlär kamug yuşuldi/ oglak kozı yamraşur" (Dankoff-Kelly 1984: 198-199) 'Koç ve teke (koyun ve keçiden yaz geldiğinde) ayrıldı, sağmal koyun sürüsü toplandı, sütler bol bol aktı, oğlak ve kuzu (emme dönemini bitirerek) artık annelerine karıştı (onlarla bir oldu)' dörtlüğünden çıkarabilmekteyiz. Dörtlükte bütün küçükbaş hayvanlar aynı sürü içinde algılanmaktadır. Küçükbaş hayvanlardan oluşan sürüler ise ET'de genel olarak koyun sürüsü diye nitelendirilmektedir. Bu durum "Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayı" (Korkmaz 2003: 20) biçiminde tanımlanan anlam genişlemesi çerçevesinde değerlendirilebilir. Buradan hareketle

ET'de koñçi - koynçı- koyçı biçiminde adlandırılan mesleğin uğraşı alanına yalnızca koyununun değil bütün küçükbaş hayvanların girdiği söylenebilir.

Arkeolojik kazıların Ön Türklerin koyun yetiştiriciliğne dair bulguları ortaya çıkarması (Ögel 1991: 18), bu hayvanla geçim aracı olarak ilgilenmenin Türkler arasında eski bir meslek olduğunu düşündürmektedir. MK'deki koyunculukla ilgili ayrıntılı bilgiler de bu düşünceyi doğrulamaktadır. MK' de koyunun yiyeceği ottan yatacağı yere, otlatılacağı vakitten takacağı çana dair bilgiler verilmesi; çağına ve türüne göre koyunların sınıflandırılıp adlandırılması; bakımında dikkat edilecek hususların anlatılması (Genç 1997: 342-347) kültürel ve meslekî birikimin sonucudur. MK' de görülen "ol aŋar koy kütürdi" (Dankoff-Kelly 1984: 247) 'O, ona koyun güttürdü" örneğinden koyun sahiplerinin çoban tuttukları anlaşılmaktadır. O takdirde koñçi - koynçı- koyçı olarak ifade edilen mesleğin kapsamını sırf çobanlıkla sınırlamamak gerekir. Zira meslek koyun sahiplerini de kapsayabilmektedir. Ancak, Türkçenin tarihî dönemlerinde koyçı, koymancı, koyuncu biçimlerinde de görülen sözcüğe genellikle "koyun çobanı, çoban" anlamı yüklendiği de bilinmektedir (Clauson 1972: 634). Sözcük koyçı "koyun çobanı" biçiminde Türkçe'den Farsça' ya da geçmiştir (Doerfer 1967: 561). Tür: "Koyun besleyen veya alıp satan kimse." (TDK 2005: 1226) anlamındaki koyuncu sözcüğüyle karşılanan meslek günümüz Türk diyalektlerinde, Alt: koyçı "Çoban." (Baskakov 1999: 119); Az: goyunçu "1. Koyunculuk sahasında uzman, koyun yetiştirmekle uğraşan adam. 2. Satmak gayesi ile koyun yetiştiren adam." (Altaylı 1994: 546); Kar: koyçu "Çoban." (Tavkul 2000: 271); Krg: koyçu "Koyun çobanı" (Yudahin 1998: 494); Kzk: koyşı "Çoban." (Koç vd. 2003: 312); Tel: koyçı "Çoban." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 62); Tkm: goyundarçılık "Koyunculuk, koyun yetiştiriciliği." (Tekin vd. 1995: 288); YUyg koyçi "Koyun çobanı." (Necip 1995: 246) biçimlerinde varlığını sürdürmektedir. Eski Türklerin koyun yetiştiriciliği alanındaki birikimlerinin uzman icracısı konumundaki meslek erbabı ET' nin devrelerinde şu bağlamlarda görülmüştür:

Orhon

- "tüzmişkä bir yarık kıyaganka bir yarık kul apa uruŋuka bir yarık koñçilärkä iki yarık tay ögäkä bir köküzmäk yarık yarlıg boltı" (Gömeç 1996: 84) 'Tüzmiş'e bir zırh, Kıygan'a bir zırh, Kul Apa Urungu'ya bir zırh, koyunculara iki zırh, Tay Öge' ye bir göğüslük zırh emir olundu.'

Uygur

- "bir ulug ediz artka tägdi ol art töpüsünte bir suzak ärdi kişisi yüz elig barça koynçı ärdilär" (Tuguseva 1991: 48) 'Çok yüksek bir vadiye vardı, o vadinin tepesinde bir köy bulunmaktaydı, (köyün) kişisi yüz, halkının hepsi koyun yetiştiricisi idi.'

Karahanlı

- "bodun koy sanı ol bägi koyçısı / bagırsak kerek koyka koy kütçisi" (Arat 1999: 158) "Halk koyun gibidir; bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır." (Arat 2003: 111)

V. Sığır Yetiştiriciliği İle İlgili Meslekler

Arkeolojik çalışmalar ön Türk olarak nitelendirilen topluluklar arasında sığır yetiştiriciliğinin bilindiğini göstermektedir (Ögel 1991: 28). Fakat, büyük baş hayvanların, ilk Türk yurtlarının coğrafî yapısına çok uygun olmayışı (Kafesoğlu 2003: 317-318) at ve koyuna nazaran daha sınırlı beslenmelerini gerektirmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki büyük baş hayvanlar Türklere koyundan sonra geçmiştir. Bununla birlikte Çin yıllıkları Hunların ehil hayvanları arasında sığırdan da bahsetmektedir (Rasonyi 1971: 52). Hun döneminde Kırgızlara dair Çin yıllıklarınıda geçen şu bilgiler dikkate değerdir: "Sonra develeri, sığırları ve koyunları vardır, fakat en çok sığırları vardır, zengin köylülerde birkaç bin sığır bulunur." (Eberhard 1996: 68). Talas / Taraz şehrindeki kazılarda VI-VIII. yüzyıllara ait kazılarda en çok koyun (%55) ve büyük baş hayvan kemikleri (%25) görülmüştür (Baykara 1975: 79). Ötüken Uygurları döneminde yük taşımada kullanılan sığırların eti ve sütünden de besin olarak faydalanılmıştır. 757 senesinde sefere çıkan dört bin kişilik Uygur ordusuna günlük tayın olarak yirmi sığır, iki yüz koyun ayrıca iki bin dokuz yüz kilogram tahıl verilmiştir (Mackerras 2000: 450). Ötüken sonrası yerleşik Uygurları ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-

Te onlardan zengin olmayanların sığır eti yediğini haber vermektedir (İzgi 1989: 57). Karahanlı dönemide yerleşik hayatın doğal sonucu olarak öküzlerin ziraatte kullanımına yaygınlaştığı görülmektedir (Genç 1997: 350-351). MK' de sığır cinsine ilişkin ud 'sığır', sıgır 'sığır', buka 'boğa', öküz 'öküz', op 'harman dövmek için öküzlerin ortasında bulunan öküz', mämä 'harmanda ortada bulunup öteki öküzlerin etrafında döndükleri öküz', iŋäk 'inek', buzagu 'buzağı', torpi 'bir yaşındaki buzağı', tazun 'dana', tügä 'düve', suv sıgırı 'su sığırı', kotuz 'yak öküzü' (Dankoff-Kelly 1985: 249) gibi ayrıntılı sınıflandırmalara gidilişi bu hayvanın Eski Türk toplumunun yaşantısında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

a) Udçı: Sığır yetiştiricisi, sığır çobanı, sığırtmaç.

ET metinlerde ud, cinsiyet belirtmeksizin genel olarak sığır türünü karşılamaktadır. Bununla beraber sözcüğün Türkçenin tarihî seyri içinde yalnızca inek veya yalnızca öküz karşılığında kullanıldğı da görülmüştür (Clauson 1972: 34) Her ne kadar MK'de ud, 'öküz' anlamında geçse de (Dankoff-Kelly 1985: 52) KB' deki ya tüzdä yorıglı ud iŋäk öküz (Arat 1999: 534) dizesinde ud' un öküzden farkı göze çarpmaktadır. Türkçeden Farsçaya geçen ud ile Moğolcadaki udus 'Yak öküzü' arasındaki benzerlik dikkati çekicidir (Doerfer 1965: 140-141). ud, günümüz Türk diyalektlerinde uy biçiminde yaşamaktadır. uy, Krg "Sığır türü." için kullanılabilirken (Kültür Bakanlığı 1991: 770), YUyg "Öküz." karşılığında görülmekte (Necip 1995: 441); Alt ise "İnek." anlamına gelmektedir (Baskakov 1999: 195).

On iki hayvanlı Türk takviminin ikinci yılının ud yılı olarak adalandırılışı Türklerin bu hayvana verdiği önemi ortaya koymaktadır. Eski Uygurca bir fal kitabında rastlanan "ud küntä ud satgın alsar yaramaz" (Arat 1937: 47) 'İnek gününde inek alsa (inek) yaramaz' ifadesi bu hayvana yönelik özel kültürel tassarrufların bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ifadeden o dönemlerde ud alış verişinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Başka bir Uygurca yazmada görülen "bo iki yüz şıg söktidä yüz şıg kaŋlı tartguçı udlar yezün" (Moriyasu 1991: 43) 'Bu iki yüz 'şıg' (yaklaşık iki yüz sekiz litre) kepekten yüz 'şıg'ını (yaklaşık yüz

dört litre) kağnı çeken öküzler yesin' ifadesi ud bakımının özel bir ilgi istediğini ve bu hayvanın taşımacılıkta da kullanıldığını anlatmaktadır.

ET'de sığırlarla ilgilenen meslek erbabı udçı olarak adlandırılmıştır. udçı, kan udçısı 'Hükümdar sığırtmacı' (Hamilton 1998: 59) tabirinde görüldüğü üzere başkalarının sığırlarına çobanlık yapana denildiği gibi, "udçı kız yogurt satgalı balıkka bardı" (Ş Tekin 1980: 167) 'Sığır besicisi kız, yoğurt satmaya şehre gitti' örneğindeki gibi sığır sahibi olup da bunlara çobanlık edene de denebilmektedir. "bir udçınıŋ yüz udı bar ärdi" (Toalster 1977: 4) 'Bir sığıtmacın yüz sığırı vardı' ifadesinde sığırtmaca atfedilen mülkiyet, bu yargıyı doğrulamaktadır. udçı'nın sürüsünü harekete geçirmesi bugün olduğu gibi ET'de de sür- fiiliyle karşılanmıştır (Hamilton 1998: 217) MK' de öküz sularken oş oş diye ses çıkarıldığının belirtilmesi günümüzdeki sığırtmaçların aynı işlemi yaparken çaldığı ıslığı anımsatmaktadır (Genç 1997: 351). udçı günümüzde yalnızca Kır: uyçu "Sığırtmaç, sığır çobanı." türevinde (Yudahin 1998: 790) yaşamaktadır (Clauson 1972: 44). udçı'nın ET'de görüldüğü dönem ve yere aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bir ugurda agarlag içlig udçı kız yogurt satgalı balıkka bardı" (Ş Tekin 1980: 167) 'Bir zaman hamile sığırtmaç kız yoğurt satmak için şehre vardı.'
- "balık kapagda olurur ärkän kan udçısı beş yüz ud sürä önti" /(Hamilton 1998: 59) 'Şehrin kapısında oturur iken hükümdar sığırtmacı beş yüz sığırı sürerek geldi.'
- "öŋrä burkanlar yertinçüde bälgürmäyük ödtä koluda bir udçınıŋ yüz udı bar ärdi" (Toalster 1977: 4) 'Geçmişte, budaların yeryüzünde belirmediği zamanda bir sığıtmacın yüz sığırı vardı'

b) Bukaçı: Boğa yetiştiricisi.

Tunyukuk Yazıtında geçen "toruk bukalı sämiz bukalı ırakda bilsär sämiz buka toruk buka teyin bilmäz ärmişt" (T Tekin 1995a: 20) "(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa (hangilerinin) semiz (hangilerinin) zayıf olduğunu bilmez imiş" (T Tekin 1995a: 20) atasözünde buka 'boğa' sözüne

rastlanması dikkat çekicidir. Kalıplaşmış ifadeler olan atasözlerinin yüzlerce yıllık birikimin sonucunda meydana geldiğini düşündüğümüzde ilk atasözlerimizde geçen buka sözcüğünün ET' deki köklü yerini anlayabiliriz. Bu durumun başka bir göstergesi de buka'nın eski Türk toplumunda kişi adı olarak kullanılmasıdır (Sertkaya 2002: 285).

buka sözcüğünün kökeni konusunda değişik görüşler vardır. Ramstedt, Türkçe buka ile Moğolca buka'nın çok eski dönemlerde birbiriyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında Slav dillerindeki benzerlerinden hareketle sözcüğün Hint - Avrupa dil ailesinden geldiği öne sürenler de çıkmıştır (Doerfer 1965: 300). Vambery, sözcüğün bug- 'boğ-' fiilinden geldiğini iddia etmiştir (Sevortyan 1980: 231). Brockelmann, Eski Bulgarcada bıku; Rusçada bık 'boğa' biçiminde görülen buka sözünün yansılamayla oluşturulan bu- fiiline getirilen –γa ekiyle türetildiğini ifade etmektedir (Brockelmann 1954: 102). Rusçanın etimolojik sözlüğünü yazan Fasmer ise Rusça biçimlerin Eski Türkçeden ödünçlendiğini öne sümüştür (Fasmer 1987b: 829). buka Türkçeden Farsçaya buka, Moğolcaya buka, buxa, Samoyedçeye buga, buxa, Ketçeye boga, buga, Batı Sibir dillerine poqa, Eski Finceye buka, Macarcaya bika, Kafkas dillerine buga, buğa, buğu, bugho, Doğu Slavcasına bugaj, Ukrayna diline buhaj, bugaj, Balkan dillerine buga biçimlerde geçmiştir (Doerfer 1965: 299-300). Sözcük, günümüz Türk diyalektlerinde Az: buğa, Krg: buka, Kzk: buka, Özb: buka, Tkm: buğa, YUyg buka biçimlerinde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 76-77)

Eski Türklerin sığır sürüleri içinde boğanın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Özellikle Göktürk döneminden itibaren Türklerin hayvan dölleme konusunda uzmanlaştığı göz öününde tutulursa (Divitçioğlu 2000: 238) damızlık olarak kullanılan boğalara verilen önemi doğal karşılamak gerekir. Bu anlamda boğa yetiştiriciliğinin Eski Türk hayvancılığında başlı başına bir meslek olduğunu kabul etmekde sakınca yoktur.

Eski Türklerin boğa yetiştiriciliğini adlandırmada başvurdukları bukaçı sözcüğü, karşılaşıldığı metinde kişi adı olarak geçmektedir. Bu durum, ET'de meslek

adının aynı zamanda kişi adı olarak kullanılabildiği kaidesine uygunluk gösterir. Türkçenin gelişim alanları içinde ET' den başka bir dönemde rastlanılmayan bukaçı' nın ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Uygur

- "bo savda tanuk /// bukaçı /// " (Yamada 1993: 86) 'Bu söze tanık …Bukacı' (dır)…'

VI. Kümes Hayvancılığı İle İlgili Meslekler

Büyük ve küçükbaş hayvancılığın aksine kümes hayvancılığını sürdürmek yerleşik hayatı gerektirmektedir. Bu gerçek karşısında, eski Türk takviminde takıgu adını taşıyan bölümün bulunduğunu (Gabain 1973: 64) bilmek daha da anlam kazanır. Zira, yerleşik toplum yaşantısında yer bulabilecek böyle bir hayvanın Türk zaman kavramını ifadede kullanılması Eski Türklerin hiç değilse bir kısmının yerleşikliğiyle irtibatlandırılabilir. Çünkü, hiçbir toplum kültüründe iz bırakmamış, tanıyıp değerlendirmediği bir varlığı günlük hayatta önemli yeri olan takviminin göstereni durumuna getirmez.

Tarihî veriler eski Türk iktisadî hayatında büyük ve küçük baş hayvanların yanında kümes hayvanlarının varlığına işaret etmektedir (Göl 2000: 18). Budist Uygurlardan kalan Altun Yaruk adlı eserde ziyafet için kesilen hayvanlar arasınada kaz 'kaz', ödirek 'ördek', takıgu 'tavuk' un zikredilmesi (Kaya 1994: 61) kümes hayvanlarının yiyecek olarak Eski Türkler tarafından bilindiğini göstermektedir. Genellikle eti ve yumurtasından yararlanılan bu hayvanlarından tavuk, horoz, ördek ve kazın XI yüzyılda Türklerce beslendiği başta MK olmak üzere (Genç 1997: 356) çeşitli kaynaklar tarafından belirtilmektedir.

a) Takıgu İgidgüçi: Tavuk besleyicisi, tavukçu

Tükiye Türkçesinde tavuk biçiminde seslendirilen sözcük Göktürk ve Uygur metinlerinde takıgu; Karahanlı metinlerinde ise takagu biçimindedir. Sözcüğün kökenine ilişkin çeşitli görüşler vardır. Gombocz, Moğolca takiya'nın Türkçeden alıntı olduğunu yazmıştır. Ramstedt, Asya göçerlerinin tavuk yetiştirmekle uğraşmadığından hareketle Türkçe ve Moğolcada görülen sözcüğün Arapça veya

Çinceden alındığını ileri sürmüştür. Brockelman tavuğun çıkardığı sesten sözcüğün türediğini dile getirmiştir (Eren 1999: 398). Sözcüğün yansılama olduğu görüşüne Doerfer de katılmaktadır (Doerfer 1965: 444). Önceleri takıgu biçiminde seslendirilirken günümüze dek çeşitli ses değişimlerine uğrayan sözcük, başta Farsça olmak üzere, Moğolca, Samoyedeçe, Batı Sibir dilleri ve Macarcaya da geçmiştir (Doerfer 1965: 443). takuk- taguk- tavuk biçimleriyle ET sonrası tarihî şivelerin tamamında geçen takıgu, Çağdaş Türkçede Az: toyug, Bşk: tavık, Kzk: tavık, Krg: tõk, Özb: távuk, Tat tavık, Tkm tovık, YUyg tohu biçimlerinde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 858-859).

ET'de tavuk yetiştiriciliğini karşılayan takıgu igidgüçi tamlamasının tamlananı igidgüçi ise, igdişçi bahsinde genişçe açıklanan, igid- 'beslemek, büyütmek, yetiştirmek' fiiline eyleyici adı yapan (Tekin 2000: 91) -güçi eki getirilerek türetilmiştir. MK' de tavuk- horoz ayrımı yerine tişi takagu- erkek takagu sınıflamasına gidilmesi ilginçtir (Dankoff-Kelly 1982: 336). Buna göre takagu' nun o dönemde tavuk ve horozu içeren genel bir ad olduğu söylenebilir. Kaşgarlı Mahmud'un naklettiği "yazıdakı süvlin edärgäli ävdäki takagu ıçgınma" (Dankoff-Kelly 1982: 336) 'Kırdaki sülünü kovalarken evdeki tavuğu kaçırma' atasözü üzerinde durmak gerekir. Kalıplaşmış ifadeler olan atasözlerinin oluşumu için uzun yıllar gerektiği düşünülürse tavuğun Türk kültür hayatındaki geçmişini Kaşgarlı'dan çok öncelere götürmek icab eder. İlk dönem Uygurcasını yansıttığını bildiğimiz Maniheist Uygur metinlerinde görülen "takıgu kuşlarag ınaru üntürmiş mäŋin aşın birgäli" (Le Coq 1938: 27) 'Tavukları tane ve yiyecek vermek için dışarı çıkarmış' cümlesi Eski Türklerin tavuk yetiştiriciliğine aşinalığını göstermektedir. Uygurca metinlerde "takıgu ölürgüçi" (Müller 1911: 84) 'tavuk öldürücü' olmanın büyük günahlar arasında sıralanması o dönemde tavuğun eti için yetiştirilebidiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Uygurlardan kalan tıp metinlerindeki "tamtın tüşüp içi bärtinmişkä kan tomurmuşka äm takıgu yumurtgasınça tograk togragusın yumşak sokup lalap" (Arat 1930: 14) '...Damdan düşüp içi berelenmişe kan kaybetmişe ilaç: Tavuk yumurtasınca kavak ağacı sakızını yumuşak biçimde ezip...'; "kara küji takıgu yumutkası ubu birlä kayındurup tamızsar sönär" (Arat 1932: 12) '...Kara tütsü, tavuk yumurtası,

üstübeç ile kaynatıp damlatsa (kulak ağrısı) diner' gibi ifadelerden o dönemdede tavuk yumurtasının tedavide ölçü ve ilaç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ifadelerde dikkati çeken başka bir husus ise bilhassa tavuk yumurtası denerek, tavuk yumurtasının diğer yumurtalardan ayrılmasıdır (Ögel 2000a: 422). MK' deki Oğuz Türklerinin telaffuzunca olduğu belirtilen takuklug är 'tavuk sahibi adam' (Dankoff-Kelly 1982: 369) örneğinden tavuğun artık o dönemde kişilerin mal varlığı arasına girdiğini çıkarabiliriz.

Tavuk yetiştiriciliği mesleği ET'deki takıgu igidgüçi ile irtibatlandıtılabilecek biçimde günümüzde Tür: tavukçu "1. Tavuk besleyicisi 2. Tavuk satan kimse.3. Kesilmiş tavuk satıcısı." (TDK 2005: 1923); Az. toyugçulug "Tavuk yetiştirciliği, tavukçuluk." (Altaylı 1994: 1148) olarak geçmektedir. takıgu igidgüçi'nin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir.

Uygur

- "takıgu igidgüçi botlumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930: 8) '...Tavuk yetiştiricisi oldu isek...'

b) Kazçı: Kaz yetiştiricisi, kaz çobanı.

Eski Türk toplumunda beslendiğini bildiğimiz kümes hayvanlarından biri de kazdır. kaz sözcüğünün kökenine dair değişik görüşler vardır. İlk görüş sözüğün Hint -Avrupa dil ailesinin kadim üyelerinden Sanskritçe ya da Toharcadan alıntı olduğudur (Doerfer 1967: 386-387). Bu görüşün taraftarları Eski İngilizcedeki gôs, Almancadaki gans ile Türkçe kaz arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir (Clauson 1972: 679). İkinci görüş, Korece ve Japoncadaki kari 'yaban kazı', Moğolcadaki ġalaγun 'kaz' örneklerinden yola çıkarak Türkçe kaz' ın yansılama olarak değerlendirilmesi gerektiğidir (Doerfer 1967: 387). Üçüncü görüş, ikinci görüşün genellemesidir. Böylesi sözcüklerin yansılama sonucu oluşmasının doğal olduğunu ve insanlığın ilk ortak dil malzemesi içinde yer aldığını, o nedenle bu sözcükleri herhangi bir kökene mal etmenin yersizliğini savunmaktadır (Doerfer 1967: 387). Türkçeden Farsçaya, Kafkas dillerine, Çağdaş Ermeniceye, Rusçaya ve Moğolcaya geçen kaz sözü (Doerfer 1967: 386) tarihî ve çağdaş Türk diyalektlerinin pek çoğunda görülmüştür (Levitskaya 1997 : 184)

981-984 tarihleri arasında Turfan Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi Uygurlarda "Zengin insanlar at eti yerler, geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerlerdi" diye yazmaktadır (İzgi 1989: 57). Eski Uygurca metinlerden Altun Yaruk' ta ziyafet hazırlıklarını tasvir edildiği bahiste geçen: "ken bir tuşta kız aşı tıltagınta ud koyn toŋuz kaz ödirāk takıguda ulatı üküş tālim özlüglerig ölürüp ulug aş içgü kıtlı" (Kaya 1994: 61) 'İlerleyen bir zamanda düğün yemeği sebebiyle inek, koyun, domuz, kaz, ördek (ve) tavuktan başka pek çok canlıyı öldürüp büyük ziyafet verdi' cümlesi bu bilgiyi doğrulamaktadır. MK' deki: "kaz kopsa ördāk kölüg ellänür" (Dankoff-Kelly 1982: 134) 'Kaz uçsa ördek gölü yurt edinir'; "karga kazga ötgünsä butı sınur" (Dankoff-Kelly 1982: 221) 'Karga kazı (dayaıklılık ve uçmada) taklit etse bacağı kırılır.'; "kalın kaz kulavuzsuz bolmas "(Dankoff-Kelly 1982: 361) 'Kalabalık kaz sürüsü kılavuzsuz uçamaz'; "yalŋus kaz ötmäs" (Dankoff-Kelly 1984: 347) 'Yalnız kaz ötmez' atasözleri kazın eski Türk toplumunun kavramlar dünyasındaki köklü yerini göstermektedir. Eski Türklerin yaban kazı yanında kümes kazından da faydalandığını MK' deki "ol kazıg mäŋlätti" (Dankoff-Kelly 1984: 144) 'O, kazı yemledi' örneğinden anlaşılabilmektedir. Kaz yetiştirme işiyle uğraşanlara Anadoluda kaz çobanı dendiği malumdur. Türkçenin gelişim alanları içinde Eski Uygurca dışında görülmeyen kazçı sözcüğünün (Özertural 1996: 178) bu dönemde yer aldığı bağlam şöyledir:

Uygur

- "vapap oglı taz kazçı yaktsin toyın kedizçi ogul bars zıgçılar munça kişi manistanta işläzün" (Moriyasu 1991: 46) '...Vapap oğlu Taz, kazcı Yaktsin Toyın, keçeci Ogul Bars, zıgçılar(?) bunca kimse tapınakta çalışsın.'

VII. Genel Olarak Çobanlık Mesleği

Hayvancılığın son derece önemli olduğu Eski Türk toplumunda sürü sahiplerinin hayvanlarla ilgili her türlü işe yetişememesi doğaldır. Sürüdeki hayvan sayısı arttıkça, sürü sahibinin zahmetli işleri başkalarına gördürme imkanı doğdukça mesaisinin tamamını hayvanlara bakmaya ayıran kimselere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç köleler ya da ücretli çobanlar tarafından giderilmiştir. Hun döneminde

köleler, koyun ve inek güdebilirken kendilerine emanet edilemeyecek kadar değerli görülen at sürülerine bakamazlardı (Klyaştony- Sultanov 2003: 160). Çobanları büyük ve küçük baş hayvan yetiştiricilerinden ayıran fark hayvanın mülkiyeti üzerinde söz sahibi olmamalarıdır. Bozkırdaki Türk toplumunda genellikle yoksul ve kimsesiz çocuklardan seçilen çobanlar daima kontrol altında tutulurdu (Arslan 1984: 22). Gerçek bir çobanın yegane faaliyeti, çok hayvan ehlileştirmeye, hayvan sayısını artırmaya, bu sürülerin korunmasına, savunulmasına ve bu hayvanlardan ekonomik anlamda faydalanmaya yönelmiştir (Arslan 1984: 29). Bunun yanında Türkler hayvan yetiştirmeye uygun olan yerleri seçiyor ve yeni zaptedilen bu bölgelerin halklarına sürü veriyorlar ve onları kendi hesaplarına otlattırarak yetiştiriyorlardı. Bu suretle yerli halkda bu sürülerden faydalanmış oluyordu. Türk beyleri ile yerli çobanlar arasında bir ortaklık şartı bulunuyordu. (Ögel 2000: 32-33).

a) Kütçi: Çoban.

Sözcüğün ET'de "Bakmak, korumak, muhafaza etmek" anlamında bulunan kü- fiilinden (Clauson 1972: 686) türediği anlaşılmaktadır. Hamilton kü- ile kö-' in karıştırılmaması gerektiği üzerinde durmuştur (Hamilton 1998: 122). kü- 'bakmak, korumak, muhafaza etmek' fiiline getirlen –t eki ET'de tıpkı -(I)ş eki gibi eylem adı yapmaktadır (Erdal 1991: 115). küt isminden +çi ekiyle türetilen kütçi (Hacıeminoğlu 1996: 27) sözcüğü genel olarak çobanlık mesleğini adlandırmada kullanılmaktadır. Bunu sözcüğün yer aldığı bağlamda koy kütçisi 'koyun çobanı' (Arat 1999: 158) biçiminde tamlamanın parçası olarak görülmesinden çıkarabiliriz. Tamlamanın tamlayanı durumundaki koy 'koyun' un yerini başka bir hayvanın alması mümkündür. O halde kütçi 'çoban' belli bir hayvanla ilgilenmeyip genel kullanımı yansıtmaktadır. Bu kullanımın özelleşmesi, sözcüğün yer aldığı tamlamada tamlayan konumundaki hayvanın belirtilmesiyle gerçekleşmektedir.

MK' de geçen "ol aŋar koy kütürdi" (Dankoff-Kelly 1984: 247) 'O, ona koyun güttürdü' cümlesi kütçi' lerin o dönemdeki varlığına işaret etmektedir. Eski Türk toplumunda kütçi sözcüğüyle adlandırılan çobanlar köylerden veya çadır

obalardan uzakta, yaylada yaşayan kimselerdir. Ayrıca çobanlar yalnız olmayıp yanlarında diğer çobanlar, çoban yamakları ve süt sağıcılar da bulunurdu (Ögel 2000: 16).

Türkçenin tarihî seyri içinde Karahanlı dönemi sonrasında Kıpçak Türkçesi metinlerinden Codex Cumanicus' ta kütövçi "Çoban."; (Toparlı vd. 2003: 170); Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't Türk'te küdiçi 'Güden, hayvan otlatan, çoban.' (Toparlı vd. 2003: 167) biçiminde sözcüğe rastlanır. Ayrıca XIV. yüzyıldan başlayarak Anadolu sahasındada güdücü veya güden "Çoban." haliyle de sözcüğe rastlamak mümkündür (TDK 1996: 1850) Çağdaş Türk şivelerinden Bşk: harık kötösi 'çoban' veya Tat: sarık kötücüsi 'çoban' tamlamalarında (Kültür Bakanlığı 1991: 136-137) izlerini yakaladığımız kütçi sözcüğünün ET' de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "bodun koy sanı ol bägi koyçısı / bagırsak käräk koyka koy kütçisi" (Arat 1999: 158) "Halk koyun gibidir; bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır." (Arat 2003: 111)

BÖLÜM 2: AVCILIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Avcılık

Tarihî bozkır Türk devletlerinin en kudretli geleneklerinden biri olan avcılık (Caferoğlu 1972: 169), ilk Türk topluluklarında çok yönlü bir uğraşı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yiyecek temini, kürk elde etme, boş zamanları geçirme, savaş hazırlığı, zararlı hayvanlardan korunma ve iktisadî faaliyet olarak geçim sağlama (Baykara 2001: 112, Ongun 1999: 21) bu dönem avcılığının temel amaçlarındandır. Ayrıca Türklüğün bağımsız boylar döneminde yılda bir kez gerçekleştirilen ve uguşun üyelerinin kutsal totemlerini avladığı, sonunda toy ve bayram düzenlenen âyinî anlama sahip kutsal avlar da yapılmıştır (Öngel 2001: 393). Konar göçer Türklerde hayvancılığın salgın, iklim, talan vb. riskler içermesi ihtiyatî olarak avcılığın sürdürülmesini zorunlu kılmıştır (Öngel 2001: 393). Avlar ferdî veya topluluk halinde, genellikle av hayvanları yardımıyla (köpek şahin vb.) yapılmıştır (Öngel 2001: 402).

Çin kaynakları ilk dönemlerden başlayarak Türklerin avcılığına dair bilgiler vermektedir. Çin yıllıkları Ön Türk kavimlerinden Ba-h'i-mi'lerin avcılıkla geçinip geyikleri kovalamak için ağaçtan kayak yaptıklarını; Tu-çüe'lerin göç edip avla uğraştıklarını, Yü-vın'ların av için zehir hazırladıklarını yazmaktadır (Eberhard 1996: 65, 86, 88). Hun döneminde Çin'e ihraç edilenler arasında Türklerin ekonomik dayanaklarından olan avcılık ve balıkçılıktan sağlanan ürünler bulunmaktadır (İzgi 1978: 91). Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde İşbara Kağan'ın Çin imparatorundan kendi boyu için avlak tahsis etmesini istediği bilinmektedir (Divitçioğlu 2000: 241). İkinci Gök Türk Kağanlının ünlü hükümdarı Bilge'nin şehirlerin etrafını çevirip Budist tapınağı yapılması isteğine Tunyukuk karşı çıkarken "Meslekleri olan avcılığı terketmeleri halinde antremansız kalıp hareket kabiliyetlerini yitirecekleri" gerekçesini dile getirmiştir (Taşağıl 2004a: 71). Nitekim Tunyukuk yazıtında dönemin Türk yaşam tarzı anlatılırken geçen "keyik yeyü tabışkan yeyü olurur ärtimiz" (T Tekin 1995a: 84) "Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk." (T Tekin 1995a: 85) cümlesi bu durumu doğrulamaktadır. Yenisey bölgesinde bulunan taşa kazınmış

av tasvirleri (Orkun 1994: 433, 436), Eski Türklerdeki avcılık kültürünün başka bir yansımasıdır. Runik harfli metinlerden Irk Bitig' deki "kanlık süsi abka ünmiş" (T Tekin 2004b: 25) "Hanın ordusu ava çıkmış" (T Tekin 2004b: 34) cümlesi o dönemde sürek avlarının düzenlendiğini göstermektedir. Türklerin avcılık uğraşı Ötüken sonrasında yerleştikleri şehirlerde de sürmüştür. Miladî 982'de yazılan Hudûd'l-âlem'de Uygur şehirlerinden Kümis Art için verilen bilgide bu yerin insanlarının avcılar olduğu belirtilmektedir (Sümer 1994: 40-41). Karahanlı hükümdarları da ava büyük önem vermişler ve saray teşkilatında bu işlerle ilgili birimler kurmuşlardır (Ongun 1999: 29-32). Karahanlı devletini kuran boylardan Yağmaların ülkesi hakkında Hudûd'l-âlem' de verilen "çok kürk elde edildiği ve avın bol olduğu" bilgisi (Sümer 1994: 72) dikkate değerdir. Ayrıca MK' de avcılıkla ilgili kayıtların önemli bir yekûn tutuşuna bakılırsa avcılığın Karahanlı devri Türk toplumunun bazı kesimlerini oldukça meşgul ettiği anlaşılmaktadır (Genç 1997: 359).

II. Avlanan Hayvanın Türüne Göre Meslekler

A. Kaçan Avcılığı İle İlgili Meslekler

Kaçan avcılığı, yiyecek sağlama, kürk elde etme ve zararlı hayvanlardan korunma gibi amaçlarla yapılır (Baykara 2001: 113). Bu tür avcılıkta av köpekleri son derece önemlidir. KB' deki "sämiz bolsa ıt tok avın avlamaz" (Arat 1999: 630) "Köpek tok ve semiz olursa av peşinden koşmaz." (Arat 2003: 456) dizesi avda köpeğin önemini dile getirmektedir. Eski Türkler, avda kullanılan köpeklere avcı it (Arat 1999: 362) demektedirler. Kaşgarlı Mahmud'a göre avcı itlerin en iyilerinden biri barak türüdür (Dankoff-Kelly 1982: 190). Avcı köpeklerin yetiştirilmesi özel bir uzmanlık gerektirmektedir. Osmanlılarda itçi, it yedici, sekban (TDK 1996: 2126) diye adlandırılan kimseler bu uzmanlığın mesleğe dönüştüğünü göstermektedir. Kaçan avcılarının avlanmada kullandığı başlıca aletler ok ve yaydır (Clauson 1992: 692). Bunun yanında çeşitli tuzaklara da başvurulmuştur. Eski Uygurca bir metinde geçen "anta ötrü raştramuki atlıg keyikçi ol arıgta barıp tor tuzak yaratdı" (Shogaito 1998: 62) 'Bunun üzerine Raştramuki adlı avcı o ormana varıp tuzak kurdu' ifadesi Eski Türklerin avda

tuzak kullanmayı bildiğini doğrulamaktadır. Eski Türklerin avladığı başlıca kaçan hayvanları, keyik ‘geyik’ve tabışkan ‘tavşan’dan başka as ‘gelincik’, kiş ‘samur’, teyin ‘sincap’, kunduz ‘kunduz’, küzän ‘gelincik’ ve adıg ‘ayı’dır (Clauson 1992: 689).

a) Abçı / Avcı: Avcı.

ET’de av kavramını yansıtmada temel olarak yararlanılan ab-av ‘av’ sözcüğünün semantik karşılığını tam olarak tespit etmek güçtür (Clauson 1992: 691). Bununla beraber avla ilgilenen kimseyi karşılayan avçı sözcüğünün ET metinlerde genellikle kaçan avcılığı için kullanılması, sözcükle ifade edilen mesleğin kaçan avcılığı başlığı altında incelenmesini gerektirmiştir. av sözcüğüne ilk olarak 723-725 yılları arasında dikilen (Sertkaya 1983: 73) İhe Hüşotu yazıtında ab ablasar ‘av avlasa’ (Clauson-Tryjarski 1971: 21) biçiminde rastlanır. Hem avlanan hayvanı hemde avlanma işini karşılayan ab>av sözcüğünün, anlamını günümüze dek farklılaşmaya uğramadan sürdürmesi dikkat çekicidir. Eski Türklerde av, ferdî olarak yapıldığı gibi hükümdarlar tarafından düzenlenen ve sagır* (Dankoff-Kelly 1982: 281) denilenen topluluk avları biçiminde de gerçekleştirilebilmektedir.

ET’de avla uğraşan kimseler için kullanılan avçı sözcüğü ilk atasözlerimizde de karşımıza çıkar. “avçı neçä al bilsä adıg ança yol bilir” (Dankoff-Kelly 1982: 263) ‘Avcı ne kadar hile bilirse, ayı da o kadar yol bilir’ atasözü bunlardandır. Ötüken Türk topluluklarında son derece yaygın olarak icra edildiği anlaşılan avcılık, Türklerin yerleşik hayata geçtiği Turfan Uygurlarında kısıtlanmaya çalışılmıştır (Bang-Gabain 1930: 8). Bu çabanın altında Turfan Uygurlarının mensup olduğu Budist inanışın canlı öldürmeyi ve et yemeyi yasak etmesi yatmaktadır. Fakat avcılığın yapılmamasına dair ihtarların sıklıkla karşımıza çıkması yasakların çok da etkili olmadığını düşündürmektedir. Nitekim Buda mabetlerini ziyarete giden Türkler atlara biner, ok ve yaylarını kuşanır avlanmaya çıkarlardı (Ögel 2000: 121). Karahanlılarla beraber kitleler halinde İslama geçiş yapan Türklerde avcılık daha da önem kazanmıştır. Bunda İslamın av konusunda yasakçı bir tutum

* Besim Atalay bu sözcüğü sıgır biçiminde okumuştur (Atalay 1998 –III-: 512).

takınmamasının payı vardır. Türkçenin tarihî dönemlerinin tümünde görülebilen avçı (Doerfer 1965: 139) sözcüğüne çağdaş Türk lehçelerinin hemen tamamında rastlanılabilmektedir (Clauson 1972: 6). Sözcük, Türkçeden Farsçaya ve Balkan dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 139) avçı' nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "abçı /// üç eçime kan men ärdim / Avcı...üç büyük kardeşime ben baba idim" (Orkun 1994ç: 556)

Uygur

- "bir ugurda ol dantipali elig alp katıg avçı äränläri alpagutları birlä arıg simäktä avka atlanıp bardı" (Müler 1931: 34) 'Bir zaman, o Dantipali Han çok acımasız avcı erleri ve savaşçıları ile beraber ata binip av için ormana gitti.'
- "yänä bir til yıŋak eşidilginçä yolka kişi nä äŋdmäŋ ärsär ymä kedin öŋdün balıklarıg avçıg tarıgçıg anın kodunu yiçinü saklanu turgu kılıŋ" (Tuguseva 1971: 176) 'Bundan böyle, yeni haber alıncaya dek yola kimseyi göndermeyin. Ayrıca doğudaki ve batıdaki şehirleri, avcı ve çiftçilerin saklanıp gizlenebileceği hale getirin.'
- "tarıg tarıyu ämäri tınlıgların kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur" (Hamilton 1998: 27) 'Bir taraftan toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar.'

Karahanlı

- "avçı neçä al bilse adıg ança yol bilir" (Dankoff-Kelly 1982: 263) 'Avcı ne kadar hile bilirse, ayı da o kadar yol bilir.'
- "karga kalı bilsä muŋın ol buz sukar avçı yaşıp tuzak mäŋkä bakar" (Dankoff-Kelly 1982: 322) 'Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; halbu ki avcı saklandığında, karga tereddütsüzce tuzaktaki yeme bakar.'
- "kamug täpränigli asıgka yorır / asıg bolmasa avçı ävdä karır" (Arat 1999: 310) "Bütün uğraşan insanlar menfaatleri uğrunda koşarlar; bir menfaati olmasa idi, avcı evinde ihtiyarlayıp giderdi." (Arat 2003: 221)

b) Äŋçi: Avcı.

Sözcük bazı araştırmacılar tarafından aŋçı biçiminde okunmuştur (Bang-Gabain 1930: 8; Ş Tekin 1980: 194). Ancak bu okuyuş äŋçi biçiminde değiştirilmelidir. Runik harfli Irk Bitig'deki äŋ-kä örneğinde (T Tekin 2004b: 21) sözcüğe gelen yönelme hal eki +kä biçiminde ince k ile yazılmıştır. Runik alfabede ince k ile kalın k' nin ayrı harflerle yazılması sözcüğün ünlülerinin de ince sıradan okunmasını gerektirmektedir. Kara ve Zieme durumun farkına vararak sözcüğü äŋçi biçiminde (Kara-Zieme 1977: 36) doğru okumuşlardır.

Sözcüğün türediği äŋ kökü 'yaban hayvanı' anlamındadır (Röhrborn 1994: 384). Moğolcada av hayvanı anlamına gelen aŋ ile arasındaki benzerlik dikkat çeken äŋ, Hak, Tuv, Krg'de yaşamaktadır (Clauson 1972: 166). Räsänen, Yakutçada da görülen eŋ ile ag 'ağ' sözcüğü arasındaki benzerliği ilginç bulmaktadır (Räsänen 1969: 20). Ramstedt Türkçe, Moğolca, Tunguzca ve Korecedeki benzer görünüşlerinden yola çıkarak sözcüğün ana Altaycanın ortak söz varlığından kaldığını ifade etmiştir (Sevortyan 1974: 152). Clauson, ET'de görülen äŋçi 'avcı' sözücüğünün Moğolca aŋçi'den alıntı olduğunu dile getirmektedir. Sözcüğün Krg ve Kzk'nde yaşayan biçimlerinin yeniden ödünçleme olup olmadığının tartırşmaya açık olduğunu ifade etmektedir (Clauson 1972: 173). Gerçekten de günümüz Türk diyalektlerinde ET' den kalan Alt: aŋçı "Avcı." (Baskakov 1999: 26); Krg: anğçı "Avcı." (Yudahin 1998: 33); Kzk: aŋşı "Avcı, avla meşgul olan kimse." (Koç vd. 2003: 47); Şor: aŋçı "Avcı." (Tannagaşeva-Akalın 1995: 6); Tel: aŋçı "Avcı." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 6); Tuv: aŋçı: "Avcı." (Arıkoğlu-Kuular 2003: 5); YUyg aŋçi 'Avcı.' (Necip 1995: 13) biçiminde yaşayan bir sözcük mevcuttur. äŋçi' nin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "mitiripa bakşıka yogaçarılar eligi şavaripa bakşı keyikli kuş kuzgunta ulatılarıg ölürdäçi äŋçi osuglug közünmiş täg" (Kara-Zieme 1977: 36) '...Mitiripa Üstada yogacılar hükümdarı Şavaripa Üstad yaban hayvanları, kuşlar ve başkalarını öldüren avcı misali görünmüş gibi...'

- “toŋuzçı balıkçı keyikçi äŋçi tuzakçı botlumuz ärsär” (Bang-Gabain 1930: 8) ‘...Domuz avcısı, balıkçı, avcı, yaban avcısı, tuzakçı oldu isek...’
- “olar öŋrä ajunta äŋçı mäŋçı keyikçi ärtiler sansız tümän keyiklerig ölürdilär ärtilär” (Ş Tekin 1980: 194) ‘Bunlar önceki âlemde avcı idiler. Saysız yaban hayvanının öldürmüşler idi.’

c) Keyikçi: Avcı, yaban hayvanı avcısı.

Türkçenin kadim sözcüklerinden olan keyik, Fin-Ugor ve Samoyedce ile ilişkilendirilebilmektedir (Zieme 1968: 55). ET’den günümüze dek kullanılan keyik > geyik başlangıçta “Yaban hayvanı; aslında yabanî olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar” olarak geçmektedir (Eren 1999: 155). Clauson, keyik sözcüğünün semantik karşılığının tam olarak bilinmediğini, genelde ayıdan küçük tavşandan büyük, eti için avlanan her türlü hayvanı karşıladığını ifade etmektedir (Clauson 1992: 689). MK’ de sözcüğün yabanî olan her şey için kullanılıp genellikle eti yenen hayvanları kastettiğini belirtilmesi (Dankoff-Kelly 1984: 235), sözcüğe ilişkin bu değerlendirmeleri doğrulamaktadır. Kıp’nde keyik’ in “Vahşî hayvan” karşılığında geçmesi (Toparlı vd. 2003:142), ETü’nde geyik’e “Yırtıcı olmayan dört ayaklı hayvan.” anlamı (TDK 1996: 1678) yüklenmesi, sözcüğün anlamını aynı doğrulta sürdürdüğünün göstergesidir. Başlangıçta genel kapsamı olan sözcüğün Tür’nde tek bir türü karşılamasını “Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından bir daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi; bir kelimenin genel bir anlamdan özel bir anlama geçişi” (Korkmaz 2003: 19) biçiminde tanımlanan anlam daralması olayına bağlamak gerekir. keyik’le karşılanan hayvanların Eski Türkler tarafından aynı zamanda av hayvanı olarak görüldüğünü ET’de ‘avlanmak’ anlamında bulunan keyikle- fiili de (Özertural 1996: 132) ortaya koymaktadır. Bu fiilin Kıp’de de “avlanmak, av yapmak” anlamında görüldüğünü ayrıca belirtmek gerekir (Toparlı vd. 2003: 142).

ET’de keyikçi sözcüğüyle adlandırılan yabanî büyük hayvan avcıları temel olarak ok ve yay kullanmaktadır. Eski Uygurcada rastlanan “keyikçilärdä oza bardaçılar

ok birlä keyik adıp ol admış keyikin alıp barıp atmış okın yasın ol orınta kodup" (Ş Tekin 1980a: 50) '...Avcılardan kurtulup gidenler ava ok atıp, ok attığı avı alıp uzaklaşıp, attığı ok ve yayını o yerde bırakıp...' ifadesi bu durumu doğrulamaktadır. MK' geçen "ok keyikni ötti" (Dankoff-Kelly 1982: 179) 'Ok (avlanacak) hayvanı delip geçti' örneği de ok ve yayın avda kullanıldığını göstermektedir. Eski Uygurca bir kıssanın hükümdarın keyikçi'ye kutsal fili öldürmesini emrettiği bölümünde "yatık yasın kurup agulug okın yüräkrä urup amrak isig özin üzgil" (Müller 1922: 55) 'Yatık yayını kurup zehirli okla kalbini vurup tatlı canını al' denmektedir. Buradan o dönemde avda kullanılan okların zehirli olabileceği anlaşılmaktadır. Başka bir Uygurca yazmada geçen anta "keyikçi ol arıgta barıp toor tuzak yarattı" (Shogaito 1998: 62) '…Avcı o ormana varıp tuzak kurdu' ifadesi keyikçi'lerin avda tuzaklardan yararlandığını göstermektedir. MK' deki "it keyikni basdı" (Dankoff-Kelly 1982: 268) 'Köpek avı kıstırdı' örneği köpeklerin eski Türk avcılığında keyikçi'lerin önemli yardımcılarından olduğunu ortaya koymaktadır. Türkçenin gelişim safhaları içinde Eski Uygur Türkçesi dışında raslanılmayan keyikçi sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "anta ötrü brahmadati elig keyikçilerig okıp amrak kunçuy batra katunnuŋ tüşämiş tülin eyin käzigçe tükäl olarka sözlädi" (Müller 1922: 54) 'Bunun üzerine Brahmadati Han avcıları çağırıp sevgili prensesi Batra Hatunun gördüğü rüyayı sırasıyla baştan sona onlara anlattı.'
- "biz öŋrä keyikçilär ärdimiz ärüş üküş keyiklerig isig özlärinte öŋi kıtlımız sansız tümän keyiklerig balıg başlıg kıtlımız" (Ş Tekin 1980: 197) 'Biz eskiden avcı idik, pek çok hayvanı tatlı canlarından ayırdık, sayısız hayvanı yara bere içinde koyduk.'
- "anta ötrü keyikçi äränlär ol ät ülüşüg alıp" (Shogaito 1998: 202) 'Ondan sonra, avcı adamlar o et hissesini alıp...'

ç) Kişçi: Samur avcısı, kürk avcısı.

kiş sözcüğü ET'de samurun hem kendisini hem de derisini karşılamaktadır (Clauson 1972: 752). Türkçeden Farsçaya da geçen sözcüğün Ural Altay dil

ailesinin Türkçeye bıraktığı miraslardan olduğunu savunanlar vardır (Doerfer 1967: 664-665). kiş günümüzde "samur" karşılığı ile Bşk, Krg, Tat (Kültür Bakanlığı 1991: 742-743) ve Yak'nde (Vasiliev 1995: 228) yaşamaktadır.

kiş 'samur', eti için avlanamayacak kadar küçük bir hayvandır. Eski Türk toplumunda onun avlanmasının altında derisinin son derece değerli olması yatmaktadır. Türklerin ilk dönemlerden başlayarak deri ticaretiyle uğraştıkları bilinmektedir Hun dönemi Türk boylarından deri ihracatı yapanların olduğunu Çin kaynakları belirtmektedir (Taşağıl 2004b: 13). Kıymetli kürklerle süslenen Hun giysileri ün kazanmıştır (Ligeti 1997 -I-: 52). Bilge Kağan Yazıtındaki "ädgü özlik atın kara kişin kök täyäŋin sansız kälürüp kop kottı" (T Tekin 1995b:78) "(Halk) Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar" (T Tekin 1995b: 79) ifadesi kiş'in Göktürk dönemi servet anlayışında da yerini koruduğunu göstermektedir. Aynı biçimde bu ifadede yer alan teyeŋ 'sincap' da bu dönemde derisi için avlanan başka bir hayvandır. Uygurlar hem Orhon hem de Doğu Türkistan devletlerinde kürk ticaretinde, ama kesinlikle aracı belki de ilk üretci yani avcı olarak rol oynamışlardır. Uygur memleketlerinin samuru Çin'de meşhurdur (Golden 2002: 139). İslam coğrafyacıları da Uygur ülkesinde samur ve feneğin çok bulunduğunu haber vermektedir (Şeşen 2001: 194). Eski Uygurcada kürk için üçük söcüğü kullanılmıştır (Ölmez 1994: 134). Karahanlı devletinin kurucularından Karluklar, avladıkları hayvanların derisini ihraç etmişlerdir (Şeşen 2001: 106). KB'in tüccarlarla münasebetin anlatıldığı elli sekizinci bölümündeki "satıgçı yok ärsär ajun käzgüçi / kaçan kädgäy ärdiŋ kara kiş içi" (Arat 1999: 4425) "Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü ne zaman giyerdin" (Arat 2003: 320) beyiti kiş'in o dönemde uluslararası rağbet gören ticarî bir meta olduğunu ortaya koymaktadır. İlk Müslüman Türk topluluklarından Volga Bulgarları dericilikte ve kürkçülükte ileriydiler. Bulgar meşinleri ve derileri "Bulgarî" adı ile öteden beri şöhret kazanmıştı. Samur kürk vergisi tesis eden Volga Bulgarları, kıymetli kürkleri mübadele aracı olarak kullanmışlardır. Onların en küçük paraları sincap derileri olmuştur (Yazıcı 2002: 122- 124). Çağdaş

diyalektlerde tiyin (~tıyın) adının ‘akçe, para’ anlamında geçmesini (Eren 1999: 107) eski Türk dericiliğin günümüzdeki izi olarak değerlendirmek gerekir.

ET’de özelde samur; genelde deri avcılığı ile uğraşanları adlandırmada kullanılan kişçi sözcüğüne KB’ den başka bir metinde rastlanılmamaktadır. Sözcüğün ET’de görüldüğü bağlam şöyledir:

Karahanlı

- “yimä kuşçı kişçi yimä ok yaçı / anuk tutsa kündä kapugda tuçı” (Arat 1999: 268) “Doğancı, avcı (kürk avcısı) ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurmalıdır.” (Arat 2003: 190)

d) Mäŋçi: Avcı, av kovalayan.

Sözcük maŋçı (Caferoğlu 1993: 87) yerine mäŋçi biçiminde okunmalıdır (Röhrborn 1994: 384). Runik harfli Irk Bitig’ deki mäŋ-kä örneğinde (T Tekin 2004b: 21) sözcüğe gelen yönelme hal eki +kä biçiminde ince k ile yazılmıştır. Runik alfabede ince k ile kalın k’ nin ayrı yazılması sözcüğün ünlülerinin de ince sıradan okunmasını gerektirmektedir.

mäŋ sözcüğü ET’de genel olarak “Kuş yemi, tohum.” anlamındayken (Clauson 1972: 766) anlam genişlemesiyle “Dört ayaklı vahşi hayvanların yediği küçük baş hayvan.” anlamına gelmiş olmalıdır. Irk Bitig’in kırk dokuzuncuncu falında geçen “bars keyik äŋläyü mäŋläyü barmış / Kaplan ava çıkmış” (T Tekin 2004b: 42) ifadesindeki mäŋlä- eylemi de böyle geniş anlamlıdır. “olar öŋrä ajunta äŋçi mäŋçi keyikçi ärtiler sansız tümän keyiklerig ölürdilär ärtilär” (Ş Tekin 1980: 194) ‘Bunlar önceki âlemde avcı idiler. Saysız yaban hayvanını öldürmüşler idi’ örneği de mäŋçi’ nin keyik ‘yaban hayvanı’ avladığını göstermektedir. Dolayısıyla mäŋçi’yi “Kuş yemi, tohum” anlamınaki mäŋ’e değil de “Dört ayaklı vahşi hayvanların yiyebildiği küçük baş hayvan” anlamındaki mäŋ’e dayandırmak yerinde olur. Türk dili içinde tek örnek durumunda olan mäŋçi sözcüğünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- “olar öŋrä ajunta äŋçi mäŋçı keyikçi ärtiler sansız tümän keyiklerig ölürdilär ärtilär” (Ş Tekin 1980: 194) ‘Bunlar önceki âlemde avcı idiler. Saysız yaban hayvanının öldürmüşler idi.’

e) Toŋuzçı: Domuz avcısı.

Mesleğin uğraşı alanını oluşturan hayvana ad olan toŋuz ‘domuz’ sözcüğünün kökeni karışıktır. Eski ve yeni Türk diyalektlerinde ‘yağlı, semiz, şişman’ olarak kullanılan toŋ (> don) köküyle toŋuz adı arasındaki bağ üzerinde durmaya değerdir. Buna karşılık Ramstedt’ in sözcüğü Korece ton ‘domuz’ biçimiyle birleştirmesi tartışmaya açıktır (Eren 1999: 118-119). Türkçe’den Farsça, Rusça, Kafkas dilleri, Samoyedeçe ve Moğolca’ ya da geçen toŋuz sözcüğü (Doerfer 1965: 586-587) değişik seslendirilişleriyle günümüz Türk lehçelerinin hemen tamamında yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 184-185). Eski Türkler başlangıçta domuza lağzın adını vermişlerdir. İlk olarak yazıtlarda görülen bu ad eski kaynaklarda ara sıra ortaya çıkmış zamanla yerini toŋuz’a bırakmıştır. lağzın’ın Türkçe bir türev olmadığı açıktır (Eren 1999: 119). Zira Türkçede ‘l’ sesi sözcük başında bulunmaz. Bununla beraber on iki hayvanlı Türk takviminin on ikinci yılının domuz yılı olduğu (Kafesoğlu 2003: 343) düşünüldüğünde bu hayvanın ilk dönemlerden başlayarak Türkler tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Büyük Hun devletinden kalan eserleri gün yüzüne çıkaran kazılarda domuz resimlerine ulaşılması (Ögel 1991: 55) bunu doğrulamaktadır.

Eski Türklerden kalan kaya resimlerinde yaban domuzu ve teke avlanan sahnelerin bulunuşu (Orkun 1994: 433) domuzun, dönemin avcılığındaki varlığını göstermektedir. Budist Uygurlarda pişman olunması gereken günahlar içinde “toŋuz ölürgüçi” (Müler 1911: 84) ‘domuz öldüren’ olmanın sıralanması da domuz avının varlığını desteklemektedir. Ayrıca, KB’ de hükümdarın avcılığı övülürken “börü tilkü arslan adıg ya toŋuz / seniŋdin kutulmaz ölür avda tüz” (Arat 1999: 534) “Kurt, tilki, arslan, ayı veya domuz hiçbiri senin elinden kurtulamaz, hepsini de avlar öldürürsün” (Arat 2003: 386) denilerek domuzun av hayvanlarından olduğu beliritilmiştir.

Eski Türklerin ekonomik hayatında domuz bulunmamaktadır (Kafesoğlu 2003: 318). Türklerin, bu hayvanı İslamiyet öcesinde de beslemediklerini, etini yemediklerini Çin ve Bizans kaynakları yazmaktadır (Akpınar 1999: 88). Bu durumda Türklerdeki domuz avcılığının nedenini et elde etme amacının dışında aramak gerekir. Domuz avcılığının yabanî domuzlara yönelik yapıldığı hesaba katılırsa bu hayvanların bugün olduğu gibi geşmişte de tarım alanlarına zarar verdikleri için avlandıkları düşünülebilir. Eski Türklerin, beslemekten, etini yemekten kaçındıkları domuzdan hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Tarihî Türk devletlerinde avların idman niyetine de yapıldığı göz önünde tutulursa bu idmanlarda domuzun tercih edilecek nişanlardan olması şaşılacak bir durum değildir.

Clauson, sözlüğünün toŋuzçı maddesinde sözcüğün "Domuz bakıcısı ya da yaban domuzu avcısı" biçiminde anlamlandırılabileceğini yazmaktadır (Clauson 1972: 527) Sözcüğün domuz bakıcısı anlamına gelmesi kültürel açıdan olduğu kadar dil açısından da mümkün değildir. Öncelikle sözcük yer aldığı bağlamda çeşitli avcılık türleri arasında zikredilmektedir. Ayrıca, ET'de domuz bakıcısına "toŋuz igitgüçi" denilmektedir (Kara-Zieme 1976: 36). toŋuz igitgüçi'nin görüldüğü metinde toŋuz igitmek 'domuz yetiştirmek' yanlış bir yol olarak zikredilmektedir (Kara-Zieme 1977: 58).

toŋuzçı sözüğüne Türkçenin gelişim alanları içinde Eski Uygur Türkçesinin dışında rastlanmamaktadır. Günümüzdeki, Az: donuzçu: "Domuz besleyen, otlatan, domuzlara bakan adam." (Altaylı 1994: 308); Gag: domuzcu "Domuzcu" (Gaydarci 1991: 80); Tkm: doŋuzdar "Domuz üretcisi" (Tekin vd. 1995: 170); YUyg toŋuz bakkuçi "Domuz besleyicisi" (Necip 1995: 419) gibi kullanımlar tarihî olmayıp Rus ve Çin hakimiyetinin etkisiyle sonradan türemiştir. Ayrıca bu kullanımlar domuz avcılığını değil domuz bakıcılığını karşılamaktadır. toŋuzçı' nın ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Uygur

- “toŋuzçı balıkçı keyikçi äŋçi tuzakçı botlumuz ärsär” (Bang-Gabain 1930: 8) ‘...Domuz avcısı, balıkçı, avcı, yaban avcısı, tuzakçı oldu isek...’

B. Uçan Avcılığı İle İlgili Meslekler.

Uçan avcılığı, kuşların kendilerini avlamanın yanında eğitilmiş kuşlar aracılığı ile uçan ve kaçan avları yakalamak biçiminde yapılabilmektedir (Baykara 2001: 114). KB’deki “kalı tuşsa bäglärkä yaŋluk hata / tuşar at üzä kuşta avda südä” (Arat 1999: 271) “Eğer beylere bir felaket ve bela gelirse, bu avda, kuş avında veya seferde hareket esnasında gelir” (Arat 2003: 193) beyiti, Eski Türklerin kuş ‘uçan avcılığı’ ile av ‘kaçan avcılığı’ nı farklı uzmanlık dalı olarak gördüğüne işaret etmektedir.

İlk göçebe Türk devletlerinde totem haline getirilen şahinler yardımıyla avcılık millî bir gelenek haline gelmiştir (Caferoğlu 1972: 172). Göçebe topluluklarda avlanan kuşların eti yanında tüyleri de ekonomik değer arz etmiş, değişim aracı olarak kullanılmıştır (Arslan 1984: 28). Hun imparatorluğu döneminde Türklerin yırtıcı kuşlarla ilgilendiği bilinmektedir (Ögel 1991: 55). Arapça rivayetlere göre VIII. Yüzyılda Türk doğancılığı gelişmiş durumda idi. Hatta doğancılık üzerine eser bile tercüme ettirilmiş ve yazılmıştı. Halife Mehdi (775-85), doğancılığa merak sarınca, çeşitli dillerde kitaplar toplamış ve bunları birleştiren bir eser yazdırmıştı. Mehdi’ nin yazdırdığı bu esere “Türk Hakanının Kitabı” ve “Türk Tarhanlarının Rivayetleri” de eklenmişti (Esin 2004: 170). Eski Türklerde bazı aileler özel olarak av doğanları yetiştirirledi. Türk hakanının emrinde çalışan bu aileler, doğan yetiştirme ile ilgili meslek sırrını aileleri için saklarlar ve bu yüzden büyük saygı görürlerdi (Ögel 2001b: 12). Kartal ile avlanmak, Ön Asya kültürleri ile Çin medeniyeti için yabancı bir spor ve av şekli idi. Bu sebeple Türk kağanlarının gönderdikleri elçiler Çin imparatorlarına yanlarında getirdikleri cins av kuşları hediye ediyorlardı. Çinliler bu hediyelere büyük önem veriyorlar ve bu kuşların özelliklerini hemen kendi resmî kayıtlarına geçiriyorlardı (Ongun 1999: 25). Uygurların yaşadığı şehirlerin kalıntılarında atlı doğancı tasvirlere tesadüf edilmesi (Esin 2004: 181) Eski Türklerin uçan avcılığını yerleşik dönemde de

sürdürdüğünü göstermektedir. İslam coğrafyacılarından Birunî, (öl. 1050) Türkler arasında doğancılar reisi denilen bir yetkilinin olduğunu haber vermektedir (Şeşen 2001: 202). Türklerin uçan avcılığını Karahanlı döneminde de yoğun olarak sürdürdüğü Kaşgarlı Mahmud'un eserinden (Genç 1997: 361-363) anlaşılmaktadır.

a) İtärçi: Doğancı.

itärçi sözcüğüne Türk dili tarihi boyunca yalnızca Eski Uygurcada, tek bir metinde rastlanmaktadır (Clauson 1972: 69). Sözcüğün görüldüğü **Türkische Turfan Texte IV**' ün yayımcıları Bang ve Gabain itärçi'nin yer aldığı bağlamda kuşçı ile birlikte ikileme oluşturduğunu ifade ederek, itärçi'nin türediği itär tabanın ET'de itälgü ya da itälgi biçiminde seslendirilen ve "doğan, şahin" anlamına gelen sözcükle bağlantısı olduğunu savunmuşlardır (Bang-Gabain 1930: 17). Gerçekten de Türkçede bu şekilde yazılan, doğan ya da atmaca anlamlarına gelen, Latincesi "Falco sacer" olan bir kuş adı mevcuttur (Ross 1994: 23). Ancak Doerfer bu adın Moğolcadan alıntı olduğunu dile getirmektedir (Doerfer 1963: 187). Clauson ise itärçi'yi Uygurcada avlanmakla bağlantılı kullanıabilen edär- fiili ile ilşkilendirmiştir (Clauson 1972: 69). Ancak bu yaklaşım dil bilgisi açısından sakıncalıdır. Zira, +çI eki Türkçede isimlere getirilmektedir. Bunların yanı sıra Karahanlı Türkçesinde yapılmış ilk Kur'an tercümesinde "Av için kullanılan hayvan, köpek vs." anlamında bir ütärçi sözü geçmektedir (Ata 2004: 171). Sözcüğün biçim ve anlam yönünden itärçi'ye yakınlığı dikkat çekicidir. Metnin yayımcısı Aysu Ata'da bu benzerlik üzerinde durmuş tercümedeki ütärci ile Eski Uygurca itärçi arasında paralellik kurmuştur (Ata 2004: 171).

ET'de avcı kuşlara kuşlagu kuş (Ş Tekin 1980: 37) denilmektedir. Turfan Uygurlarına seyahat eden Çin elçisi Uygur ülkesinde çok sayıda avcı kuşun bulunduğunu haber verir (İzgi 1989: 65). Türkler arasında avcı kuşlar ticaret aracı olarak da değer arz etmiş Volga Bulgarlarının ihraç ettikleri arasında doğanlar yer almıştır (Yazıcı 2002: 123). Av doğanları ile kuş avlama Karahanlılarda da oldukça yaygındır (Genç 1997: 361). MK' deki "ol kuşug kazka çokturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 52) 'O doğanı kaza vb. indirtti'; "tah tah" (Dankoff-Kelly

1984: 207) ‘Doğanı çağırırken çıkarılan ses’; “tavıl” (Dankoff-Kelly 1984: 234) ‘Av esnasında doğan için çalınan davul’ gibi örnekler bu yargıyı doğrulamaktadır. Türkler arasında avcı kuşu yetiştirme geleneği gerek Anadoluda gerekse Orta Asyada hala yaşamaktadır. itärçi’nin ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir.

Uygur

- “torçı çıvgaçı kuşçı itärçi uçugma bagrın yorıgma tınlıgların ölürgüçi botlumuz ärsär” (Bang-Gabain 1930: 8) ‘...Ağcı, tuzakçı, kuşla avlanan, doğancı, uçan ve yüz üstü yürüyen canlıları öldüren olmuş isek...’

b) Kuşçı: Avcı kuşla avcılık yapan; kuş avcısı.

kuşçı’nın türediği kuş kökü Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Levitskaya 2000: 180). ET’de kuşçı sözcüğüyle hem itärçi’ ler gibi avcı kuşlar yardımıyla uçan ve kaçan avcılığı yapanlar hem de çeşitli aletlerle yalnızca kuş avlayanlar kastedilmiştir. KB’ deki “kalı atlanur bolsa bäglär sükä / ya kuşka çögänkä ya el körgükä” (Arat 1999: 271) “Beyler sefere, (kuş) ava, cirit oyununa veya memleket gezisine çıktıkları vakit...” (Arat 2003: 191) ve “neçä kuşka avka avındım sävindim / neçä kuş täg arkun agımda kürättim” (Arat 1999: 645) “Nice kuş ve geyik avı ile avundum, sevindim; uçan kuş gibi, cins atları ağımdan kaçırdım.” (Arat 2003: 469) beyitleri kuş avının Eski Türklerde ayrı bir uzmanlık olduğunu göstermektedir. Uygurca bir yazmada geçen “ol yuullarnıŋ içinte yänä ödräk aŋıt käklik üpüp kuşgaç çılık kalavink çivaçivak yuy kuş kapinçal läkläk kaz kuş köküş käkük tuti kökürçgän turya kuşta ulatı tüü törlüg tümän baglıg tüşrüg esriŋü yüglüg kanatlıg” (Barutçu 1987: 85) ‘Yine o derelerin içinde ördek, kızıl ördek, keklik, ibibik, serçe, çulluk, guguk, sülün, tavus, leylek, kaz, yeşil turna, şahin, papağan, güvercin, turna ve daha başka, türlü türlü binlerce cinsten rengarenk tüylü kanatlı kuşlar...’ ifadesinde görülen ve çoğunun eti yenebilen kuş cisleri Eski Türklerin kuşla ilgili kültürel birikimini yansıtmaktadır. KB’de hükümdarın avladığı kuşlar “kugu korday ärsä ya turna yugak / ya toy tut ya yügdik ya todlıç ya kak” (Arat 1999: 534) “Her cins kuğular, turna ve su kuşları yahut toy kuşu yügdik todlıç ve kazlar” (Arat 2003: 386) biçiminde sıralanarak avcılığa konu olan kuşlar örneklendirilmiştir. MK’ deki kuşlag “Kuşların bol

bulunup avlandığı yer." (Dankoff-Kelly 1982: 348); kuşlaglan- "Kuş avı alanı edinmek." (Dankoff-Kelly 1984: 98); kuşla- "Kuş avlamak." (Dankoff-Kelly 1984:303); kuşlat- "kuş avlatmak" (Dankoff-Kelly 1984: 137) örnekleri, kuş avcılığının dönemin Türk toplumundaki yeri hakkında fikir vermektedir. MK' deki kayıtlardan kuşlat- fiili, kuş avcılığının meslek olarak icra edildiğini işaret etmektedir. Zira fiildeki ettirgenlik, uzmanlaşmış kimselerin belli şahıslar adına kuş avlama işini icra ettiklerini göstermektedir. Ayrıca KB' deki "bar ança yimä bar takı işçilär / töşäkçi ya kuşçı yimä aşçılar" (Arat 1999: 418) "Döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi, bazı işçiler daha vardır. " (Arat 2003: 300) beyitinde kuşçı sözünün bir mesleği karşıladığı açıkça ortaya konmuştur.

Kuş avcılığıda kullanılan temel alet ok ve yaydır. Bu yönüyle kuş avcılığı eski Türkler için atış talimi özelliği de taşımıştır. Ayrıca, kuş avında tuzaklara da başvurulmuştur. Uygurcada görülen "toorın tuzakın urup uçugma kuşlarıg tutup yuŋı kanatı birlä yegäli ugratı" (Shogaito 1998: 52) 'Tuzak kurup, uçan kuşları yakalayıp, tüyü ve kanadı ile yemeye başladı' ifadesi kuşların tuzakla avlanabildiğini göstermektedir. Eski Türklerin özel olarak kuş avında kullandığı başka bir alet ise tüväk' tir. Kaşgarlı Mahmud tüväk ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: 'Yaş söğüt ağacının dalından çıkarılan kabuktan yapılır. Bu kabuk boru gibidir. Fındık ya da topak kullanarak küçük kuşları vurmada kullanılır. Kamıştan dahi imal edilebilir.' (Dankoff-Kelly 1982: 297)

Tarihî Türk şivelerinde genellikle avcı kuşlarla avlananlar için kullanılan kuşçı sözcüğü bu anlamda Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 548-549). Sözcüğün günüzmüz Türkçesinde kuş avcılığının ötesinde kuş yetiştiriciliği için kullanılıyor olması anlamında zamanla değişme meydana geldiğini göstermektedir. kuşçı'nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// kuşçı uçugma tınlıgların ölürgüçi botlum ärsär" (Müller 1911: 84) '…Kuş avcısı, uçan canlıları öldüren olmuş isem…'

- “torçı çıvgaçı kuşçı itärçi uçugma bagrın yorıgma tınlıgların ölürgüçi botlumuz ärsär” (Bang-Gabain 1930: 8) ‘...Ağcı, tuzakçı, kuşla avlanan, doğancı uçan ve yüz üstü yürüyen canlıları öldüren olmuş isek...’

- “tarıg tarıyu ämäri tınlıgların kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur” (Hamilton 1998: 27) ‘Toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar.’

Karahanlı

- “bar ança yimä bar takı işçilär / töşäkçi ya kuşçı yimä aşçılar” (Arat 1999: 418) “Döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi, bazı işçiler daha vardır ” (Arat 2003: 300)

- “çögänkä käd ärsä atar ärsä ok / yimä kuşçı avçı ajunda ozuk” (Arat 1999: 276) “Cirit oyununda mâhir olmalı ve ok atmasını iyi bilmeli; kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir.” (Arat 2003: 195)

- “yimä kuşçı kişçi yimä ok yaçı / anuk tutsa kündä kapugda tuçı” (Arat 1999: 268) “Doğancı, avcı ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurmalıdır.” (Arat 2003: 190)

C. Yüzen Avcılığı İle İlgili Meslekler.

Yüzen avcılığı tatlı su avcılığı ve tuzlu su –deniz- avcılığı olmak üzere iki kısımda incelenebilir (Baykara 2001: 112). Eski Türklerin yaşadığı coğrafya onların daha ziyade tatlı su balıkçılığı ile ilgilenmelerini gerektirmiştir. İlk Türk yurtlarınaki tatlı su balıklarının genellikle Türkçe adlandırılması Türklerin tatlı su balıkçılığı konusundaki meslekî birikimlerinin hayli eski olduğunu göstermektedir. Bu birikim günümüze de yansımıştır. Anadolu sahasında göl ve nehirlerde bulunan tatlı su balıkları alabalık, turna, sazan, kızıl kanat, yayın, çiçek balığı vb. Türkçe adlar alırken denizlerde yaşayan tuzlu su balıklarının adları istavrit, palamut, lüfer, kefal vb. örneklerdeki gibi çoğunlukla ödünçlemedir. Bunun yanında bazan deniz balıklarına da Türkçe adlar verildiği görülür (Baykara 2001: 112). Tarih kaynakları ilk Türk topluluklarından balıkçılıkla geçinenler olduğunu haber vermektedir (Sinor 2000c: 389). Çin yıllıkları Proto Türk kavimlerinden Kırgızların büyük, kılçıksız balıkları olduğunu belirtmektedir (Eberhard 1996: 68). Birinci Göktürk kağanlığı döneminde 588 yılında Çin’e giden Türk heyeti

hediye olarak balık tutkalı götürmüştür (İzgi 1978:100). Türklerdeki balık tutkalı üretme geleneği Volga Bulgarlarında da sürmüş, Volga Bulgarları balık tutkalı ihraç etmişlerdir (Yazıcı 2002: 123). Balıkçılığın, Maniheist ve Budist Turfan Uygurlarında itibarsız bir iş olarak gösterilmesi (Clauson 1992: 355) dönemin Türk toplumunda bu uğraşın varlığının ıspatıdır. Özellikle Oğuzların yerleşik hayatı tercih edip ziraat ve balıkçılıkla meşgul oldukları bilinmektedir (Baykara 1975: 81). Kaşgarlı Mahmud' un balıkçılıkla ilgili verdiği bilgilerden (Genç 1997: 370) Karahanlılarda balık avcılığı ile yaygın olarak uğraşıldığı sonucu çıkarılabilir. Özellikle, MK' de görülen "yaru yelim: balık tutkalı" (Dankoff-Kelly: 156) kaydına bakarak balığın bu dönemde endüstriyel amaçla kullanıldığı düşünülebilir.

a) Balıkçı: Balıkçı, balık avcısı.

Değişik sesledirilişleriyle günümüz Türk diyalektlerinin pek çoğunda yaşayan balık sözcüğü ET'den başlayarak Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında kullanılmıştır (Sevortyan 1980: 59). balk- / balkı- 'parlamak' fiilinden türediği yönünde görüşler bulunsa da (Sevortyan 1980: 60) kökünü bilemediğimiz sözcük, Türkçeden Apapçaya (Suriye) geçmiştir (Eren 1999: 36). Bundan başka balık'ın Farsça, Kafkas dilleri, Rusça, Polonya Slavcası ve Balkan dillerine de geçtiği bilinmektedir (Doerfer 1965: 96-97).

Balık, Eski Türklerde gıda, endüstri ve tıp alanlarında kullanılmıştır. Budist Uygur inanışında balıkıg sögülmäk 'balığı kızartmak", törüsüz iş 'günah' (Kara-Zieme 1977: 36) telakki edilse de Uygurca yazmalarda rastlanan balık satgulık kay 'balık satılan cadde' (Kara-Zieme 1970: 17) gibi ifadeler Uygurların balık etinden öyle kolay vaz geçmediğini göstermektedir. MK' de görülen balıksa- "Canı balık çekmek." (Dankoff-Kelly 1984: 320) fiili balığın Karahanlıların sofrasında önemli yeri olduğunu düşündürmektedir. Balık tutkalı üretimi daha Göktürklerden başlayarak Türkler arasında iktisadî yer tutmuştur. Eski Uygurca tıp metinlerindeki geçen "köz küçsiräp yaş aksar balık ödin közkä alınka sürtsär ädgü bolur" (Arat 1930: 12) 'Göz sancıyıp yaş aksa balık safrasını göze alna sürse

iyi olur' türünden ifadeler Eski Türklerin balığa tedavide de başvurduğunu ortaya koymaktadır.

Eski Türkler balık avcılığında temel olarak ağ kullanmışlardır. Göktürkleden kalan kaya resimlerinde balık avlamaya mahsus ağ resimlerine rastlanır (Ögel 1991: 206) Eski Uygurca bir yazmada balıkçıların toor yad- 'ağ yaymak' (Shogaito 1991: 180) işlemini gerçekleştirdiği anlatılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud balık avlamakta kullanılan izdäŋ denen bir ağdan bahseder (Dankoff-Kelly 1982:142) MK' de, ayrıca, ırgag denilen ve balık tutmaya yarayan bir tür kanca zikredilmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 161). Eski Uygurca Atun Yaruk' da balıkçıların "ögüz suvnıŋ bärü bo kölkä kälgülük tog agızın yemirip suvug öŋi kämişmişlärin" (Kaya 1994: 194) 'Irmak suyunun beri bu göle gelen büvet ağzını çevirip suyu başka yere akıttıkları…' anlatılarak balık avının böyle bir yöntemle de yapılabildiğine işaret edilmiştir.

Balık avcılığını meslek edinen kimseler için kullanılan balıkçı sözcüğüne Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında rastlamak mümkündür (Clauson 1972: 337). balıkçı Türkiye Türkçesinde "Balık tutan veya satan kimse." karşılığında yaşamaktadır. (TDK 2005: 191). Çağdaş Türk diyalektlerinde Az: balıgçı "1. Balık avlayan. 2. Balık satan." (Altaylı 1994: 88); Krg: balıkçı "Balık avlayan." (Yudahin 1998: 84); Kzk: balıkşı "Balıkçı." (Koç vd. 2003: 78); Özb: balikçi "Balıkçı." (Marufov 1981: 76); Şor: palıkçı "Balıkçı." (Tannagaşeva-Akalın 1995: 75); Tel: palıkçı "Balıkçı." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 82); Tkm: balıkçı "Balıkçı." (Tekin vd. 1995: 45); Tuv: balıkçı "Balıkçı." (Arıkoğlu-Kuular 2003: 11) YUyg. bélikçi 'balıkçı' (Necip 1995: 38); Yak: balıksıt "Balıkçı." (Vasiliev 1995: 24) biçimlerinde sözcüğe rastlanabilir. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ken bar ärti balıkçı kişi anıŋ san miŋ balık tudgu tıltagında basa toor yadıp" (Shogaito 1991: 180) 'Sonra balıkçı kişi vardı. O binlerce balığı tutmak için ağ serip...'

- “ol ögüz kıdıgınta üküş tälim balıkçı kuvragı yıgılıp balık tartgu simäkin kılurlar ärti” (Kaya 1994: 602) ‘O nehir kıyısında pek kalabalık balıkçı topluluğu toplanmış balık tutma techizatını hazırlıyorlardı.’
- “tarıg tarıyu ämäri tınlıgların kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur” (Hamilton 1998: 27) ‘Toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar.’

III. Avda Kullanılan Malzemenin Türüne Göre Meslekler

a) Çıvgacı: Tuzakçı, tuzakla avlanan.

Clauson, çıvgaçı sözcüğünün Türkçede tek örnek durumunda bulunduğunu belirttikten sonra, sözcüğün türediği çıvga tabanının Osm ve TürA’nda yaşadığını dile getirmiştir (Clauson 1972: 396). çıvga sözcüğü, Osm’da çıvga biçiminde “Sığır boynuzu.” anlamında (Şemseddin Sami 1996: 533); TürA’nda çıvka biçiminde “1. Kavak ve söğüt ağaçlarının yeni sürmüş yumuşak ve ince dalları, budaksız düzgün çubuk. 2. Sivri boynuz.” (TDK 1993: 1200) anlamlarında geçmektedir. Clauson çıvga’nın ET’de görüldüğü bağlamda kuş yakalamakla ilgili kullanıldığını göz önünde tutarak günümüzdeki ince dal karşılığından hareketle sözcüğün “Gergin ince bir dal kullanarak kurulan bir tür tuzak.” anlamında olabileceğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 396) çıvga’nın çıv- fiilinden türediği anlaşılmaktadır. TürA’nda çıvmak “(I): 1. Atlamak, sıçramak, fırlamak. 2. Kaçmak. 3. Hayvan yoldan çıkmak. 4. Atılan mermi hedeften ayrılmak. 5. Yıldız kaymak. 6. Bir yere atılan taş düz olarak gitmek; çıvmak. (II) Ağaç filiz vermek; çıvmak (III): Sallanmak.” (TDK 1993: 1200-1201) anlamlarındadır. çıv- eylemi ses yansımalı bir sözcüktür (Zülfikar 1995: 404). Sözcüğün yansıladığı ses bir noktadan diğer noktaya hızla giden nesnenin çıkardığı ıslıktır. çıvmak’ın TürA’ndaki kullanımlarına bakıldığında bir noktadan diğerine yöneliş anlamının ağır bastığı görülür. Kanaatimce, ET’deki çıvga sözcüğünün kökü de ses yansıması olan çıv- fiilidir. Hayvan yakalamak için kurulan tuzakta kullanılan gergin dalın boşandığında ‘çıv’ diye ses çıkması doğaldır. Bu ses esas alınarak oluşturlan çıv- fiiline -ga isim yapım eki getirilerek

tuzakta kullanılan ince dal çıvga olarak adlandırlmıştır. çıvga aynı zamanda temel aracı olduğu tuzak türüne de ad olmuştur. Özellikle çıvga ile avlananlar için kullanılan çıvgaçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

-"torçı çıvgaçı kuşçı itärçi uçugma bagrın yorıgma tınlıgların ölürgüçi botlumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930: 8) '...Ağcı, tuzakçı, kuşla avlanan, doğancı uçan ve yüz üstü yürüyen canlıları öldüren olmuş isek...'

b) Torçı: Ağcı, ağ ile avlanan.

torçı sözcüğü ET'de 'ağ' anlamına gelen tor'dan türemiştir (Clauson 1972: 534). Uygurcadan başlayarak Türkçenin gelişim safhalarının pek çoğunda tor'a rastlamak mümkündür (Doerfer 1965: 606). Tür'nde "Sık gözlü ağ." (TDK 2005: 1996) anlamında bulunan sözcük, günümüz Çağdaş Türk lehçelerinden Az, Kzk, Krg, Özb, Tkm ve YUyg' de 'ağ' karşılığı ile yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 6-7). tor, Türkçeden Farsça, Moğolca ve Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 606-607). Macarca tör biçiminin Türkçe' den alındığı anlaşılmaktadır (Eren 1999: 413). Räsänen, Türk diyalektlerindeki tor'u Moğolca toor' dan geldiğini öne sürmüş; Moğolca toor' u Türkçe tuzak' a kök olduğunu düşündüğü tuz ile karşılaştırmıştır (Räsänen 1969: 502).

Tarih kayıtları Ötüken Uygurlarının Çin' e balık ağı ihraç ettiğini haber vermektedir (Golden 2002: 140). Uygurcadaki "toorın tuzakın urup uçugma kuşlarıg tutup" (Shogaito 1998: 52) '...Ağını, tuzağını kurup uçan kuşları tutup...'; "keyikçi ol arıgta barıp toor tuzak yaratdı" (Shogaito 1998: 62) '...Avcı o koruluğa varıp ağ ve tuzak kurdu'; "balık tutgu tıltagında basa toor yadıp" (Shogaito 1991: 180) '...Balık tutmak için ağ yayıp…'; "toorka kirmiş balık täg" (Barat 1993: 92) '...Ağa girmiş balık gibi...' ifadeleri tor'un Eski Türklerde uçan, kaçan ve yüzen avcılığıda kullanıldığı göstermektedir. Bu durumda Hamilton'un torçı için verdiği "Kapanla kuş(!) tutmayı meslek edinmiş kişi." tanımını (Hamilton 1998: 225) genişletmek gerekir.

ET sonrasında, yalnızca Az: torçu "Ağla balık vs. tutan kimse, avcı" örneğinde karşımıza çıkan (Altaylı 1994: 1146) torçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "torçı çıvgaçı kuşçı itärçi uçugma bagrın yorıgma tınlıgların ölürgüçi botlumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930: 8) '...Ağcı, tuzakçı, kuşla avlanan, doğancı uçan ve yüz üstü yürüyen canlıları öldüren olmuş isek...'
- "tarıg tarıyu ämäri tınlıgların kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur" (Hamilton 1998: 27) 'Toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar.'
- "luu yıl ekinti ay beş otuzka maŋa torçıka süçügkä böz kärgäk bolup kayımtutın bir yarım böz aldım" (Yamada 1993: 97) 'Ejderha yılının ikinci ayının yirmi beşinde bana, Torcı'ya tatlı şarap (üzüm suyu usaresi) almak için pamuklu bez gerek olup Kayımtu'dan bir buçuk birim pamuklu bez aldım.'

c) Tuzakçı: Tuzakla avlanan.

tuzakçı'nın türediği tuzak 'tuzak' sözcüğüne Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin gelişme ve yayılma alanlatının tamamında rastlamak mümkündür (Sevortyan 1978: 289-290). Türkçeden Farsçaya da geçen (Doerfer 1965: 612-613) tuzak'ın oluşumuna dair değişik görüşler vardır. Räsänen, Gabain'e dayanarak ET'de ağ anlamında görülen bir tuz sözcüğünün bulunduğunu, tuzak'ın bu tuz'dan geldiğini öne sürmüştür (Räsänen 1969: 502). Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde tuz'un anlamlarından birini 'ağ' olarak verirken, Räsänen gibi, Gabain'i kaynak göstermiştir (Caferoğlu 1993: 167). Ancak Gabain tuz'un 'ağ' anlamına gelebileceği görüşünü "Eski Türkçenin Grameri" adlı eserinin ilk baskısında ortaya atmış, kitabın sonraki baskılarında bu görüşünden vaz geçerek (Sevortyan 1978: 290) tuz'u sadece 'tuz' anlamıyla almıştır (Gabain 2000: 300). Räsänen tuzak'ın türediğini düşündüğü tuz'un Moğolca kökenli var saydığı tor'dan ödünçleme olduğunu öne sürmüştür (Räsänen 1969: 502). Hamilton da tuzak 'tuzak, ağ, kapan' sözünün tor 'ağ' sözünden türemiş olabileceğini ifade etmiştir (Hamilton 1998: 228). Buna karşılık Hasan Eren,

Türkçe tuzak ile tor biçimi arasında bağlantı kurulamayacağını belirtmiş tuzak'ın kökünün bilinmediğini söylemiştir (Eren 1999: 420). Sevortyan da sözcüğün kökenine ilişkin görüşlerin faraziyeden öteye geçmediğini yazmıştır (Sevortyan 1980: 290).

MK' de tuzak, çanka, saçratgu ve yapgak adı verilen tuzak türlerinden bahsedilmektedir (Dankoff-Kelly: 258). Kaşgarlı'nın verdiği "er tuzak yapsadı" (Dankoff-Kelly 1984:305) 'Adam tuzak kurmak istedi' örneği eski Türklerde tuzakla avlanmanın hayli yaygın olduğunu göstermektedir. Eski Uygurcadaki "toorın tuzakın urup uçugma kuşlarıg tutup" (Shogaito 1998: 52) '...Ağını, tuzağını hazırlayıp uçan kuşları tutup...'; "keyikçi ol arıgta barıp toor tuzak yaratdı" (Shogaito 1998: 62) '...Avcı o koruluğa varıp ağ ve tuzak kurdu.' ifadeleri o dönemde tuzakla uçan ve kaçan avcılığı yapıldığını işaret etmektedir. MK' deki "keyik tuzakka ilindi" (Dankoff-Kelly 1982: 197) 'Yaban hayvanı tuzağa yakalandı' örneği eski Türklerin tuzakla vahşi hayvanlar avlayabildiğini göstermektedir.

Günümüzde, Alt: tuzakçı: "Avcı, tuzakçı." (Baskakov 1999: 188); Krg: tuzakçı "Tuzaklar kurmak suretiyle avlanan.' (Yudahin 1998: 768) biçimlerinde yaşayan tuzakçı sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "tarıg tarıyu ämäri tınlıgların kuşçı keyikçi balıkçı avçı torçı tuzakçı bulup ayıg kılınç kılur" (Hamilton 1998: 27) 'Toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torcular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar.'
- "toŋuzçı balıkçı keyikçi äŋçi tuzakçı botlumuz erser" (Bang-Gabain 1930: 8) '...Domuz avcısı, balıkçı, avcı, yaban avcısı, tuzakçı oldu isek...'
- "orun bälgükä tayaklıgın tuzakçılarka ///"(Shogaito 2003: 296) 'Yer belirlemeye dayalı olarak çalışan tuzakçılara...'

Karahanlı

- “tuzakçı körünmez mäŋin körkitür / bäzänmiş kälin täg köŋül yelkitür” (Arat 1999: 358) “Tuzak kuran görünmez, yalnız yemini gösterir; süslenmiş gelin gibi, gönlünü çeler.” (Arat 2003: 260)

- “bu dünya işi bäk tuzakçı turur / tuzakka ilinme seni bärkitür” (Arat 1999: 482) “Bu dünya işi sağlam bir tuzaktır; tuzağa düşme, seni sım sıkı yakalar.” (Arat 2003: 348)

- “körünmez täg ol bu tuzakçı saŋa / bu dünya näŋi ol saçılmış mäŋä” (Arat 1999: 358) “Tuzak kuran her ne kadar sana görünmese de, onun saçtığı yem bu dünya malıdır.” (Arat 2003: 260)

BÖLÜM 3: ZİRAATLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Tarım

> Onları ilk tanıdığımız en eski zamanlarda bile bilhassa at yetiştirirler ve insanlarla hayvanların kışlık yiyimlerini temin için ziraatle meşgul olurlardı. Göçebe kavimlerin yalnız hayvan besledikleri gibi fikirlerden ayrılmamız lazımdır. Hemen bütün göçebeler kışlık yiyeceklerini temin maksadı ile ziraat ile de meşgul olmak zorundadırlar ve bunu yapmayan kavimler istisna teşkil eder (Eberhard 1943: 22).

Ünlü Sinolog Eberhard'ın Eski Türklere ait bu tespiti Türk tarımının başlangıcını Türk hayvancılığı ile eş tutamızı gerektirmektedir. Kaldı ki Eski Türk topluluklarının tamamı göçebe değildir. Yerleşik hayatı benimseyen Türkler arasında ziraatçılığın yayılması bu açıdan da doğaldır. Nitekim tarihî ve arkeolojik veriler tarımın Türk topluluklarının kadim uğraşılarından biri olduğunu doğrulamaktadır (Gül 2004: 98-101). Hunların Beş Balıg'da ziraat kolonileri kurduğu bilinmektedir (Ögel 1981b: 19). Hun kasabalarında yapılan kazılarda çıkan tarım aletleri (Klyastorny-Sultanov 2003: 68) Türk tarımın bu dönemde hayli yol katetiğini düşündürmektedir. MÖ. I. yüzyıl ortalarından itibaren kurganlardan çıkarılan ezme taşı denen aletler günümüz Anadolusunda hala kullanılmaktadır (Baykara 1975: 81). Bazı tarihçiler Hunlarda devlet erkanının ve savaşçıların kendilerine has arazileri olduğunu ve toprağı işlemede esirleri ve kendilerine borçlandırdıkları yabancıları kullandıklarını yazmaktadır (Ligetti 1997 I: 51). Hunların yaşam tarzından bahseden Çin yıllıkları onların et yeyip ziraatle uğraştıklarını haber vermektedir (Eberhard 1996: 76). Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde yani Turfan civarında Töles gruplarının (Göktürk dönemi göçebeleri) bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle ilgilenmeleri de Türklerin İslamiyeti kabullerinden önce Orta Asyada tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli dikkat çekicidir (Taşağıl 2004b: 44). Birinci Göktürk kağanlığının son döneminde oluşan Batı Türk Kağanlığının önemli bir kısmı yerleşik düzene geçerek çifçilikle uğraşmıştır (Klyastorny-Sultanov 2003:68). İkinci Göktürk kağanlığı döneminde Kapgan Kağanın Çin'den tarım aletleri ve tohumluk istediği bilinmektedir (Taşağıl 2004a: 4). Bu bilgi Türkler arasında

ziraatçi, dolayısıyla yerleşik bir zümrenin o dönemde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Tekin 1972: 48). Ötüken' de kurulan Uygur devletinin ilk dönem fetihlerinde orduya dağıtılan tayın arasında günlük 2900 kilogram tahılın zikredilmesi, daha 757 yılında ziraatin Uygurlar arasında bilindiğini göstermektedir (Mackerras 2000: 450-451). 763'te Mani dinini kabul eden Uygurlarda bu dinin gereği olarak sebze ağırlıklı beslenme söz konusudur (Mackerras 2000: 451). Bu durum günlük yaşamda tarımı son derece önemli bir yere getirmiştir. Ötüken'deki devletlerine 840 yılında Kırgızlar tarafından son verilen Uygurlar, başta Kansu ve Turfan olmak üzere çeşitli bölgelere göçmüşlerdir. Tarihte Kansu Uygurları ya da Sarı Uygurlar ve Turfan Uygurları diye bilinen devletleri kuran Uygurlar yerleşik hayatı benimseyerek tarıma dayalı bir ekonomi sürdürmüşlerdir. Yerleşik hayata geçen Uygurları ziyaret eden Çin elçisi onların bahçe ve tarlaları ile yetiştirdikleri hububatları özel olarak zikretmektedir (İzgi 1989: 57). Tarım, Karahanlı devleti dönemi Türk toplumunda da önemini sürdürmüştür. Bu dönemin Türk yaşam tarzını en iyi şekilde yansıtan MK' deki tarımla ilgili bilgiler (Genç 1997: 311-330) çiftçiliğin Karahanlılarda hayli ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca KB'in elli yedinci bölümünün yöneticilerin çiftçilerle münasebetine ayrılması da tarıma verilen önemin başka bir ifadesidir. Tarihî kaynakların yanında Eski Türkçe metinlerin tanıklığını yaptığı tarım terimlerinin zenginliği de (Gül 2004) ilk Türk yurtlarında yoğun olarak tarımla ilgilenildiğini ortaya koymaktadır.

II. Tarla Bitkileri İle İlgili Meslekler

Arkeolojik kazılar Hun çağından kalan saban demirleri, oraklar, zahire saklama çukurları ve hububat öğütmek ya da ezmek için kullanılan taşlar ortaya çıkarmıştır (Ögel 1991: 89). Bu buluntular Türk tarımının başlangıçta tarla bitkilerine dayandığını düşündürmektedir. Çin kaynaklarına göre de Hunlar buğday ve darı ekip biçiyorlardı. Bir Çin yıllığı şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarında ekin ermediğini yazar. Yine aynı kaynaklar bir Hun buğday cinsi ile bir Hun fasulyesinden bahseder. Altay ve Sayan dağlarında hububat ziraatinin en az üç bin yıldan beri yapıldığı arkeolojik verilerden yola çıkılarak ileri sürülmüştür. Kapgan Kağanın Çinle yaptığı anlaşmada 100000 hu (yaklaşık 1250

ton) tohumluk darı istemesi Göktürlerin tarla ziraatiyle uğraştığını göstermektedir (Kafesoğlu 2003: 327). Ötüken Uygurlarından kalan Taryat yazıtında hükümdarrın tarıglag'larını 'tarlalarını' sıralaması (T Tekin 1982: 806-807) tarla bitkisi yetiştiriciliğinin bu dönemde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Ötüken sonrası tamamen yerleşik hayata geçen Uygurların önde gelen varlıkları tarlalarıdır. Bunu onlardan kalan tarla alım satım ve kiralama vesikalarından (İzgi 1986: 83) anlayabilmekteyiz. Çinde bir çeşit baklaya Uygur baklası adı verildiği bilinmektedir (Rasonyı 1971: 53). Hatta Uygur tarımı o denli gelişmiştir ki Çin'e ihraç edilenler arasında buğday arpa, darı, pirinç gibi temel tahıllar bulunmuştur. MK' de hububat tarımıyla ilgili ayrıntılı bilgilerin geçmesi (Genç 1997: 311-321) tarla merkezli ziraatın Karahanlılarda da yaygın olduğunu ortaya koymakadır.

a) Tarıgçı: Çiftçi.

tarıgçı'nın türediği tarıg kökü (Clauson 1972: 541) Eski ve Orta Türkçede 'ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum, aşlık' olarak geçer. Türkçe tarı- '(ekin) ekmek' kökünden +g ekiyle yapıldığı açıktır (Eren 1999: 106). tarı- eylemini ET'de 'dağıtmak, saçmak' anlamında olan tar- fiiliyle ilişkilendirmek mümkündür (Erdal 1991: 206). tarıg başlığı altında incelenen hububatların saçılarak ekildiği düşünülürse bu ilişkiyi makul karşılamak gerekir. Çağdaş diyalektlerin pek çoğunda yaşayan tarıg'ın sonundaki 'g' ET sonrasında düşmüştür. Oğuz diyalektlerinde tarıg bçiminin başındaki 't' ünsüzü de ötüm kazanarak 'd' ye çevrilmiştir (Eren 1999: 106). Tür: tarla sözcüğü ET'deki 'tarıg+lag'ın dönüşmüş halinden başka bir şey değildir.

Eski Uygur Türkçesinde rastlanan belli başlı tarla bitkileri konak 'darı', üyür 'darı', tügi 'ufalanmış darı', arpa-apra 'arpa', bugday 'buğday, kürüç 'pirinç', tuturkan 'pirinç vb hububatlar', künçit "susam", käpäz "pamuk", käntir "kendir" gibi işlenecek bitkisel ürünlerdir (Gabain 1973: 66). MK' e göre XI. yüzyılda 'hububat', 'ekin' kavramları için genel cins adı olarak tarıg kelimesi kullanılmıştır. Bu sözcük Oğuzlar hariç bütün diğer Türklerce buğday yerine kullanılmaktadır. Oğuzlar tarıg'ı bugünkü darı anlamında kullanmakta olup buğdaya aşlık demişlerdir. Buğdaydan başka arpa, Oğuzlarca tarıg diğer Türklerce

ügür denilen darı, konak ‘çavdar’, burçak, Oğuzlarca yag ügürü ve Çiğillerce küç denilen susam, bunlar dışında kalan Türklerce yine susam anlamında künçü, yitim dedikleri keten tohumu, tuturkan dedikleri pirinç ve çörek otu demek olan sunı ekilmekteydi. Bundan başka arpagan denilen bir bitki bulunmakta idi. Türkler göçebelerin başka bir yerden getirdikleri zahireye ise tartın diyorlardı. Ayrıca tohumuna yitim denilen keten, Hakanlılarca yorunçga diğer boylarca yorınça denilen yonca, Hakanlıların kepez Argular ile Yağma ve Karlukların yüne benzeyerek yuŋ dedikleri pamuk da Karahanlı döneminde ziraati yapılan başlıca tarla bitkileridir (Genç 1997: 310-311, 322; Dankoff-Kelly 1985: 253).

Et yemenin yasak olduğu Budist ve Maniheist Uygurlarda çiftçilik itibarlı mesleklerdendir. Eski Uygurca öğreti kitaplarındaki: “üç ärdinilig tarıglag içintä saçmış tarımış näçä buyan edgü kılınçlarım erser” (Kaya 1994: 134) ‘...Üç mücevherli (buda-öğreti-cemaat) tarla içinde ektiğim nice sevabım varsa...’ türünden tarımcılığa dayalı benzetmeler dönemin Türk muhayyilesinde ziraatin yerine işaret etmektedir. Yine Uygurca metinlerde büyük günahlar sıralanırken rastlanan: “azu ymä yir suv bag borluk ı tarıg tarımak ugrınta suvdakı tınlıgların kurgakta kämişip ölürtüm ärsär kurgak yerdäki tınlıgların suvda kämişip ölürdüm ärsär” (Müller 1911: 77-78) ‘Ya da arazi, bağ bahçe, ekme biçme uğruna suda yaşayan canlıları kruya atıp öldürdüm ise kuruda yaşayan canlıları suya atıp öldürdüm ise...’ gibi ifadeler dönemin çiftçilerinin doğanın dengesini koruma yükümlülüğü olduğunu göstermektedir. KB’ de çiftçilerle münasebetin anlatıldığı elli yedinci bölümde bu zümrenin insanların beslenmesinde son derece önemli olduğu ve bunlarla iyi geçinmek gerektiği anlatıldıktan sonra tarıgçı’ların ‘çiftçilerin’ cömertliği vurgulanmaktadır (Arat 2003: 318-320). MK’ de tarla, gübreleme, sürme, sulama ve bakım, hasat ve harmana dair terimlerin (Genç 1997: 312) çokluğu da Karahanlı çiftçilerin hayli uzman olduğunu düşündürmektedir.

ET’de çiftçilik mesleği için kullanılan tarıgçı sözcüğü İbni Mühenna Lügatinde ve Harezm Türkçesinde de karşımıza çıkar (Clauson 1972: 541). Varlığını sonraki dönemlere taşıyamayan sözcüğün Türkçeden Farsça, Moğolca, Samoyedçe gibi

dillere geçtiği bilinmektedir (Doerfer 1965: 481). tarıgçı'nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "balık taştın tarıgçılarag körür ärti kurug yerig suvayu öl yerig tarıyu kuş kuzgun sukar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür" (Hamilton 1998: 27) 'Kentin dışında çiftçiler görüyordu. Onlar kuru toprağı sulayıp, nemli toprağı ekerlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yaratığı gagalayıp öldürüyorlar.'
- "tarıgçı bäglärniŋ alınları terläyü ayaları kaparıp" (Zieme 1975: 113) '...Çiftçi beylerin alınları terleyip avuçları kabarıp...'
- "anta ken tarıgçı tudunlarag okıp inçä tep yarlıkadı kayu käpäz yaraşı säkiz törlüg adrukın tükällig yer ärsär anı sizlär anuk uruŋlar" (Ş Tekin 1980: 64) 'Ondan sonra çiftçi görevlileri çağırıp şöyle dedi: Pamuk ekmeye uygun sekiz özellikle donanmış hangi yer varsa sizler onu hazırlayın'

Karahanlı

- "tarıgçı: Çiftçi." (Dankoff-Kelly: 276)
- "tarıgçı kişiler bolur elgi keŋ / bayat bermişindin tutar köŋli keŋ" (Arat 1999: 444) "Çiftçilerin elleri bol olur; Tanrının verdiği geniş gönülle sarf ederler." (Arat 2003: 319)
- "tarıgçı turur kör takı bir kutu / käräklig kişiler turur bu butu" (Arat 1999: 442) "Başka bir zümrede çiftçilerdir bunlar da lüzumlu insanlardır." (Arat 2003: 318)

b) Äkinci: Çiftçi, ekinci.

äkinci sözcüğü ET'de Karahanlı dönemine ait metinlerden Atebetü'l-Hakayık' ta bir kez görülür. Eserin Topkapı sarayı kütüphanesinde bulunan C nüshasının 191. beyitindeki tarıklık sözcüğünün satır altına ekincilik sözcüğü eklenmiştir (Arat 1992:55). ET'de meslek adı yapan +çI ekinin daima ç'li yazıldığı bilinmektedir. Ekin c'li yazımı ancak Osm'nin başlarında ortaya çıkmıştır (Ergin 1992: 158). Bu ekin Atebetü'l-Hakayıktaki äkinci sözcüğünde c' li yazılması müstensih tasarrufu olarak kabul edilmelidir. Yani, Atebetü'l-Hakayık'ın C nüshasının müstensihi, yaralandığı asıl nüshadaki tarıklık sözcüğünü kendi döneminin söz varlığındaki ekincilik sözcüğü ile açıklamaya çalışmış, bunun içinde dip not düşmüştür. O nedenle Atebetü'l-Hakayık'taki varlığından yola çıkarak ekinci sözcüğünü ET'nin

söz varlığına dahil etmemek gerekir. Dolayısıyla ekinci sözcüğü çalışma alanımızın dışında bırakılmıştır. Sözcüğe yer vermemizin nedeni bazı etimolojik sözlüklerde yer almasından (Nadelyaev vd. 1969: 168) kaynaklanabilecek tereddütlerin önüne geçmek istememizdir.

III. Bahçe Bitkileri İle İlgili Meslekler

Eski Türkler, şartların nisbeten sakin yaşamalarına müsait olduğu kışlakların uzun sürdüğü veya daimî yaşamaya el verdiği yerlerde tarlalardan başka behçe ve bağlarda da ziraat yapmışlardır (Rasonyı 1971: 53). Türkler arasında meyve ve sebze yetiştiriciliği yerleşik dönemlerde gerçekleştirebildiği gibi yarı göçebe yaşam tarzını sürdürdükleri dönemlerde de icra edilmişdir (Ögel 2000a). Nitekim yabancıların kayıtları bu durumu doğrulamaktadır. Çinli seyyahlar Göktürklerde üzüm, erik, armut, ve şeftalinin çokluğundan bahsederler (Zaif 1987: 76). 821 civarında Uygurları ziyaret eden Tamim b. Bahr "Onların başkenti büyük bir şehirdir, tarımda zengindir, hep ekili bahçelerle ve birbirine yakın uzanan köylerle çevrilidir." notunu düşmüştür (Golden 2002: 131-132). Arap Tarihçilerinden Makdisî 966 yılında kaleme aldığı eserinde Türk ülkelerinde çeşitli meyveler ve yemişler yetiştiğini bildirmiştir (Şeşen 2001: 198). Turfan Uygurlarının önemli şehirlerinden Koçu, üzümleriyle meşhur olmuştur (Sümer 1994: 85). Jean Paul Roux üzüm bağlarının Çin'e Türkler tarafından Orta Doğudan getirildiğini ifade etmesi (Roux 1998: 17) bu bağlamda dikkat çekicidir. Uygurlardan kalan Turfan borç vesikalarında satılan ya da kiralanan arazilerin bir kısmının üzüm bağı olduğu kaydedilmiştir. Bu durum hiç şüphesiz üzümcülüğün yahut şarap ticaretinin geniş ölçüde yapıldığının delilidir (İzgi 1986: 89). Uygurların yetiştirdiği belli başlı meyveler sarıg ärük 'kayısı', tülüg ärük 'şeftali', üzüm 'üzüm', kagun-kabak 'kavun', nara 'nar', it burun 'kuş burnu' dur. Bu dönemin önemli sebzeleri ise burçak 'bezelye', sogun 'soğan', satun ya da uskun 'sarımsak' gibi yeşilliklerdir (Gabain 1973: 65-66).

MK'de 'sebze' anlamında yaş sözcüğü kullanılmıştır. Bunun yanında yımırtga yaş tabiri bulunmaktadır ki yaprağında damar bulunmayan ıspanak, karnıbahar gibi taze ve gevrek olan her türlü taze yeşillik anlamına gelmektedir. Bundan alınarak

hıyar gibi yumuşak olan şeylere de yımırtga denilmektedir. Kaşgarlı'ya göre Türkler tarafından tarımı yapılan başlıca sebzeler turma 'turp', sarıg turma, gizri, käşür 'havuç', kabak 'kabak', sogun veya sovan 'soğan', sarmusak veya samursak 'sarımsak', turmuz 'hıyar', kıçı 'hardal', bütägü 'patlıcan', çagmur veya çamgur 'şalgam' dır. Kaşgarlı o zaman da çit denilen nesnelerle çevrilen bahçelere burduz denildiğini haber vermektedir. Bağ ve bahçelere göz değmesinin önüne geçmek için bazılarınca kösgük bazılarınca abakı denilen nazarlıkların kullanıldığını bildirmektedir. MK ye göre XI. Yüzyılda Türkler meyveye yemiş demektedir. Bütün ağaçların meyvesi demek olan yemiş'ten başka şeftali, kayısı, erik gibi meyveler için ärük ortak adı kullanılmaktadır. ärük önüne eklenen niteleyiciler sayesinde çeşitli meyveler için kullanılmıştır. tülüg ärük 'şeftali', sarıg ärük 'kayısı', kara ärük 'erik' demek oluyordu. Bundan başka armut 'armut', alma 'elma', avya 'ayva', yagak 'ceviz', yigdä 'iğde', kagun 'kavun', aluç 'alıç', üjmë 'dut', säŋgäç "bir çeşit elma" MK de geçen başlıca meyvelerdir (Genç 1997: 323-328; Dankoff-Kelly 1985: 253).

a) Bağçı: Bahçe ziraati yapan, bahçıvan.

Bağçı sözcüğünün türediği bağ kökü Farsça'dan alıntı olup Çağdaş Türkçede: Tür: bağ 'bağ, bahçe', Tkm: bağ 'ağaç, bahçe', Nog: bav 'bahçe', KKlp: bağ 'bahçe', Krg: bak 'bahçe, ağaç', Özb: boğ 'bahçe' biçimlerinde yaşamaktadır (Eren 1999: 32). Bağ sözcüğü Uygurcadan başlayarak Türkçenin gelişim safhalarının tamamında görülür (Sevortyan 1978: 13). Radloff, bağçı sözünün başka metinlerdeki borlukçı yerine kullanıldığını ifade etmiştir (Arat 1987: 580). Gerçekten de ET metinlerde bahçe bitkileriyle ilgilenler için genellikle borlukçı sözcüğü tercih edilmiştir. Bu durum bagçı sözcüğünün ET'nin son çağlarında ortaya çıktığı savını (Arat 1987: 580) güçlendirmektedir. Eski Türk toplumunda bagçı diye adlandırılan meslek erbabı yalnızca bahçeyi beklemez, aynı zamanda onu işletirdi (Arat 1987: 578). MK' de bağcılıkla ilgili otuzdan fazla kayıdın bulunması üzüm yetiştiriciliğinin XI. yüzyılda oldukça önem kazandığının en önemli göstergesidir (Genç 1997: 329). Günümüzde, Tür: bağcı "Bağ yetiştirip ürününü satan kimse." (TDK 2005: 176); Az: bagçı "Bahçıvan." (Altaylı 1994:

83); Krg: bakçı "Bahçıvan" (Yudahin 1998: 80); YUyg bagçi "Bahçıvan" (Necip 1995: 27) biçimlerinde yaşayan bağçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bo bitigkä tanuk ödigä tanuk mısır qya suk tanuk nartun tanuk bağçı turmış" (Yamada 1993: 36) 'Bu belgeye Ödige tanıktır, Mısık Qya Suk tanıktır, Nartun tanıktır ve Bağçı Turmış tanıktır.'
- "yänä bo kan üze ök kudugu badur irkänür irkäy elçilär birlä kalan käsip inçü bağçıka kalan käsmişi yok" (Arat 1987a: 577) 'Yine bu han çağında Kudugu Badur, İrkenür, İrkey elçilerle vergi kestiğinde vergiden muaf bağcıya kestiği yoktu.'
- "yänä ämdi kanımız toklug tämürgä bağçılarnıŋ ödüg" (Arat 1987a: 579- 580) 'Şimdi hanımız Toklu Temür'e bağcıların dileği (şudur).'

b) Borlukçı: Bahçe ziraati yapan, bağcı, bahçıvan.

borlukçı sözünün türediği bor kökü Orta Farsça bir ödünçleme olup ET'de "Asma, şarap." anlamlarındadır (Clauson 1972: 354). bor, başlangıçta 'bal' anlamındayken sonradan 'alkollü içecek' anlamı kazanan Farsça madu sözcüğünden gelmektedir. madu Türkçeye geçişte yaşadığı ses değişimleri sonucu bor biçimini almıştır (Bailey 1954: 7-8). Türk dili tarihinde Uygurca ve Karahanlıcadan başka Kıpçak sahası metinlerinde de şarap anlamında görülen bor, Türkçe aracılığıyla Macarcaya da geçmiştir. Sözcük günümüzde KrTat ve Kry' nde yaşamaktadır (Räsänen 1969: 80). bor'un ET'de sıklıkla şarap anlamında kullanılması, sözcüğe getirilen +lXk isimden isim yapım ekiyle –bu ek ET'de özellikle tarım alanlarını belirten yer adları yapımında kullanılabilmektedir (Erdal 1991: 127) türetilen borluk sözüyle başlangıçta yalnızca üzüm bağlarının karşılandığını düşündürmektedir. Ancak, Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası'nda geçen "ol ödün kadını kan borlukçısı teginig körüp inçä tep sakıntı içgärülüg ädgü yemişig kuşlar artatur üçün turkaru kınka täginür men amtı bu ärig eltiräyin borlukumın közädzün anta açınayın tep" (Hamilton 1998: 62) 'Bu sırada kayınpederi hanın bahçıvanı şöyle düşündü. Kuşlar sarayın güzel

yemişlerini berbat ettikleri için sürekli sıkıntı çekiyorum. Şimdi bu adamı getireyim Bağlarıma bahçeme göz kulak olsun, ben de orada bakayım dedi' gibi ifadelerde borluk'la genel olarak bahçe kavramının karşılandığı gözlenmektedir. Yukarıdaki Uygurca parçada bahçede yetiştirilenler için bor 'üzüm' yerine ET'de meyve türüne ad olan 'yemiş' sözünün kullanılması dikkat çekicidir. Bu durum borluk'un anlamında bahçe kavramını karşılama yönünde genişleme gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca borlukla şarap imalathanesinin kastedildiği örneklerin bulunduğunu da belirtmek gerekir (Erdal 1991: 127).

Eski Türk ülkelerini ziyaret eden seyyahların buralarda yetişen meyvelerden övgüyle bahsetmeleri (Zaif 1987: 76) bahçe tarımıyla ilgilenen borlukçı'ların o dönemde oldukça maharetli olduklarını düşündürmektedir. Özellikle kan borlukçısı 'hükümdar bahçıvanı' diye adlandırılan kesim mesleklerinde hayli ilerlemiş olmalıdır. Uygur kiralama vesikalarında geçen "bo borluknıŋ nägü kim kalanı kavıdı bolsar men temici bilir men" (Yamada 1993: 72) 'Bu bahçenin ne kadar vergisi varsa muhatabı ben Temici'yim' türünden ifadeler Uygur döneminde borluk'ların vergi alınacak önemli kalemlerden olduğunu ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkıldığında borlukları işleten borlukçı'ların dönemin ekonomik hayatında önemli yeri olduğu sonucuna varılabilir. Türkçenin gelişme dönemleri içinde yalnızca Eski Uygur Türkçesinde rastlanan borlukçı sözünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ötrü tegin ol borlukçı är birlä bardı" (Hamilton 1998: 65) 'Daha sonra, prens bu bahçıvanla gitti.'
- "borlukta tägmişte borlukçı ärke inçä tep tedi kaç käräklig yemiş sögütiŋ üzä birär çıŋratgu asıŋ" (Hamilton 1998: 66) 'Bahçeye varınca bahçıvana şöyle dedi: Uygun birkaç yemiş ağacının üzerine, her birine küçük birer çıngırak asın.'
- "elkä asıgı bar üçün borluk igäsi turını borlukçı berip kara toyınnı yanturup altımız" (Yamada 1993: 165) 'Ülkeye yararı olduğu için bahçe sahibi Turı' yı bahçıvan verip Kara Toyın' ı geri aldık.'

c) Yemişlikçi: Bahçıvan, bahçe tarımı yapan, bağcı.

yemişlikçi sözünün türediği yemiş tabanının oluşumuna dair iki görüş dile getirilmektedir. Genel kabul gören ilk görüş bu tabanın ye- 'yemek' fiiline +miş eki getirilerek oluştuğudur. Ligetti' nin başını çektiği ikinci görüşün taraftarları yemiş'in +ş ekiyle kurulmuş bir türev (yem-i-ş) olduğunu öne sürmektedirler. Türkçenin gelişim safhalarının tamamında rastlanan yemiş sözcüğündeki kapalı 'e' günümüzde açık 'ä' ye dönüşebilmiştir. Değişik seslendirilişleriyle Çağdaş Türk diyalektlerinin hemen tamamında 'yemiş, yiyecek, tohum' gibi anlamlarla yaşayan yemiş, Macarca, Moğolca, Arapça, Farsça, Bulgarca gibi dillere de geçmiştir (Eren 1999: 451-452). ET'de özellikle tarım alanlarını belirten yer adları yapımında kullanılabilen +lXk ekinin (Erdal 1991: 127) yemiş tabanına eklenmesiyle 'bağ, bahçe' anlamındaki yemişlik sözü oluşmuştur. Buradan türeyen yemişlikçi sözcüğünün Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası'nda borlukçı ile eş anlamlı olarak kullanılması (Hamilton 1998: 63-64) karşıladığı mesleğin oldukça eskiye dayandığını düşündürmektedir. Zira, dilin bir kavramı iki farklı sözle karşılayabilecek zenginliğe ulaşabilmesi için uzun yılların geçmesi gerekmektedir (Aksan 2000: 67). Adı geçen Uygurca yazmanın X. yüzyılın ortalarında yazıldığı (Hamilton 1998: 21) göz önünde tutulursa ET'de yemişlikçi veya borlukçı ya da bagçı adlarıyla icra edilen mesleğin Eski Türk toplumundaki varlığını bu tarihten yüzyıllar öncesine götürmek gerekir.

Çeşitli yemişlik tasvirlerine rastladığımız Uygurca yazmalarda (Barutçu 1987: 84) yemişlikler aynı zamanda gezinti mekanları olarak anlatılmaktadır (Ş Tekin 1980: 105). MK' deki satma: "Bağ bekçisinin geceleri barınmak için ağaç üzerine yaptığı çardak." (Dankoff-Kelly 1982: 327) sözcüğü yemişlikçi' lerin geceleri de çalıştığını göstermektedir. Türk dili tarihi boyunca Eski Uygur Türkçecinden başka bir dönemde rastlanmayan yemişlikçi sözcüğünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlam şöyledir:

Uygur:

- "ötrü yemişlikçi är elätäyin tep tedi" (Hamilton 1998: 64) 'Bunun üzerine yemişlik görevlisi "(sizi oraya) götüreyim" dedi'

III. Sulama İşleriyle İlgili Meslekler

Tarımda verim almanın olmazsa olmaz şartlarından biri ürünün yetişmesi için gerekli suyu sağlamaktır. Hava şartlarının değişkenliği, sulamada yağmur dışındaki seçeneklerin hazır tutulmasını gerektirir. Bu seçeneklerin başlıcaları, su birikintilerinin yakınlarında ziraat yapmak, ziraat yapılan alanlardan su çıkarmak ya da suyu tarım yapılan araziye ulaştıracak bir takım kanallar inşa etmektir. Tarımda başka bir sorun ise mevcut su kaynaklarının adil biçimde dağıtımıdır. İlk dönemlerden itibaren tarıma yabancı olmadığını bildiğimiz Türkler sulamacılıkla ilgili önemli adımlar atmışlardır. Ötüken Uygurlarından kalan Taryat Yazıtında yöneticilerin sahip olduğu tarıglag'lar 'tarlalar' adlandırılırken sekiz säläŋä, orkun, tugla, tälädü, karaga, burgu gibi ırmak adlarından faydalanılması (T Tekin 1982: 806, 818) bu tarlaların adı geçen nehirlerin kıyısında bulunduğunu göstermektedir. Fakat, Eski Türklerin her zaman su birikintilerinin yanı başında tarım arazisi bulmaları mümkün olmamıştır. Bu durumda devreye arazide açılan kuyular, ya da su taşıyan kanallar girmiştir. Türklerin daha Hunlardan başlayarak açılan kanallarla tarım yaptıkları ovaları suladıkları bilinmektedir (Ögel 1991: 140). Bizzat Çin kaynaklarının şahitliğine göre tarım yaptığını bildiğimiz Göktürkler son derce ustaca kazılmış kanallar açmışlardır (Ögel 1991: 164). Arkeolojik buluntular Ötüken'deki Uygurların sulama işlerini çok iyi bildiklerini ortaya koymaktadır (Mackerras 2000: 451). Uygurlar sulamacılık konusunaki deneyimlerini Turfanda kurdukları devletleri döneminde de sürdürmüşlerdir. Çin elçisi Wang Yen-te' nin bidirdiğine göre Turfan Uygurları dağlardan çıkan nehrin sularıyla bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletirlerdi (İzgi 1989: 57). MK' deki kayıtlar Karahanlı döneminde de sulama maksadıyla kanallar açıldığını göstermektedir (Genç 1997: 315). Divanda, Besim Atalay'ın kazag okuduğu (Atalay 1998: 190), Dankoff ve Kelly'nin ise kazıg okuyup kudug olabileceğini belirttikleri sözcüğün (Dankoff-Kelly 1984: 57) 'kanal' anlamında "O ona kanal kazdırdı." bağlamında geçmesi (Dankoff-Kelly 1984: 57) bu dönemde kanal kazımıyla görevli kimselerin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca MK' de Besim Atalay' ın çatpa (Atalay 1998: 416); Dankoff ve Kelly'nin käsbä (Dankoff-Kelly 1982: 316) okuduğu 'Çiğillerde su arkları ile çeşme suyu yollarını kazmaya

gitmeyenlerden köy büyüğünün aldığı vergi' anlamında bir sözcüğün bulunduğunu bu bağlamda belirtmek gerekir.

a) Kudugçı: Kuyu kazıcısı, kuyu açıcısı.

kudugçı sözünün geldiği kudug tabanı ET'de 'dökmek, boşaltmak' anlamında olan kud- fiilinden türemiştir (Clauson 1972: 598). Eski Uygurca bir yazmada rastlanan oymasar kodmasar ikilemesi (Temir-Kudara-Röhrborn 1984: 22) dikkat çekicidir. Uygur yazısında 'o' ve 'u' seslerinin aynı harfle belirtilmesi ikinci sözcüğün kud- olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda kud-, oy- 'oymak' ile ikileme çatısı altına girebilecek kadar anlamca ona yaklaşmıştır. kud- fiiline getirilen –(X)g ekiyle türetilen kudug sözü çağdaş lehçelerin tamamında görülmektedir. Sözcük Türkçeden Moğolca, Farsça, Rusça, Zazaca ve Kafkas dillerine de geçmiştir (TMEN I: 396). Mehmet Ölmez, kudug sözünün ET sonrasında Çağtaycada; günümüzde Fuyu Kırgızcasında d'li biçimde seslendirilişini Moğolca yoluyla geri ödünçlenmesine dayandırmaktadır (Ölmez 2003: 140).

Eski Türkler arasında kudugçı'lar kazma işini uzman olarak gerçekleştiren kimselerdir. Bu kimseler gerek kanal açmada gerekse kuyu kazmada çalışmışlardır. Kazılan kanallar suyu bir noktadan diğerine iletirken kuyular çok amaçlı olarak kullanılmıştır. Kuyular vasıtasıyla bir yandan içme suyu sağlanmış diğer yandan tarım alanları sulanmıştır. Turfan Uygurlarına seyahat eden Çin elçisinin "Oranın (Kao-ch'ang) yağmur ve karı yoktur. Aynı zamanda çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zaman, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için mağaralar yaparlar." (İzgi 1989: 56) bilgisini vermesi, kudugçı'ların barınak inşaasında da görev almış olabileceğini düşündürmektedir. Eski Uygurca bir fal kitabındaki "kudug kazsar bulak ögän kazsar ädgü" (Arat 1937: 41) 'Kuyu kazsa kaynak dere kazsa iyidir' ifadesi kudugçı' ların kaynak ve derelerin akış yönüne müdahale ettiklerini gösterir. KB'deki "kayu tag kazar körsä tüplür kayag" (Arat 1999: 190) "Kimi dağ kazar, bakarsın, kayaların dibine iner" (Arat 1979: 133); "kayu yer kazar suv kudugta içär" (Arat 1999: 190) "Kimi yer kazar

ve suyu kuyudan içer" (Arat 1979: 133) gibi dizelerde kudugçı'ların faaliyetlerine dair izler bulmak mümkündür.

Çağdaş Türk lehçeleinde Tür: kuyucu: "Kuyu kazmayı iş edinmiş kimse." (TDK 2005: 1275), Az: "Kürek, kazma, bel vs. ile kuyu kazan adam" (Altaylı 1994: 584); Kzk: qudıqşı "Kuyu kazan, kuyucu." (Koç vd. 2003: 330) biçimlerinde yaşayan kudugçı sözcüğü ET'de meslek adlarının kişi adı olarak kullanılabilmesi kuralına uygun olarak görülmektedir. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

"tanuk kudugçı äsän" (Yamada 1993: 51, 130) 'Kuyucu Esen tanıktır.'

b) Ögän Käsgüçi: Su seti yapımcısı.

Sulama yöntemlerinden birisi de akmakta olan suyun önüne bir set çekilerek kanallara aktarılması ve suyun kanallar yolu ile tarla ya da bahçeye ulaştırılmasıdır (Genç 1997: 315). Suyun önüne set çekilmesi işlemi bu gün olduğu gibi ET'de de käs- eylemiyle karşılanmıştır. Bunun yanında 'suyun önüne set çekmek' anlamında bög- (Dankoff-Kelly 1982: 397) fiili de kullanılmıştır. ögän sözcüğü ET'de 'küçük akarsu' anlamındadır (Clauson 1972: 109). Önünde set kurulacak akarsuların haciminin küçük olmasını dönemin teknik imkanlarının sınırlılığıyla açıklamak gerekir.

Set kurma işini gerçekleştiren insanların icra ettiği mesleği adlandırmak için ET'de iki sözcükten yararlanılmıştır. İlk sözcük konumundaki ögän 'akarsu' ilgilenilen varlığı karşılarken käs- 'kesmek' fiiline –guçı eki getirilerek oluşturulan ikinci sözcük käsgüçi 'kesici' eyleyeni ifade etmektedir. Mesleğin iki sözcükle karşılanmasının nedeni, nesneden yoksun bırakılacak käsgüçi "kesici" sözünün anlamının pek çok yöne çekilebilmesidir. Bunun önüne geçmek için meslek adında eyleyenin tasarrufta bulunduğu varlık yani ögän belirtilmiştir.

MK' de geçen atız "İki dere arasındaki su geçecek sed."; atızla- "Sed kurmak, ark açmak."; atızlan- "Sed kurulmak." (Dankoff-Kelly 1984: 16), tu- 'tıkamak' tan

türeyen tug "Baraj, sed." (Dankoff-Kelly 1984: 198) sözcükleri Eski Türklerdeki sulama kültürünün set yapımıyla ilgili dalını anlatan örneklerdendir. ET'de ögän käsgüçi biçiminde adlandırılan mesleğin görüldüğü dönem ve yer aldığı kayıt şöyledir:

Uygur

- "borlukıŋa ögän käsgüçilär suvçı kirmädin asgu üzüm ışıg tirgük ymä almazun" (Zieme 1981: 245) 'Bağına su seti yapımcıları ve suyu idare edenler girmeden üzüm asmasının ipini ve kazığını almasın.'

c) Suvçı: Suyu idare eden.

ET'de suvçı sözcüğü denizcilik ve sulamacılık olmak üzere iki farklı sahada kullanılmıştır (Clauson 1972: 785). Sözcüğün denizcilikle ilgili kullanımı ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Bilindiği gibi ilk dönem Türkçe metinlerde su, sub biçimindedir. Daha sonra b>v değişimi gerçekleşmiş sözcük suv halini almıştır. suv köküne meslek adı yapan +çI eki getirilerek suvçı sözcüğü oluşturulmuştur. Sulama için gerekli kaynakların sınırlı oluşu suyun dönüşümlü biçimde kullanımını gerektirmektedir. Ayrıca, kimin ne miktarda su kullanacağı da karmaşaya yol açabilecek bir sorundur. Bu sorunları aşmak için suyu idare eden kimselere ihtiyaç duyulmuştur. suvçı olarak adlandırılan bu kimseler ET'de sap diye ifade edilen sulama sırasını (Dankoff-Kelly 1984:507) belirlemede söz sahibidirler. Uygurca Maytrısimit' teki "vasavı elig kan gaŋ ögüz sıntu ögüz suvın işlätür iş berür ärk tartar ärdi" (Ş Tekin 1980: 133) 'Vasavı Han, Gang nehri ve Sıntu nehri suyunu işletir, iş verir, irade kullanırdı' türünden ifadeler suyu idare edenlerin otorite kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca, MK' de "Suyun dağıtımın da yetkili köy büyüğü." karşılığında tudun unvanının geçmesi (Dankoff-Kelly 1982: 305) bu konudaki başka bir delildir.

Dede Korkut Oğuznameleri üzerine çalışan Semih Tezcan, eserin kendisinden önceki yayınında Muharrem Ergin'in kuru kuru çaylara su saldım okuduğu ibarenin sucu saldım diye düzeltilmesini önermekte; sucu'nun 'su yolu işçisi' anlamına geldiğini dile getirmektedir (Tezcan 2001: 95). Sözcük, Çağ: suçı "saka" olarak karşımıza çıkar (Clauson 1972: 785). Günümüzde, Tür: sucu "Su satan

veya evlere su taşıyan kimse, saka." (TDK 2005: 1815); Az: suçu "1. Su taşıyan kimse. 2. Ekin, tarla, bağ vs. sulayan kimse." (Altaylı 1994: 1063); Krg: suuçu "1.Sulayıcı 2.Sulama işleriyle uğraşan" (Yudahin 1998: 670); Kzk: suşı "1. Su taşııyıcısı, saka. 2. Sulama işi yapan, sucu." (Koç vd. 2003: 492); Özb: suvçi "1.Ekinleri, fideleri sulamakla görevli köylü, sulama uzmanı. 2. Saka. 3. Su satıcısı. 4. Suda boğulanları kurtarmakla görevli kimse." (Marufov 1981a: 81) Tkm: suvçı "Sucu, su getiren, su taşıyan, su satan, su veren." (Tekin vd. 1995: 591); YUyg: suçi 'Sucu.' (Necip 1995: 364); biçimlerinde yaşayan suvçı sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı bağlam şöyledir:

Uygur

- "borlukıŋa ögän käsgüçilär suvçı kirmädin asgu üzüm ışıg tirgük ymä almazun" (Zieme 1981: 245) 'Bağına su seti yapımcıları ve suyu idare edenler girmeden üzüm asmasının ipini ve kazığını almasın.'

BÖLÜM 4: ESNAF VE ZANAATKÂRLIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Esnaf ve Zanaatkârlık

Esnaf ve zanaatkârlık küçük sermaye ve sanat sahibi insanların oluşturduğu meslek grubudur. Bu gruba giren meslek erbabı, öğrenimle birlikte tecrübe, beceri ve ustalık gerektiren işleri, insanların maddeye dayanan ihtiyaçlarını karşılamak için gören kimselerdir. Esnaf ve zanaatkârlar, ya eylemlerini ya da eylemleri sonucu ürettikleri ürünlerini bizzattihi pazarlamak suretiyle ekonomik faaliyet ortaya koyarlar. Atlı göçebe kavimlerin maddi kültürünün ortak özelliği, çadır ekonomisi içinde el işçiliğinin önemli bir yer tutmasıdır denebilir. Keçe, kürk, deri, ağaç oyma ve diğer çeşitli hammade işlemesi, Avrupa'dan Doğu Asya' ya kadar bütün bozkır bölgesinde ortak karakteristik çizgiler taşımaktadır (Arslan 1984: 19). Türkler de ilk dönemlerinden başlayarak esnaf ve zanaatkârlık başlığı altında incelenen işlerin icrasıyla uğraşmışlardır. Ön Türklerden kalan arkeolojik buluntular onların özellikle demircilik ve madencilikle hayli ilerlemiş olduklarını göstermektedir. Bozkır Türk halkları arasında mahir marangozlar, tahta oymacılar vardı. Asya Hunları masa, sandalye, koltuk dolap yapıyorlar, karyola ve perde kullanıyorlardı. Bu ev eşyasından çoğunu Çinliler Türklerden öğrenmişlredi (Kafesoğlu 2003: 320-321). Türkler tamamen yerleşik hayata geçtikleri dönemlerde daha yoğun olarak esnaf ve zanaatkârlıkla ilgilenmişlerdir. Turfan Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi onların usta zanaatkârlar olduklarını kaydetmektedir (İzgi 1989: 66). KB' in altmışıncı bölümünün zanaatkârlarla ilişkinin nasıl olması gerektiğine ayrılması (Arat 2003: 322), Karahanlı dönemi toplum hayatında esnaf ve zanaatkârlığın önemli bir yeri bulunduğunu göstermektedir. KB'in bu bölümünde dönemin zanaat erbabının bir kısmı sıralandıktan sonra, "Bunların sayısı pek çoktur" (Arat 2003: 323) denilerek çalışma alanlarının çeşitliliği vurgulanmıştır. MK' deki esnaflık ve zanaatkârlıkla ilgili kayıtlar (Genç 1997: 371-389) bu meslek erbablarının dönemin gündelik yaşamını biçimlendirmede etkin olduklarını ortaya koymaktadır.

II. Esnaf ve Zanaatkârlıkla İlgili Mesleklerin Genel Olarak Adlandırılışı

a) Uz: Usta, zanaatkâr.

uz sözcüğü, ET' de 'muktedir olmak' anlamına gelen u- fiiline –(X)z fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur (Erdal 1991: 325). Sözcüğün anlam içeriğinde 'zanaatkârlık' ın yanında 'mahirlik, ehliyetlilik' gibi katmanlar bulunmaktadır. **Eski Uygurca Altun Yaruk**' taki "uzanmak bilgä bilig ornın ukmak ärsär kaltı azkaya küç küsün yuŋlap üküş äd tavar kazganıp asıg tusu kılmak ärür (Kaya 1994: 170) 'Ustalaşmak hikmetli bilgisinin yerini anlamak ise şudur: Azıcık enerji harcayarak pek çok mal sağlayıp fayda meydana getirmektir' ifadesi uz'larının başlıca maharetini ortaya koymaktadır. MK' deki uz kişi "Zanaatinde tecrübeli ve becerikli kişi." (Dankoff-Kelly 1982: 95); uzluk "Zanaat." (Dankoff-Kelly 1982:221); uzlanmak "Ustalaşmak." (Dankoff-Kelly 1982: 244) örnekleri Karahanlı dönemi Türk toplumunda bu meslek grubunun yaygınlığını göstermektedir. Ayrıca MK' de geçen mançu "Yalnızca zanaatkârlara verilen ücret." sözcüğü de hayli dikkat çekicidir (Dankoff-Kelly 1982: 317). KB' nin altmışıncı bölümünün başlığı "uzlar birlä katılmaknı ayur" (Arat 1999: 447) "Zanaat erbabı ile münasebeti söyler" (Arat 2003: 322) biçimindedir. Bu bölümde bazı uz'lar sıralandıktan sonra, dünyanın süsünün bunlardan geldiği ve hayret verici hünerlerin bunlardan çıktığı anlatılır. Yöneticiye uz'larla iyi geçinip ücretlerini derhal vererek bunları bol bol yedirip içirmesi tavsiye edilir. Halk arasında iyi nam yapmak isteyen yöneticiye uz'ların kendisini kötüleyip lekelemesinin önüne geçmesi tembihlenir (Arat 2003: 322-323).

uz sözü Türkçenin Karahanlı sonrası dönemlerinde meslek adından ziyade 'becerikli, hünerli, mahir' anlamlarına gelen sıfat olarak karşımıza çıkar (Clauson 1972: 277). Günümüzde ağırlıklı olarak sıfat göreviyle rastlanan sözcük, Çağdaş Türk lehçelerinden Yak, YUyg, Krg, Tel, Alt, ve Şor'nde değişik seslendirilişleriyle hala meslek adı olarak yaşamaktadır (Sevortyan 1974: 569).

uz'un ET'de 'zanaatçı' karşılığıyla görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kaçaŋ näŋ atnaŋ äşgäknäŋ müyüzi önmäz ançulayu kaltı uzlar ädsiz näŋ iş işläyü umaz" (Le Coq 1938: 13) 'Nasıl ki atın eşeğin boynuzu çıkmaz ise tıpkı bunun gibi ustalar malzemesiz asla iş yapamazlar.'
- "azu uz mu ol azu tarıgçı mu ol azu öŋdün buluŋ yıŋaktın mu kälmiş ol" (Geng 1989a: 40) 'Usta mıdır yoksa çiftçi midir yoksa doğu yönünden mi gelmiştir ?'
- "takı ymä adruk uzlar käntü käntü uz işin işläyür" (Hamilton 1998: 27) 'Ayrıca başka zanaatkârlarda kendi zanaatlerini icra ediyorlar.'

Karahanlı

- "takı bir kutusı bu uzlar turur / tirilgü tiläp özkä uzluk kılur" (Arat 1999: 447) "Başka bir zümre de bu zanaat erbabıdır; kendi hayatlarını kazanmak için zanaat ile meşgul olurlar." (Arat 2003: 322)
- "satıgçı küdäzsü ämanätlärin / kılu tursu uzlar nasihatların" (Arat 1999: 555) "Satıcı emanetlerini gözetsin; sanat ustaları başkalarını yetiştirmekte devam etsinler." (Arat 2003: 400)
- "satıgçı kötürdi ämanätlerin / bu uzlar kötürdi nasihatlärin" (Arat 1999: 639) "Satıcılar emanet vasfını kaybettiler, ustalar artık nasihatten vaz geçtiler." (Arat 2003: 464)

b) Uzagut: Usta, zanaatkâr, esnaf.

uz köküne önce isimden fiil yapım eki +a-, sonra da fiilden isim yapım eki -gut eklenerek türetilen uzagut sözcüğü (Ş Tekin 1980: 173) ET'nin Uygur devresinin dışında kullanılmamıştır. uzagut Uygurcada çoğunlukla uz sözcüğüne koşma olarak uz uzagut 'usta" ikilemesinde görülür. Eski Uygurcada bu tür başka yapılar da mevcuttur. bay bayagut, alp alpagut ikilemelerindeki koşutluklar (Ş Tekin 1980: 173) böylesi yapılara örnek olarak verilebilir. uzagut sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kişi ajunınta ärkän satıgçı yulugçı uz uzagut ärdimiz" (Ş Tekin 1980: 173) 'İnsanlar aleminde iken satıcı, esnaf ve zanaatkâr idik.'

- “ötrü ulug törlüg täŋrilär eligläri vişvakarmi ulatı täŋridäm uzagutlar nagipuşp atlıg sögütüg tüü törlüg täŋridäm dıdım pasak üzä sögüt uçıntakı budıkların etür yaratırlar” (Geng-Klimkeit-Laut 1992: 30) ‘Sonra, pek çok türlü yücelerin hühümdarları, Vişvakarmi ve başka ilahî zanaatkârlar, Nagipuşp adlı ağacı pek çok türlü ilahî taç ile ağaç ucundaki dallarından süslerlerdi’.
- “uz uzagutka ayguçılar liv tutzun” (Moriyasu 1991: 40) ‘Esnaf ve zanaatkâra, patronlar yemek(?) sunsun.’

III. Giyim ve Tekstille İlgili Meslekler

Hayvan yetiştiriciliğinin son derece yaygın olduğunu bildiğimiz eski Türk toplumlarında sürü hayvanlarının pöstekilerinden kalpaklar, kürkler, kaftanlar, ayakkabılar üretilmiştir. Yün ve yapağılarından ise keçeler, kilimler, cicimler, halılar, çadırlar imal edilmiştir (Arslan 1984: 29). Hayvancılığın yan kolu olarak gelişen giyim ve tekstil işleri zamanla Türklerin uzmanlık alanlarından biri haline gelmiştir. Türkler, deri ve yün gibi, hayvanlardan sağladıkları, ham maddelerin yanında başlangıçta Çin’den ithal ettikleri ipekli kumaşlardan kıymetli giysiler üretebilmişlerdir (Klyaştorny-Sultanov 2003: 156). Bunların yanında pamuk da dönemin dokumacılığında ham madde olarak kullanılmıştır.

Daha Hunlardan başlayarak Türklerin giyim tarzları komşularını etkilemiştir. Çinde gerçekleşen elbise devrimi Hunlardan esinlenmiştir. Hunları taklit eden Çinlilerde uzun elbiseler yerini tokalı kısa ceketlere bırakmış, binicilik için uygun pantolon giyme adeti yayılmış, eskiden giydikleri ayakkabıların yerini Hunların çizmeleri almaya başlamıştır (Ögel 1981a: 63-65). İlk Göktürk devleti döneminde 588 senesinde Tu-lan Kağan, bir heyetle Çin’ e pamuk ipliğinden yapılmış elbise göndermiştir (İzgi 1978: 100). Göktürklerin etkin olduğu Buhara’da yoksulların giydiği pamukluların yanında halılar da dokunmuştur (Esin 1983: 536). Halı dokumacılığı ilk dönemlerden itibaren Türkler arasında yaygındır. Nitekim başta Pazırık olmak üzere değişik kurganlardan çıkan halı parçaları bunun delilidir. (Esin 1978: 108-109). Türk giyim modası Göktürk ve Uygur döneminde de Çin sarayında bayağı rağbet görmüştür (Golden 2002: 136). Ötüken Uygur devleti döneminde hem iç, hem de dış pazara hitap eden, pamuk, ipek ve yünden giyim

malzemesi üretimi iyi gelişmişti (Golden 2002: 140). Uygurların tekstilciliği Ötüken sonrası Turfanda kurdukları devletleri döneminde de sürmüşütür. Turfan Uygurlarını ziyarte eden Çin elçisi onların ülkelerinde samur kürkü postları, pamuklular, çiçek motifleriyle işli elbiseler imal edildiğini kaydetmektedir (İzgi 1989: 57-58). Süse ve gösterişe düşkün oldukları anlaşılan Uygurlarda (Ş Tekin 1976: 15) Budist din adamları Hint Budist geleneğindeki sarı rahip kıyafeti yerine Türklere has bir giyinme şekli olan al rengi tercih etmişlerdir (Uslu 1993: 61). Maniheist Uygurlardan kalma minyatürlerde gözlenen tekstil ürünlerindeki işçilik (Gulacsi 1994: 101-134) Türkler'in dokumacılıkta hayli yol aldığını düşündürmektedir. MK' de giyim kuşam ve tekstille ilgili pek çok kayıdın bulunması (Genç 1997: 174-194), Türk toplumunda bu alanda çalışan meslek erbabının Karahanlı devresinde de ekonomideki yerini koruduğunu göstermektedir.

a) Börkçi: Börkçü, başlık yapıp satan kimse.
börkçi sözünün türediği börk tabanının etimolojisi tartışmalıdır. Castern, börk'ün ana Altaycadan kaldığını ileri sürmüştür. Ramstedt, sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu dile getirmiştir. Dimitriyev, Türklerin kullandığı kurt başı biçimindeki başlıklardan yola çıkarak börk'ü, böri 'kurt' ile ilişkilendirmiştir ((Sevortyan 1980: 221-224). Doerfer, bürü-/ büri- 'bürümek' fililinden türediğini ifade ettiği börk'ün Türkçeden Moğolcaya geçtiğini kaydetmiştir (Doerfer 1965: 289). Çağdaş diyalektlerinin pek çoğunda yaşayan börk sözcüğü Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin gelişim safhalarının tamamında görülmüştür (Eren 1999: 61).

Milattan önceki devrelere ait Kuzey İç Asya mezarlarında çıkan eşya ve tasvirlerle VI. yüzyıldan itibaren yapılan Türk sanat eserlerinden, sonraları tesbit edilen börk şekillerinin hemen tamamının çok önceden mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Esin 1992: 327). Çin kaynaklarının beyanına göre ilk Türk topluluklarının kıyafetlerinde başlık ayrılmaz bir parçadır (Eberhard 1996: 65, 68). Hayatlarının önemli bir kısmını at üzerinde geçiren konar göçer Türklerin, başlarını güneşten ve soğuktan koruyan, ön ve arkalarında siperleri olan, yanlarında kulaklıkları

bulunan kürk, deri, yün ve keçe börkler giymeleri doğaldır. Çin kaynaklarında, kabartmalarında yer alan Hun tasvirlerinin başlıklarında, Göktürklerle Uygurlara ait tanrı, hükümdar heykel ve tasvirlerinde görülen börkler, taca benzemektedir. Bu başlıkların taca benzemesinin sebebi siper ve kulaklar için dilimlenmiş olan kenarın yukarı kalkık resmedilmesidir. Karahanlılarda börkler kubbe anlamı taşıyor giyenin başı (mevkii) yükseldikçe, börkü daha büyük oluyordu (Esin 1992: 327). MK' de börk yaŋı 'başlık kalıbı', batga 'börkçünün börk yaparken keçeyi kestiği tahta', kıymaç börk 'Çiğillerin tiftikten yaptıkları beyaz börk', sokarlaç börk 'uzun börk', kuturma 'önde ve arkada kanadı bulunan börk', kıdıglıg 'kenarlı börk'; sakalduruk 'börkün baştan düşmemesini sağlayan çene bağı', kimsän 'börk süslemede kullanılan altın kırıntısı', didim 'taç' gibi kayıtlar (Genç 1997:180-181; Dankoff-Kelly 1985: 257) bu dönemde başlık imalatının hayli geliştiğini göstermektedir. Eski Türklerde yöneticilerin giydiği taçların (İndirkaş 2002) börklerin en nadide türlerini oluşturduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca MK'deki "taz käligi börkçikä" (Dankoff-Kelly 1982: 406) 'Kelin geleceği yer börkçüdür' deyimi dikkat çekicidir. Deyimde börkçi kavramı geçmektedir. Deyimlerin oluşabilmesi ya da başka bir deyişle toplumun sınanmış yargılarının özlü biçimde dile yansıyabilmesi için çok uzun yıllar gerekmektedir. Bu bağlamda ET' de zikredilen deyimin varlığı dahi börkçi'lerin Eski Türk toplumunda çok önceleri iş gördüğünü ıspatlamaya yeterlidir.

Eski Türklerde börk yapıp satan meslek erbabını adlandırmada kullanılan börkçi sözüne, Türk dili tarihi içinde Karahanlıca sonrasında Harezm ve Kıpçak sahalarında rastlanmaktadır (Clauson 1972: 363). Günümüzde Az: börkçü "Kalpakçı." (Altaylı 1994: 150); Tat: bürikçi "Börkçü, şapkacı, kalpakçı." (Ganiev vd. 1997: 65) biçimlerinde yaşayan sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "taz käligi börkçikä" (Dankoff-Kelly 1982: 406) 'Kelin geleceği yer börkçüdür.'

b) Bözçi: Kumaş dokuyucusu.

Sözcüğün türediği böz "bez" tabanının Türkçe kökenli olmadığı kabul edilmekle birlikte hangi dilden alındığı hususu tartışmalıdır. Simone- Christiane Raschmann'ın hazırladığı "Baumwolle im türkischen Zentralasien" adlı çalışmada böz'ün etimolojisine ilişkin tartışmaların ayrıntılarına yer verilmiştir (Raschmann: 1995: 20-25). Sözcüğün hangi kökenden geldiğine dair belli başlı yaklaşımlar şöyle özetlenebilir: Hasan Eren böz'ün Arapçadan alındığını yazmaktadır (Eren 1999: 49). Clauson, sözcüğü Grekçe (bussos) ile ilişkilendirmektedir. Ramstedt, Çince pu'dan geldiğini ileri sürmektedir (Räsänen 1969: 72). Hamilton, Grek ve Sami kökenli olduğunu dile getirmektedir (Hamilton 1998: 178). Andras Rona-Tas ise Altay dünyasında sözcüğün iki biçimi olduğunu, Türkçedeki (böz, bez) tek heceli biçimle Çuvaş (pusa) Moğol ve Mançu Tunguzca (büsü, bösö) iki heceli biçimlerin farklı kaynaklara dayandığını öne sürmektedir. Ona göre ilk kez 6. yüzyılda Çin kaynaklarında görülen tek heceli biçim Arapça kökenlidir ve çift heceli biçimden gençtir. Daha yaşlı olan iki heceli biçim ise Sami dil ailesinden alıınmış olup bu ailedeki varlığı hayli eskidir (Rona-Tas: 1975: 162). böz, Eski Uygurca metinlerden başlayarak Türkçe içindeki varlığını kesintisiz sürdürmüştür. Sözcük, bez, böz, boz, biz gibi biçimleriyle Çağdaş Türk Lehçelerinin hemen tamamında yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 64-65).

ET' nin gerek Orhon (Arpad 2004: 187)* gerekse Uygur (Şen 2002: 14) devrelerinde agı barım ikilemesinin 'servet' anlamında kullanımı ilgi çekicidir. Başlangıçta 'ipekli kumaş' anlamına gelen agı'nın barım 'varlık, servet' sözünün anlamına bürünerek 'servet' kavramını karşılayan ikilemenin çatısı altına girmesi kayda değerdir. Zira agı'nın barım'a anlamca yanaşması yüzyıllar almıştır. Türkçenin ulaşılan en eski yazılı ürünlerinde böyle bir ikilemenin görülmesi temel anlamı 'ipekli kumaş' olan agı sözünün ilk dönemlerden başlayarak Türkler arasında zenginlik unsuru olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim, Orhon yazıtlarında agı'nın bulunduğu bağlamlarda varlık göstergesi olarak geçmesi bu durumu doğrulamaktadır. Kaşgarlı'nın naklettiği "Uygurlarda kamdu denen bir bez parçasının alış verişte para olarak kullanılır." (Dankoff-Kelly 1985:

* Köl Tigin Yazıtında geçen ikilemeyi Talat Tekin *agış barım* biçiminde okumuştur (T Tekin 1995a: 16). Alıntı yapılan Berta Arpad, yayınında ikileme *agı barım*'dır.

126) bilgisi de kumaşın bu dönemde arz ettiği değeri vurgulamaktadır. Eski Türklerin yaşamında kumaşa verilen değerin başka bir göstergesi ise Çin İparatorlarının Mete'den başlayaratk Türk kağanlarına ipekli ya da pamuklu kumaşlar göndermesidir (Klyaştorny-Sultanov 2003: 65; T Tekin 1995: 34-35). Eski Türk toplum hayatında talebinin yoğun olduğu anlaşılan kumaşın iktisadî arz halini aldığını yine tarih kaynakları haber vermektedir. Çin kaynaklarında Ötüken'deki Uygurlarla ilgili olarak bahsedilen ürünler arasında bir pamuk türü de vardır (Golden2002: 139). Pamuk ziraatinin çok yapıldığı Turfan bölgesinde dokumacılık ilerlemiştir. Turfan Uygurlarından kalan vesikalar içinde pamuk ya da pamuklu kumaş ile ilgili olanların çokluğu; kadın kölelerin dokumacı olmaları Uygurlarda dokumacılığın büyük bir zanaat kolu olduğunu göstermektedir (İzgi 1986: 89). Kan-chou Uygurlarına seyahat eden Çin elçisinin Kao Chü-huei halkın giydiği elbiselerin pamuktan kumaşlar olduğunu kaydetmesi (Çandarlıoğlu 1985: 189) dokumacılığın bu dönemde hayli ilerlediğini düşündürmektedir. Türklerin dokumacılık konusunda Moğollar üzerindeki tesirleri (Ögel 2000ç: 156-157), bu düşünceyi güçlendirmektedir. Eski Uygurca yazmalarda "böz batatu kars tokıyur" (Hamilton 1998: 27) 'Bezin dokusunu vurarak sıkıştırıyor ve yün kumaş dokuyorlar'; "özi tarımış käpäz üzä yip äŋirip böz tokımış ärür" (Ş Tekin 1980: 64) 'Kendi yetiştirdiği pamuktan ip eğirip kumaş dokumuştur' türünden ifadeler dokumacılık kültürünün metinlere yansımasıdır. Karahanlı dönemi metinlerinden MK' de dokumacılıkla ilgili pek çok kayıdın bulunması (Genç 1997: 372-376) bu kültürün başka bir görüntüsüdür. MK'de dokumacılıkla ilgili en temel sözcükler şunlardır: tokı- 'dokumak', çäçgä 'dokuyucu tarağı', yügür- 'beze eriş yapmak', arış 'dokumanın tezgahdaki telleri', yer 'kumaşın veya ağacın bir yüzü', arkag 'atkı', argaç 'üst erişi alt erişten ayıran biribiri üstüne düğümlenen bir takım iplikler', sädräk "seyrek örgü" (Dankoff-Kelly 1984: 256).

ET'de dokumacılık mesleğini adlandırmada kullanılan bözçi sözcüğünü ET sonrasında Çağ: bözçi biçiminde (Clauson 1960: 46) 'pamuklu elbise dokuyan' karşılığında görülür (Clauson 1972: 390). Günümüzde Krg: bözçü "Bez dokuyan." (Yudahin 1998: 140), YUyg: bözçi "Dokumacı" (Necip 1995: 51)

biçiminde yaşayan sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "biz otuznuŋ b///ltur atlıg tämirçi karabaş toyın çognuŋ ay sılıg atlıg äbçi karabaş bözci bo ikägü bägärleriŋä ayıtmatın är äbçi bolmışlar" (Yamada 1993: 147) 'Biz Otuz'un B...ltur adlı demirci kölesi ve Toyınçog'un Ay Sılıg adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi, efendilerine danışmadan karı koca olmuşlar.'
- "mundın taş sävdi atlıg beş otuz yaşlıg yigit urum böz tokır käd bözçi kulnı" (Clauson 1971: 177) 'Bunun dışında, yirmi beş yaşında, genç, Rum bezi dokuyan usta dokumacı kölesini...'

c) Ätükçi: Ayakkabıcı, pabuççu, kavaf.

ätükçi sözünün türediği ätük tabanı ET'de ayakkabı yanında çizme ve terlik anlamlarına gelmekte; dolayısıyla genel olarak 'ayak giyimi' kavramını karşılamaktadır. ätük, Harezm Türkçesi sonrasında anlam değişmesi geçirmiş, genel olarak ayakkabı kavramı yerine giderek kısa konçlu çizme, mest hatta çizme manalarını yansıtır hale gelmiştir (Şen 2003: 9-10). Bugün çağdaş lehçe ve şivelerin çoğunda çizme kavramı bu sözcüğün muhtelif söyleyiş farklılıklarıyla karşılanmaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 136-137; Şen 2003: 10). ätük, TürA'da ädik, ädük veya ätik biçimlerinde, "Köylü çizmesi; patik; çocuk ayakkabısı; mest; yünden örülen kısa konçlu çorap; köylü yemenisi; pabuç; terlik; ayakkabı; fotin; karda yürümeye yarayan ayakkabı," anlamlarında yaşamaktadır (TDK 1993: 1664-1665). Ramstedt ätük'ü giyinmek anlamına geldiğini düşündüğü ätü- fiiliyle ilişkilendirmiştir (Sevortyan 1974: 320-321). Ancak Türkçe bir türev olduğu anlaşılan sözcüğün kökü kesin olarak bilinmemektedir (Eren 1999: 129). ätük, Türkçeden Rusçaya da geçmiştir (Räsänen 1969: 52).

Hayvancılığın en başta gelen uğraşı alanı olduğunu bildiğimiz Eski Türk topluluklarında deriye dayalı zanaatlerin dolayısıyla ayakkabıcılığın gelişmesi doğaldır. Orta ve İç Asyada neredeyse insanın ilk kez barınaklarını yaptığı söylenen dönemden itibaren ortaya çıkan ve kesin şeklini "Bozkır Kültürü"nde alan kıyafet tarzı ve buna bağlı olan çizmeler Ön-Türk ve Hunlardan sonra

küçüklü büyüklü birçok Türk topluluğunda, Göktürklerde, Uygurlarda başka bozkır topluluklarında yaygın biçimde kullanılmıştır (Çoruhlu 2003: 160). Arkeolojik buluntular başta olmak üzere Hun, Göktürk ve Uygurlardan kalan tasvirlerde gözlenen çizmeler bunun en açık delilidir (Çoruhlu 2003). Hun süvarilerinin Çinliler karşısında kazandığı başarılar Çin'i bir takım tedbirler almaya yöneltmiş bu arayış esnasında Türklerin ata binmeye son derce elverişli kıyafetleri Çin'de yayılmıştır. Çinliler keçeden veya bezden yapılan eski pabuçlarını bir yana bırakarak Türk süvari çizmesini giymişlerdir (Ligeti 1997a: 46). VIII. Yüzyılda Türklerin yaşadığı Sayram şehrinde on bin ätükçi bulunduğunu haber veren kaynaklar mübağlalı rakamlardan bahsetse de bir gerçeği aksettirmektedir (Baykara 1975: 85). Türkerin ayakkabıcılığı yerleşik yaşam sürdürdükleri Turfanda da sürmüş, burada amonyak işçiliği yapan kimseler için tabanları tahtadan ayakkabılar imal edilmiştir (İzgi 1989: 66). Bundan başka ilk müslüman Türk devleti Volga Bulgarlarının ayakkabı ihraç ettikleri bilinmektedir (Yazıcı 2002: 123).

Eski Uygurcada ton ätük "giyim kuşam" ikilemesine sıklıkla rastlanması (Şen 2002: 291) ET'de giysi anlayışını yansıtmada ätük'ün ayrılmaz bir unsur olduğunu düşündürmektedir. İlk Türk atasözlerinden birinde "ärdämlig kişi ärdini birlä tüz ol erdemsiz kişi ätük içintäki ulyak birlä tüz ol" (Arat 1991: 274) "Fazitletli insan cevherle birdir, faziletsiz insan çizme içindeki taban astarı ile birdir" (Arat 1991: 275) denilmesi de ätük'ün Eski Türklerin temsiller dünyasına girebilecek derecede özümsenmiş maddi kültür varlığı olduğunu göstermektedir. MK' de ayakkabı türleriyle ilgili başak, başmak 'ayakkabı', uguk 'şason, çizme', ätük "çizme", büküm, mükim 'kadın çizmesi', uldaŋ 'pabuç tabanı', izlik 'çarık', çaruk "çarık", sıgzag 'pabuç sırımı' gibi kayıtlar, ayyakkabı imalinde Karahanlıların ilerlediğini ortaya koyar (Genç 1997: 382-383).

ET'de ayakkabı imaliyle uğraşanlar için kullanılan ätükçi sözü Karahanlı sonrası dönemde Osmanlı ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar (Clauson 1972: 53). Osm ädikçi biçimindeki sözcük, "Ayakkabıcı, mestçi." anlamındadır (TDK 1996: 1386-1387). Elimizdeki ilk Kıp kaynağı olan Codex Cumanicus' ta

sözcük ätikçi "Çizmeci." olarak geçer (Toparlı vd. 2003: 77). Sözcük, belli başlı Çağdaş Türk diyalektlerinde, Kzk: etikşi "Kunduracı, çizmeci, ayyakkabı tamircisi." (Koç vd. 2003: 147); Krg: ötükçü "Kunduracı." (Yudahin 1998: 617). Tkm: ädikçi "Çizimeci, ayakkabıcı." (Tekin vd. 1995: 189); YUyg: ötükçi "Ayakkabıcı." (Necip 1995: 309) biçimlerinde yaşamaktadır. Ayrıca, TürA'nda da edikçi "Kunduracı." sözcüğüne rastlanır (TDK 1993: 1665). ätükçi' nin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "ätükçi: Çizmeci, ayakkabıcı." (Dankoff-Kelly 1982:408)
- "agıçı bitigçi ya iş tutguçı / ya tonçı ätükçi 'amil bolguçı" (Arat 1999: 263) "(Hacip), Hazinedar veya kâtip gibi memurlar ile elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasebettedir" (Arat 2003: 185).
- "käräklig kişilär yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır" (Arat 2003: 322)

ç) Kedizçi: Keçeci, keçe imalatçısı.

ET'de 'keçe' karşılığındaki kediz sözünün oluşumuna dair W. Bang' ın getirdiği açıklama genel kabul görmüştür. Buna göre sözcük ked- 'giymek', fiiline -(X)z fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir (Doerfer 1967: 662). Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar dışındaki Türkler keçe için kediz sözünü benimserken Oğuzlar käçä sözünü kullanmışlardır (Dankoff-Kelly 1985: 263). Nitekim geçmişte ve günümde Oğuz grubu Türk diyalektlerini konuşan topluklar käçä ve türevlerini benimsemişken, Oğuzca dışındakiler kediz ve türevlerini kullanmışlardır (Doerfer 1967: 661-662; EtsT: 66) Fakat bu durumun istisnaları yok değildir. TürA (TDK 1993: 2888) ve Tkm kiyiz < kidiz "keçe" (Levitskaya 1997: 66) sözüne rastlamak mümkündür. kediz sözü Türkçe' den Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1967: 662).

Keçe, ham maddesi yün olduğundan, Türklerin yarattığı ve geliştirdiği bir sanattır. (Baykara 1975: 85). Arap tarihçiler Türklerin keçe imalinde insanların en ustaları olduğunu yazmaktadır (Şeşen 2001: 90, 189). Tarihî seyrine göre tepilip dövülerek yapılan keçe ve keçecilik, dokuma sanayiinden önce gelişmiş olmalıdır. Orta Asyada, Türk kalıntıları içinde keçeden kesilmiş ecdat tasvirlerinin bulunuşu bunun Asya içlerinde erken çağlarda doğup geliştiğini düşündürmektedir. Moğolistanda Nain-Ula dağlarında yapılan kazılarda keçelere ulaşılması ve Altay'da Balık Gölü çevresinde Pazırık' taki arkeolojik kazıda keçe üzerine tasvir edilen geyiği parçalayan aslan tasvirleri ve diğer sahneler bunun delilidir (Gürçay 1966: 22). Keçenin önemli kullanım alanlarından birisi halıcılıktır. Türk bölgelerinde yapılan kazılarda milad civarlarından kalma keçe halılar çıkarılmıştır. Perslerin, tutuş adı verilen bir tür keçe halıyı Türklerden aldığı bilinmektedir (Rasonyi 1971: 48). Keçenin kullanıldığı başka bir alansa Türk çadırıdır. Türk çadırlarının örtülerinin keçeden imal edildiğini Arap tarihçiler haber vermektedir (Şeşen 2001: 189). Türkler keçeyi sadece günlük hayatlarında kullanmamışlar, ticarî meta olarak da değerlendirmişlerdir. Hunlardan başlayarak Türk ihraç maddeleri arasında gerek ham gerekse işlenmiş keçenin bulunduğu bilinmektedir (Göl 2000: 21; Zaif 1987: 79-80). MK' deki "ol maŋa oyma basışdı" (Dankoff-Kelly 1984: 15) 'O bana Türkmen keçesinden çizme yapmakta yardım etti'; "kädüklük kediz" (Dankoff-Kelly 1982: 376) 'Yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe'; "ol kedizni äsrilädi" (Dankoff-Kelly 1982: 255) 'O keçeyi kaplan derisi biçiminde nakışladı'; "çaydam" (Dankoff-Kelly 1984: 241) 'Yatağa doldurulan ve yağmurluk yapılan keçe' gibi örnekler eski Türk toplumunda keçenin yerine işaret etmektedir (Genç 1997: 376).

ET'de keçe yapımcıları için kullanılan kedizci sözü günümüz Türk diyalektlerinden YUyg'nde kigizci biçiminde yaşamaktadır (Özertural 1996: 132). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "vapap oglı taz kazçı yaktsin toyın kedizçi ogul bars zıgçılar munça kişi manistanta işläzün" (Moriyasu 1991: 46) '...Vapap oğlu Taz, kazcı Yaktsin Toyın, keçeci Ogul Bars, zıgçılar(?) bunca kimse tapınakta çalışsın.'

d) Tonçı: Elbiseci, terzi.

tonçı' nın geldiği ton sözcüğünün etimolojisine dair değişik görüşler vardır. Lüders (Doerfer 1965: 647), Hamilton (Hamilton 1998: 225), Gabain (Gabain 2000: 301), Räsänen (Räsänen 1969: 488) gibi araştırmacılar ton'un Sakaca thauna'dan 'elbise, giyim' geldiğini öne sürmüşlerdir. Joki, ton'u Çince t'uan ile ilişkilendirmiştir (Doerfer 1965: 647). Clauson, sözcüğün yıllar yılı Sakaca kökenli gösterilmesine karşı çıkmış, Türklerin giysi gibi temel bir varlığı karşılamak için sözcük üretemedikleri varsayımına katılmamıştır. Sakaca thauna'yı özelllikle ilk hecedeki ses aykırılığından dolayı Türkçe ton'u açıklamaya yetersiz bularak iki sözcük arasındaki benzerliğin rastlantı olabileceğini vurgulamıştır (Clauson 1972: 512). Hasan Eren de Türklerin 'giyim, giysi' gibi bir kavram için yabancı bir karşılık kullanmalarının kolay kolay düşünülemeyeceğini belirtmiştir. Metinlerle takip edilebilen Türkçenin tüm tarihî aşamalarında görülebilen ton "giysi" sözü Çağdaş şive ve lehçelerin büyük bölümünde yaşamaktadır (Sevortyan 1978: 262-263). ton, Türçe'den Farsça, Moğolca, Samoyedçe, Makedonca ve Rusça'ya da geçmiştir (Doerfer 1965: 646-647).

İleride ayrıntılarıyla değinileceği üzere Eski Türkler terzilik mesleği için genel olarak yiçi sözünü kullanmışlardır (Clauson 1972: 882). Kanatimce tonçı'yı 'elbiseci' yiçi'den 'terzi' ayıran başlıca özellik bu mesleği icra edenlerin giyim işinin dikiş aşamasının yanında pazarlama aşamasına da ağırlık vermeleridir. Sözcüklerin anlam açılımları bu savı doğrulamaktadır. yi (elbisenin dikişi) + çi: 'dikiş işlemiyle uğraşan' / ton (giysi, elbise) + çı: 'giyim işiyle uğraşan'. Görüldüğü gibi tonçı'nın uğraşı alanı yiçi'den daha geniştir. Bu genişliği sağlayan unsur ise giyim sektörünün bakım, uyum (moda), satış gibi yönlerini kapsayan pazarlama boyutunun tonçı'lıkta devreye girmesidir. Nitekim tonçı'nın görüldüğü bağlamda hükümdarın hizmetinde görev yapan kimseler için kullanılması bu düşünceyi doğrulamaktadır (Arat 2003: 185).

Giyim kuşam hususnda ilk dönemlerinden başlayarak uzmanlaştığını bildiğimiz Eski Türklerde (Ögel 2000ç) geniş anlamda elbisecilikle uğraşanların ortaya çıkması doğaldır. Çinlilerin giyim tarzını etkileyen, Romalılara yün gömlek giymeyi öğreten, başka kavimler kopçayı bilmezken düğme kullanan Hunlardan (Göl 2000: 22) itibaren Türk giysiciliği sürekli ilerleme kaydeymiştir. Orhon yazıtlarında halkın perişan durumu anlarılırken "içrä aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodun" (T Tekin 1995: 44) "Karnı aç, sırtı çıplak yosul ve sefil halk" (T Tekin 1995: 45) ifadesinin kullanılması elbisesizliğin Türk için açlıkla denk bir felaket ölçüsü olduğunu, dolayısıyla giyeceğin dönemin refah algılamasında gösterge olarak kabul edildiğini düşündürmektedir. Uygurca metinlerde temel ihityaçların aş ton 'yiyecek giyecek' ikilemesiyle ifade edilmesi de (Şen 2002: 39) bunu doğrulamaktadır. Bazılarının öne sürdüğü gibi Türkler bu dönemde barbar yaşam tarzı sürdürselerdi barbar için yalnızca örtünme vasıtası olan giysiye açlıkla denk bir değer yüklememeleri gerekirdi. Türklerin daha Ötüken'de iken süse ve gösterişe düşkün oldukları değişik vesikaların yanında bu bölgede kabul ettikleri Maniheizm muhitinde ortaya koydukları minyatürlerden anlaşılmaktadır (Ş Tekin 1976: 15). 840 yılında Ötükendeki devletleri Kırgızlarca yıkılan Uygurlar, göçtükleri Turfanda büyük ölçüde Budizm'i benimsemişlerdir. Türklerin dinî eğitimini amaçlayan Budist metinlerde cehennemlikler anlatılırken "turkaru ät'özlerin etär bädizänürlär ärdi" (Ş Tekin 1980: 195) 'Devamlı bedenlerini süsleyip boyanırlardı' gibi ifadeler kullanılarak o sıralar yaygın olduğu anlaşılan süslenme alışkanlığıyla mücadele edilmeye çalışılmıştır. Eski Uygurcada rastlanan kışkı ton 'kışlık giysi', yaykı ton 'yazlık giysi' ibareleri (Moriyasu 1991: 41) dönemin giysi anlayışının ileriliğini yansıtmaktadır. Günümüzde giysi imalinde kullanılan elbise biçmek tabiri ET'deki ton bıçmak (Zieme 1975a: 28) tabirinden kalıntıdır. MK' deki giysilerle ile ilgili kayıtlar (Dankoff-Kelly: 256), Türklerin Karahanlı döneminde elbisecilik alanında hayli yol katettiğini ortaya koymaktadır. Kaşgarlının verdiği "ütüg: Ütü." (Dankoff-Kelly 1982: 109), "üti: Ütülemek.", "ol tonug ütidi" (Dankoff-Kelly 1984: 280) "O elbiseyi ütüledi." örnekleri dahi Eski Türklerin giysilerine ve dış görünüşleri ne derece önem verdiklerini sergilemeye yeterlidir. Eski Türklerlerde yöneticilerin giysileri halka nazaran daha özenli olmuştur (Ögel 2000ç: 3). İbn Fazlan seyahatnamesinde Türk

hükümdarının özel terzisi olduğunun (Şeşen 1995: 55) belirtilmesi bu durumu doğrulamaktadır.

tonçı 'elbiseci' sözü Karahanlı sonrası dönemde, İbni-Mühennâ Lûgati'nde "Dokuyucu, çulha." anlamında (Battal 1997: 74); asıl Kıpçak sahası metni olan Codex Cumanicus' ta ise "Kürkçü" karşılığında görülür (Toparlı vd. 2003: 280). Bu dönemden sonra rastlanmayan tonçı "elbiseci" sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "agıçı bitigçi ya iş tutguçı / ya tonçı ätükçi 'amil bolguçı" (Arat 1999: 263) "(Hacip), Hazinedar veya kâtip gibi memurlar ile elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasebettedir" (Arat 2003: 185).

e) Yiçi: Terzi.

Sözcüğün etimolojisi Kaşgarlı Mahmud'a aittir. Kaşgarlı'ya göre yiçi, yi 'elbisenin dikişi' kökünden türetilmiş 'terzi' anlamına gelen bir sözcüktür (Dankoff-Kelly 1984: 261). Günümüz Türk diyalektlerindeki Alt: cik "Dikiş izi." (Baskakov 1999: 62); Kar: cik "Mafsal, eklem." (Tavkul 2000: 154); Krg: cik "Dikiş yeri." (Yudahin 1998: 216); Kzk: jik "İki nesnenin birbirine temas ettiği yer, ek yeri." (Koç vd. 2003: 195); Yakut: siik "Dikiş." (Vasiliev 1995: 66) sözcükleri ET'deki yi 'dikiş' ile ilgili olmalıdır. Hasan Eren diyalektlerdeki bu kullanımlara temel teşkil eden yik 'dikiş' sözünü 'iğne' sözünün türediği kök olarak kabul eden görüşlere yer vermiştir (Eren 1999: 188). yiçi sözü terzi anlamıyla Eski Bulgarca kanalıyla Macarcaya da geçmiştir (Räsänen 1969: 203).

Türklerin ilk dönemlerinden itibaren giyim kuşama önem verdikleri bilinmektedir (Ögel 2000ç). Giysi imalinin esas aleti iğne, ET yignä, Türkler arasında son derece kıymetli idi. Zeki Velidi Togan'ın belirttiğine göre bir zamanlar iğnenin fiyatı bir deve bile olmuştur (Baykara 1975: 86). Hayvancılıkla uğraşan konar göçer Türkler kıyafetlerini deriden üretmişlerdir. Yerleşik hayatı benimseyen Türk topluluklarında kumaştan dikilen elbiseler revaçtadır. Ötüken sonrası yerleşik Uygurlardan kalan minyatürlerde kumaştan son derece itinalı elbiseler giyinmiş

tipler göze çarpmaktadır (Gabain 1963). Budist Uygurlardan kalan yazmalarda kadından bahsedilirken giysisinin öne çıkarılması (Kaya 1994: 268) zamanın Türk toplumunda şıklığa önem verildiğini düşündürmektedir. Bunu sağlayan yiçi 'terzi' lerin ne denli ileri teknikler kulandığı MK' deki dikişle ilgili kayıtlardan çıkarılabilmektedir (Genç 1997: 383-385). MK' deki: yignä 'iğne'; tämän 'büyük iğne'; urt 'iğnenin gözü'; yüksük 'yüksük'; tik- 'dikmek'; sap- 'iğne ye ip saplamak'; yed- 'çanta vs. için dikilmek'; kadu-, tävçi- 'seyrekçe dikmek'; yi, yigi 'dikiş'; kırgag 'elbisenin kenarı'; münä- "uçlarını kesmek"; küpi- "sık dikişle dikmek" (Dankoff-Kelly 1985: 256) vb. bilgiler Eski Türklerde yiçi 'terzi'lerin hayli uzmanlaştığını göstermektedir.

ET'de terzilik mesleğini karşılamak için kullanılan yiçi sözcüğü Türk dili tarihi boyunca yalnızca MK' de kaydedilmiştir (Clauson 1972: 882). Sözcüğün geçtiği bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "yi: Elbisenin dikişi. Bu sözden alınarak terziye yiçi denir." (Dankoff-Kelly 1984:261)
- "yiçi yignä sapdı" (Dankoff-Kelly 1982:389) 'Terzi iğneye iplik geçirdi.'

f) Yuŋçı: Yüncü.

yunçı' nın türediği yuŋ kökü Moğolca nuŋasun'la ilişliendirilmektedir (Clauson 1972: 941; Doerfer 1974: 228). ET'de genellikle 'yün, yapağı' anlamında kullanılan yuŋ sözü, zaman zaman 'pamuk' karşılığında da görülmüştür (Clauson 1972: 941). Sözcük, Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında değişik söylerişleriyle 'yün, yapağı' karşılığını korumuştur (Sevortyan- Levitskaya 1989: 267). yuŋ Türkçe' den Farsça' ya 'eğer örtüsü' anlamında geçmiştir (Doerfer 1974: 227).

Küçükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığını bildiğimiz eski Türk toplumunda yüne dayalı bir ekonominin gelişmesi doğaldır. Türklerin çadırda başlattıkları yünden mamüller üretme uğraşı zamanla uzmanlık halini almış, yünü işleyip ticaretini yapan zümreler oluşmuştur. Hunlara gelin giden Çinli bir

prensesin vatan özlemi kokan şiirinde kocanın mensup olduğu halkın çadırlarda yün eğirip keçe giydiğini söylemesi (Ligeti 1997a: 49) Türklerin ilk dönemlerden başlayarak yün imali yaptığına işaret etmektedir. Türkler ürettikleri yün örtüleri, yün kumaşları, ve muhtelif cinste keçeleri Hunlardan başlayarak Çin'e ihraç etmişlerdir (Eberhard 1996: 77). İslam coğrafyacılarının haberlerine göre Türklerin Çin'e yün ihraç etmeleri yerleşik Uygurlarda da sürmüştür (Şeşen 2001: 101). Yünden imal edilen ipliklerden örgü, dokumacılık ve halı-kilim yapımında istifade edilmiştir (Baykara 1975: 86). Uygurca metinlerde görülen yuŋ äŋir- 'yün eğirmek' tabiri (Hamilton 1998: 27) günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca yuŋ äŋir- 'yün eğirmek' in, görüldüğü bağlamada uz "usta" işi olduğunun belirtilmesi (Hamilton 1998: 27) bu işin inceliklerini bilen ustalaraın bulunduğunu düşündürmektedir. Uygurca metinlerdeki "amarıları yuŋ üzäki tölt töşäk töşänmiş" (Ş Tekin 1980: 150) 'Bazıları yünden yastık ve yatakla donatılmıştır' türünden ifadeler yünün ev eşyası yapımında kullanıldığına işeret etmektedir. MK'de yün işçiliğyiyle ilgili yatan 'yün kabartma yayı'; yataŋ 'yün ditme yayı'; sag 'yün kabartma çubuğu'; titiş- 'yün ditmek'; kattur- 'ip büktürmek'; tävrän 'örülmüş ip'; agırşuk, çıgrı 'ağırşak'; ägir- 'eğirmek'; basbal, bäzänç 'sarım'; dava 'yün sümeği'; tolga- 'dolamak'; yik 'iğ' (Dankoff-Kelly 1985: 256) vb. sözcükler Karahanlı döneminde yüne dayalı tekstil işlerinin ileri seviyede olduğunu (Genç 1997: 373) göstermektedir.

ET sonrasında İbni- Mühennâ Lûgati' nde yünçü "Yüncü." (Battal 1997: 93); Kıp yünçi "Yüncü, yün satan." (Toparlı vd. 2003: 332) olarak geçen yuŋçı sözcüğü, Osm: bazı yün büken aşiretleri anlatmak için yüncü biçiminde kullanılmıştır (Ahmet Vefik Paşa 2002: 433). Sözlüklere yansımasa da Tükiye Türkçesi'nde yüncü, 'yün satan' anlamında yaşayan yuŋçı sözcüğü günümüz Türk şivelerinden Az: yunçu "Yün eksperi veya yün ile ilgili işlerle uğraşan kimse." (Altaylı 1994: 1263) biçiminde geçmektedir. yuŋçı 'yüncü', Türklerde meslek adlarının kişi adı olarak kullanılabilmesi anlayışına uygun olarak ET'de şöyle yer almıştır:

Uygur

- "özümniŋ yuŋçı atlıg on üç yaşar är oglannı alpışka togru tomlıtu sattım" (Yamada 1993: 57) 'Kendimin Yuŋçı (Yüncü) adlı on üç yaşındaki erkek çocuğu Alpış' a dos doğru sattım.'

- "bo yuŋçıka miŋ yıl tümän künkä tägi alpış ärklig bolzun" (Yamada 1993: 57) 'Bu Yuŋçı' ya (Yüncü' ye) sonsuza dek Alpış, efendi olsun.'

- "bo yuŋçınıŋ soŋ bayan ogrısı yalganı bolsa tävi kazası bolsa onlukı yüzlüki bolup çam çarım kılsar men kukdmunı bilirmän" (Yamada 1993: 57) 'Bu Yuŋçı' nın (Yüncü'nün) sonradan ortaya çıkan hırsızlığı yalanı olsa, hilesi dolandırıcılığı olsa, arkasındakiler itirazda bulunsalar muhatapları ben Kukdmunı olacaktır.'

IV. Gıda ve Beslenmeyle İlgili Meslekler

Eski Türk iktisadî hayatında gıda ve beslenmeyle ilgili çalışmalar önemli yer tutmuştur. Bozkırda, Türklerin en önemli gıdası et ve süt ürünleridir. Bunun yanında bitkisel gıdalar -et kadar olmasa da- konar göçer Türklerin gözde yiyeceklerindendir. Kımız %2-6 oranında alkolü ile, fazla beslemese de, ferahlatıcı ve açlığı teskin edici özelliği ile Türklerin en ünlü içeceğidir. Litre başına oldukça yüksek 450 kalori sağlayan kımız, sağladığı zevkten başka, ihtiva ettiği alkol dolayısıyla yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılmıştır. Kuczynski' ye göre bozkır Türkleri arasında vitamin eksikliğinden doğan hastalık görülmemiştir (Rasonyi 1971: 54). Bol miktarda et tüketen Türkler bunu uzun süre muhafaza edebilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdir. Konserve Çin' e ihraç edilen başlıca maddeler arasındadır. Sütlü darı, peynir, yoğurt aslında bozkır yemeklerindendir. Türk bozkırlarından dünyaya yayılan yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılması şeklinde hazırlanan ve Çince' de lo adı ile geçen bir içki Hunlar arasında yaygındır. Yağ yemesini Çinliler Türklerden görmüşlerdir. Kabul ettikleri Budizm, Maniheizm gibi dinlerdeki et yeme yasağı Uygurları tarımsal gıdalara yöneltmiştir. Uygurlar Türkistan' da üzüm yetiştirmişler, pekmez ve şarap üretmişlerdir (Kafesoğlu 2003: 318-319). İlk dönemlerinden başlayarak tarımla uğraştığını bildiğimiz Türklerde elde edilen hububatı işlemek için başta taşlar kullnılmış, zamanla bu taşların yerini büyük değirmenler almıştır (Baykara 1975: 84). Gerek konar göçer dönemde gerekse tamamen yerleşik hayatı

benimsedikleri dönemlerde Türk toplumunda gelişmiş gıda ve beslenme usülleri kullandıkları Bahaeddin Ögel (Ögel 2000c) ve değişik araştırmacıların çalışmaları sayesinde bilinmektedir.

a) Aşçı: Aşçı.

aşçı'nın türediği aş sözünün kökenine dair değişik görüşler vardır. Bu görüşler şöyle özetlenebilir. Ramstedt'e göre aş Moğolca alisun 'hububat' ve Korece al 'tohum, hububat, tahıl' biçimleriyle ilgilidir. Räsänen, Ramstedt'in birleştirmelerini olduğu gibi vermiştir. Joki, bu birleştirmeyi benimsemiş, ancak alisun sözünün çağdaş Moğol diyalektlerinde kullanılmadığını belirtmiştir. Rona – Tas, Ramstedt'in birleştirmelerini benimsemişse de Pope'nin Türkçe aş ~ Moğolca alisun birleştirmesine katılmadığını dile getirmiştir. Pelliot' a göre Farsça ãş 'yemek, erzak, gıda, çorba, et suyu, un çorbası, türlü' Türkçe'den alınmıştır. Bu görüşe Ligeti de katılmıştır. Doerfer de Orta Farsça ãş 'yemek, erzak, çorba, türlü', biçimi üzerinde durmuştur. Ona göre, Orta Farsçada Türkçe alıntılara rastlanmaz. Buna karşılık ET'de Farsça alıntıların geçtiği bir gerçektir. Egorov sözcüğü Farça ãş biçmiyle karşılaştırmıştır. Sevortyan, sözlüğünde büyük bir olasılıkla Farsça ãş' tan alındığını yazmıştır (Eren 1999: 23). Kanaaitmce Türkçenin ilk yazılı ürünlerinden itibaren görülen temel söz varlığına ait böyle bir sözün alıntı olması zayıf bir ihtimaldir. Üstelik sözcük ses özellikleri açısından kök kabul edilmeye uygundur. Türkçenin tarihî safhalarının tamamında 'yiyecek, aş' anlamında görülen aş sözü (Clauson 1972: 253) çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde bu anlamda varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 30-31). aş Türkçeden Arapça, Moğolca, Samoyedçe, Gürcüce, Doğu Fince, Rusça ve Balkan Dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 61).

Eski Türklerde yöneticiler, gerek kendilerinin gerekse konuklarının yemeklerini hazırlamak için özel beceriye sahip kimsler istihdam etmiş olmalıdırlar. Büyük toyların düzenlendiğini bildiğimiz Hunlardan (Kafesoğlu 2003: 259) başlayarak Türk devletlerinde hükümdarın halkı ağırladığı ziyafetler verilmiştir. Büyük kalabalıkların bir araya geldiği merasimler arasında cenazeler de bulunmaktadır. Bu merasimlerde çeşitli hayvanlar (daha ziyade at) kurban olarak sunuluyor ve

bunların büyük bölümü törene katılanlar tarafından yeniliyordu. Yog (cenaze) töreni sırasında yenilen kurbanların bazen binlerce olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Arzhan kurganında ana mezarın çevresindeki odalarda binlerce at kalıntısı tespit edilmiştir (Çoruhlu 1993: 22-23). Eski Uygurca yazmalarda görülen üzüt aşı 'ruh aşı' (Bang-Gabain: 1929a: 10) kız aşı 'düğün aşı' (Kaya 1994: 61) gibi tabirler eski Türklerin sonraki dönemlerinde de çeşitli törenler vesilesiyle ziyafetler düzenlendiğini ortaya koymaktadır. Bu vesilelerden biri de yabancı elçilerin kabulüdür. Turfan Uygurlarına seyahat eden Çin elçisi kendisi için müzikli, içkili ve piyesli bir ziyafetin düzenlendiğini yazmaktadır (İzgi 1989: 66) KB'in altmış beşinci bölümünün ziyafete gitme adabına (Arat 2003: 331-336); altmış altıncı bölümünün ise ziyafete davet usulüne ayrılması (Arat 2003: 336-339) Karahanlı döneminde de ziyafet düzenleme alışkanlığının son derece gelişmiş biçimde sürdüğünü göstermektedir. KB' de belirtildiğine göre bu dönemde doğum, sünnet, eş dost sevindirme, cenaze, rütbe alma gibi nedenlerle ziyafetler verilmiştir (Arat 2003: 331). Böylesi ziyafetlerde davet edenin durumuna göre ya ev halkı ya da yemek ustası aşçılar çağın Türk beslenme anlayışına uygun yemekler hazırlanmışlardır. Bozkır Türk topluluklarında başlıca gıda maddesi etdir. En çok at ve koyun eti yenilmektedir (Kafesoğlu 2003: 318). Yerleşik Kansu Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi onların gözde yemeklerinin ballı pilav ve kremalı pirzola olduğunu yazmaktadır (Çandarlıoğlu 1985: 189). Bu dönemde etin yanında başka yiyeceklerin revaçta olmasını yerleşik hayatta tarımın rolünün artması ve Uygurların kabul ettiği Budizm, Maniheizm gibi dinlerin et yemeyi yasaklamasıyla açıklamak mümkündür. Öyle ki Uygurlardan kalan en önemli Budist öğreti kitaplarından Altun Yaruk' un girişi düğününde çeşitli hayvanları kesip ziyafet veren şehir yöneticisinin bu nedenle öldüğünde büyük gazaplara uğramaktan Altun Yaruk'u yazdırıp çoğaltacağına söz vermekle kurtulduğunu ve tekrar dirilip bu sözünü yerine getirdiğini anlatan bir masalla başlar (Kaya 1994: 61-67). İslam'ı seçen Karahanlılar ise hem hayvansal hem de bitkisel gıdalarla çok yönlü beslenmişlerdir (Genç 1997: 236-271; Dankoff-Kelly 1985: 253-254).

Eski Türk toplumunda genellikle devlet yöneticilerinin belki de zengin kimselerin hizmetinde iş gören aşçılara dair en değerli bilgiler KB'de geçmektedir. Eserin otuz altıncı bölümünde Ögdilmiş, hükümdara aşçı başının nasıl olması gerektiğini söylemektedir (Arat 2003: 209). Bu bölümde aşçı başının (hükümdarı zehirleme teşebbüslerine karşı) güvenilir, dürüst, işine bağlı, tecrübeli, gözü tok, takva sahibi, edepli, bilgili, akıllı kimselerden seçilmesi gerektiği belirtilir. Aşçı başının aynı zamanda yüzü, kıyafeti, saçı sakalı düzgün ve yakışıklı olması tembihlenir. Zira böyle temiz görünüşlü bir kimse göze temiz görünecek muhakak dikkat edilmesi gereken temizilikten taviz vermeyip yemeğe elini sokmak gibi çirkin işler yapmayacaktır. Ayrıca aşçı başının yemek vaktini geçirmemesi, usul erkan bilip girip çıkarken önüne bakması, gözüne sahip olması gibi hususlara yer verilir (Arat 2003: 209-212).

ET'de Uygur, Karahanlı ve Harezm dönemlerinde görülen aşçı sözü (Clauson 1972: 257) Osmanlı Türkçesinde de kaydedilmiştir (Ahmet Vefik Paşa 2002: 25). Günümüz Türk diyalektlerinde aşçılık mesleğini icra edenler için Tür dışında genellikle aşbaz ve türevleri kullanılmaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 30-31). Bununla birlikte Gag: aşçı "Aşçı." (Gaydarci 1991: 18); Tat: aşçı "Aşçı." (Ganiev vd. 1997: 36); Yak: asçıt "Aşçı." (Vasiliev 1995: 17) sözcüklerini ET'deki aşçı sözünün günümüzdeki kalıntıları arasında saymak gerekir. aşçı' nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kayu aşçılar ärdi olar amtı kızartmış işiçlär irkliglär üzä kötürüp sızgurmış kızıl bakır örtlüg kamıçın susup içärlär" (Ş Tekin 1980: 191) 'Bir kısmı aşçı idi. Onlar şimdi kızgın kazan ve kaplar üzerine götürüp, eritilmiş kızıl bakırı, alevli kepçelere daldırıp içerler.'
- "ol ymä kalmaşapati eligniŋ maliki atlıg aşçısı bar ärdi" (Shogaito 1998: 50) 'O Kalmaşapati Hanın Maliki adlı aşçısı vardı.'
- "ötrü mlunki aşçı inçä täp ötünti bokünki kün elig bägkä käsmälig ät bulmadım anı üçün öz oglumın ölürüp anıŋ äti üzä käsmä aş kigürü tägintim" (Müller 1922: 65) 'Bunun üzerine Mlunki aşçı şöyle söyleyip arz ett: Bu gün hükümdara yahnilik et bulamadım. Onun için öz evladımı öldürüp anun etiyle yahni yemeği yapabildim.'

Karahanlı

- “boguzdın bolur barça bägkä hatar / işin kılsa aşçı anı kim yätär” (Arat 1999: 294) “Bey için her türlü tehlike boğazdan gelir; aşçı işini yaparken, onu kim sevk ve idare eder” (Arat 2003: 209)
- “arıg bolsa aşçı arıg aş berür / arıg bolsa aş suv sävä käd yelür” (Arat 1999: 296) “Aşçı temiz olursa, temiz yemek verir; yemek temiz olursa, seve seve yenilir” (Arat 2003: 210)
- “bu aşçı idişçi bütün bolmasa idi / sarp bolur bägkä içsä yesä” (Arat 1999: 300) “Aşçı ve içkici itimat edilir kimseler olmazsa, beyin emniyet ile yiyip içmesi çok güç olur.”(Arat 2003: 213)

b) Borçı: Şarapçı, şarap üreticisi, şarap işçisi.

borçı’nın türediği bor ‘şarap’ kökü orta Farsça bir alıntıdır (Clauson 1972: 354). bor’la ilgili ayrıntılı bilgi borlukçı ‘bağcı’ maddesinde verildiğinden burada sözcüğe dair etimolojik aktarımlar tekrar edilmeyecektir. bor’dan türetilen borçı sözü ET’de iki farklı anlamda görülür. Sözcüğün ilk anlamı ‘içkiye düşkün, ayyaş, alkolik’ tir. Meslek adı olarak kullanılan ikinci anlamı ise ‘şarap üreticisi, şarap işçisi’ dir (Clauson 1972: 357). Clauson, Reşit Rahmeti Arat’ ın KB’de sürekli ‘içkiye düşkün, ayyaş’ olarak anlamlandırdığı borçı’nın bazı bağlamlarda şarap üreticisi olarak anlamlandırılabileceğini ifade etmiş, bu hususu soru işareti ile mimlemiştir (Clauson 1972: 357). Dolayısıyla elimizde sözcüğün KB’ de ‘şarap üreticisi, şarapçı’ anlamında bulunduğunu kesin olarak destekleyecek veriler yoktur. Aşağıda verilen Eski Uygurca örnek bağlamda borçı’nın bor tarıglı balık ‘üzüm yetiştirilen kasaba’ ifadesiyle beraber görülmesi sözcüğün burada ‘şarap üreticisi’ anlamı taşıdığını düşündürmektedir. Her ne kadar Uygurca metnin yayıncısı Radloff borçı’ ya tereddütlü bir biçimde ‘bağcı’ anlamı vermişse de (Usp:92) Uygurcada ‘bağcı’ karşılığındaki sözün borlukçı olduğunu düşünerek sözcüğü Clauson’un yaptığı gibi “Şarap üreticisi, şarap işçisi.” (Clauson 1972: 357) diye anlamlandırmak gerekir.

Eski Türklerde şarapçılık iyi bilinmektedir. Han sülalesinden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştirme ve şarapçılık yapılıyordu. 647 senesinde Göktürk

yabgusu, Çin'e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğeniliyordu. Bundan sonra Çin' de şarap imali, Orta-Asya'da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmaya başlandı. Çin kaynaklarında, Turfan şarapları hakkındaki bahislere sık sık rastlanmaktadır (Ögel 1991: 366). Kaşgarlı Mahmud'un değişik şarap türlerineden ve bunlarım yapılışlarından ayrıntılarıyla bahsedişine bakılarak (Genç 1997: 264-267) Karahanlı döneminde Türkler arasında şarapçılığın yaygın olduğu sonucu çıkarılabilir. Eski Türklerde içki kültürünün ayrıntıları için çalışmamızın temçi 'meyhaneci' maddesine bakılabilir.

Türk dili tarihinde eski Uygurcada tek örnek olarak görülen borçı 'şarap üreticisi, şarap işçisi, şarapçı' sözcüğünün bu dönemde görüldüğü bağlam şöyledir:

Uygur

- "koyn yıl bir yegirminç ay bir otuzka borçı salgarka bor tarıglı balıkta" (Radloff 1928: 91) 'Koyun yılının on birinci ayının yirmi birinde şarapçı Salgar' a üzüm ekili kasabada...'

c) Ätçi: Kasap.

Sözcüğün türediği ät kökü günlük dildeki kullanımıyla Türkçenin yayılma alanlarının hemen tamamında görülür (Sevortyan 1974: 311). Borokov et'in Soğdçadan alındığını öne sürse de (Eren 1999: 140) bu öneri genel kabul görmemiştir.

Yoğun olarak hayvancılıkla uğraşan Eski Türklerde ät en temel gıdalardandır. Bozkırda yaşayan sürü sahibi Türklerde hayvan kesimi -günümüzdeki besicilerdeki gibi- sıradan bir faaliyettir. Bu faaliyeti beceriyle gerçekleştiren kimseler konar göçer dönemden başlayarak Türkler arasında öne çıkmış olmalıdırlar. Kasaplıktaki becerilerin mesleğe dönüşmesi yerleşik hayat tarzını gerektirdiğinden ätçiliğin konar Türkler arasında meslek halini aldığını düşünmek lazım gelir. ätçi'lik mesleği için Eski Türklerin ätlik dedikleri kasaphanelere (Clauson 1972: 55) ihtyaç duyulması da bu mesleğin şehirlerde icra edildiğini göstermektedir. Budacı İyi ve Kötü kalpli Prens Masalının Uygurcası'ndaki: "ämäri tınlıglar yunt ud çokar koy yunt ud lagzın ulatı tınlıgların ölürür tärisin

soyar kan ögüz akıtar ätin kanın satar anın öz igidür" (Hamilton 1998: 27) 'Bundan başka çok sayıda insanın at ve sığırları başlarına vurarak öldürdüklerini; koyun, domuz ve diğer yaratıkları öldürdüklerini derilerini yüzdüklerini; kanlarını ırmak gibi akıttıklarını; etlerini ve kanlarını sattıklarını; hayatlarını bu şekilde kazandıklarını gördü' ifadesi bu dönemde kasapların nasıl iş gördüğünü anlatmak açısından dikkat çekicidir. Et yeme, Maniheist (İzgi 1986: 25) ve Budist (Uslu 1993: 91) Türklerde yasak edilmiş; bu yasağı hayata geçirebilmek için epey mücadele verilmiştir. Uygurca Budist öğreti kitaplarında ölütlük ätlik et- 'Kesimlik, kasaphane inşa etmek' (Bang-Gabain 1930: 6); koyn ölürgüçi 'koyun öldüren' (Bang-Gabain 1930: 8); it ätin satguçı 'köpek eti satan' (Bang-Gabain 1930: 8) olmak pişmanlık duyulması gereken büyük günahlar arasında sıralanmış, ätçi'lik cehennemlik bir iş olarak gösterilmiştir (Ş Tekin 1980: 193). Tüm bunlara rağmen Budist Uygurlar, ete dayalı beslenme alışkanlıklarını sürdürmüşlerdir. Budist Turfan Uygurlarına seyahat eden Çin elçisinin burada zengin insanların at eti, geri kalanların ise sığır eti ve yaban kazı yediklerini haber vermesi (İzgi 1989: 57) bu dönemde et yeme yasağına pek aldırılmadığını doğrulamaktadır. İbn Fazlan, Türklerin koyunları başlarına vurma suretiyle öldürdükerini yazmaktadır (Şeşen 1995: 37). Karahanlı devletinde kasaplar ekonomik hayatta oldukça önemli bir yere sahiptirler. Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan İbrahim (1046-1067) et fiyatlarını yükseltmek isteyen kasaplarla mücadele etmiştir (Yazıcı 2002: 136) MK' deki ägdi 'mezbahane' kayıdı (Dankoff-Kelly 1985: 75) da bu dönemde kasaplığın yaygın olduğunu düşündürmektedir.

Karahanlı Türkçesi sonrasında ätçi sözüne İbni-Mühennâ Lûgati'nde "Kasap." karşılığında rastlanmaktadır (Battal 1997: 31). Sözcük bu anlamını Kıpçak Türkçesi metinlerinde de ätçi (Toparlı vd. 2003: 77) ya da yätçi (Toparlı vd. 2003: 319) biçimlerinde sürdürmüştür. Sözcük günümüzde Tür: halk arasında "Kasap." (TDK 2005: 660); Az: etçi: "Et satan adam, kasap." (Altaylı 1994: 396); Kzk: etşi "Kasap." (Koç vd. 2003: 147); Bşk: itsi "Kasap" (Kültür Bakanlığı 1991: 446); Tat: itçi "Kasap" (Ganiev vd. 1997: 115) olarak yaşamaktadır. etçi'nin ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "olar öŋrä ajunta koyn ölürgüçi ätçiler ärdi yarlıkançsız köŋülin ärüş öküş koyn kuzıg isig özlärintä adırdılar ätlärin kanların yediler içtilär sattılar yuŋladılar" (Ş Tekin 1980: 193) 'Bunlar evvelki alemde koyun öldüren kasap idiler.Merhametsiz gönülle pek çok koyun ve kuzuyu tatlı sanlarından ayırdılar, etlerini, kanlarını yediler içtiler, satıp savdılar.'

- "toydakı koynka ali ätçi oglı tamandın üç koynnı altı sıtır beş bakırka aldım" (Clauson 1971: 13) 'Düğünde (yenecek) koyunu sağlamak üzere Ali'nin kasap oğlu Taman' dan üç koyunu altı sıtır (para birimi) beeş bakıra (para birimi) satın aldım.'

- "biz ilkidä amarı koyn ölürgüçi ätçilär ärdimiz ärüş öküş koyn toruk yılkı ölürmiş üçün tamuda togdumuz" (Ş Tekin 1980: 197) 'Vaktiyle bazılarımız koyun öldüren kasap idik. Birçok koyun ve hayvan öldürdüğümüz için cehennemde doğduk.'

Karahanlı

- "ätçi: Kasap" (Dankoff-Kelly 1982:408)

- "başıŋa agıp män ol ätçi* kälip / maŋa berdüki suvnı içtim alıp" (Arat 1999: 600) "Merdivenin başına kadar yükseldim ve o kasabın gelerek bana verdiği suyu alıp içtim." (Arat 2003: 433)

- "ol ätçi turur kör etilmişlerig / buzuglı yorıtmaglı canlıg tirig" (Arat 1999: 600) "Tanzim edilenleri bozan ve hayattaki canlıları hareketsiz bırakan bu atlıdır." (Arat 2003: 433)

ç) Ätmäkçi / Ötmäkçi: Fırıncı, ekmek yapıp satan.

ET'de 'ekmek'i karşılamak için birbirine benzeyen üç biçim kullanılmıştır. Bunlar ätmäk, ötmäk ve äpmäk'tir. Clauson sözcüğün äk- 'ekmek' fiiliyle ilişkili olabileceğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 60). Joki ötmäk' in Moğolcadan

* Reşit Rahmeti Arat'ın KB'de *atçı* 'süvari' okuduğu sözcüğü, (Arat 1979: 36) Clauson *ätçi* "kasap" biçiminde düzeltmiştir. "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" başlıklı makalesinde Semih Tezcan da sözcüğün *ätçi* 'kasap, celep' biçiminde okunması gerektiğini ifade etmiştir (Tezcan 1981: 32). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezince düzenlenen "Türk Kültüründe Ölüm" konulu sempozyumda tarafımdan sunulan "Eski Türkçe Metinlerde Görülen Ölüm Habercisi Rüyalar " adlı tebliğde de dolaylı olarak sözcüğe değinilmiştir. Buna göre ätçi KB' de rüyayla haber verilen ölümü anlatan motiflerdendir. Günümüzde de rüyada kasap görülmesi ölüme işarettir. Bu paralellik çerçevesinde de sözcüğü KB' de *ätçi* 'kasap' okumak daha uygun görünmektedir.

alındığını öne sürmüş, sözcüğün etimolojisine dair yorumları tatmin edici bulmayan Sevotyan, Joki' nin görüşüne katılmamıştır (Sevortyan 1974: 257). ET'de –mAk ekinin fiilere eklerek bulamak, kaymak, çubulmak, kasmak, kayırtmak gibi yiyecek adları yaptığını (Brockelmann 1954: 126) göz önünde tutarsak Türk yiyecek anlayışında önemli bir yeri olan ekmeği Türkçe bir türev olarak kabul edebiliriz. Sözcük yukarda zikredilen tarihî kullanımlarından başka çağdaş diyalektlerinin pek çoğunda ekmek, epmek, etmek, ötmek, ötpek temel biçimlerinde yaşamaktadır (Sevortyan 1974: 254). Ayrıca, Türkçeden Samoyedçe ve Kalmukça'ya da geçmiştir (Räsänen 1969: 376)

Tarımla ilgili meslekler bölümünde genişçe belittiğimiz gibi Eski Türkler ilk dönemlerinden başlayarak hububat ekimiyle uğraşmışlardır. Ekimi yapılan hububatlardan elde edilen un, ekmek yapımında kullanılmış olmalıdır. Nitekim Çin tarihleri birinci Göktürk kağanlığının zor dönemlerinde halkın ekmek yerine kemikleri öğüterek yediğini haber vermektedir (Klyashtorny- Sultanov 2003: 93). Bu habere bakılırsa o dönemde de ekmek, temel yiyeceklerdendir. Yerleşik hayatı seçen Türk kitleleri arasında ekmekçilikle geçimini sağlayan insanlar vardır. İslam coğrafyacılarından İstahrî (öl. 957) Hazarlar arasında çarşılarda ekmek satanların bulunduğunu haber vermektedir (Şeşen 2001: 161). İbn Fazlan Türklere bol bol somun verdiğini yazması (Şeşen 1995: 44), Türk beslenme anlayışında erken dönemlerden itibaren ekmeğin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Ekmeğe gösterilen bu talep zamanla ekonomik arz halini almış eski Türk toplumunda değişik ekmek türleri gelişmiş yöntemlerle imal edilmiştir (Ögel 2000c: 35-54). MK' de ötmäkçi'lerin tiküç denilen madenden veya kuş kanadından yapılma bir şeyle ekmeği süsledikleri, kärtük denilen çetelelerle pişirilen ya da satılan ekmeklerin hesabını tuttukları haber verilmektedir (Genç 1997: 388)

ET'de fırıncılık mesleği için kullanılan ötmäkçi / ätmäkçi sözü Karahanlıca sonrasında, Har: ätmäkçi "Ekmekçi." (Ata 1997b: 213), ötmäkçi "Ekmekçi, fırıncı." (Borokov 2002: 216); Kıp: äkmäkçi (Toparlı vd. 2003: 71) / ätmäkçi / ötmäkçi "Fırıncı, ekmekçi." (Toparlı vd. 2003: 77, 212), Çağ: ötmäkçi "Ekmekçi." (Clauson 1960: 37); Osm: ätmäkçi "Ekmekçi." (TDK 1996: 1565)

olarak geçer. Sözcük, günümüzde Tür: ekmekçi "Ekmek yapan veya satan kimse." (TDK 2005: 61); Gag ekmekçi "Ekmekçi." (Gaydarci 1991: 89) biçimindedir. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "iki hrohanlar iş ayguçılar birlä turup yarsınçıg aşçılarıg ötmäkçilärig kavıra turzunlar" (Moriyasu 1991: 41) 'İki hizmetçi, iş buyurunlarla bir araya gelip iğrenç aşçıları fırıncıları toplasınlar.'

Karahanlı

- "ätmäkçi: Ekmekçi, fırıncı." (Dankoff-Kelly 1982:408)

d) Ögitçi: Değrimenci.

ögitçi'nin türediği ögit 'öğütme işi' sözü ET'de 'öğütmek' karşılığında kullanılan ögi- fiiline dayanmaktadır (Clauson 1972: 102). ögi- fiiline faaliyet adı yapan -(U)t eki getirilerek ögit türetilmiştir (Erdal 1991: 309). ögit, MK sonrasında, günümüzde güney doğu grubu Türk diyalektlerinden Tarançi şivesinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 102)

Hububatın un haline getirlmesi başta ezme taşlarıyla yapılmıştır. Zamanla taşlar daireleşmiş ve bir mil etrafında döndürülmeye başlamıştır. Bu türden el değirmenleri milat sularında Türk hayatına girmiş olmalıdır. Asıl büyük faaliyet taşların büyüyüp su veya yel ile döndürülmesinden sonra görülmektedir. Böylesi değirmen taşlarına Altay bölgesinde ve Ak-beşim'de tesadüf edilmektedir. Bu taşların varlığı Türkler arasında ziraatin arttığını dolaysıyla elde edilen hububatın el değirmenlerinde değil daha büyük güç isteyen değirmenlerde öğütüldüğünü göstermektedir. Özellikle Talas ve Çu vadilerinde VII. Yüzyıldan sonra ziraî hayat hayli gelişmiş, nehir boylarında bir çok değirmen çalışmıştır (Baykara 1975: 84-85). Türk ülkeleri hakkında bilgi veren yabancı kaynaklar da bu durumu doğrulamakadır. İslam coğrafyacısı Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b.Hurdâdbih (öl.866) Kırgız ülkesinde nehirler üzerinde pirinç, buğday vs. hububatın öğütüldüğü değirmenlerin olduğunu bidirmektedir (Şeşen 2001: 102). Turfan Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi burada üzerinde su değirmenleri işletilen bir nehirden bahsetmektedir (İzgi 1989: 57). Uygurca metinlerdeki amarıları eşiç

bukaç tägirmän tägrä tävşinü / "Bazıları kap kacak ve değirmen etrafında çaba sarf ederek..." (Ş Tekin 1980: 149) gibi ifadeler bu dönemde değirmenlerin varlığını işaret etmektedir. MK su değirmenlerin çalışma sistemini oluşturan parçalar ayrıntılarıyla tarif edilmektedir (Genç 1997: 320-321). Kaşgarlı' nın sap maddesini açıklarken değirmendeki sıraya da sap denildiğini haber vermesi (Dankoff-Kelly 1984: 222) ögitçi' lerin belli zamanlarda yoğun olarak çalıştıklarını düşündürmektedir.

Eski Türklerde un öğütme işiyle uğraşanları adlandırmada kullanılan ögitçi sözü Karahanlıca' dan sonra Kıp: ügütçi "Öğütücü." biçiminde karşımıza çıkar (Toparlı vd. 2003: 297). Sözcük günümüz Türk diyalektlerinde Kzk: ügitüvşi "Öğütücü." (Koç vd. 2003: 593) ve Güney Doğu Uygurcada: ügütçi "Tahıl işiyle uğraşan" (Jarring 1964: 327) biçiminde yaşamaktadır. ögitçi' nin ET'de görüldüğü örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "ögitçi: Öğütücü" (Dankoff-Kelly 1982: 98)

e) Salçı: Aşçı.

ET'de aşçılık mesleğini icra edenler için kullanılan sözcüklerden biri de salçı'dır. Clauson salçı'nın türediği sal kökünün aşçılıkla bağlantı kurulabilecek bir anlamına rastlayamadığını belirtmiştir (Clauson 1972: 825). Räsänen salçı'yı çağdaş Türk diyalektlerinden Şorca'da 'ocak, fırın' karşılığında yaşayan sal sözcüğüyle karşılaştırmıştır (Räsänen 1969: 398). Bu karşılaştırma sözcüğün etimolojisine dair rastlayabildiğim tek veridir. MK' deki salçı sözü Türkçede tek örnek durmundadır (Clauson 1972: 825). Sözcük, MK' de şöyle geçmektedir:

Karahanlı

- "saçlı: Aşçı. Kök manası böyle iken sonradan aşçı bıçağına dahi salçı biçäk denilmiştir." (Dankoff-Kelly 1984: 376)

f) Tuji: Kasap.

ET metinlerde kasap karşılığında Çince t'u-tsu ~ do-tsi' den ödünçlenen tuji sözcüğü de kullanılmıştır (Nadelyaev vd. 1969: 594). KB dizininde tozı sözüne

‘kasap, hayvan kesicisi’ karşılığı verilmişse de Semih Tezcan buna itiraz etmektedir. Tezcan, KB’ deki tozı’nın ‘bir tür kumaş, Toz kumaşı’ biçiminde anlamlandırılması gerektiğini dile getirmektedir. Ona göre KB’in 5368 numaralı beyitinde kasap, Hint kumaşı ile birlikte geçtiği için bu anlamlandırma yanlışı yapılmıştır (Tezcan 1981: 64). Tezcan’ın teklifi mantıklı görülmektedir. Bu kabulle tuji’ nin Eski Uygurcaya has bir söz olduğu sonucuna varabiliriz. Pek çoğu tercüme olan Uygurca metinlerde böylesi alıntıların bulunması doğaldır. Ancak ätçi ‘kasap’ kullanımı dururken tuji’nin genel kabul gördüğünü söylemek güçtür. Nitekim tuji’nin Eski Uygurca dışında görülmemesi durumu doğrulaktadır. Sözcüğün ET’de geçtiği örnek bağlamlar şöyledir.

Uygur

- “inçä katlı koyn ölürgüçi tuji botlumuz ärsär” (Bang-Gabain 1930a: 8) ‘Şöyle ki, koyun boğazlayan kasap olmuş isek...’
- “/// ölürgüçi tuji botlum ärsär ” (Müller 1911: 84) ‘…Öldüren kasap olmuş isem...’
- “miŋ tümän törlüg tuji çantallar ölüt ölürmäk köŋüllärintin tıdılıp ikiläyü yänä ölürtäçi bolmazunlar” (Shogaito 2003: 201) ‘Pek çok türde kasap ve cellatlar can alma güdüsünden sıyrılıp ikinci kez tekrar öldürücü olmasınlar.’

g) Tunurçı: Pastacı, fırıncı.

tunurcu sözü Eski Uygurca “Maytrısimit” te karşımıza çıkar. Eserin yayımcısı Şinasi Tekin sözcüğün yer aldığı bağlamdan hareketle tunurçı’nın ‘fırıncı’ karşılığında olabileceğini ifade etmiştir (Ş Tekin 1980: 191). Tekin, Türkçe’nin başka bir metninde rastlanılmayan sözcüğe karşılık verirken bir hayli tereddütlü davranmıştır (Ş Tekin 1980: 191). Kanatimce sözcüğün üzerinde dikkatle durmak gerekir. Sözcüğün Maytrısimit’ te görülebildiği dikkat çekici bağlamlardan biri şöyledir: “bolar öŋrä şakimun burkan şazınınta bursoŋ kuvrag tapıgçısı udugçısı ärdilär amarı süçig ülädäçi tunurçı ärdilär kamag bursoŋ kuvrag üçün anutmış aşıg içgüg /// öŋrä yeyür içär yuŋlayur adınaguka ymä köŋülçä berürlär” (Ş Tekin 1980: 191) ‘Bunlar eskiden Şakimun Buda’nın şeriatında cemaatın hizmetinde idiler. Bazıları şerbet dağıtan ve tunurçı idiler. Bütün cemaat için hazırlanmış yiyeceği içeceği önceden yer, içer, sarfeder, başkalarına istedikleri gibi verirler’.

Belirtilen bağlamda cemaata hizmet ettiği bildirilen insanlar iki gruptur. İlki süçig ülädäçi 'şerbet dağıtıcısı', ikincisi tunurçı' dır. Bunların ilgi alanı ise aş 'yiyecek' ve içgü 'içecek' tir. içgü 'içecek' ile en temel içecek olan su yerine süçig 'şerbet, şarap' ın kastedilmesi tunurçı'nın en temel unlu gıda olan ekmekten daha özel bir aş 'yiyecek' ile ilişkilendirilebilecğini düşündürmektedir. Bana göre tunur sözüyle karşılanan bu aş, hamurum içine katık konularak pişirilen bir tür hamur işi ya da pastadır. Türkçe yemek adlandırında açma, kapama, közleme, kavurma, gömme, döner vs. örneklerindeki gibi yemeğin yapılış tarzı esas alınabilmektedir. Bu kaide göz önün de tutularak tunurçı sözcüğünü şöyle açıklamak mümkündür: ET tu- 'kapamak' tan türetilen tun- 'kapanmak' fiili (Nadelyaev vd. 1969: 586) tunurçı' nın imal ettiği yiyeceğin yapılış tarzını göstermektedir. tun- fiiline getirilen –(X)r eki (Gabain 2000: 54) ile bu yiyecek adlandırılmış, tunur' a getirilen +çI ekiyle meslek adı yapılmıştır. tunurçı' nın ET'de görüldüğü örnek bağlamlar aşağıdadır

Uygur

- "bolar öŋrä şakimun burkan şazınınta bursoŋ kuvrag tapıgçısı udugçısı ärdiler amarı süçig ülädäçi tunurçı ärdiler" (Ş Tekin 1980: 191) 'Bunlar eskiden Şakimun Buda'nın şeriatında cemaatın hizmetinde idiler. Bazıları şerbet dağıtan ve pastacı idiler.'
- "kayusı ymä tunurçı ärdiler olarnı ymä amtı örtlüg tämirlig tilgänler kolların koltıkların biçär uşar" (Ş Tekin 1980: 191) 'Bazıları da pastacı idiler. Onların şimdi ateşli demirli çarklar kollarını koltuklarını biçer parçalar.'

V. Günlük Hayat -Ev Eşyası Aletleriyle İlgili Meslekler

Eski Türk toplumunda gündelik hayatta ve ev işlerinde kullanılan eşyaların üretimi kendine yeter bir özellik göstermektedir. Bu türden eşyaların üretimi için göçebeler arasında nisbeten az olmakla beraber, yerleşikler arasında birçok zanaat erbabı bulunmuştur (Baykara 1975: 84). VI.-VIII. yüzyıllarda yarı göçebe Türklerden kalan mezarlarda günlük hayatta kullanılan pek çok alete tesadüf edilmektedir (Esin 1978: 108). Eski Türkler eşya üretiminde özellikle madenlerden yararlanmışlardır. Birinci Göktürk kağanlığını ziyaret eden Bizans elçileri Zemarchos ve Valentinos'un kayıtlarından Türklerin gelişmiş ve sanatkârane maden işçilikleri olduğu anlaşılmaktadır (Rasonyı 1971: 102). Bu

gelenek yerleşik Uygurlarda da sürmüş Uygur ülkesinde sanatkârlar altın, gümüş, ve demir kaplar imal etmişlerdir (İzgi 1989: 66). Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler (Genç 1997: 371-388) Karahanlı döneminde eşya imalinin hayli ilerlemiş olduğunu ortaya koymaktadır.

a) Altunçı: Kuyumcu.
altunçı' nın türediği altun 'altın' sözünün kökeni açık olarak bilinmemektedir. Sözcüğün kökenine dair değişik görüşler dile getirlmiştir. Nemeth, Kaluzynski gibi araştırmacılar altun'ı Moğolca altan biçimiyle karşılaştırmışlardır. Ramstedt, Räsänen, Poppe, Baskakov gibi alimler sözcüğün Türkçe al 'al' ve Çince tun 'metal' sözlerinin birleşimiyle ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir. Ramstedt altun' ı Arapça latun 'pirinç' sözüyle birleştirmeyi denemiştir. Clauson, Moğolca altan biçimini Türk dillerinden kalma çok eski bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (Eren 1999: 9-10). Doerfer altun > altın 'ın Türkçe'den Farsça, Moğolca, Sibirya dilleri, Samoyedçe, Arapça, Kafkas dilleri, Balkan dilleri ve Rusça'ya geçtiğini ifade etmektedir (Doerfer 1965: 113). Türkçenin tarihî devirlenin tamamında görülebilen altun "altın" sözü (Sevortyan 1974: 142) Çağdaş Türk şive ve lehçelerinde varlığını korumaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 18-19).

Türkler ilk dönemlerinden itibaren altını işlemede ileri gitmişlerdir. Hunlarda altın işçiliği son derece zengindir (Czegledy 1998: 69). Birinci Göktürk Devleti Kağanını ziyaret eden Bizans elçisi hükümdar çadırındaki altından yapılmış eşyalardan bahsetme ihtiyacı hissetmiştir (Erdemir 2002: 47). Tarihçiler, Eski Türk toplumunda at koşumlarının yapımında, bu nesnelerin süslenmesinde kesinlikle Türk olan demircilerin veya kuyumcuların birlikte çalıştıklarını yazmaktadırlar (Giraud 1999: 128). Orhon yazıtlarında hediye ve hazineler sıralanırken "bir tümän agı altun kümüş kärgäksiz kätli" (T Tekin 1995: 52) "...Binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi" (T Tekin 1995: 53); "altun kümüş eşgiti kutay buŋsuz ança berür" (T Tekin 1995: 34) "(Çinliler) altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar" (T Tekin 1995: 35) türü ifadeler kullanılarak altının bugün olduğu gibi o dönemde de zenginlik göstergesi kabul edildiği vurgulanmıştır.

İslam coğrafyacıları Kimakların denizinin sahilinde, deniz coştuğu ve dalagalar büyüdüğü zaman altın tozları bulunduğunu, bu sahile yakın Türklerin sahilin bazı belirli yerlerine gelerek altın tozlarını çıkarttıklarını, bunları toplayıp suyla temizleyip ayıkladıktan sonra civa ile birleştirip sığır gübresinden kalıplara döktüklerini, böylece çok miktarda altın topladıklarını, hükümdarın bu altınların vergisini aldıktan sonra çoğunu satın aldığını, artanı tüccarların kullanıdığını yazmaktadır (Şeşen 2001: 110). Kuyumculukta ileri giden başka bir Türk devleti olan Volga Bulgarları bu sahada İsveç'e kadar bütün Batı Slavlarına tesir etmişlerdir (Yazıcı 2002: 123). MK' de Barhan adlı kaleden bahsedilirken, bu dağın eteğinde ve kalenin aşağısında altın madenleri bulunduğu söylenmektedir. Bunun yanında MK' de köydä adı verilen altın ya da gümüşün eritildiği ocaklardan bahsedilmektedir (Dankoff-Kelly 1984: 239).

Eski Uygur Türkçesi sonrasında Har: altunçılık 'altın yapma işi' örneğinde görülen (Ata 1997b: 23) altunçı sözü Kıp metinlerinden Codex Cumanicus'ta altunçı, Kitâb Fî Rî Rıyâzâti'l-Hayl' da altınçı biçimlerinde ve 'altıncı, sarraf' anlamında karşımıza çıkar (Toparlı vd. 2003: 8). altunçı Kâmûs-ı Türkî' de altuncı "Altından mamul şeyler yapan sanatkar. Altını varak haline getiren sanatkar." biçimindedir (Şemseddin Sami 1996: 50). altunçı sözü günümüzde Tür: altıncı "Altın alıp satan kimse." (TDK 2005: 84); Gag: altıncı "Altıncı." (Gaydarci 1991: 12), Kar: altınçı "Altıncı." (Tavkul 2000: 82); Alt: altınçı "Altıncı." (Baskakov 1999: 25); Krg; altınçı "Altıncı." (Yudahin 1998: 30); Kzk: altınşı "Altıncı." (Koç vd. 2003: 43) Tat: altınçı "Kuyumcu." (Ganiev vd. 1997: 28) olarak geçmektedir. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "tükäl bilgä täŋri täŋrisi burkan yänä çunti altunçınıŋ tapıgın alu yarlıkadı" (Röhrborn 1991: 126) '...Eksiksiz bilge tanrılar tanrısı Buda yine Çunti adlı kuyumcunun hürmetini kabul edip buyurdu.'
- "altunçı kümüşnüŋ täg tarkarıŋlar nızvanılıg kirig öz köŋülünüzlärtin" (Gabain 1954: 43) 'Kuyumcu gümüşü nasıl arıtıyorsa ihtiras kirini kendi gönüllerinizden uzaklaştırın.'

b) Ayakçı: Kaseci, çanakçı, bardakçı.

ayakçı'nın türediği ayak sözüne dair en ayrıntılı bilgileri Doerfer sunmaktadır. Doerfer Türkçede 'çanak, kase, kap, kadeh' kaşılığında bulunan ayak sözünün Moğolca ayaga 'çanak, kase' ile ilgisini kabul etmekte Moğolca ayaga'yı ön Türkçe ayaka'ya dayandırmaktadır (Doerfer 1965: 171). Türkçe ayak'la Moğolca ayaga arasındaki benzerliğe Räsänen de dikkat çekmiştir (Räsänen 1969: 11) Ramstedt, Türkçede ayak Moğolcada ayaga biçiminde görülen sözün Korece pai 'bot, gemi' sözcüğüğüyle ilişkisine değinmiştir. Ona göre pai, payaga' dan 'bot, kazan biçiminde kap' gelmektedir ve Japoncada dolu bardakları bildiren bir sayı sözcüğü olan hai ile bağlantılıdır (Doerfer 1965: 172). ayak, Türkçe'den Persçe, Arapça, Moğolca gibi dillere de geçmiştir (Doerfer 1965: 171). Irk Bitig' den başlayarak Türkçenin tarihi dönemlerinin tamamında 'kap, kase, bardak, çanak' karşılığında görülen sözcük (Clauson 1972: 270) bu anlamlardaki varlığını Krg, Kzk, Özb, Tkm, Nog, Kar diyalektlerinde sürdürmektedir (Sevortyan 1974: 105). ayak tarihî kullanımıyla bağlantılı olarak TürA'ında "1.Tas, maşrapa. 2. Kadeh. 3. Bardak, çay bardağı." anlamlarıyla yaşamaktadır (TDK 1993: 399)

Göçebe Türkler devenin ayak kemiğinden bardaklar, öküzün sak kemiğinden sürahiler imal etmişlerdir (Arslan 1984: 29). Birinci Göktürk kağanı İstemi'yi ziyaret eden Bizans elçisi onun çadırında gümüşten yapılmış kap kacakla dolu arabacıkların bulunduğunu haber vermektedir (Divitçioğlu 2000: 282). Yerleşik Uygurlar kendi ülkelerinde üretilen cam kaseleri Çin'e sunmaktaydılar (İzgi 1978: 106). Arkeolojik kazılar Volga Bulgarlarının çinicilik ve kap kacak yapımında ileri gittiğini ortaya koymaktadır (Yazıcı 2002: 127). Kaşgarlı Mahmud toy denilen ve çanak yapılan bir tür çamudan bahsetmektedir. Bu dönemde çanakçılıkla uğraşan kimseler sır adı verilen yapışkandan bir madde ile kapları sıvayıp nakışlayarak nadide kaplar üretmişlerdir (Genç 1997: 377). Eski Türkler ağaçtan, çeşitli madenlerden, camdan, çiniden ayak' lar üretmişleridir. Bu ayaklar and içme, düğün ve toy gibi özel merasimlerde sembolik vazifeler görebilmişlerdir (Ögel 2000c: 159-206).

Eski Türklerde kase, çanak, kadeh vb. eşyayı imal edenler için kullanılan ayakçı sözü MK sonrasında bu anlamda Har ve Çağ' de görülür (Clauson 1972: 271). Türkçeden Farsça ve Moğolcaya geçen sözcük (Doerfer 1965: 172) günümüz Türk diyalekterinde Az: ayagçı "Şarap dağıtan, sunan." (Altaylı 1994: 71); Krg: ayakçı" 1. Kımızı çanaklara dökerek misafirlere sunan kimse. 2. Saki, şerbettar." (Yudahin 1998: 62) biçimindedir. Clauson sözcüğün Kzk'de yaşadığını bildirmektedir (Clauson 1972: 271). ayakçı sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "ayakçı ayak sırladı" (Dankoff-Kelly 1984:302) 'Çanakçı kase sırladı.'

c) Kırmaçı: Ağaçtan kap kacak yapan kimse.

Türk dili tarihi boyunca yalnızca KB' in 4458. beyitinde görülen kırmaçı sözüne ilişkin çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Sözcüğün geçtiği bağlamda değişik meslek adlarıyla birlike kullanılması kırmaçı'nın da meslek adı olduğunu rahatlıkla anlamamızı sağlamktadır. KB yayımcısı Reşit Rahmeti Arat, kırmaçı' yı 'derici' olarak karşılamıştır (Arat 2003: 322). KB dizinini hazırlayan Arat'ın öğrencileri kırmaçı'yı 'deri' sözcügüyle açıklamışlardır (Arat 1979: 251). Kanatimce bu durum dizgi hatasından kayaklanmıştır. "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" başlıklı bir eleştiri makalesi kaleme alan Semih Tezcan kırmaçı' nın anlamının KB dizininde Arat'ın çevirisine uygun olarak 'derici' biçiminde düzeltilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Tezcan'a göre kırmaçı'yı dil coğrafyasını göz önünde tutarak günümüz Kırgızcasında olduğu gibi 'çömlekçi' olarak anlamlandırmak daha uygundur (Tezcan 1981: 49). Clauson kırmaçı' nın ET'de temel olarak 'kazımak' anlamında olmakla birlikte 'döndürmek'anlamı da taşıyan kır- fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Ona göre, kır- fiiline getirilen –mA fiilden isim yapım ekiyle türetilen kırma sözü ET'de 'altı genişçe huni, söbü' anlamına gelmekte ve Az gırma 'saçmaya benzeyen küçük topak' biçiminde yaşamaktadır. kırma' ya getirilen +çI eki ekiyle türetilen kırmaçı sözü ise muhtemelen tornacı ya da daha geniş anlamda marangoz karşılığında olmalıdır (Clauson 1972: 660). DTS' de de kırmaçı sözü Clauson ile aynı doğrultuda marangoz olarak anlamlandırılmıştır (Nadelyaev vd. 1969: 446). Bana göre

Tezcan'ın görüşünden yola çıkmak daha isabetlidir. Zira ileride görüleceği üzere ET'de marangozluk mesleği için ıgaççı sözü kullanılmıştır. Tezcan'ın belirttiği gibi Krg "Ağaçtan kap kacak yapan kimse, kaşıkçı." anlamında kırmaçı diye bir sözcük yaşamaktadır (Yudahin 1998: 460). kır- fiilinin ET'de temel olarak 'kazımak' anlamında olduğu (Clauson 1972: 643) düşünülse kırmaçı' nın ağaçları kazıyarak kap kacak ürettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. TürA' ndaki kırma "Küçük bakır sahan." ve kırmağan "İbrik." sözcükleri (TDK 1993: 2832, 2833) ET'de kırmaçı'nın ürettiği kap kacaklarla ilişkilendirilebilir. Ayrıca, KB' de kırmaçı'nın ardından sırçı' nın "cilacı" sıralanmasıyla MK' deki "ayakçı ayak sırladı" (Dankoff-Kelly 1984:302) 'Çanakçı kase sırladı.' örneği arasında paralellik kurmak mümkündür. MK' deki örnekte çanak ile sırlama işlemi arsında bir bağlantı kurulmuştur. Aynı mantık kırmaçı' dan 'ağaçtan kap kacak, kaşık yapan' hemen sonra sırçı'nın 'cilacı' sıralanmasıda da geçerli olmuş olabilir. Bütün bu açıklamara karşılık anlamı hakkında kesin bir yargı ortaya koymak mümkün olmayan kırmaçı sözünün eski Türkçede görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "käräklig kişilär yimä bu saŋa / ykın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır" (Arat 2003: 322)

ç) Otuŋçı: Oduncu.

otuŋçı' nın türediği otuŋ 'odun' sözü yaygın bir inanışa göre ET ōt' tan gelir. Sözcük ōt 'ateş' köküne +(U)ŋ eki getirilerek türetilmiştir (Eren 1999: 304). Uygurca'dan başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin hepsinde rastlanan otuŋ 'odun' sözü (Clauson 1972: 60), belli başlı çağdaş Türk şivelerinin tamamında yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 656-657). Sözcük, Türkçeden Farsçaya' da geçmiştir (Doerfer 1965: 141).

Çin kaynakları Eski Türklerin meskun olduğu İç Asya'yı tarif ederken "öldüren soğukların erken geldiği yer" nitelemesinde bulunmaktadır (Sinor 2000a: 17). Bilge Kağanla savaşmak üzere Türk coğrafyasına gelen Çin askerleri soğuk rüzgar, kar ve bozuk havalar nedeniyle oklarını ve yaylarını kullanamamışlar, soğuktan yüzleri çatlayarak mağlup olmuşlardır (Taşağıl 2004a: 47). Ötüken Uygurlarının hakim olduğu Ordu Balık'ı 821 civarında ziyaret eden Tamim b. Bahr "Uygurların ülkesi çok soğuktur. Bundan dolayı onların ülkesinde ancak yılın alt ayı dolaşılabilir." demektedir (Sümer 1994: 30). Böylesi soğuk iklimlerde yaşamak zorunda olan eski Türk topluluklarında ısınma, dolayısıyla odun son derece önemli bir ihtiyaçtır. Nitekim Budist Uygur metinlerinde talebenin hocasının takdirini almak için otuŋ ävdimäk 'odun toplama' işini hocası adına yapması gerektiği (Kara-Zieme 1977: 35) tembihlenmektedir. MK'de otuŋluk' tan 'odunluk' bahsedilmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 174). Eski Türklerde ısınmanın ham maddesi durumundaki oduna duyulan ihtiyacın giderilmesi başlangıçta ihtiyaç sahibinin kendisinin gördüğü bir işken zamanla meslek halini almış olmalıdır. MK' deki "aŋar otuŋ baglattım" (Dankoff-Kelly 1984: 133) 'Ona odun denklettim'; "ol otuŋ sıturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 247) 'O odun kırdırdı' örnekleri bu yargıyı doğrulamaktadır.

ET'de odunculuk mesleğini adlandırmak için kullanılan otuŋçı sözü Eski Uygurca sonrasında, Çağ: otuncı (Clauson 1960: 37); Osm: oduncu (Ahmet Vefik Paşa 2002: 289) biçimlerinde görülmektedir. otuŋçı, günümüzde Tür: oduncu "Odun kesen veya satan kimse." (TDK 2005: 1490); Az: odunçu "Ormandan odun kesip satan kimse." (Altaylı 1994: 927); Gag: oduncu "Oduncu." (Gaydarci 1991: 185); Tkm odunçı "Odun hazırlama işiyle uğraşan kimse, oduncu." (Tekin vd. 1995: 482); Özb: utinçi "Oduncu." (Marufov 1981a: 518), Kzk: otunşı "Oduncu." (Koç vd. 2003: 420); Uyg: otunçi "Oduncu" (Necip 1995: 300); Kar: otunçu "Oduncu." (Tavkul 2000: 313) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcük odunçı biçiminde Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965: 141). otuŋçı'nın ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "otuŋçılar körüp elig bägkä ötüntilär" (Tuguseva 1980: 14) 'Oduncular (manzarayı) görüp hükümdara arz ettiler.'
- "manistantakı otuŋçılar lalan kädtogmış şabi körtlä bäg tur bo üçägü bir kün birär yük otuŋ kälürür" (Moriyasu 1991: 45) 'Mani mabedindeki oduncular Lalan Kedtogmış, Şabi Körtle Beg ve Tur bunların üçü günde birer yük odun getirirler.'
- "ötrü ol keyikçilär ädgülüg adıgıg soyup yüz yüzägüsin öŋi öŋi adırıp ülüş urup ädgü sämiz ätin otuŋçı ärkä suntılar" (Shogaito 1998: 202) 'Bunun üzerine avcılar iyi kalpli ayıyı yüzüp içini dışını farklı farklı ayırıp, hisselerini belirleyip iyi ve semiz etini oduncu adama sundular.'

d) Sasıçı: Çömlekçi.

sasıçı'nın türediği sası 'çanak çömlek' sözünün oluşumuna dair elimizde kesin bilgiler yoktur. Clauson, sası'nın MK' de girdiği biçim olan sasık 'çanak, çömlek' için ödünçleme olduğu yorumunu getirmiştir (Clauson 1972: 856). Mehmet Ölmez, Radloff' un sası' yı Almanca sachsän 'Saksonya' ile ilişkilendirmesine karşı çıkmıştır (Ölmez 1994: 236). İlginç bir biçimde Ahmet Vefik Paşa da saksı'yı "Saksonya'da yapılan pek âlâ maden kap, saksonya takımı." olarak tanımlamıştır (Ahmet Vefik Paşa 2002: 328). sası sözü ilk olarak görüldüğü Eski Uygur Türkçesi sonrasında MK' de sasık "çanak, çömlek", Har: saksık, Kıp: saksı, Osm ve Tür: saksı, Az: sahsı biçimlerinde karşımıza çıkar (Ölmez 1994: 236).

En eski hatta destanî kayıtlarda Türklerin çömlekçilik sanatını bildikleri zikredilmektedir (Baykara 1975: 87). Eski Türk yurtlarında yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli dönemlere ait keramik malzemeler çıkarılması bunu doğrulamaktadır. İslam coğrafyacıları Uygur ülkesinde toprak kapların yapıldığı çarşıların bulunduğunu haber vermektedir (Şeşen 2001: 98). MK' de ki kayıtlardan çanak çömlek imalinin Karahanlı döneminde de ustaca sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (Genç 1997: 377).

Türk Dili tarihinde Eski Uygur Türkçesi sonrasında İbni-Mühennâ Lûgati'nde sağsığçı "Saksıcı." (Battal 1997: 58) biçiminde görülen sasıcı sözü Tür: halk arasında saksıcı "Saksı yapıp satan kimse.", Az: sahsıçı "Saksı yapan usta, çömlekçi." (Altaylı 1994: 1010) olarak yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ol ödün baybatavan känttä nantipali atlıg sasıçı urı bar ärdi" (Ehlers 1982: 179) 'O zaman Baybatavan şehrinde Nantipali adlı çömlekçi oğlu vardı.'
- "bo karabaş kim çam çarım kılsar biz silu küdägü /// bädizçi sasıçı maşı birlä bilürbiz" (Yamada 1993: 45) 'Bu cariye itirazda bulunsa muhatabı biz Silu Küdegü ve boyacı- çömlekçi Maşıyızdır.'
- "/// sasıçı ärniŋ ///" (Ş Tekin 1980: 232) '...Çömlekçi adamın...'

e) Sırçı: Cilacı, vernikçi, boyacı.

sırçı'nın türediği sır sözü Çince ts'ir<ts'it 'cila' sözünden alıntı olup tarihî ve çağdaş Türk şivelerinin pek çoğunda 'sır, cila, yağlı boya, boya' gibi anlamlarla yaşamaktadır (Eren 1999: 365). sır, bu anlamıyla Türkçeden Farsça, Moğolca ve Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1967: 238-239)

sır sözünün Çinceden alınmasında Çin ülkesinin toprağının toprak eşya üretiminde çok daha elverişili olmasının (Baykara 2001: 130), dolayısıyla bunları cilalama işinin Çin'de yaygınlaşmasının payı vardır. Zamanla Türk ülkelerinde toprak eşya imalinin gelişmesi yan sektör olarak bu tür eşyanın çilalanması ya da boyanması mesleğinin doğmasına yol açmıştır (Ögel 2000c: 187). Nitekim MK' deki "ol ayak sırlattı" (Dankoff-Kelly 1984: 136) 'O çanak cilalattı' örneği o dönemde sırlama işinde uzmanlaşmış kimselerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Uygurlarda sırlı tuğla ve yer tuğlaları, mimaride çini ve sırlı tuğla kullanımının esasını teşkil etmiştir (Çoruhlu 1993: 52). Uygur resimleri bize mimaride sırlı veya renkli tuğla tezyinatı ve cilalı denilen teknik ile meydana getirilmiş eserler hakkında yeterli bilgiyi vermektdir (Barutçu 1987: 245).

Türkçenin tarihî dönemlerinde Karahanlıca sonrasında rastlanılmayan sırçı ‘cilacı, vernikçi, boyacı” sözü günümüz şivelerinde Krg: sırçı “Boyacı.” (Yudahin 1998: 651); Kzk: sırşı “Boyacı, boya yapan kimse.” (Koç vd. 2003: 507); Özb sirçi “1. Yağlı boya ustası. 2. Ayna sılrlayan usta.” (Marufov 1981a: 57); YUyg sirçi “Boyacı, badanacı.” (Necip 1995: 355) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “bo vrharda /// titigçi atsız sırçı* bäg” (Müller 1915: 24) ‘Bu tapınağın (inşasında emeği geçenler): sıvacı Atsız, cilacı bey...’

Karahanlı

- “käräklig kişilär yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı” (Arat 1999: 448) “Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır” (Arat 2003: 322)

f) Targakçı: Tarakçı, tarak yapıp satan.

targakçı’nın türediği targak sözü Clauson (Clauson 1972: 539) ve Erdal’ a (Erdal 1991: 391) göre tara- ‘taramak’ fiiline getirilen -gAk ekiyle türetilmiştir. Kanatimce targak’ı, tara-’ın da geldiği tar- ‘dağıtmak, ayırmak vs.’ (Clauson 1972: 529) fililine doğrudan bağlamak gerekir. -gAk ekinin ET’de or-gak ‘orak’, sus-gak ‘kepçe’, çam-gak ‘havan’ vb. örneklerindeki gibi alet isimleri oluşturduğu (Erdal 1991: 391) düşünülürse bu önerim daha rahat anlaşılır. Uygurcadan başlayarak Türk dili tarihinin bütün dönemlerde görülebilen targak > tarak~darak çağdaş şive ve lehçelerin hemen tamamında varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 850-851).

Pazırık kurganından çıkan Büyük Hun Devleti döneminden kalma buluntular arasında taraklara tesadüf edilmiştir. Aynı biçimde Göktürk dönemi

---

* Uygurca metnin yayımcısı F.W.K. Müller bu sözcüğü *sürçi* biçiminde okumuş ‘boyacı, badanacı’ olarak anlamlandırmıştır (Müller 1915: 24, 29) Clauson bu okuyuşa itiraz etmiş ve sözcüğün *sırçı* biçiminde okunup ‘cilacı, boyacı’ biçiminde anlamlandırılmasını önermiştir (Clauson 1972: 845). Bu çalışmada Clauson’un önerisi kabul görmüş ve sözcük görüldüğü Eski Uygurca metinde *sırçı* biçiminde düzeltilmiş ve ‘cilacı’ anlamı verilmiştir

mezarlarından da taraklar çıkarılmıştır (Ögel 1991: 65, 146). Gündelik hayatta temizlik ve süslenme için gerekli olan tarakların imali zaman içinde Eski Türk toplumunda meslek halini almış olmalıdır.

Eski Türklerde tarakçılık mesleği için kullanılan targakçı sözü Eski Uygurca sonrasında, İbni-Mühennâ Lûgâti'nde tarakçı "Tarak yapan." (Battal 1997: 68); Kıp: tarakşı "Tarakçı." (Toparlı vd. 2003: 263); Osm: tarakcı "Tarayıcı." (TDK 1996: 3761) olarak karşımıza çıkar. targakçı günümüzde Tür: tarakçı "1. Tarak yapan veya satan kimse. 2. Taraklama işi yapan kimse." (TDK 2005: 1905); Gag: tarakçı "Tarakçı." (Gaydarci 1991: 238); Az: daragçı "1. Tarak yapan usta. 2. Maddî menfaat karşılığı yün tarayan kimse." (Altaylı 1994: 232) Özb: tarokçi "Tarak yapan usta." (Marufov 1981a: 128) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "targakçı" (Maue 1996: 4) 'Tarak yapımcısı.'

g) Tämirçi/ Tämürçi: Demirci

tämirçi sözünün geldiği tämir 'demir' tabanının etimolojisine dair değişik görüşler vardır. tämir' i Yukagir kökenli gösterme yaklaşımını Doerfer doğru bulmamıştır (Doerfer 1965: 667). Munkaçi, sözcüğün Sanskritçe tamr 'bakır' sözünden alındığını öne sürmüş; Ramstedt, tämir'i Moğolca ile ilişkilendirmiştir (Sevortyan 1978: 189). Räsänen de Türkçe tämir ile Moğolca tämür arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir (Räsänen 1969: 473). Osman Nedim Tuna Türkçe tämir'i Türk dilinin ön evreleriyle ilişkilendirdiği Sümercedeki tibira 'metal' sözüne bağlamıştır (Tuna 1997: 24). Değişik seslendirilişleriyle Türkçenin gelişim safhalarının tamamında görülen tämir sözü (Clauson 1972: 508) Türkçeden Farsça, Lazca, Arapça, Moğolca ve Balkan dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 666-667).

Tarihin bildiği devirden beri Türk yaşam tarzında besiciliğin yanında madenciliğin özellikle de demirciliğin önemli bir yeri olmuştur (İnan 1998b: 229). Arkeologların Baykal ötesinde Selenga civarında buldukları bir Hun kasabasında

demir işleme atolyeleri ve bronz dökümhaneleri ortaya çıkmıştır (Klyashtorny-Sultanov 2003: 68). Çin kaynaklarından Kök Türklerin ilk önceleri Altaylarda yaşadığını ve demircilikle uğraştığını öğrenmekteyiz (Gömeç 1999: 10). Nitekim Birinci Kök-Türk Devletinin kurucusu Bumın Kağan (542-552), Juan –juan reisinin kızını istediğinde "Benim demir işlerimde çalışan sizler nasıl böyle bir talepte bulunma cesaretini gösterirsiniz ?" cevabını almıştır (Taşağıl 1995: 17). 568' de Bizans imparatoru II. Justinos' un elçi olarak Batı Kök-Türklerine gönderiği Zemarkhos, kendisine demir satmak isteyen bir Türkle karşılaşmıştır. Bu olayı nakleden tarihçi Menandros'a göre Türkler demir ocaklarına sahip olduklarını yabancılara kanıtlamak için böylesi davranışlarda bulunmuşlardır. Belki de Türklerin demirciliği onlar için güçlü bir ekonomik silah, siyasal iktidarı ele geçirmelerini sağlayan bir araçtı (Sinor 2000c: 398). İkinci Kök-Türk hükümdarı Kapgan Kağanın Çin'den bin libre demir istemesi (Gömeç 1999: 51), demircilerin zaman zaman dışardan getirilecek ham maddeye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Uygurlar dönemlerinin en iyi demir ve çelik işçilerindendir (Ögel 2001a: 90). Yerleşik Uygurlara ait Bezeklik şehrindeki frekslerde çalışmakta olan bir demirci ve bunun altında bo tämirçi/ "Bu demircidir." yazısı bulunmaktadır (Baykara 1975: 88). İslam coğrafyacıları Tuğuzuğuz (Uygur) ülkesinde demirden her tür nadir eşyanın üretildiği çarşılar bulunduğunu haber vermektedir (Şeşen 2001: 98). MK' deki kayıtlar demirciliğin Karahanlı döneminde de ustaca yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (Genç 1997: 377-380)

ET'de tämirçi sözüyle karşılanan demircilerin eski Türk toplumunda özel bir yeri vardır. Onlar hanedan kurucularına ya da kamlara denk büyüleyici insanlar olarak kabul edilmiştir (Divitçioğlu 2000: 86). Başta silahlar olmak üzere at koşumları ve günlük ev eşyaları üreten (Zaif 1987: 78) tämirçi' ler Türkçenin Karahanlı sonrası döneminde Har: tämürçi ~ dämürçi, Kıp: tämirçi, Osm: dämirci biçimlerinde adlandırılmışlardır (Clauson 1972: 509). tämirçi 'demirci' meslek adı günümüzde Tür: demirci "Demir satan, demir eşya yapan veya onaran kimse." (TDK 2005: 494); Gag: demirci "Demirci." (Gaydarci 1991: 71); Az: demirçi "Demirle çeşitli şeyler yapan veya demirden yapılan şeyleri satan usta." (Altaylı 1994: 253); Tkm demirçi "Demirci." (Tekin vd. 1995: 144); Özb: temirçi "Demirci ustası."

(Marufov 1981a: 159); Kzk temirşi "Demirci, demir ustası." (Koç vd. 2003: 532); Kar temirçi "Demirci." (Tavkul 2000: 390), YUyg tömürçi "Demirci" (Necip 1995: 424) olarak yaşamaktadır. tämirçi' nin ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "anta ötrü tegin säviglig ünin tämirçig okıp inçä tep tedi tözün olgum bo braman bakşınıŋ yarlıgıŋa tärkin beş yüz tämir talguklarıg anutgıl" (Müller 1922: 47) 'Bunun üzerine prens sevecen bir sesle demirciyi çağırıp şöyle dedi: Asil evladım bu braman üstadın emrine derhal beş yüz demir kazığı hazırla.'
- "tämirçilär täg kısgaçın kısarlar "(Laut 1989: 126) '…Demirciler gibi kısgaçla kısarlar.'
- "yänä ok bodunı yıgdurup yıgıp tämürçi uzlarıg ///" (Zieme 1985a: 49) 'Yine halkı yığdırıp yığıp demirci ustaları...'

Karahanlı

- "tämürçi kılıç tokıdı" (Dankoff-Kelly 1984:288) 'Demirci kılıç döğdü.'
- "käräklig kişilär yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır" (Arat 2003: 322)

VI. İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler.

Ağırlıklı olarak konar göçer yaşam sürdürdüklerini bildiğimiz eski Türk toplulukları sanıldığı gibi inşaat işlerinden uzak kalmamışlardır. Moğolistanda yapılan arkeoloji araştırmaları Hunların bazıları surlar ile çevrili, birçok yerleşme merkezlerine sahip olduklarını göstermiştir (Sümer 1994: VII). Hunların Çu-Talas nehirleri arasında bir başkent inşa ettikleri bilinmektedir (Gömeç 1999: 3). Şehircilik, Göktürk döneminde de ilerleme kaydetmiştir. Göktürk şehirleri ordu-kent tipi değil de, kale, şehristan, rabat denilen kısımlardan oluşan üç elemanlı şehir tipine uymaktadır. Ak- Beşim şehri buna iyi bir örnektir (Çoruhlu 1993: 42). Orhon Yazıtlarında, İlteriş Kağanın önderliğinde bağımsızlık mücadelesi veren Göktürklerin durumu anlatılırken "balıkdakı tagıkmış tagdakı inmiş" (T Tekin

1995a: 40) "Şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş" (T Tekin 1995a: 41) denilmesi ve "togu balıkda sünüşdümiz" (T Tekin 1995a: 50) "…Toğu şehrinde savaştık" (T Tekin 1995a: 51) ifadesine yer verilmesi bu dönemde balık denilen şehirlerin varlığına işaret etmektedir. Ötüken Uygurları döneminde çiğ kerpiçten evlerin ve surların yer aldığı Bay Balık şehri inşa edilmiştir (Gabain 1944: 692). Ötüken'den Turfana göçen Uygurlar büyük oranda yerleşik hayatı benimsemişler, sayısı on yediyi bulan şehirler kurmuşlardır (Sümer 1994: 38). Kaşgarlı Mahmud'un, çoğu kendisinin iyice gezip tanıdığı anlaşılan Yukarı Tarım-İli-Orta Sirderya üçgeni arasındaki bölgeye ait olmak üzere kırktan fazla büyük Türk şehri ile bir hayli kasaba ve köy adı zikretmesi onun eserini yazdığı Karahanlı döneminde Türklerdeki yerleşik hayat hakkında kâfi derecede fikir vermektedir (Genç 1997: 52).

Türklerde inşaat işlerinin gelişiminde dinî mimarininin payı büyüktür. Çin kaynakları Asya Hunlarının kurban sunmak üzere binalar yaptıklarını kaydetmektedir (Kafesoğlu 2003: 322). ET'de bark adı verilen anıt mezarlar Hunlardan beri dikkat çekmektedir (Aslanapa 1992: 296). Orhon yazıtlarında Köl Tigin' in türbesi anlatılırken "bark itgüçi bädiz yaratıgma bitig taş itgüçi tabgaç kagan çıkanı çaŋ säŋün kälti" (T Tekin 1995a: 52) "Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) mezar taşı ustası olarak Çin imparatorunun yeğeni General Çang geldi" (T Tekin 1995a: 53) ifadesinin kullanılması o dönemde türbe inşasının uzmanlık alanı olarak görüldüğünü ve bunun için Çin'de şöhret bulmuş kimselere başvurulabildiğini göstermektedir. Ötüken Uygurları, ülkelerinde pek çok Mani mabedi inşa etmişlerdir. Uygurlar, Mani dininin Çin' de de yayılmasını istemişler ve bu yüzden Çin'de Mani mabetlerinin Uygur ustaları tarafından yapılmasını sağlamışlardır. 807 senesinde Çin' de kurulacak olan bütün mabetlerin imtiyazı Uygurlara verilmiştir (İzgi 1986: 36). Mabet ve türbelerin inşası Turfan bölgesine göçen Uygurlarda da ustaca sürmüştür (Aslanapa 1992: 303). Bu bölgede inşa edilen tapınaklar hayli gelişmiş olup Emel Esin'e göre kubbeleri Türk çadırından mülhemdir (Çoruhlu 1993: 44). Karahanlı, Gazneli ve Selçuklulardan kalan türbe ve camilerdeki işçilik son derece ileri olup İslamiyet öncesi Türk mimarisinden izler taşımaktadır (Aslanapa 1992: 310-317).

a) Igaççı: Marangoz

ıgaççı' nın türediği ıgaç 'ağaç' sözcüğü ET'de bitki anlamına gelen ı sözüne +gAç isimden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur (Erdal 1991: 84). ıgaç, zaman zaman başında y' türemesiyle Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 79-80). Sözcük, agaç biçimiyle Türkçeden Farsça, Kafkas dilleri ve Rusça'ya da geçmiştir (Doerfer 1965: 74).

Konar göçer ilk Türk topluluklarında çadırların ağaç kısmının üretimi (Arslan 1984: 19) Türkler arasında marangozluğun gelişmesinde etkili olmuştur. Eski Türklerde çadırların ahşap iskeletini yapmak önemli bir işti. Selçukluların atalarının bu tür ahşap çadır iskeleti yapan bir usta olduğu da rivayet edilir (Baykara 1975: 89). Hun çağına ait Pazırık kurganındaki ağaç işçiliği dikkat çekicidir. Ağaç oymacılığı Hun çağına ait kültür merkezlerinin müşterek hususiyeti idi. At koşumlarına ait çeşitli süsler, küçük masalar, kaplar, havan elleri be birçok ev eşyaları hep ağaçların yontulması suretiyle yapılmıştı. Hunlarda ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise dülger veya marangoz işleri idi. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahtalar ve tomruklarla kaplanmıştı (Ögel 1991: 64). Göktürk dönemi Türk kavimlerinden Basmılların kayın ağacının kabuklarından yapılma evlerde oturdukları bilinmektedir (Taşağıl 2004b: 55). Eski Uygurca metinlerde yapının yıkılması için sök- 'sökmek' eyleminin kullanılması (Zieme 1969: 100, 109) dönemin yapılarında ahşap kullanıldığını düşündürmektedir. ıgaç etig (Ş Tekin 1980: 168) denilen Uygur ağaç donanımları bädizi tükäl 'süsü tam' (Röhrborn 1991: 46) olarak imal edilmiştir. İbn'ül Asir (XI. yy.) İlk Müslüman Türklerin ağaç işçiliğini ima ile mimber ve azim kubbelere benzer yapılar vücuda getirdiklerini kaydetmektedir (Esin 1984: 545). MK'deki "al aŋar yıgaç üŋtürdi" (Dankoff-Kelly 1982: 240) 'O ona ağaç deldirdi'; "är yıgaç bıçturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 47) 'Adam ağaç biçtirdi' örnekleri Karahanlı döneminde ağaç işçiliğinde uzmanlaşmış kimselerin varlığına işaret etmektedir.

ET'de marangozluk mesleği için kullanılan ıgaççı sözü sonraki dönemlerde Har: Kısasü'l- Enbiya' da yıgaççı "Marangoz." biçiminde (Ata 1997b: 732) ve XIII. Yüzyıla ait Kur'an tefsirinde yıgaççı "Marangoz." biçiminde (Borokov 2002: 326)

görülür. ıgaççı günümüz Türk şivelerinde Tkm: agaççı "Marangoz." (Tekin vd. 1995: 22); Krg: cıgaççı "Marangoz." (Yudahin 1998: 207); Kzk: agaşşı "Marangoz." (Kültür Bakanlığı 1991: 560); YUyg: yagaççi "Marangoz" (Necip 1995: 454); Tuv: ıyaşçı "Ormancı" (Arıkoğlu-Kuular 2003: 58) olarak yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "iş ayguçı avluç tarkan ädgü yegän säŋün çogı tiräk ıgaççı mäŋü titigçi kaymış fapdu tiräk yegän agısız säŋün bitkäçi bäg arslan kamagun burkan kutın buzlunlar" (Müller 1915: 12) '...İş buyuran Avluç Tarkan iyi yeğen Seŋün, Çogı Tirek, marangoz Meŋü, duvarcı Kaymış, Fapdu Tirek, yeğen Agısız Seŋün, hattat Beg Arslan, hepsi Buda saadetine erişsinler.'
- "ıgaççılar barıg ymä bartım" (Gabain 1954: 10) 'Marangozların bulunduğu yere vardım.'
- "pan şui-kau atlıg ıgaççı itmiş täg uzanmakı tükäl" (Röhrborn 1991: 46) 'Pan Şui-kau adlı marangoz yapmış gibi işçiliği mükemmeldir.'

b) Titigçi: Duvarcı, sıvacı.

titigçi sözüzünün türediği titig 'çamur, balçık' sözü ET'de tıt- biçiminde de görülebilen ve Tür'de 'ditmek' olarak yaşayan tit- (Clauson 1972: 450) fiilinden türemiş olmalıdır. Toprağın çamur halini alırken sertliğini ve sıklığını yitirip gevşemesi, dolayısıyla didilmiş bir durumu andırması tit-'ten tit+ig türeyişini açıklamaya yardım etmektedir. 'ditmek, yırtmak, parçalamak' anlamıyla Türkçenin pek çok devresinde görülen tıt- ~ tit- fiili (Clauson 1972: 450), Farsça, Afgan dili ve Fince'ye de geçmiştir (Doerfer 1965: 654). tit- fiiline –(X)g isim yapım eki getirilerek meydana elen titig 'çamur, balçık' sözü ise ET' nin Orhon, Uygur ve Karahanlı metinlerinde karşımıza çıkar (Clauson 1972: 455). Sözcüğe Türkçenin sonraki dönemlerinde rastlanmaz.

Eski Türklerde evlerin duvarları genellikle kerpiçten ya da kalıplar arasına çamur basmak suretiyle yapılırdı (Ögel 2000b: 83-87). Ev yapımının anlatıldığı Eski Uygurca bir metindeki "anta kin toprak kaza tam tokıyu titig yoguru iş ködüg

timin başlamış kärgäk" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 22-23) 'Ondan sonra toprak kazıp, duvar yapıp çamur yoğurup işe başlamak gerek' cümlesinde bir yandan kalıplara duvar basılıken diğer yandan harç görevi görecek çamurun yoğrulması anlatılmaktadır. Başka bir metinde "titig kärpiç üzä turgurmışı täg tamta ulatılarka" (Shogaito 1993: 128) 'Balçık ve kerpiçle dikilmeleri gibi duvardan başkalarına...' ifadesi duvarların balçık ya da kerpiçten yapıldığını bildirmektedir. Yine Uygurca bir yazmada görülen "kızıl titig üzä etdi kızıl titig üzä /// anın sännŋräm atı kızıl titiglig säŋräm tep temiş ol" (Toalster 1977: 18) 'Kızıl balçıkla (inşa etti). O yüzden tapınağın adı kızıl balçıklı tapınak diye denildi' ifadesi balçıktan tapınaklar yapıldığını göstermektedir. Yakın zaman kadar Anadoludaki yapıların özel olarak yoğrulan bir tür çamurla sıvandığı göz önünde tutulursa titig'in 'balçık, çamur' Eski Türklerde sıva işlerinde de kullanıldığı öne sürülebilir. Nitekim Turfan Uygurlarına seyahat eden Çin elçisinin burada evlerin beyaz badanalı olduğunu haber vermesi (İzgi 1989: 57) dönemin binalarının genelikle boyandığını dolayısıyla sıvandığını ortaya koymaktadır. Kaşgarlı Mahmud dava sözünü "Boyacıların kullandığı ılgın ağacı meyvesi." olarak açıklaması (Dankoff-Kelly 1984: 272) Karahanlı döneminde boyacılıkla uğraşan kişilerin varlığına işaret etmektedir. MK' deki "ol ävin çapturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 52) 'O evini balçıkla sıvattırdı' örneği de Eski Türklerde evlerin ustalar tarafından balçıkla sıvandığını doğrulamaktadır. Sıva yapan ustaların temel malzemesinin balçık oluşu, titigçi' lerin duvarcılık yanında sıvacılık da yaptığını düşündürmektedir.

Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında tek bir metinde görülen tititgçi 'duvarcı, sıvacı' sözünün (Clauson 1972: 455) ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "iş ayguçı avluç tarkan ädgü yegän säŋün çogı tirāk ıgaççı mäŋü titigçi kaymış fapdu tirāk yegän agısız säŋün bitkäçi bäg arslan kamagun burkan kutın buzlunlar" (Müller 1915: 12) '...İş buyuran Avluç Tarkan iyi yeğen Seŋün, Çogı Tirek, marangoz Meŋü, duvarcı Kaymış, Fapdu Tirek, yeğen Agısız Seŋün, hattat Beg Arslan, hepsi Buda saadetine erişsinler.'

- “titigçi atsız” (Müller 1915: 24) ‘...Duvarcı Atsız...’

c) Yakşıçı: Çilingir.

Çince yao shi’ ‘kilit, anahtar’ sözüne dayanan yahşı sözcüğünden türediği anlaşılan yakşıçı, ET’de temel olarak ‘çilingir’ anlamında bulunmakla birlikte ‘kapı sorumlusu’ karşılığında da kullanılmıştır (Zieme 1992: 367). yakşıçı’ nın temel olarak çilingir karşılığında bulunduğunu tapınak inşasında çalışan ustaların sıralandığı bir bağlamda zikredilmesinden (Müller 1915: 24) çıkarmaktayız.

Çok eski dönemlerden beri değişik türde yapılar inşa ettiğini bildiğimiz Türklerin bu yapıların kapılarını göz ardı etmeleri beklenemez. Bu noktada Eski Uygurcadaki “alku üç yavlak yolnuŋ kapıgı tunsun bäklänsün” (Zieme 1985a: 167) ‘Üç kötü yolun bütün kapıları kilitlensin’ cümlesinde kilitleme işleminin tun-bäklän- ikilemesiyle anlatılması dikkat çekmektedir. Bir kavramı iki sözcükle anlatmanın üstelik bu anlatımı ikileme çatısı altında gerçekleştirmenin dilin gelişme sürecinde çok uzun yıllar aldığı düşünülse Türklerdeki kilit anlayışını Eski Uygur döneminden hayli gerilere götürmek gerekir. MK’ deki “ol kiritlik ösügledi” (Dankoff-Kelly 1982: 249) ‘O kilitli olanı anahtar kullanmadan hileyle açtı’ örneği eski Türk topluluklarında kilit konusunda uzmanlaşmış hatta bunu kanunsuz kullanan kimselerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Volga Bulgarları üzerine yapılan kazılarda kilit ve anahtarların çıkması (Yazıcı 2002: 127) Türklerin kapı işleriyle ilgili becerilerini değişik coğrafyalarda sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.

ET’de Uygur devresi dışında görülmeyen yakşıcı sözcüğünün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “yakşıçı yorga” (Müller 1915: 24) ‘...Çilingir Yorga’
- “säŋrämlärdä ärip bir künki bir aykı yarım aykı yakşıçı iş ayguçı botlumuz” (Ş Tekin 1980: 186) ‘Tapınaklarda bulunup, bir günlük, bir aylık, yarım aylık çilingir ve idareci olduk.’

ç) Yapı(g)çı: İnşaat ustası, duvarcı.

yapıçı' nın geldiği yapı sözü, MK' de Çiğil Türklerine has bir kullanım olduğu belirtilerek "Eğerin üstüne ya da altına serilen örtü." olarak anlamlandırılmıştır (Dankoff-Kelly 1984:158). Marcel Erdal MK' deki bu yapı' nın, yap- 'örtmek, kapamak' fiiline –I eki getirilerek türetildiğini, Clauson'un yapı'nın yapıg' dan geldiği yönündeki görüşünü doğru bulmadığını, sözcüğün hem Uygur hem de Karahanlı metinlerinde yapı biçiminde görülmesinin bunun göstergesi olduğunu belirtmiştir (Erdal 1991: 340). yapı'nın görüldüğü Uygurca metnin yayıncıları Emerrick ve Tas da MK'ye dayanarak sözcüğün Uygurcada 'eğer örtüsü' karşılığında bulunabileceğini ifade etmişlerdir (Emmerick-Tas 1992: 209). Ancak, Türkçenin gelişim saflhalarında Har: yapug 'eğer örtüsü, örtü'; Çağ: yapug~yapuk 'örtü'; Kıp: yabog 'at battaniyesi, eğer örtüsü'; Osm: yapuk~yapık 'eğer örtüsü' sözcüklerinin (Clauson 1972: 873) MK' de Çiğil diyalektiğince olduğu belirtilen yapı sözüyle aynı anlamda kullanılması, sözcüğün sonundaki g'nin seslendirilmemesini Çiğilllere has bir söyleyiş olarak değerlendirmemizi gerektirmektedir. Bu durumda Uygurcadaki yapı' yı Çiğil diyalektinin tesiri olarak değerlendirmek yerinde olur. Gelinen noktadan sözcüğün Eski Uygurcada da yapı biçiminde olduğunu göz önünde tutarak, Eski Uygurcada görülmesi gereken bazı seslerin ağız etkisiyle seslendirilmediği sonucuna varılabilir.

ET'de yap- fiili, 'örtmek, kapamak' anlamının yanında 'inşa etmek', 'yapıştırmak', 'birleştirmek' anlamları da taşımaktadır (Clauson 1972: 870-871). Runik harfli Irk Bitig' de sözcüğün 'inşa etmek' anlamında görülmesi (T Tekin 2004b: 63), MK' de "är tam yaptı" (Dankoff-Kelly 1984:179) 'Adam duvar inşa etti' örneğine yer verilmesi yap-'ın 'inşa etmek, kurmak' anlamının hayli eski olduğunu düşündürmektedir. Kanatimce yapıçı sözüne taban teşkil eden yapı sözü yap- fiilinin 'örtmek' anlamına dayanan 'inşa etmek' anlamıyla bağlantılıdır ve 'inşaat, duvar, bina' karşılığındadır. yapıçı' nın 'inşaatçı, duvarcı' görüldüğü Eski Uygur Türkçesinde bazı seslerin ağız özelliğinden dolayı yutulması sonucu yapıgçı biçiminde seslendirilmesi beklenen sözcük, yapıçı biçimde karşımıza çıkmıştır. Nitekim, sözcüğün yap– 'inşa etmek' anlamıından türeyen yapıg'ın İbni- Mühennâ Lûgati'nde yapıg "Yapı, bina." (Battal 1997: 85); Osm: yapu

“Bina.” (TDK 1996: 4305), Tür: yapı “Barınmak veya başka amaçlarla kullanılmak için yapılmış her türlü mimarlık eseri, bina.” (TDK 2005: 2127); Gag: yapı “Yapı.” (Gaydarci 1991: 257); Az: yapı “Bina.” (Altaylı 1994: 1220) biçimlerinde görülmesi de yapıg~yapı nöbetleşmesine işaret etmektedir. Eski Uygurcadaki yapıçı’ nın ‘inşatçı, duvarcı’ anlamında kullanıldığının başka bir göstergesi de bu sözün devamı sayılabilecek İbni- Mühennâ’ daki yapıgçı “Yapıcı, mimar.” (Battal 1997: 85); Kıp: yabçı “Bina yapan usta, inşaat ustası.” (Toparlı vd. 2003: 305) ETür ve Osm yapıcı~yapucı (TDK 1996: 4303-4304) sözcüklerinin varlığıdır. yapı(g)çı sözü günümüzde Tükiye Türkçesi’nde yapıcı “Yapı ustası” (TDK 2005: 2127), TürA: yapıcı “1. Yapı yapan. 2. Duvarcı.” (TDK 1993: 4176) biçimlerinde varlığını sürdürmektedir.

İlk dönemlerden başlayarak değişik amaçlarla binalar inşa ettiğini bildiğimiz Türklerde yapı ustaları gelişmiş planlar doğrultusnda hareket etmişlerdir (Gabain 1973: 77-78) Eski Uygurca Sekiz Yükmek adlı yazmadaki:

> anta ken toprak kaza tam tokıyu titig yoguru iş ködüg timin başlamış kärgäk ötrü seziksizin äv bark turgurmış kärgäk küntin sınar tagdın yınak ikidin täŋ yaylık etgülük öŋtün yınak kedin yınak ikidin sınar bulaŋ anta ulatı aşlık küdänlik ulug kiçig kapıg kudug otçuk taş sokgu tägirmän agılık komsoluk ulatı yılkıka atlık kişikä batıglıkka tägi tüzü tükäti etmiş käräk (Bang-Gabain 1930: 22)

‘Ondan sonra toprak kazıp, duvar örüp, çamur yoğurup derhal işe girişmek gerek. Endişesiz bir biçimde ev inşa etmek gerek. Güney yönünde, kuzey tarafda ikisi birbirine denk yazlık hane yapmak, doğu ve batı yönünde iki tarafta veranda ve başkaca mutfak, misafir evi, büyük küçük kapı, kuyu, ocak taşı, öğütme değirmeni, hazine odası ayrıca hayvanlara ahır insanlara tuvalete dek bütünüyle yapmak gerek’ ifadesi bu durumu doğrulamaktadır. Uygurlar inşa ettikleri tapınaklarda emeği geçen ustaların isimlerini tapınaklardaki kitabelerde sıralayak onları yüceltmişlerdir (Müller 1915: 24). KB’ de büyük ve işlek yollara, beylere, taşan nehre ve hisara yakın yerlere ev kurulmaması ev yapılırken su sağlama imkanının göz önünde tutulması tembihlenmektedir (Arat 1979: 329). Eski Türklerde inşaat ustalığı ve duvarcılık mesleği için kullanılan yapı(g)çı sözü

ET'de meslek adlarının kişi adı olarak kullanılabileceği kuralına uygun olarak şu şekilde karşımıza çıkar:

Uygur

- "tanuk yapıçı tanuk abırı bo tamga tüşikiniŋ ol" (Yamada 1993: 151) 'Şahit Yapıcı, şahit Abırı, bu damga Tüşik' indir'

VII. Silah Yapmıyla İlgili Meslekler

Savaşmanın var olmakla eşdeğer sayıldığı dönemlerde yaşam sürmüş olan Eski Türk topluluklarında silah hayatî bir ihtiyaçtır. Buludukları bölgelerde uzun süreli hakimiyetler kuran Eski Türklerin bu üstünlüğünde ürettikleri silahların kalitesinin payı büyüktür. Konar göçer dönemde çadır şartlarında başlatılan silah imali (Arslan 1984: 20), giderek Türklerin uzmanlığına dönüşmüştür. Başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak temren imal edilmiştir. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altun levhalarla kaplanmış ve kıymetli taşlarla süslenmiştir (Kafesoğlu 2003: 321). Türklerin Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde bulundukları bölgedeki silah üretimini tekelleri altına almak için girişimlede bulundukları bilinmektedir (Sinor 2000c: 398). Demir ve çelik işçiliğinde ileri gitmiş olan Uygurlar aranılan silahlar üretmişlerdir (Ögel 2001: 212). İslam Coğrafyacıları Tuğuzuğuzların (Uygurların), Çin'e çeşitli silahlar sattıklarını yazmaktadır (Şeşen 2001: 101). Arap yazar Cahiz (IX yy.) hilafet ordusundaki Türklerden bahsederken onların silah imalindeki maharetlerini zikretmektedir (Cahiz 1988: 49). MK' de genel olarak tolum olarak adlandırılan silahlardan ok, yay, kılıç, süngü, hançerlerin yapımından ayrıntılarıyla bahsedilmesi (Genç 1997: 285-293). silah üretiminin Karahanlı döneminde de yaygın olarak sürdürüldüğünü göstermektedir.

a) Okçı: Ok yapımcısı.

okçı' nın türediği ok sözü günümüzdeki "Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk." (TDK 2005: 1492) karşılığıyla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 76). Sözcüğün

Türkçede böylesine köklü yer edişi, yaşamak için savaşmayı ön şart sayan eski Türklerin oka, doğal bir gerekesinim olarak bakmaları ve bu nesneye verdikleri adı temel söz varlıkları içine sokmaları ile açıklanabilir. ok, Orhon Yazıtlarında 'silah' anlamının yanında 'boy örgütü' karşılığında görülürken Uygurca yazmalarda 'silah' anlamını korumuş, 'boy örgütü' anlamını yitirmiş, 'fasıla, ara' ve 'nasip, baht' anlamlarını kazanmıştır. Karahanlı döneminde sözcüğün 'silah' anlamı sürerken, 'boy örgütü' anlamı görülmez, 'nasip' anlamı ise 'kura, mirasta düşen pay' karşılığında nispeten yaşar (Şen 2004: 155-156). ok, Türkçeden Farsça, Tunguzca ve Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 153).

Türkler ilk dönemlerinden itibaren son derece etkin oklar yapmışlardır. Eski Türklerde okla ilgili terminolojinin, ulun 'temrensiz ok', başak 'ok temreni', çırguy 'temrenin şişkin kısmı', büri 'temrenin oka girdiği kısım', käz 'okun kiriş geçecek gediği', yüg 'ok yeleği' vb. örneklerden anlaşılacağı gibi oldukça gelişmiş olması (Clauson1992: 692) onların ok imalini hayli ilerlettiğini düşündürmektedir. Çağdaş Çin tarihçisi Wang kuo-wei'ye göre Şanh hanedanı döneminde (M.Ö. 17-11yy.) Çin'in kuzeyinde yaşayan en eski Türk kavimlerinden Kung-fang'lar ok ve yay yapmada son derece usta olup imal ettikleri okları Çinlilere satmışlardır (Ercilasun 2004: 217). Hun savaşçılarının oklarının üzerine tersine yerleştirilmiş kemik halkalar konulurdu, bunlar hedefe giderken ıslık sesi çıkarıp vızıldayarak düşmanı şaşırtır atlarını ürkütürdü (Klyashtorny-Sultanov: 64). Türklerin savaşlarda fırlattıkları okların Göktürk döneminde rakiplerine karşı kurdukları üstünlükte önemli payı olmuştur. (Divitçioğlu 2000: 219). Kaşgarlı'nın son derece iyi atıcı oalrak tanımladığı Uygurlar (Genç 1997: 25), ok imalini Göktürklerden tevarüs etmiş olmalıdırlar. İlk Müslüman Türk devletlerinden Volga Bulgarlarının ok ihraç ettikleri bilinmektedir (Yazıcı 2002: 123). Kaşgarlının oka dair verdiği bilgilerin çokluğu ve çeşitliliği okun dönemin Türk hayatındaki önemini göstermektedir (Genç 1997: 285-288).

ET'de ok imaliyle uğraşan meslek erbabını adlandırmada kullanılan okçı sözünün diğer anlamı 'ok atıcısı'dır. Semih Tezcan "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine"

başlıklı makalesinde, R.Rahmeti Aratın bıraktığı malzemeden hareketle KB dizinini hazırlayanların okçı'yı 'okçu' biçiminde anlamlandırmalarını yeterli bulmamış okçı'nın KB' nin 2370. beyitinde 'ok atıcısı' 4458. beyitinde ise 'ok yapan usta' anlamına geldiğini belirtmiştir (Tezcan 1981: 54). okçı'nın 4458. beyitte değişik zanaatkârların sıralandığı bir bağlamda yer alması Tezcan' ı doğrulamaktadır. okçı sözcüğüne Karahanlı dönemi sonrasında Har ve Kıp'de 'ok yapımcısı' karşılığında rastlanmıştır (Clauson 1972: 80). okçı ET'deki anlamıyla bağlantılı olarak Tür: okçu "Ok yapan veya satan kimse" (TDK 2005: 1492) olarak yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// okçı[*] turgakların ///" (Geng-Hamilton 1981:16-17) '...Okçu muhafızlarını...'

Karahanlı

- "okçı ok köndgärdi" (Dankoff-Kelly 1984: 62) 'Ok yapımcısı ok düzeltti.'
- "käräklig kişilär yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya ok ve yay ustasıdır" (Arat 2003: 322)

b) Yaçı: Yay ustası.

Türkiye Türkçesine 'yaycı' olarak aktarabileceğimiz yaçı sözü ET'de ya 'yay' biçiminde seslendirilen kökten türemiştir. XIV. Yüzyıldan itibaren sonuna 'y' sesi eklenerek söylenmeye başlanan (Clauson 1972: 869) ya 'yay" sözcüğü günümüzde Tür: yay; Az: yay; Bşk yäyä; Kzk: juva; Krg: cā; Özbek: yày; Tat: cäyä, Tkm yā; Uygur: ya (Kültür Bakanlığı 1991: 976-977) biçimlerinde yaşamaktadır. ya "yay" Türkçeden Farsça, Kafkas dilleri, Arapça ve Balkan dillerine de geçmiştir (Doerfer 1974: 122)

[*] okçı sözcüğü Uygurca yazmada "ok atıcısı" karşılığıda olmasına rağmen ET'de sözcüğün ok yapımcısı anlamını da barındırabileceği ihtimaliyle buraya konulmuştur.

Ana silahları alışılmışın dışında bir maharetle kullandıkları ok ve yay olan Eski Türklerde (Klyashtorny –Sultanov: 2003: 111) yay imali ustalıkla sürdürülmüştür. Etnografya bilginleri, göçebe yayının diğer ulusların yaylarından çok üstün olduğunu söylemişlerdir. Dünyada hiçbir benzeri görülmeyen bu yaylar, göçebe sanatının yüksekliğine işarettir. Göçebe sanatkar iyi bir yay yapabilmek için beş-altı yıl uğraşmıştır (Arslan 1984: 20). ET'nin tıpkı ok gibi yay hakkında da geniş bir terminolojisi olması (Clauson 1992: 692) eski Türk yaycılığının ileriliğini göstermektedir. Hun yayları Avrupada büyük rağbet görmüştür (Ögel 1991: 105). Roma süvarisinin Hun örneği üzerine teşkilatlanması, yetiştirilmesi ve silahlandırılması dolayısıyla Türk yay tipi Roma imparatorluğunun en ücra köşelerine; Güney İngilterede Wales'teki Gaerleon'a kadar ulaşmıştır. Orada bir Roma taburunun barındığı yerde V. yüzyıldan kalan bir yay imalathanesinde Hun tarzı takımlara rastlanmıştır (Ercilasun 2004: 72). Kök Türk devrinde kemikli yaylar çok gelişmişti. O kadar ki Çinliler bu mükemmel yaylarda tek boynuzlu efsanevi bir hayvan olan 'kilen' boynuzu ve oklarda kartal tüyü kullanıldığına inanırlardı (Esin 1978: 105). MK' deki siŋir 'yay siniri'; siŋirlämäk 'yaya sinir geçirmek'; bagır 'yay kavisinin orta yeri'; toz 'yaylara sarılan sırım'; bagırlamak 'yayın orta kısmını düzenlemek'; karvı ya 'ince yay'; yätän 'tahta yay'; yazmak 'yayı kirişinden sökmek' gibi terimler çoğunlukla kayın ağacı kullanılarak yay üretmenin Karahanlı döneminde de ilerleyerek sürdüğünü göstermektedir (Genç 1997: 288).

ET'de yay imaliyle uğraşan meslek erbabını adlandırmada kullanılan yaçı sözünün diğer anlamı 'yay kullanıcısı'dır. Semih "Tezcan Kutadgu Bilig Dizini Üzerine" başlıklı makalesinde, R.Rahmeti Arat'ın bıraktığı malzemeden hareketle KB dizinini hazırlayanların yaçı'yı 'yaycı' biçiminde anlamlandırmalarını yeterli bulmamış yaçı'nın KB' nin 2558. ve 4026. beyitlerinde 'iyi yay kullanan, iyi ok atan' 4458. beyitinde ise 'yay yapan usta' anlamına geldiğini belirtmiştir (Tezcan 1981: 69). yaçı'nın KB'in 4458. beyitinde değişik zanaatkârların sıralandığı bir bağlamda yer alması Tezcan' ı doğrulamaktadır. yaçı Türkçenin Karahanlı sonrası tarihî dönemlerinde **İbni-Mühennâ Lûgati**'nde yaçı "Yay ustası."; Kıp: yayçı~yakçı~yayşı "Yay işiyle uğraşan." (Toparlı vd. 2003: 316); Çağ: yayçı

"Yay yapımcısı." (Clauson 1972: 882) biçiminde karşımıza çıkar. Çağdaş Türkçede yay üreten kimse karşılığıyla geçmeyen yaçı sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "käräklig kişilär yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya ok ve yay ustasıdır" (Arat 2003: 322)

BÖLÜM 5: TİCARETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Ticaret

Eski Türk kavimlerini sadece göçebe olarak kabul etmek hatalı bir yaklaşımdır. Türkler arasında çok erken zamanda ve devamlı olarak kervanları olan tüccarlar bulunmuştur (Roux 1998: 14). Mallarını takas etmek için dolaşan Hunlar (Golden 2002: 49), Çinle hayvansal ürünlere özellikle de at ihracatına dayalı bir ticaret geliştirmişlerdir (Göl 2000: 44-66). Hun-Çin ticareti açık seçik olarak Mete döneminde görülmeye başlamıştır (Baykara 2003: 263). Hun döneminde ticaret yollarını ellerinde bulundurulan Türklerin kazançlarından biri de Çinden ve doğu ülkelerinden gelen malların geçişinden elde ettikleri vergilerdir (Erdemir 2003: 1). Başta Menandros gibi tarihçilerinden kayıtlarından ve Orta Asyada yapılan kazılarda VI. yüzyıla ait Bizans sikklerinin ele geçirilişinden Birinci Göktürk Kağanlığının Bizansla düzenli ticarî ilişkilerinin varolduğu anlaşılmaktadır (Klyashtorny-Sultanov 2003: 100). Bizans kaynakları VI. yüzyılın ikinci yarısında ipek yolunun en başta gelen tüccarları olan Türklerin zamanın İstanbul'unda "Mitata" adı verilen, aynı zamanda yüzden fazla tüccarın kalabildiği bir ticaret kolonisinin bulunduğu semte sahip olduklarını bildirmektedir (Haussig 2001: 113). Bu dönemde hayvan-ipek alışverşi temelinde gelişen Göktürk Çin ticareti de bütün yoğunluyla sürmüş, Göktürkler Çin'den sınırda kendileri için ticaret yapabilecekleri bir şehir inşa etmelerini istemişlerdir (İzgi 1978: 100). İkinci Göktürk Kağanlığının ünlü hükümdarı Bilge'nin ulusuna: "ötükän yer olurup arkış tirkiş ısar näŋ buŋug yok" (T Tekin 1995a: 36) "Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin' e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz." (T Tekin 1995a: 37) öğüdünü verişi hiç de tesadüfî değildir. Çünkü o, kendisinden önceki Türk kağanlarının tecrübelerini çok iyi bilmektedir. Önce Hunların sonra da Köktürklerin Çin'den vergi olarak alınan ipeği ve kendilerinin ürettiği demir ve demir ürünlerini Bizansa satabilmek / ulaştırabilmek için verdikleri mücadelelerden, yaptıkları savaşlardan haberdardı (Alyılmaz 2004: 184). Orta Asya Türk devletlerinin Çin'le yaptığı ticaretin en canlı olduğu zaman Uygur dönemidir (İzgi 1978: 102). Ötüken Uygurları Çin'deki Tang hanedanına verdikleri askerî destek sonucu Çin'le ticarî ilişkileri geliştirmişlerdir. Çinle

yapılan at-ipek ticaretinde bu destek zaman zaman Türk tarafının tehdit unsuru olarak kullanılmıştır (Golden 2002: 130). Ayrıca, Çin başkentlerindeki binlerce Uygur tüccarı ve onların zenginliği Çinlileri kıskandırmıştır (Gömeç 1997: 47). Ötüken'den Turfan'a göçen Uygurlar uluslararası ticarette etkin rol oynamaya devam etmişlerdir. Turfan Uygurları, Çin'de özellikle değerli taşlar alanındaki zekaları ile tanınmışlardır (Golden 2002: 137). Temim b. Bahr, Uygur şehirlerinde ticaretin çok hareketli olduğunu belirtmektedir (Sümer 1994: 31). Oğuz ülkesini anlatan İslam coğrafyacıları onlar arasında çok sayıda tüccar bulunduğunu haber vermişlerdir (Şeşen 2001: 68). MK' de ticaret alanındaki terim ve usullerin hayli ayrıntılı geçişi (Genç 1997: 299-311) Karahanlı dönemde iç ve dış ticaretin gelişerek sürdüğünü düşündürmektedir. KB'in elli sekizinci bölümünün satıcılarla münasebete ayrılması (Arat 2003: 320-321) bu düşünceyi doğrulamaktadır. Nitekim Karahanlılar'ın ticaretin emniyetle seyri için kervansaraylar kurmaya başlamaları Türklerin o dönemde ticari hayata katılmalarının en açık örneğidir. Bu sayede kervan yollarına daha başka bir güven gelmiş, ticarete artık para da girmiştir (Baykara 2003: 271).

a) Sart: Tüccar, satıcı.

sart sözcüğü Sanskritçe sartha 'tüccar' sözünden ödünçleme olup Soğdça vasıtasıyla Türkçeye girmiştir. sart'ın Türkçedeki 'tüccar' karşılığı XI. yüzyıldan sonra değişmiş sözcük göçebenin tersine şehirli anlamında kullanılmaya başlanmıştır. sart'ın şehirli anlamı zamanla daha da özelleşerek "Türk olmayan, Fars" anlamına gelecek biçimde XIX. yüzyıla belki de günümüze dek Orta Asyada devam etmiştir (Clauson 1972: 846). Sözcüğün Soğdça kanalıyla ödünçlenmesinde Soğdçanın o dönemde bütün Orta Asyanın ticaret dili olması (Roux 1998: 18) yatar. Soğdçanın ticaret dili olarak bu denli yayılması Soğdların tüccar bir millet oluşuyla (Gömeç 1999: 19) ilgilidir. sart, 'tüccar' anlamıyla Türkçe' den Moğolcaya da geçmiştir (Göl 2000: 5)

KB' de sart sözünün (Arat 1979: 383) sürekli sartlar başı 'tüccarlar başı' bağlamında görülmesi bunların topluluk halinde yani kervan biçiminde hareket ettiklerini akla getirmektedir. Orhon Yazıtlarında ticaret yapma anlamında arkış

tirkiş ı- ‘kervan göndermek’ (T Tekin 1995a: 36-37) tabirinin kullanılması bu düşünceyle örtüşmektedir. arkış ‘kervan’ eski Türk hayatında önemli yer tutmuştur. Kervanlar bir ülkenin hayatında öylesine büyük önem taşıyordu ki, kervanlardan önce müjdecileri gelir, halkı sevindirirlerdi. Bir kısım tüccarlar da araba ile gezerek ticaret yaparlardı (Baykara 1975: 93). Eski Uygurca bir yazmada geçen “taluy ögüzkä kirtäçi sartlar” (Toalster 1977: 26) ‘Okyanusa giren tüccarlar…’ ifadesi o dönemde deniz aşırı ticaretin Türkler arasında bilindiğini göstermektedir. MK geçen “sart azukı arıg bolsa yolda yer” (Dankoff-Kelly 1982: 269) ‘Satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer’ ve “iş yaragında sart asıgında” (Dankoff-Kelly 1984: 152) ‘İş gerçekleşmek için fırsatını beklediği gibi tücccarda bir şeyi satmak için kârını bekler’ gibi atasözleri sart’ tın Türk kültür hayatında ve algılama tarzındaki köklülüğünü gösterir. Eski Uygurcadaki sart satıgçı ‘tüccar, satıcı’ (Shogaito 2003: 290) ikilemesi sart ve satıgçı’ nın eş anlamlı sözcükler oluğunu ortaya koyar. O nedenle satıgçı maddesinde verilecek bilgiler sart’ ı da kapsayacaktır.

sart sözü günümüzde TürA: sart “Tüccar.” (TDK 1993: 3548); Özb: sart “Göçerlikten yerleşikliğe heçen halk. 2. Batılıların Özbeklere verdiği ad.”(Marufov 1981a: 25); Kzk: sart “Eskiden ticaretle uğraşanlara genellikle Özbeklere verilen ad” -Zira Kazakistan’da ticaret büyük oranda Özbeklerin elindedir- (Koç vd. 2003: 470) biçimlerinde yaşar. Sözcük “şehirli” karşılığıyla Rusça’ya da geçmiştir (Fasmer 1987a: 564) sart’ın ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “kim taluy ögüzklä kirtäçi sartlar ulatı ırak balık uluşka bardaçı küdänlär ymä bar käl kılturda tınuluk yol ol” (Toalster 1977: 26) ‘Ki, okyanusa giren tüccarlar ve ülkelere varan misafirler gidip geldiğinde dinlenecekleri yoldur.’
- “anta ärig ornag tutdukta kin bir sart ävintäki tirinin kuvrakın uduzıp otrugka kirip ärdini ävidgäli kätli” (Toalster 1977: 68) ‘Orada yerleştikten sonra bir tüccar, evindeki cemaatini yönlendirip, adaya ulaşıp mücevher toplamaya geldi.’
- “bar alku sart satıgçılar artukrak bay barımlıg ädlig tavarlıg” (Shogaito 2003: 290) ‘Fazlasıyla zengin, mal mülk sahibi pek çok satıcılar var.’

Karahanlı

- “iş yarağında sart asıgında” (Dankoff-Kelly 1984:152) ‘İş tavında, tüccar kazancında.’

-“sartnıŋ azukı arıg bolsa yol üzä yär” (Dankoff-Kelly 1982:269) ‘Satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer.’

- “nägü ter eşitgil bu sartlar başı / ajun tägzinip näŋkä tägmiş kişi” (Arat 1999: 287) “Dünyayı dolaşan ve böylece servet sahibi olan tüccar başı ne der, dinle (Arat 2003: 203)

b) Satıgçı: Satıcı, tüccar.

satıgçı sözünün türediği satıg ‘ticaret, satış’ tabanı, sa- ‘saymak, hesaplamak, hesaba katmak, göz önünde tutmak’ köküne kadar indirilebilmektedir. sa- fiiline getirilen –(X)t- ettirgenlik ekiyle türetilen sat- ‘satmak’, malı alıcının hesabına geçirmek demektir. sat- fiiline -(X)g isim yapım eki eklenmesiyle oluşturulan ve satıgçı’ya taban teşkil eden satıg ‘ticaret, satış’ sözü Türkçenin tarihî dönemelerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 798-799)

Türkler arasında ticaret diğer uluslarda olduğu gibi başlangıçta değiş tokuş esasına dayalı idi. Zamanla bu değiş tokuş işinde kâr etme amacı güden ustalaşmış kimseler ortaya çıkmıştır. Yöre yöre dolaşan bu kimseler ticareti büyük kervanlarla, kimi zamanda daha küçük ölçüdeki arabalı dükkânlarla yaparlardı. Ticaret, hanların karagahlarında ve sınır boylarında kurulan pazarlarda yoğun olarak sürdürülürdü (Baykara 1975: 93). Eski Türkler ticarette başta Çin, Bizans. Roma paraları kullanırken VII. Yüzyıldan itibaren kendi paralarını basmaya başlamışlardır (Baykara 1975: 97). 1938’de Kazakistan’da ve Kırgızistan’da yapılan arkeolojik çalışmalar esnasında Göktürklere ait bakır sikkeler bulunmuştur (Zaif 1987: 82). Türkler arasında ticaret yayıldıkça para kullanımının yanında şehirleşme de artmıştır. Çünkü büyük ölçüde toplanmış olan kıymetli ticaret eşyasını çadırlarda saklamak imkansızdır (Gabain 1944: 692). Tüccar zümrenin varlığını etkin olarak hissettirdiği Turfan Uygurlarında yerleşik hayat tarzının da etkisiyle ticaret, hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu durumun en açık göstergesi Uygurların büyük oranda benimsediği Budizme ait

öğreti kitaplarının ticaret konusunda sık sık telkinlerde bulunmasıdır. Öyle ki öğreti kitaplarının okunması ya da vazedilmesi sonucu "satıgka yulugka barsar kazgançı ükliyür asılur" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 22) 'Alış verişe varsa kazancı artar'; "satıgçılar kuvragı käli barı üküş äd tavar bultaçı bolgaylar" (Kaya 1994: 144) 'Satıcılar topluluğu (onlara) gide gele pek çok mala mülke kavuşacaklar.' ifadelerindeki gibi kazancın artacağına dair inanışlar bu dönemde işlenmiştir. Ayrıca,

> kişi ajunınta ärkän satıgçı yulugçı uz uzagut ärdimiz az kılınçımız küçlüg bolup azuk savlar sözlädimiz takı ymä kudukı yavız äd tavarlarıg satıgka tägzün tep ögdümüz yıvdımız adınagunuŋ ädgü ädin tavarın yerdimiz mündimiz satıg yulug ugrınta ant antıktımız bir ädig tavarıg alış beriş ugrınta öŋi öŋi mäŋizin tägşürüp /// (Ş Tekin 1980: 173)

'İnsan aleminde iken ticaret erbabı idik. İhtiraslı amellerimiz güçlenip yalan sözler söyledik. Kalitesiz kötü malları satılsın diye övdük. Başkasının iyi malını kötüledik. Ticaret uğrunda yeminler ettik. Aynı malı alış veriş için farklı farlı görüntülere sokup..' ifadesinde pişman olunması gereken günahlar anlatılırken aynı zamanda ticaretin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Başka bir Uygurca yazmada geçen "azu ymä täŋin tırazugın çıgın tsunın şiŋin kavın kürin kürilikin tınlıgların artım äzüglädim ärsär... (Ölmez 1991: 18) "Ve dahi ölçüyle tartıyla, en-boy, hacim-oylum, ölçek- miktar (gibi birimler) ile canlıları dolandırdım, kandırdım ise..." (Ölmez 1991: 29) ifadesiyle ticaretteki hilelerden ileri gelen günahlar belirtilerek bu anlayış sürdürülmüştür. Turfan Uygurlarından kalan ticarî vesikalar da (Yamada 1993) dönemin ticaret hayatının canlılığını ortaya koyan önemli delillerdir. Karahanlı dönemi Türk tüccarlarının uzmanlığı MK' deki ticaretle ilgili kayıtların (Genç 1997: 299-311) yanında KB' deki tüccarlara dair bilgilerden anlaşılmaktadır. KB'in satıcılarla münasebetin anlatıldığı elli sekizinci bölümünde insanların ihtiyaçlarını gidermek için dünyayı gezip dolaşan satıcılara hükümdarın iyi davranması, dünyada iyi ün yapmak isteyen yöneticilerin kâr ve zarar husunda oldukça titiz olan bu kimseleri hoş tutması tembihlenir (Arat 2003: 320-321).

ET'de ticaretle uğraşanları adlandırmak için kullanılan satıgçı sözü Karahanlı dönemi sonrasında Har: satıgçı "Satıcı, tüccar." (Ata 1997b: 540); Kıp: satuhçı~satıçı "Satıcı, tacir." (Toparlı vd. 2003: 228); Çağ: satıgçı "Müzayideci,

perakendeci." (Clauson 1972: 801); Osm: satıcı "Bayi, gezdirci, tablakâr." (Ahmet Vefik Paşa 2002: 334) olarak görülmüştür. satıgçı meslek adı olarak günümüzde "Alıcıya bir şey satan kimse." (TDK 2005: 1708) karşılığıyla Tür: satıcı; Az: satıcı; Bşk: hatıvsı; Kzk: satuvşı; Krg: satūçu; Özb: sàtuvçi, Tat: satuçı, Tkm: satığçı, YUyg: satkuçi (Kültür Bakanlığı 1991: 748-749) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "ymä ikinti kata satıgçı är yüz altun ayap tamgalap kolı älginä ol kızıg ıdtı / Yine, ikinci defa satıcı adam yüz altın takdim ederek damgalıyarak kolu ve elinden o kızı gönderdi." (Orkun 1994c: 180)

Uygur

- "beş yüz satıgçılar on koltı altun yartmakka satgın alıp täŋri täŋrisi burkanka buşı berdilär" (Ölmez-Röhrborn 2001: 85) 'Beş yüz tüccar bir milyon altın akçeye satın alıp yüceler yücesi Buda'ya sadaka olarak sundular.'
- "ötrü bo yarlıg eşidip beş yüz satıgçı äränlär terilip içgärü ötüg berdilär" (Hamilton 1998: 38) 'Bunun üzerine bu açıklamayı duyan beş yüz tüccar toplanıp içeriye (saraya) ricada bulundular.'
- "tavgaç kanka bitig kılıp bir koçulug oglanıg satıgçılar birlä katıp tavgaçka ıdtı" (Tuguseva 1991:25) '...Çin hükümdarına mektup yazıp bir Koçulu çocuğu satıcıların yanında Çin' e gönderdi'

Karahanlı

- "satıgçı berür näŋ aŋar mün sanı / alıglı alır eldä ävrär anı" (Arat 1999: 309) 'Satıcı mal verir ve bu ona sermaye olur; alıcıda bunu alır ve bunu memleketten memlekete dolaştırır.' (Arat 2003: 220)
- "satıgçı käräk bilsä türlüg satıg / satıg bilmäsä är kılumaz asıg" (Arat 1999: 292) "O tüccar olmalı ve her türlü ticaretten anlamalıdır; insan ticaretten anlamazsa kâr edemez." (Arat 2003: 207)
- "satıgçı yok ärsä ajun käzgüçi / kaçan kädgäy ärdiŋ kara kiş içi" (Arat 1999: 445) "Dünyayı dolaşan bu satıcılar olmasa idi, kara samur kürkü ne zaman giyerdin?" (Arat 2003: 320)

c) Säküçi: Hırdavatçı, çerçi.

säküçi'nin türediği säkü 'dükkan, seki' sözünün kökenine dair değişik görüşler vardır. Clauson (Clauson 1972: 819), Tietze (Eren 1999: 359) gibi dilciler sözcüğün Farsça sakū 'yükseltilmiş tezgah, kürsü' sözünden ödünçlendiğini öne sürmüşlerdir. Tietze daha sonra bu görüşünden vaz geçerek Farsça sakū ve Kürtçe sako' nun Türkçe' den alındığını dile getirmiştir (Eren 1999: 359). Räsänen (Räsänen 1969: 408) ve Ramstedt'in säkü'yü Korece sjäk 'hasır, koltuk' ile birleştirmelerini doğru bulmayan Hasan Eren, Macarca szék 'sandalye, koltuk' biçiminin eski bir Türk dilinden alındığını ifade etmiştir (Eren 1999: 539). Kanaatimce säkü ile säk- fiilinin yükselti ve yükselmek eksenindeki yakınlıkları göz ardı edilmemelidir. İlk kez MK' de säkü 'dükkan, seki' (Dankoff-Kelly 1984: 269) olarak karşımıza çıkan, sözcük Türkçenin sonraki dönemlerinden Kıp: säkü "1.Peyke, kanepe. 2. Kapı önlerinde oturulmak için ayrılan yer." (Toparlı vd. 2003: 231); Osm: säkü~säki "Peyke, seki." (TDK 1996: 3372-3373) biçimlerinde görülür. ET säkü sözü 'kerevet, seki' karşılığıyla çağdaş Türk lehçe ve şivelerinin pek çoğunda yaşamaktadır (Eren 1999: 359). Sözcük Türkçe'den Farsça, Fince ve Macarcaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 262-263).

Eski Türklerde sart ve satıgçı olarak adlandırılan tacirlerin kervanlarla seyahat ederek ticaret yaptıklarına değinmiştik. säküçi 'hırdavatçı, çerçi' olarak adlandırılan kimseler ise, çoğunlukla şehirlerdeki sabit dükkânlarında ya da tezgahlarında gündelik ihtiyaçları karşılamaya yönelik ticaret yapmış olmalıdırlar. Yani sart ya da satıgçı denilen ticaret erbabı malları, müşterinin ayağına götürürken, müşteriler ET'de säkü denilen dükkanlara uğrayarak säküçilärin sattığı malları talep etmişlerdir. Bununla birlikte Eski Türklerde pazar veya kervanların yanında, daha küçük ölçüde satış yapan arabalı satıcıların yani çerçilerin varlığından da bahsetmek mümkündür. Senenin belli mevsimlerinde ve belli yollar üzerinde hareket edebilen kervanların yanında bu nevinden daha küçük kervancılar daha önemli işler görmüşlerdir. Böyleleri dağların ve yaylaların eteklerindeki Türkler arasına bile gidebilmişlerdir (Baykara 2003: 268). Türkçede tek örnek durumunda olan säküçi 'hırdavatçı, çerçi' sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- “/// säküçi osuglug ///” (Ş Tekin 1980: 256) ‘...Hırdavatçı misali...’

BÖLÜM 6: MALİYEYLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Maliye

Orta Asya' da kurulan Türk devletlerinin ekonomisi, mağlup ya da tâbi ülkelerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan alınan vergilere dayanmaktadır. Hunlardan beri devlet tarafından halktan vergi toplamak için şahıslar görevlendirilmiş olması, bilhassa devletin kendi halkından vergi toplamakta ne kadar ciddiyete sahip olduğunu gösteren bir delil olmaktadır (İzgi 1988: 580). Bu ciddiyetin dışa dönük görüntüsü ise vergi toplamakla memur kimseleri kovmak cüretini taşıyan topluluklara daha Hunlardan itibaren savaş açılabilmesidir (Kafesoğlu 2003: 328). Hunların başka bir özelliği ise güz aylarında vergilendirme amacıyla nüfus sayımı yapmalarıdır (Golden 2002: 53). Çin yıllıkları Birinci Göktürk Kağanlığından bahsederken onların vergilerinin asker ve at olduğu bilgisine yer vermektedir (Taşağıl 1995: 97). Bu dönemde vergi işleriyle sorumlu tudun ünvanı verilen yöneticiler görev yapmıştır (Golden 2002: 110). Çin yıllıklarının Türklerin vergi hesabı yapmak için tahta bir üçgen üzerine çentik çektiklerini ve güven vermek için mızrak temreniyle balmumundan bir damga bastıklarını bildirmesi Göktürklerde vergi tahsilinin belli usuller dairesinde yapıldığını, vergi tutarlarının hesaplanıp kaydedildiğini ortaya koymaktadır (Divitçioğlu 2000: 264-265). Ötüken bölgesinde Göktürklerden devraldıkları devlet geleneğini sürdüren Uygurlar, Turfan bölgesinde kurdukları devletlerinde yerleşik hayat tarzının da etkisiyle daha gelişmiş bir vergi sistemi uygulamışlardır. Turfan Uygurlarında kalan vesikalar toprak, hayvan ve mesken olmak üzere üç ana kalemden vergi toplandığını göstermektedir. Bu dönemde topraktan alınan vergilere kalan, alban, salıg, yasag; hayvandan alınan vergiye kobçır; meskenden alınan vergiye tütün, efendilerinin kölelerinden aldıkları vergiye bert adı verilmiştir. (İzgi 1988: 582-585). Uygurca vesikalardan hareket eden Caferoğlu (Caferoğlu 1934: 35-43) ve Gabain'e (Gabain 1973: 60) göre Turfan Uygurlarında uygulanan daha farklı vergiler de vardır. Uygurlarda vergilerin zaman zaman hayli ağarlaştığını Budist öğretiyi aşılama amacı güden Uygurca yazmalardan çıkarmaktayız. Yazmalarda Budist öğretiye kulak asmayan kimselerle ilgili: "erti berti agır bolur" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 16) 'Vergileri ağır olur'; bu

öğretiyi benimseyeceklerle ilgili: "ertsiz bertsiz" (Ş Tekin 1980: 32) '…Vergisiz…' ifadeleri kullanılarak, vergi yükünden kurtulmanın ilahî mükafat, bu yükün ağırlaşmasının ise ilahî ceza olacağı vurgulanmıştır. Vergiler ve ganimetler vasıtasıyla oluşturulan devlet maliyesinin idaresi de Eski Türklerde son derece önemlidir. Bunun en açık göstergesi ise KB'in otuz beşinci bölümünün hazinedarın nasıl olması gerektiğine ayrılmuş olmasıdır (Arat 2003: 203).

a) Agıçı: Hazinedar.

agıçı' nın türediği agı sözü ET'de temel olarak 'ipekli kumaş' anlamında bulunmakla birlikte anlam genişlemesine uğramış haliyle 'hazine' karşılığında da kullanılmıştır (Clauson 1972: 78). Sözcüğün anlamında 'ipekli kumaş'tan 'hazine'ye doğru bir genişlemenin gerçekleşmesinde Eski Türklerin ipekli kumaşa yüklediği değerin payı vardır. Eski Türk toplumunda ipek, beylerlerin ihtiyaç duyduğu lüks bir maldır, hem de Asyada kullanılan bir çeşit paradır (Divitçioğlu 2000: 276). Bu konuda Orhon Yazıtlarında dikkat çekici anlatımlar mevcuttur. Yazıtlarda agı daima ekonomik bir meta olarak karşımıza çıkar ve milletin bu metaı elde edebilmek için nice felaketlere sürüklendiğinden bahsedilir. Çin'in Türk milletine karşı uyguladığı kandırma siyasetinin en iyi tuzağının ipek olduğunu gösteren "süçig sabın yımşak agın arıp" (T Tekin 1995b: 56) "(Çin) tatlı sözlerle yumuşak ipekli kumaşlarla (Türkleri) kandırıp..." (T Tekin 1995b: 57) ifadesi yazıtlarda Türklerin agı'ya karşı zaaflarını gösteren pek çok örnekten yalnızca biridir. Orhon Türkçesinden başlayarak Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde hem ipekli kumaş hem de hazine anlamlarını beraber taşıyabilen agı sözü Kıpçak ve Osmanlı Türkçelerinde yalnızca ipekli kumaş karşılığıyla görülmüştür (Clauson 1972: 78). TürA: "Başörtüsü, namaz bezi, tülbent; kaput bezi." karşılığındaki ağ sözü (TDK 1993: 77) ET'de ipekli kumaş karşılığındaki agı sözünün mirasçısı olmadır. Clauson'a göre TürA: ağı kurdu "tırtıl, ipek böceği" deyişi de ET'deki agı ile bağlantılıdır (Clauson 1972: 78).

Eski Türk devletlerinde hükümdarın milletin ihtiyaçlarını karşılayacak iktisadî yapıyı kurması son derce önemlidir. Ülkenin güvenliğini sağlamak, açları doyurup çıplakları giydirmek devlet hazinesinin zenginliğiyle doğrudan ilişkilidir. Eski

Uygurca bir yazmada geçen "elig törüg agı barım tutar" (Hamilton 1998: 31) 'Devleti ve kurumlarını zenginlik ve servet ayakta tutar' ifadesi bu bağlamda daha bir anlam kazanmaktadır. KB' de vezir Ögdülmiş'in görevini başarıyla yürüttüğü anlatılırken "agı kaznakı berdi ädgü tutup" (Arat 1999: 189) "Hazineyi ve malı iyi idare etti" (Arat 2003: 132) denilmesi de -tıpkı günümüzdeki gibi- devletin ayakta durmasıyla hazinenin iyi yönetilmesi arasındaki ilişkiye işaret eder.

Eski Türk devletlerinde, devletin temel taşlarından biri olan hazineyi yönetecek kimselerde bazı vasıflar aranmıştır. Bu vasıflara ilişkin en değerli bilgileri KB' de bulmaktayız. KB'in Ögdülmiş'in hükümdara agıçı'nın 'hazinedarın' nasıl bir insan olması lazım geldiğini anlattığı otuz beşinci bölümdeki bilgilere göre, hazinedar çok doğru, itimat edilir, iyi ve dürüst bir insan olmalıdır. Küçüklükten itibaren bol mal mülk görmüş tok gözlü olmalıdır. Uyanık, ihtiyatlı ve haya sahibi olmalıdır. İçki içmemeli içki içip hazineden cömertliğe kalkışmamalıdır. Eli sıkı, sadık, hesap kitaptan anlar, muhasebe tekniklerini öğrenmiş olmalıdır. Usul erkan bilen, ticaretin nasıl döndüğünden haberdar, sözüne itibar edilir, işlerini zamanında görüp ödemeleri geciktirmeyen bir kimse olmalıdır (Arat 2003: 203-209). Anlaşılacağı üzere bu bilgiler zamanı aşan ölçüler olup günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir.

ET'de hazinadarlık mesleğini anlandırmada kullanılan agıçı sözüne Türkçenin Karahanlı sonrası dönemlerinde rastlanmaz. 'hazinedar' anlamıyla Farsçaya da geçtiğini bildiğimiz agıçı sözünün (Doerfer 1965: 72) ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ikiläyü takı mäniŋ elimdä uluşumta olurma tep agıçılarka ayıp üküş altun bertürüp elintä taştın sürtürdi" (Toalster 1977: 66) '(Hükümdar) tekrar 'Benim ülkemde oturma!' deyip hazinedarlara emredip pek çok altın verdirip (onu) ülkeden dışarı sürdürdü.'
- "bo murutlug aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋä tintsuiların tsaŋçı agıçılar almazun" (Zieme 1981: 245) 'Bu Muruttaki tapınağın üzüm bağına, kap

biçimindeki (?) vergilik (?), pamuk ekilen yerlerine ait vergileri hazinedarlar almasın'

- "agıçı ulugı kanka inçä ötünti" (Hamilton 1998: 30) 'Hazinedarların büyüğü hükümdara şöyle arz etti.'

Karahanlı

- "agıçı: İpek kumaşları muhafaza eden kimse." (Dankoff-Kelly 1982:157)
- "agıçı nägü täg käräk ay maŋa / aŋar bütsä bäglär yetürsä näŋä" (Arat 1999: 286) "Bana söyle, hazinedar nasıl olmalı ki ona beyler itimat etsin ve hazineyi eline teslim edebilsin." (Arat 2003: 202)
- "agıçı odug bolsa iş artamaz / sakışlıg tutar näŋ özin örtämäz" (Arat 2003: 289) "Hazinedar uyanık olursa, işler bozulmaz malı hesaplı tutar ve kendisini de yakmaz." (Arat 2003: 204)

b) Amga /Imga: Mal müdürü, veznedar.

ımga sözüne en açık tanımlamayı Kaşgarlı Mahmud getirmiştir. MK' nin ımga maddesinde sözcüğe "Mal müdürü, veznedar." anlamı verilmiştir (Dankoff-Kelly 1982: 151). ımga, görüldüğü ilk metin olan Kemçik-Cirgak Yazıtında Hüseyin Namık Orkun tarafından amga biçiminde okunmuştur (Orkun 1994a: 80). Sözcüğün Orhon Türkçesinde amga, Karahanlı Türkçesinde ımga olarak görülmesi iki yolla açıklanabilir. İlk yol sözcüğün ilk hecesindeki 'a' ünlüsünün Karahanlı döneminde 'ı' ya dönüşmesidir. İkinci yol ise sözcüğün Orhun Türkçesinde de ımga biçiminde yazılmışkan okuyucuların tercihi sonucu amga biçiminde transkribe edilmesidir. Kanaatimce ikinci yol daha akla yatkındır. Zira ET'de a>ı ünlü değişmesi seyrek görülmektedir (Gabain 2000: 37). ımga' nın ilk harfinin Göktürk harfli metinde yazılmamış olması (Orkun 1994a: 80), Orhon imlasında söz başı 'ı' ve 'i' ünlülerinin kurallı olarak gösterildiği ilkesini (Tekin 2000: 26) göz önünde tutarsak Orkun'un amga okuyuşu kuvvet kazanır. Fakat bu ilkenin istisnaları yok değildir (T Tekin 1994: X). Ayrıca, Çince kayıtlarda sözcüğün ilk ünlüsünün dar olması da (Clauson 1972: 158) yazıtlarda ımga biçiminde okunabileceği ihtimalini desteklemektedir.

ımga sözüyle ilgili başka bir sorun ise Reşit Rahmeti Arat'ın KB' de (Arat 1979: 182); Besim Atalay'ın MK' de ılımga 'kâtip' olarak okudukları sözcükle bağlantılı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Clauson (Clauson 1972: 158) ve Dankoff-Kelly (Dankoff-Kelly: 34) sözcüğün ılımga değil ilımga (il+ımga) olduğunu öne sürmüşlerdir. Sözcükle doğrudan sultana bağlı (Dankoff-Kelly 1982: 163) görevlinin kastedilmesi, ımga'nın başındaki il "ülke, devlet" sözünün şumülüyle örtüşmektedir. KB' deki "bitig bilsä sakış agıçı bolur" (Arat 1999: 408) "Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur" (Arat 2003: 293) ifadesi Eski Türklerde maliyeyle ilgilenenlerin yazı becerisine de sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu gereklilik ımga 'veznedar' sözünün anlamının ilımga 'sultan katibi' sözü içinde değişmesine öncülük etmiş olabilir.

Devletin muhtelif bölgelerinde agıçı 'hazinedar' adına vergi tahsil işini yürüten memurları (Donuk 1988: 73) adlandırmada kullanılan ımga sözü ET sonrasında görülmez. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "ediz äl urugın kabay urugın öt amga altım / Ediz kavminin boyunu, Kabay boyunu hazineci olarak aldım." (Orkun 1994a: 80-81)

Karahanlı

- "ımga: Malmüdürü, veznedar" (Dankoff-Kelly 1982: 151)

c) Kalançı: Vergi toplayıcısı, Kalan vergisini toplayan kimse.

Räsänen, kalançı' nın geldiği kalan 'vergi, haraç' sözcüğünü Rusaça' dan Çuvaşçaya geçtiğini öne sürdüğü kulanaj sözüne dayandırmıştır (Räsänen 1969: 225). Kanaitimce bu görüş yerinde değildir. Böyle bir ödünçleme öncelikle zaman açısından mümkün görülmemektedir. Zira kalan sözüne Türkçenin en eski yazılı ürünleri arasında sayılan Maniheist Uygur metinlerinde rastlanır (Le Coq 1938: 9). Sözcük burada 'temel, dip, zemin; toprak, arazi, tarla' anlamlarındadır. (Özertural 1996: 173). kalan' ın topraktan alınan bir vergi türü olduğu (Caferoğlu 1934: 39) düşünülürse Maniheist muhitteki görüntüsüyle arasındaki bağ daha iyi anlaşılır. Dolayısıyla, en eski yazılı ürününün XII. yüzyılda verildiğini bildiğimiz

Rusçanın (Aksan 1998: 129) Orhon Yazıtlarından hemen sonraki dönemde (Erdal 1979: 160) kaleme alınan Maniheist Uygur metinlerinde geçen bir sözcüğe kaynaklık etmesi zordur. Şu halde sözcüğün kökünü başka bir yerde aramak gerekir. Bana göre kalan ET kala- 'yığmak' fiiline dayanmaktadır. ET' deki ka- "koymak, yığmak, toplamak" (Dankoff-Kelly 1984: 279) fiiline getirilen –l- fiilden fiil yapım ekiyle türetilen kal- "bırakılmak, kalmak" eylemine –a- fiilden fiil yapım eki getirilmiş ve kala- 'koymak, bırakmak, iteklemek, atmak' (Ata 1997b: 289) eylemi oluşturulmuştur. kala- 'koymak, bırakmak, iteklemek, atmak' fiiline bağlanacak nesne tecrit edilmiş bir hal alır. kala-' a, -n fiilden isim yapım eki getirilerek türetilen ve 'toprak, arazi, tarla' anlamına gelen kalan sözünün özel mülkiyet bildirmesi bahsedilen tecrid edilmişlik haliyle ilgilidir. Başlangıçta özel arazi için kullanılan kalan sözü zamanla özel araziden alınan vergiye de ad olmuştur. Türkçe'den Moğolcaya giren kalan, buradan Persçe, Ermenice ve Arapçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 490).

kalan, Atın Ordu devletinde de vergi terimi olarak kullanılmıştır. Ancak bu dönemde arazi vergisi yerine Altın Ordu Hanlığının içinde fethedilen ülke ahalisinden alınan ve hükümdar, şehzade, elçi gibilerin vergisi manasında kullanılmıştır. İlhanlılar devrinde de görülen bu vergiyi tarihçi Mustafa Kafalı öşür vergisine benzetmiştir (Özyetgin 1996: 181). ET'de kalan vergisini toplamakla memur meslek erbabını adlandırmada kullanılan kalançı sözü Uygur dönemi sonrasında 1453 tarihli Krım sahasına air bir yarlıkta karşımıza çıkar (Özyetgin 1996: 113). Daha sonra rastlanılmayan kalançı sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "bizni birlä kalançı turını borlukçı berip biznің burun bergüçi kara toyın atlıg kalançımızını yanturup altımız" (Yamada 1993: 165 / '…Bizle olan vergi memuru Turı' yı bahçıvan verip önceden verdiğimiz Kara Toyın adlı vergi memurumuzu geri aldık.'
- "kalançımız täg /// barıp yorır" (Yamada 1993: 20) 'Vergi memurumuz gibi… gider.'

ç) Sakışçı: Muhasebeci.

sakışçı sözünün oluşumu için öncelikle sa- 'saymak, hesap etmek, dikkate almak' fiiline -(X)k- fiil yapım ek eklenmiş ve sak- 'hesap etmek' fiili türetilmiştir (Clauson 1972: 804). Daha sonra bu fiile –(X)ş isim yapım eki getirlerek sakış 'sayı, hesap' ismi elde edilmiştir. Elde edilen sakış ismine meslek adı yapan +çI eki eklenmiş ve sakışçı sözü meydana gelmiştir (Erdal 1991: 115). sakışçı' ya taban teşkil eden sakış sözü zaman zaman sagış biçiminde, 'sayı, hesap' anlamında Uygurcadan başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamında görülür (Clauson 1972: 816-817). sakış günümüz Türk diyalektlerinde TürA: sakış "Fikir, düşünce." (TDK 1993: 3519); Tel: sagış "Akıl, düşünce, bellek; keder, kaygı; özlem." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 94); Alt: sagış "Düşünce" (Baskakov 1999: 148); Kar: sagış "Düşünce; tasa, kaygı" (Tavkul 2000: 325) biçimlerinde yaşamaktadır.

Uygurlarda sakış 'hesap, sayı' ancak seçkin kimselerin bildiği bir erdem olarak karşımıza çıkar. Eski Uygurca yazmalarda, vezir oğlu anlatılırken "san sakış ädrämiŋä barçaka ötmiş" (Kaya 1994: 311) 'Hesap kitap erdemine bütünüyle nüfuz etmiş' sıfatının kullanılması; yetenkli bir beyden bahsedilirken: "bilmiş biligi uzunı üzä alku san sakış ädrämig tüpgärmiş titir" (Röhrborn 1996: 96) 'Öğrendiği bilginin hacmi sayesinde bütün hesap kitap erdemini özümsemiştir' ifadesine yer verilmesi; ermişlerin öğrendiklerinden söz açılırken "san sakış urmak" (Geng-Klimkeit-Laut 1988: 339) 'Hesap kitap yapmak…' işleminin gündeme getirilmesi bu durumu doğrulamaktadır. KB' de devlet yönetimine değinilirken, hesap bilmeyen yöneticinin işleri yürütemeyeceğinden, zaman hesabının öneminden ve hesap bilenlerin zekiliğinden söz açılır (Arat 2003: 166).

sakışçı, ET'de görüldüğü tek metin olan KB' de vezirin özelliklerinden birini belirtmektedir. Bu durum sakış' a 'hesap, sayı' getirilen +çI ekinin sözcüğe meslek adı yapma göreviyle değil de bir işi alışkanlık haline getirme göreviyle eklendiğini akla getirebilir. Ancak sakışçı' nın İbni- Mühennâ Lûgati' nde "Muhasebeci." Anlamında görülmesi (Battal 1997: 58) sözcüğün Karahanlı döneminde de meslek adı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca günümüzde Şor: sançı "Muhasebeci, muhasip, sayman." (Tannagaşeva-Akalın

1995: 89) biçiminde görülen sözcük de sakışçı ile aynı mantıkla türetilmiştir. ET' de san ve sakış sözcüklerinin "hesap, sayı" anlamındaki san sakış ikilemesinde benzer anlamda kullanıldığı (Şen 2002: 239) göz önünde tutulursa sançı ile sakışçı arasındaki türetme mantığı ortaklığı daha rahat anlaşılır. İbni- Mühennâ Lûgati sonrasında görülmeyen sakışçı sözünün (Clauson 1972: 817) ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "sakışçı käräk bolsa bilgä tetig / bilig birlä bilsä bu türlüg bitig" (Arat 1999: 237) "Vezir hesap bilir, âlim ve zeki olmalıdır; bilgili olmalı ve çeşitli yazıları bilmelidir." (Arat 2003: 166)

d) Tsaŋçı: Hazinedar.

ET'de agıçı ile eş anlamlı olarak ikileme çatısı altında kullanılan tsaŋçı sözü, Çince ts'aŋ 'ambar, hazine' sözcüğünden ödünçleme olup günümüz Türk diyalektlerinden güney doğu Tarançi şivesinde saŋ 'hükümet ambarı' biçiminde yaşamaktadır (Clauson 1972: 555). tsaŋ Eski Uygurca metinlerde zaman zaman saŋ olarak da karşımıza çıkar (Clauson 1972: 831). Eski Uygurcada agıçı tsaŋçı 'hazinedar' ikilemesisiyle agılık saŋ 'ambar, hazine' (Kaya 1994: 282) ikilemesi arasında paralellik kurulabilir. saŋ, hazine karşılığıyla Moğolcada da görülmüştür (Räsänen 1969: 401).

Türkçede tek örnek durumunda olan tsaŋçı "hazinedar" sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "bo murutlug aryadannıŋ borlukıŋa kap bert böz yerläriŋä tintsuiların tsaŋçı agıçılar almazun" (Zieme 1981: 245) 'Bu Murut'taki tapınağın üzüm bağına, kap biçimindeki (?) vergilik (?), pamuk ekilen yerlerine ait vergileri hazinedarlar almasın.'

BÖLÜM 7: ULAŞIM ve TAŞIMACILIKLA İGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Ulaşım ve Taşımacılık

Eski Türk ülkelerinde ulaşım, hem doğrudan insanın, hemde ticarî eşyanın taşınması demektir. Her ikisinde de esas olarak değişik yük hayvanları kullanılmıştır (Baykara 2001: 148). Eski Türklerde ulaşım ve taşıma işi çoğunlukla karadan kısmense deniz yoluyla yapılmıştır. Kara yoluyla yapılan ulaşım hayvanlar vasıtasıyla olabildiği gibi hayvanların çektiği arabalarla da gerçekleştirilebilmiştir. Ulaşım ve taşımacılık hizmetlerinde Eski Türklerde gelişmiş başka bir sektör ise kılavuzluktur. Bu dönemde Türkler arasında yön bilgisinin oldukça gelişmiş olduğunu ET'de cihet mefhumu ile ilgili tâbir ve terimlerin son derece ayrıntılı oluşundan anlamaktayız (Arat 1987: 180-203). Eski Türklerde yönleme konusunda esas olan nirengi, güneş ve güneşin doğduğu yandır (Ögel 2000: 427). Orduların, ticaret kervanlarının, elçilik heyetlerinin seyahatlerinde yön bilgisinde uzmanlaşmış kimselere ihtiyaç duyulması doğaldır. İpek Yolu gibi eski dünyanın en önemli ulaşım kanalı olan bir güzergahta ilk çağlardan beri Türkler söz sahibi olmuşlardır. Ötüken bölgesi özellikle de kağanlık merkezinin bulunduğu Ordu Balık şehri Türklerin güçlü oldukları dönemlerde Çin' den Soğdiyan'dan, İran'dan, Bizans'tan sık sık elçilerin ve kervanların gidip geldiği İpek Yolu'nun en işlek merkezlerinden biri haline gelmiş; Çin ile Bizans arasında adeta köprü görevi görmüştür (Alyılmaz 2004: 185). Böyle bir bölgede iskan olan Türkler arasında ulaşım ve taşımacılık işlerinden nemalanan kimselerin bulunmaması düşünülemez. Ötüken sonrasında Turfan'a göçen Türk boyları burada yoğun olarak şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Şehirli Türkler, yolculuklarda kendilerine yardımcı olacak insanlar istihdam etmişlerdir. Karahanlı döneminde de ulaşım ve taşıma işlerininin gelişmiş bir vaziyette sürdürüldüğünü MK' deki kayıtlardan çıkarmaktayız (Genç 1997: 277-278; Dankoff-Kelly 1985: 269,270)

II. Kılavuzlukla İlgili Meslekler

Eski Türklerde sefere çıkan ordunun yolunu şaşırmaması; ziyarete gelen elçilerin dönüşlerinde ya da daha sonraki duraklarına varışta kaybolmamaları, hakanı

temsil eden sefirlerin hedeflerine ulaşabilmeleri; ticaret kervanlarının istikametlerini bulabilmeleri için gidilecek bölgeyi bilen, güzergahlardan haberdar, coğrafî bilgilerle mücehhez, izleri yorumlayabilen kimselere ihtiyaç duyulmuştur. Tarihî vesikalar eski Türk toplumunda yöneticilerin hizmetinde ya da ücret karşılığında, kılavuzluk hizmeti görenlerden bahsetmektedir (Ligeti: 1997a: 80, Sümer 1994: 15, Genç 1997: 115). Eski Türk toplumunda kılavuzluk mesleğinin yaygınlığının göstergelerin biri de bu mesleği icra edenler için yedi farklı adın kullanılmasıdır. Eski Türklerde kılavuzluk hizmeti görenler şu başlıklar altında incelenebilir:

a) Çufga: Kılavuz.

çufga 'kılavuz' yalnızca Kaşgarlı Mahmud tarafından kaydedilen bir sözcüktür. Sözcüğün çuf- fiilinden –ga isim yapım ekiyle türeyen eski bir türev olduğu anlaşılmakla birlikte elimizde çuf- fiiliyle ilgili başka veri yoktur (Clauson 1972: 395). MK'de, Hakanlı Türkleri arasında "Süratli giden postanın hızının kesilmemesi için yolda değiştirdiği at. " anlamında olan çufga sözünün (Dankoff-Kelly 1982: 321) Oğuz ve Kıpçak Türkleri arasında kılavuz karşılığında kullanıldığı belirtilmiştir (Dankoff-Kelly 1982: 322). çufga'nın MK'de başkasına uymanın bir işte kendisinin dahi uyması emrolunan kişi için söylen "kalın kulan çufgasız bolmas" (Dankoff-Kelly 1982: 322) 'Kalablık yaban atları kılavuzsuz olmaz' atasözünde geçmesi dikkat çekicidir. Zira bir sözün kalıplaşmış ifadeler olan atasözlerinde yer albilmesi uzun yılların geçmesi lazım gelir. Şu halde çufga 'kılavuz' sözünün Türkçedeki yerini hayli eskilere götürmek mümkündür. MK' dışında görülmeyen çufga sözünün burada yer aldığı bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "çufga: Kılavuz." (Dankoff-Kelly 1982: 322)
- "kalın kulan çufgasız bolmas" (Dankoff-Kelly 1982: 322) 'Kalabalık yaban atları kılavuzsuz olmaz.'

b) Kulavuz: Kılavuz, rehber.

kulavuz sözünün etimolojisine dair farklı yaklaşımlar vardır. Sözcüğü yabancı kökenli olarak değerlendirenlerden Clauson, kulavuz'un Persçe' den ödünçlenmiş

olabileceğini öne sürerken (Clauson 1972: 617-618) Doerfer bu konuda herhangi bir dil işaret etmemiştir (Doerfer 1974: 538). kulavuz'u Türkçe kökenli olarak ele alan Menges ve Talat Tekin sözcüğün kola- (<kol-a-) fiilinden –vuz (<-guz<gur) ekiyle türetildiğini ifade etmişlerdir (Tekin 1987: 48).

İlk defa Tuna Bulgar yazıtlarında (8-9. yy.) kolovr-os biçiminde görülen kulavuz sözcüğü (Tekin 1987: 48), MK'de 'b' sesinin 'v' den çevrilerek kulabuz biçiminde seslendirilebildiği açıklamasıyla yer almıştır (Dankoff-Kelly 1982: 361). MK' de geçen "kalın kaz kulavuzsuz bolmas" (Dankoff-Kelly 1982: 361) 'Kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz' atasözü dikkate değerdir. Bir sözün kalıplaşmış ifadeler olan atasözlerinde yer alabilmesi için uzun yılların geçmesi gerektiği dil bilimi kaidesinden hareketle kulavuz sözünün Türkçedeki varlığını daha gerilere götürebiliriz. KB' de kulavuz biçiminde geçen (Arat 1979: 290) sözcük Harezm Türkçesi metinlerinden Kısasü'l – Enbiya'da kulavuz ve kılavuz olarak yer alır (Ata 1997b: 399). kulavuz, Çağ: kulavuz~kolavuz; Kıp: kulaguz~kulavuz~kılavuz (Toparlı vd. 2003: 143); Osm: kulağuz~kulavuz (TDK 1996: 2711-2713) biçimlerinde 'kılavuz' anlamında görülür (Clauson 1972: 618). Sözcük Türkçeden Farsça ve İran diyalektlerine, Gürcüceye, Balkan dillerine, Rumcaya, Rumca kanalıyla Macarcaya, Macarca ya da Rumca aracılığıyla Polonezceye girmiştir (Doerfer 1967: 492). Çağdaş Türkçede, Tür: kılavuz kullanımı dışında rastlanılmayan kulavuz sözünün (Kültür Bakanlığı 1991: 474-475) ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "kalın kaz kulavuzsuz bolmas" (Dankoff-Kelly 1982: 361) 'Kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz.'
- "bu köktäki yulduz bir ança bäzäk / bir ança kulavuz bir ança yäzäk" (Arat 1999: 29) "Bu gökteki yıldızarın bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür." (Arat 2003: 20)
- "üküş miŋ sälamım sävüg savcıka / ol ädgü kulavuz köni yolçıka" (Arat 1999: 375) "Sevgili resule, o doğru rehber ve iyi kılavuza binlerce selam." (Arat 2003: 271)

c) **Suvçı:** Kılavuz kaptan.

suvçı' nın türediği suv sözü ET'de temel olarak 'su' anlamındadır. suv, ET'de bundan başka, günümüzdeki gibi, 'yeryüzünün karayla kaplı olmayan kısmı, deniz, ırmak vb.' karşılığında kullanılabilmiştir. sub>suw>suv>su ses değişimiyle Türkiye Türkçesine ulaşan sözcük, Türkçenin tarihî ve çağdaş yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 783). suv, sū biçimiyle Farsça' ya; su biçimiyle Rusça'ya girmiştir (Doerfer 1967: 282).

Aşağıda ayrıntılarıyla değinileceği üzere eski Türk toplumunda –coğrafî etkenlerden dolayı çok fazla gelişmemiş olsa da- su taşımacığından bahsetmek mümkündür. Deniz yolculuklarında gemilerin rotasını belirlemeye yardımcı olan kimselere ihtiyaç duyulmuştur. Bu kimseleri adlandırmada ET suv sözünün 'yeryüzünün karayla kaplı olmayan kısmı, deniz, ırmak vb.' anlamından yola çıkılarak suvçı sözcüğü türetilmiştir. Tür'nde 'kılavuz kaptan' olarak karşılayabileceğimiz suvçı' yı Eski Uygurcada 'suyu idare eden kimse' anlamında görülen diğer suvçı ile (Clauson 1972: 785) karıştırmamak gerekir. ET sonrasında 'kılavuz kaptan' karşılığıyla görülmeyen suvçı sözünün görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "yerçi suvçı kemiçi bar ärsär yme kälzün" (Hamilton 1998: 37) 'Kılavuz kaptan (olan) bir denizci varsa o da gelsin.'
- "ol ödün baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar erti kaç kata taluyka kirip beşär yüz ärin barıp äsän tükäl kälmiş ärti" (Hamilton 1998: 38) 'O sıralarda Baranas ülkesinde iyi ve cesur bir kılavuz kaptan vardı. Okyanusa defalarca gitmiş; her seferinde beş yüz adamla yola çıkmış ve sağ sağlim geri dönmüştü.'

ç) Tägürtçi: Rehber, refakatçı.

tägürtçi sözünün ET'de 'varmak, ulaştırmak' anlamında olan täg- köküne (Clauson 1972: 476) dayandığı anlaşılmaktadır. täg- fiiline, -(X)r- fiil yapım eki getirlerek elde edilen tägür-, –t fiilden isim yapım eki almış ve tägürt ismi meydana getirilmiştir. Meslek adı yapımında kullanılan +çI eki tägürt ismine

getirilerek tägürtçi oluşturulmuştur. Eski Uygur Türkçesi dışında rastlanmayan tägürtçi sözcüğünün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "antırdın utitaşari elig han uduzgak tägürtçi kişi ıdtı" (Tuguseva 1991: 42) 'Ondan sonra Utitaşari adlı hükümdar kılavuz ve rehber kişi gönderdi.'
- "kumari elig surubapadi eligtä ulatı kanlar birlä öŋin öŋin kamag yüz yügrük at ıdtılar tägürtçilär birip yantı" (Tuguseva 1991: 40) 'Kumari Han ve Surubapadi Handan başka hükümdarlar birlikte, farklı farklı yüz yürük at gönderdiler. Rehberler verip döndü.'
- "kim olar bo bitig tutup samtso açari tägmiş balıkta kölük tägürtçi bütürgükä" (Tuguseva 1991: 40) 'Ki onlar bu mektuba uyup Samtso üstadın ulaştığı şehirde binek ve rehber yetiştirmeye...'

d) Uduzgak: Kılavuz, öncü.

uduzgak'ın türediği uduz- 'yol göstermek, sevk etmek' tabanı ET'de takip etmek anlamında olan ud- fiiline dayanmaktadır. ud- fiili günümüzde Oğuz grubu Türk diyalektlerinde yaşayan 'uymak' fiilinin kaynağıdır (Clauson 1972: 74). Eski Uygurcadaki yerçilä- uduz- 'yol göstermek' ikilemesi (Röhrborn 1991: 123, 167) dikkat çekicidir. Bir sözcüğün ikileme çatısı altına girebilmesi yani ileri öge haline gelebilmesi için uzun yıllar gerektiği yönündeki dil bilimi kaidesine (Aksan 2000: 86) göre uduz- fiilinin Türkçedeki varlığının hayli gerilere götürmek gerekir. uduz- 'yol göstermek' fiiline getirilen –gAk ekiyle türetilen uduzgak 'kılavuz' sözcüğü (Erdal 1991: 393) ET' nin Uygur dönemi dışında görülmez. Sözcüğün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bargulug ortun yol yaŋılmışlarnıŋ başçı uduzgakı badıra-şiri atlıg bakşım siziŋä yükünürmän" (Arat 1991: 92-93) '...Gidilecek orta yolu şaşırmışların öncü rehberi Badıra-Şiri adlı hocam, sizin önünüzde hürmetle eğilirim.'
- "çandalınıŋ uduzgak bışruŋuluk käzigin män rabşuŋ-yorçi yıga tägindim" (Zieme-Kara 1979: 174) 'Çandali'nin rehberlik öğreten sırasını ben Rabşuŋ-Yorçi toplamaya muvaffak oldum.'

- “köni tüzüni tuymış yertünçünüŋ uduzgakı ärür” (Kara-Zieme 1977: 111) ‘Doğru, hepsinin idrakine varmış, yer yüzünün rehberidir.’

e) Yerçi: Kılavuz, rehber.

ET’de kılavuzluk mesleğini karşılamak için kullanılan sözcüklerden biri de yerçi’dir. yerçi’ nin türediği yer sözü bugün olduğu gibi ET’de de ‘yer, toprak, dünya, ülke vs.’ anlamlara gelmektedir (Clauson 1972: 954). yer, Türkçe’den Farsça’ya da geçmiştir (Doerfer 1974: 311) ET’de görülen yolçı yerçi ‘kılavuz’ ikilemesi (Zieme 1999: 69) üzerinde durmak gerekir. Dil bilimde ileri ögeler olarak adlandırılan ikilemelerin oluşabilmesi için uzun yılların geçmesi gerekir. Bu açıdan bakıldığında zikredilen ikilemenin parçalarını Türkçenin köklü sözcüklerinden sayılmalıdır. Türkçenin tarihî dönemlerinde ET sonrasında görülmeyen yerçi sözcüğü günümüzde Kuzeydoğu Teleütçede yärçi ‘gezgin’ biçiminde yaşamaktadır (Clauson 1972: 958). yerçi’ nin ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir.

Orhon

- “yerçi tilädim çölgi az äri bultum / Kılavuz istedim. Bozkırdaki Az’lardan bir adam buldum.” (T Tekin 1994: 11)
- “yerçi yer yaŋılıp boguzlantı / Kılavuz yanıldı ve boğazlandı.” (T Tekin 1994: 13)
- “yerçi yaŋılmaz bilgä unıtmaz / Kılavuz şaşmaz, bilge unutmaz.” (Orkun 1994b: 95)

Uygur

- “ol ödün ädgü ögli tegin yerçi avıçka kolın yetip yetti kün bälçä boguzça suvda yorıp kümüşlüg otrukka tagka tägdi” (Hamilton 1998: 44) ‘O zaman iyi düşünceli prens yaşlı kılavuzu kolundan tutarak, yedi gün boyunca suda bellerine ve boğazlarına kadar yürüyüp gümüş adaya ve dağa ulaştılar.’
- “bir tag täväsi münmiş suzaklıg kişig yerçi kılıp yerçilätti” (Tuguseva 1991: 48) ‘Bir dağ devesine binmiş olan kasabalı kişiyi kılavuz tayin edip yol göstertti.’
- “açmışlar aşıg azmışlar yerçig tilämiş täg” (Barutçu 1987: 97) ‘...Acıkanların aşı, yolunu kaybetmişlerin kılavuzu dilediği gibi...’

Karahanlı

- "yerçi* : Deneyimli kılavuz." (Dankoff-Kelly 1982: 162)

f) Yolçı: Kılavuz, rehber.

yolçı'nın türediği yol sözü günümüzdeki karşılığıyla, bir takım ses değişmelerine uğramış biçimde Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında kullanılmış (Clauson 1972: 917); Farsça, Moğolca, Tunguzca, Güney Sibirya dilleri, Doğu Sibirya dilleri ve Sırpçaya da girmiştir (Doerfer 1974: 226-227). yol'dan türeyen yolçı sözü ilk olarak Eski Uygurca metinlerde 'kılavuz' anlamında kullanılmıştır (Clauson 1972: 921). Semih Tezcan, KB dizininde 'yolcu' olarak anlamlandırılan yolçı' nın (Arat 1979: 552) bu karşılığının çıkarılarak 'kılavuz, yol gösterici' anlamının alınması gerektiğini dile getirmiştir (Tezcan 1981: 76). Kanaitimce bu düşünce yerindedir. Harezm sahası metinlerinde de 'rehber, kılavuz' anlamını koruyan yolçı, (Ata 1997b: 744) Türkçe'nin sonraki dönemlerinde genellikle 'yolcu, gezgin' karşılığıyla görülür (Clauson 1972: 921). Türkçe'den Farsça'ya yolçı 'kılavuz'; Moğolca'ya jolşu 'yolcu'; Sırpçaya jolĵija 'yolcu' biçimlerinde geçen sözcük (Doerfer 1974: 225) günümüzde 'kılavuz' kullanımıyla bağlantılı olarak Krg: colçu "Kılavuz." söyleyişiyle yaşamaktadır (Yudahin 1998: 220). yolçı'nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "azmışlarka yolçı yerçi boltuŋuz" (Bang-Gabain: 1923: 10) 'Yolunu kaybetmişler kılavuz, rehber oldunuz.'

- "kim ymä eşilär bolup käntü oglı içisi yolçı dıntarlar birlä yazınsar" (Ş Tekin 1980: 208) '...Ki yine kızlar olup, kendi oğlu ve kardeşi (konumundaki) rehber din adamları ile günah işlese...'

- "inçä sakınç sakıntım män öŋrä yol tiläyin kin adınaguka yolçı yerçi bolayın" (Müller 1911: 5) 'Ben şöyle düşündüm: Ben önce yol dileyeyim sonra başkasına kılavuz rehber olayım.'

---

* MK' nin Besim Atalay tarafından yapılan yayınında sözcük *yorçı* 'usta kılavuz' olarak okunmuştur (Atalay 1998-III-: 30). Bu okuyuşa Clauson itiraz etmiş ve sözcüğün *yerçi* biçiminde okunması gerektiğini dile getirmiştir (Clauson 1972: 958). Dankoff ve Kelly de bu doğrultuda hareket ederek *yerçi* okuyuşunu benimsemişlerdir. Kanaatimce *yerçi* okuyuşu doğru bir tercihtir.

Karahanlı

- "kamug ädgülükkä näŋ ol yolçısı / kamug ig togaka näŋ ol ämçisi" (Arat 1999: 401) "Her türlüiyiliğe yol gösteren şey (varlıktır); her türlü hastalığı tedavi eden şey (varlıktır)." (Arat 2003:288)
- "kılıkıŋ köni tut kılınçıŋ silig / ukuş bolsu yolçıŋ kiŋäşçiŋ bilig" (Arat 1999: 519) "Tavrın doğru ve hareketin temiz olsun; kılavuzun akıl ve danışmanın bilgi olsun" (Arat 2003: 375)
- "nägü ter äşitgil bügü elçi bäg / bu bäglik işini bilir yolçı bäg" (Arat 1999: 523) "Memleket idare eden hakîm bey ve bu idare işinde yol gösteren bey ne der, dinle." (Arat 2003: 378)

III. Taşımacılıkla İlgili Meslekler.

Eski Türk toplumunda gerek eşyayı gerekse insanı çeşitli vasıtalarla karadan ve denizden taşımayı vazife edinmiş meslek erbabı şunlardır:

a) Äşgäkçi: Eşekle taşımacılık yapan.

äşgäkçi'nin türediği äşgäk 'eşek' sözünün etimolojisine dair oldukça farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Sözcüğün Ermenice eş' ten 'eşek' alındığını öne sürenler olduğu gibi, Latince asinus ya da Sümerce anşu sözlerine dayandığını söyleyenler de çıkmıştır. Başta Ramstedt olmak üzere bir kısım araştırmacılar Türkçe eşek ile Moğolca elçigen' i birleştirmişlerdir. ET äşgäk'i Türkçe kökenli olarak değerlendiren Doerfer, sözcüğün Türkçe äş "eş" sözünden +gek küçültme ekiyle türetildiğini ifade etmiştir. Clauson' a göre äşgäk Türkçe äş- "eşmek" fiiline –gäk isim yapım eki getirilerek oluşturulmuş bir türevdir (Eren 1999: 138-140). Dankoff ve Kelly'nin äşgäk'i, 'tırs gitmek, koşmak' anlamı verdikleri äş- (Dankoff-Kelly 1985: 27) fiiline bağlayıp (Dankoff-Kelly 1985: 28) äşkin toprak 'akan topak', äşkin 'uzun sürede alınan yol', äşkinçi 'hızlı giden dağ postası' (Dankoff-Kelly 1982: 137) sözcükleriyle ilişkilendirmeleri (Dankoff-Kelly: 28) makul görülmektedir. TürA'nda yaşayan eşmek "Hareket etmek, yola çıkmak." fiili (TDK 1993: 1795) Dankoff ve Kelly'nin yaklaşımını desteklemektedir. Eski Uygurcadan başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında äşgäk~äşyäk~äşäk biçimleriyle görülen sözcük Çağdaş Türkçenin yayılma alanlarının hemen

tamamında yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 224-225). Rusça işak ve Farsça aşak~eşek Türkçeden alınmıştır (Eren 1999: 139)

Eşek yük taşımaya elverişli bir hayvan olarak günümüzde olduğu gibi geçmişte de iş görmüştür. Eski Uygurca sözleşmeler arasında eşek kiralamaya dair vesikaların bulunuşu dikkate değerdir. Bu vesikalarda eşeği kiralanan kişiye ödenecek ücret ve eşeğe bir zarar geldiğinde dengi bir eşeğin verilmesi garanti altına alınmıştır (Yamada 1993: 81-82). Eski Uygurca bir belgede geçen "äşgäk kälürgüçikä bir sıtır iki bakırka yipgin alıp bedrim" (Clauson 1971: 190) 'Eşek getirene bir sıtır iki bakıra mor bir bohça alıp verdim' ifadesi bu hayvanın günlük yaşamda yer aldığını ifade eden başka bir göstergedir. Peter Zieme, Uygurca yazmalarda özel ad biçiminde geçen äşgäkçi sözünü 'eşekle taşımacılık yapan' olarak anlamlandırmanın mümkün olduğunu belirtmiştir (Zieme 1980: 234). MK' de geçen äşgäklänmäk "Eşek sahibi olmak." (Dankoff-Kelly 1982: 254) fiili Karahanlı döneminde de şeğin taşımacılıkta önemli bir yeri olduğunu düşündürmektedir.

Türkçenin tarihî dönemleri içinde Eski Uygur Türkçesi sonrasında, Osm äşäkçi "Eşek sürücüsü, eşekle yük taşıyan." (Ahmet Vefik Paşa: 139) biçiminde görülen äşgäkçi sözü günümüzde, Tür: eşekçi "Eşeklerle yük taşıyan veya insan gezdiren kimse, merkepçi." (TDK 2005: 656); Az: eşşekçi "1. Eşeklere bakan, onlara hizmet eden. 2. Eşeğe binmiş adam. 3. Eşekle yük taşıyan ve alış veriş yapan adam." (Altaylı 1994: 395); YUyg işekçi "eşekçi, eşek çalıştıran"; (Necip 1995: 179) olarak yaşamaktadır. äşgäkçi' nin ET'de özel meslek adlarının kişi adı olarak kullanılabilmesi kuralına uygun biçimde görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// tanuk äşgäkçi ///" (Yamada 1993: 76) '...Şahit Eşgekçi (eşekçi)' dir.'
- "bo yerkä birim alım kälsä kayımtu mısır täŋ berürbiz tanuk äşgäkçi tanuk säŋä bo nişan män kayımtunıŋ" (Zieme 1980: 234) 'Bu yerin borcu harcı olsa biz Kayımtu ve Mısır öderiz. Eşgekçi (eşekçi) ve Seŋe tanıktır. Bu nişan ben Kayımtu'nundur'

- “bo yerkä näçä urug bata ikigü täŋ üläşip alırbiz alım birim kälsä ikägü täŋ bilişip täŋ birürbiz tanuk äşgäkçi tanuk säŋä bo nişan män tämürniŋ” (Zieme 1980: 236) ‘Bu yere ne kadar tohum ekilecekse ikimiz eşit biçimde paylaşıp alırız. Borç harç gelse ikimiz eşit olarak sorumluluk alıp öderiz. Eşgekçi (eşekçi) ve Seŋe tanıktır. Bu nişan ben Temür’ündür.’

b) Kaŋlıçı: Arabacı, sürücü.

kaŋlıçı’nın türediği kaŋlı ‘araba, kağnı’ sözünün kökenine ilişkin değişik görüşler mevcuttur. ‘Kaŋlı’ boyunun adıyla birleştirilebilen sözcüğün Çince’ den gelebileceğini öne süren Jokiye karşın Deny, Brockelman ve Räsänen gibi araştırmacılar kaŋlı sözünün ET’de tekerlek olarak kullanılan kaŋ’dan türediğini dile getirmişlerdir. Doerfer ise köken açısından Türkçe olmadığını iddia ettiği sözcüğün eski bir kültür dilinden alındığını ileri sürmüştür (Eren 1999: 200). Ebulgazi’nin Şecere-i Türk’te yer verdiği Oğuz Kağan destanında arabaya kaŋ demesinin yürürken gaŋ gaŋ diye ses çıkarmasıyla açıklanmasını (İnan 1998b: 258) konuyla ilgili halk etimolojisi olarak değerlendirmek gerekir. kaŋlı sözü Eski Uygurca metinlerden başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında değişik seslendirilişleriyle görülür (Clauson 1972: 638). Türkçeden Farsça, Samoyedçe, Çekçe gibi dillere de geçen kaŋlı ‘araba’ sözcüğü (Doerfer 1967: 532), Çağdaş Türkçede, Tür: kağnı; Sagayca, Kaçaca ve Koybalca’ da kaŋā ‘araba’; Hak xaŋā biçimlerinde yaşamaktadır (Eren 1999: 200). kaŋlı sözünün geçmişte genel olarak araba türünü karşılarken günümüzde yalnızca ‘kağnı’ arabasını karşılaması geçirmiş olduğu anlam daralması ile açıklanır.

Konar göçer Türk topluluklarında göçme işini çabuk ve kapsamlı olarak gerçekleştebilmek için arabalara ihtiyaç duyulmuştur (Arslan 1984: 18). Bunun yanında özellikle yüksek tabakanın kullandığı yük taşımaktan ziyade insan taşımaya yarayan arabalar da vardır. Hunlardan başlayarak Türk hükümdarlarının genellikle atların çektiği arabaları kullandıkları bilinmektedir (Ligeti 1997a: 55). Bu dönemde Çin’den Türk hükümdarına hediye olarak gönderilenler arasında süslü arabaların bulunuşu (Göl 2000: 56,58,60,61) Hun yöneticilerinin seyahatlerinde gösterşili arabaları tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Üst

tabakaya mensup bu insnalar, arabayı sürme işiyle uğraşmayıp bu işi ustaca yapan kişileri istihdam etmiş olmalıdırlar. Çin kaynaklarının Birinci Göktürk Devletinde Türklerin arabalarının kenarlarına çentik ile hesap yaptıklarını bildirmesi (Taşağıl 1995: 97) bu dönemde vatandaşların önemli bir kısmının araba sahibi olduğunu düşündürmektedir. Göktürk kağanlarının gerektiğinde bir at tarafından çekilebilecek tahtları olduğu yabancı elçilerin dikkatlerinden kaçmamıştır (Divitçioğlu 2000: 135). Ötüken'deki kaya resimlerinde dört tekerli arabaya koşulmuş at resimleri (Orkun 1994: 433) dikkat çekmektedir. Tarih kaynakları Ötüken'de kurulan Uygur devleti döneminde mağlup edilen Çinlilerden ganimet olarak arabalar alındığını belirtmektedir (Gömeç 1997: 54). Eski Uygurca metinlerde kaŋlı zenginlik göstergesi olarak yer alır (Ş Tekin 1980: 49). Bu dönem metinlerinde görülen ärdinilig kaŋlı 'mücevherli araba', kaŋlılıg sü 'arabalı ordu' (Barutçu 1987: 113,128) gibi ifadeler arabanın savaş ya da gösteriş vasıtası olarak Turfan Uygurlarındaki varlığına işaret etmektedir. Uygurca metinlerde sık sık beylere, hükümdarlara, prenslere ait kaŋlı'lara yer verilesi (Kaya 1994: 332; Zieme 1985: 13) Uygur asilzadeleri için kaŋlı'nın 'arabanın' son derece önemli olduğunu düşündürür. Bu vasıtaları kullanma işini ise asilzadlerin hizmetindeki kaŋlıçı'lar 'arabacı' yürütmüş olmalıdır. Ayrıca Kaşgarlı'nın notlarından Karahanlı döneminde de taşımacılık yapılan arabaların bulunduğu anlaşılmaktadır (Genç 1997: 279).

Eski Uygur Türkçesi sonrasında rastlanılmayan kaŋlıçı 'arabacı' sözcüğünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "///kaŋlıçı/// " (Shogaito 1998: 98) '...Arabacı...'
- "ög üzä küzätiglig kaŋlıçısı ärsär" (Gabain 1954: 16) 'Akıl ile himaye ettiği arabacısı ise...'
- "munçulayu sakınıp ötrü baştınkı ätözintäki etigin yaratıgın tonın köligäligin ärdnilärin öŋi kılıp kaŋlıçısı sarıtka inçä tep teyür" (Geng-Klimkeit-Laut 1991: 280) 'Böylece düşünüp ardından ilk önce bedenindeki süslerini elbisesini gölgeliğini, mücevherlerini parçalayıp arabacısı Sarıt'a şöyle der:'

c) Kemiçi: Gemici, denizci.

kemiçi'nin türediği kemi sözü "Su üzerinde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan taşıt." karşılığıyla kemi, kämi, kemä, gemi vb. biçimlerde Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 721-722). Sözcüğün etimolojisi üzerine tatmin edici açıklamalar yapılmamıştır. ET'deki kemi 'gemi' söyleyiş farklılıklarıyla çağdaş Türk lehçe ve şivelerinin pek çoğunda varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 264-265; ES: 153). Sözcük Türkçeden Farsça, Yeni Ermenice, Kafkas dilleri, Balkan dilleri, Ukrayna dili ve Rusçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 669).

Büyük nehirlere yakın bölgelere yerleşmiş olan eski Türk topluluklarında suyla ilgili becerilerin kazanıldığını düşünmek yanlış olmaz. Bu düşünceyi doğrulayan en açık göstergelerden biri Bilge Kağan Yazıtındaki "togla ügüzüg yüzütü käçip süsi ///" (T Tekin 1995b: 72) "Togla ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu..." ifadesidir (T Tekin 1995b: 73). Bu ifadeden anlaşıldığına göre Göktürk ordusundaki askerler yüzme bilmektedir. Tük milleti denizlere ulaştıkça denizcilik hususundaki birikimleri de gelişmiştir. Uygurca yazmalardan 'Kuanş İm Pusar' da okyanusa giden kimsenin gemisi battığında ilahî yardım dilemesi tavsiye edilmektedir (Ş Tekin 1993a: 10). Başka bir Uygurca metinde denizdeki gemilerin karşılacağı beş tür tehlike canavar balıklar, su içinde farkedilemeyecek kayalara geminin çarpıp batması, suda olduğu var sayılan şeytanlar, girdaplar ve fırtınalar (Hamilton 1998: 35) olarak sıralanmaktadır. Tüm bu anlatılar Uygurlarda denizcilikle ilgili bir takım kazanımların bulunduğunu göstermektedir. Tarihî veriler de bu tespitle örtüşmektedir. Turfan Uygurlarını ziyareteden Çin elçisi, seyahatnamesinde burada bir gölde kayıkla gezinti yaptığını kaydetmiştir (İzgi 1989: 66). İslam coğrafyacıları Karluk ülkesinde gemilerin aşağı yukarı işlediğini belirtmektedir (Şeşen 2001: 105). XI. yüzyıldan itibaren Hazar kıyılarına hakim olan Türkler kayıkçılık işlerini Ruslar'a bırakmışlarsa da (Zaif 1987: 81) bu işlerden tümden bîhaber olmamalıdırlar. Mesudi (öl. 956) Hazarların kayıklarının bulunduğunu, bu kayıklarla şehrin yukarı taraflarından gelen ve yukarıda Etil nehrine karışan Burtos nehrinde işlediklerini (Şeşen 2001: 47) bildirmektedir. MK'deki kemi 'gemi', uçan 'iki yelkenli gemi', kaygık 'kayık', oluk 'tekneye

benzer küçük kayık', tar 'kelek', sal 'sal', tamga 'iskele' gibi kayıtlardan bu dönemde Türklerin nakliyat işlerinde ırmak, göl ve kısmen de denizden istifade ettikleri anlaşılmaktadır (Genç 1997: 279-280). MK' de kumlak denilen bitkiden bahsedilirken "Bu ot denizdeki gemiye alınacak olursa hava şartları değişir gemi batacakmış gibi olur."(Dankoff-Kelly 1982: 354) inanışına değinilmesi dikkat çekicidir.

ET'de denzicilikle uğraşanları adlandırmada kullanılan kemiçi sözü Eski Uygurca sonrasında Har: kemiçi "Gemici." (Ata 1997b: 359); Kıp: kemiçi~kimeçi~kemeçi "Gemici." (Toparlı vd. 2003: 137); Osm: gemi eri "Gemici" (TDK 1996: 1629) ve gemici "Mellâh, tayfa." (Ahmet Vefik Paşa 2002: 156) biçimlerinde görülmüştür. Türkçeden Farsçaya kimeçi 'denizci'; Dağıstan diline gamiçi 'denizci'; Balkan dillerine ghimigi'û 'gemici' olarak geçen sözcük (Doerfer 1967: 669-670), Çağdaş Türkçede, Tür: gemici "Gemide çalışan veya gemi işleten kimse." (TDK 2005: 745); Gag: gemici "Gemici." (Gaydarci 1991: 102); Az: gemiçi "1. Gemiyi idare eden veya gemide çalışan adam. Denizci. 2. Gemi sahibi." (Altaylı 1994: 489); Alt; kemeçi "Kayıkçı." (Baskakov 1999: 105); Krg: kemeçi "Sandalcı, salcı, araba gemicisi." (Yudahin 1998: 435), Kzk: kemeşi "Gemici." (Koç vd. 2003: 227); Özb: kemaçi "Gemici." (Marufov 1981: 378) biçimlerinde yaşamaktadır. kemiçi 'denizci, gemici' sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "yerçi suvçı kemiçi bar ärsär yimä kälzün" (Hamilton 1998: 37) 'Kılavuz kaptan (olan) bir denizci varsa o da gelsin.'
- "ol yetili iki yigirmi kemiçi täŋrilär" (Le Coq 1922: 6) 'O yedi ve on iki gemici hazretler...'
- "/// kemiçi ///"(Maue 1996: 29) '...Gemici...'

ç) Köçütçi: Kervan başı.

köçütçi' nin geldiği köçüt tabanı, köç- 'göçmek' fiilinden -(U)t ekiyle türetilmiştir (Erdal 1991: 314). köçüt, ET'de genel anlamda 'seyahat veya göç eden şey' karşılığında; özel anlamda 'kervan atı' için kullanılmıştır (Clauson 1972: 695).

Clauson sözcüğün günümüzde biçimiyle ilgili Doerfer'e bakılması gerektiğini ifade etmiştir. Doerfer'in çalışmasında Clauson'un işaret ettiği bölümdeki köçät sözü " filiz, fidan" anlamarında gelmektedir (Doerfer 1967: 628). Bu durum köçüt ile köçät arasında bir bağ kurmayı güçleştirmektedir.

Türk dili tarihi boyunca KB dışında görülmeyen köçütçi 'kervan başı, kervanı göçüren' sözcüğünün (Clauson 1972: 696) görüldüğü bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "käçär kün içindä käräkiŋ alın / köçütçi kälirkä etigin kılın" (Arat 1999: 381) "Geçer gün içinden gerek olan şeylerini al; seni hayattan göçürecek olanın her an gelebileceğini düşün ve ona göre hazırlıklı bulun." (Arat 2003: 274)
- "özüŋ köçgü atıŋ säniŋ köçkün ol / köçütçi ölüm kälgü ahır kün ol" (Arat 1999: 606) "Sen göçeceksin, senin adın göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir." (Arat 2003: 437)

d) Yaŋaçı: Fiil ile nakliyecilik yapan.

Clauson, yaŋaçı' nın türediği yaŋa 'fil' sözünün Türkçeye bilinmeyen bir dilden geçtiğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 943). Eski Uygur Türkçesinde yaŋa~yaŋ biçimlerinde görülen yaŋa "fil" sözü Karhanlı döneminde yagan (Dankoff-Kelly: 209) ve yaŋan (Arat 1979: 521); Har: yagan (Ata 1997b: 695) biçimlerinde görülür. Sözcüğe Türkçenin zikredilen dönemleri dışında rastlanılmaz.

ET'de yaŋa ve türevleriyle ifade edilen fillerden cüsseleri dolayısıyla günümüzde olduğu gibi geçmişte de öncelikle taşımacılıkta yararlanılmıştır. Türklere komşu ülkelerde yoğun olarak görülen filler, taşımacılık yanında savaşlarda kullanılmıştır. Çinliler birliklerinin önünde bu hayvana yer vererek Türkleri yıldırmaya çalışmışlardır (Şeşen 2001: 101). Uygurca bir yazmadaki "çärig urup sünüş sünüşgäli ugrasar yaŋalarka bor içürüp äsürtüp" (Toalster 1977: 84) 'Ordu hazırlayıp savaşmaya hazırlansa fillere şarap içirip sarhoş edip...' ifadesi bu yıldırma işleminin filleri sarhoş ederek yapıldığını göstermektedir. Komşu milletlerden filleri eğitmeyi öğrenen Türkler arasında file dinî bir değer de yüklenmiştir. Budist Türkler Budanın beyaz bir fil şeklinde anne karnına girdiği

inancıyla fili kutsal saymışlardır (Uslu 1993: 1). Bu inanış yaŋa'nın "fil" Türkler arasında özel isim olarak kullanılmasında (Zieme 1975a: 31) etkili olmuştur. Eski Türk toplumunda fil terbiyeciliğine bir takım dinî kurallar getirilmiştir. Bunun açık göstergelerinden biri eski Uygurca Maytrısimit'teki:

> atlar yaŋalarıg turgurdaçı ögrätdäçi ärdimiz bärgän kagılın tokır toŋlayur ärdimiz urgakın tartar üsär ärdimiz küncin buruntukın küçäyü südürür ärdimiz ol ayıg kılınç küçintä ulug tamularda togdumuz (Ş Tekin 1980: 234)

'At ve filleri besleyen ve terbiye edenler idik. Kamçı ile vurur kancayla dürtüp çekerdik, gem ile sürüklerdik. Bu büyük günah yüzünden büyük cehennemlerde doğduk' ifadesidir. yaŋa sözünün Uygur döneminde zenginlik göstergesi olarak at yaŋa 'at ve fil' ikilemesi içinde kullanılması (Kaya 1994: 167) bu hayvanın Türk toplumundaki yerine işaret eden başka bir göstergedir. Taşımacılıkta fillerden yararlanma yöntemi Karahanlılarda da sürmüştür. KB' deki "yaŋan täg yüdär" (Arat 1999: 342) "Fil gibi yüklenir." (Arat 2003: 248) ifadesi bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca MK' deki "yaganlıg är" (Dankoff-Kelly 1984: 174) 'Fille iş gören kişi'; "yaŋan çarladı" (Dankoff-Kelly 1984: 301) 'Fil böğürdü' kayıtları da bu dönem toplumunda değişik işlerde fillerin kullandığını ortaya koymaktadır. Bir başka Türk hükümdarı Gazneli Mahmud'un fillerle takviyeli ordusunun Karahanlıları bozguna uğratması (Yazıcı 2002: 133) Türk tarihinde fillerin rol oynadığı önemli sahnelerden birisidir. Bu rolün başarıyla hayata geçirilebilmesi için hazırlık dönemine ihtiyaç duyulması gerektiği gözden kaçırılmamalıdır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinin dışında görülmeyen yaŋaçı "filci" sözünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur:

- "çampay käntdä yaŋalıg tälim ol turkaru yaŋaçılar yaŋa ///ip bo iki käntlärdä ///lug işlätgülüg berürlär" (Toalster 1977:4) 'Çampay şehrinde fil sahibi çoktur. Devamlı filciler fil ... bu iki şehirde ...işletmeye verirler'
- "ätözi üzä yaŋanıŋ ärksinür yaŋaçı bakşı" (Zieme 1985: 49) 'Filci üstad filin bedeni üzerinde tasarrufta bulunur'
- "/// idiläp yaŋaçı bakşı /// " (Zieme 1985: 61) '...Sahiplenip filci üstad...'

d) Yükçi: Hamal.

yükçi' nin türedği yük sözü Clauson'a göre saymaca bir yü- fiiline –k isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Bu durumu doğrulayan en açık delillerden biri yü-d- 'yüklemek' yü-k "yük" arasındaki paralelliktir (Clauson 1972: 910). Marcel Erdal yülüg 'ustura' sözünü açıklarken bu sözcüğü 'yüzeye gelmek' anlamını verdiği saymaca yü- fiiline bağlamış, günümüzde 'yukarı' biçiminde olan sözcüğünde yü-g+gerü (Erdal 1991: 220) biçiminde oluştuğunu dile getirmiştir. Erdal'ın bakış açısından hareketle yü-'in 'yüzeye gelmek' anlam içeriğindeki aşağıdan yukarıya kaldırma işlevi, yük 'yük' ve yüd- 'yüklemek' sözcüklerinin oluşumunu da tetiklemiştir. Bir adım ötesinde Tükiye Türkçesi'ndeki yü-z, yü-k+se-l-mek vb. sözcükleri dahi yü- "yüzeye getirmek" fiiline dayandırabiliriz. Çeşitli ses değişmeleriyle Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının pek çoğunda görülen yük "yük" sözü (Clauson 1972: 910) Farsça, Fin diyalektleri, Kafkas dillerine, Rusçaya, Rusça kanalıyla Polonezceye ve Bulgarcaya da geçmiştir (Doerfer 1974: 224).

Türkçenin tarihî dönemleri içinde Karahanlıca sonrasında rastlanılmayan yükçi 'hamal' sözcüğü, çağdaş şive ve lehçelerde varlığını korumaktadır. Sözcük, Tür: yükçü "Taşıyıcı." (TDK 2005: 2205); Tkm: yükçi "Hammal. Yük taşıyan işçi." (Tekin vd. 1995: 712); Kzk: jükşi "Yük yükleyici, hamal." (Koç vd. 2003: 189); Özb: yukçi "Yük taşıyıcı, hamal" (Marufov 1981a: 456) Tat: yükçi "Yük taşıyıcı, hamal." (Ganiev 1997: 124); biçimlerinde yaşamaktadır. yükçi 'hamal' sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "özüŋ asgı kolma bodun asgı kol / yüdürmä yük ilkä özüŋ yükçi ol" (Arat 1999: 604) "Kendi menfaatini düşünme, halkın menfaatini düşün, halka yük yükleme, yükü kendin taşı." (Arat 2003: 436)

BÖLÜM 8: HABERLEŞME ve İLETİŞİMLE İLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Haberleşme ve İletişim

Haberleşme ve iletişim, insanoğlunun en temel ihtiyaçlarındandır. Eski Türk toplumunda gerek kişiler gerekse devletler arasında haberleşmeyi sağlayıp iletişimi kuran görevliler bulunmuştur. Türk devletinin komşu devletlerden isteklerini hükümdar adına dile getiren elçiler, yakınlar arasında mektup, hediye vs. taşıyan postacılar, hükümdarın emirlerini halka duyuran tellallar, farklı dilleri konuşan insanların anlaşmasını sağlayan tercümanlar, söz getirip götüren sözcüler, devletin ya da kişilerin mektuplarını yazan kâtipler eski Türk toplumunda haberleşme ve iletişim alanında faaliyet gösteren çalışanlar olarak karşımıza çıkar. Bölgesinde etkin, geniş bir coğrafyaya yayılmış, çeşitli uluslara hükmeden eski Türk devletlerinde bu türden mesleklerin gelişmesi doğaldır. Eski Türklerde haberleşme iletişimle ilgili meslek erbabı şu başlıklar altında incelenebilir:

II. Haber ve Posta İşleriyle İlgili Meslekler

İlk Türk topluluklarında önceleri, kişisel haberleşme söz konusu değildir. Kişiler, posta işlerinde, diyar diyar dolaşan ticaret kervanlarından yararlanmışlardır (Baykara 2001: 152). Haberleşmede kervanlardan yararlanmanın başka bir gerekçesi de eski dönemlerde tek bir kimsenin uzun mesafeler katetmesinin tehlikeli ve güç oluşudur. O nedenledir ki arkış sözü Orhon metinlerinde ‘kervan’ anlamında kullanılırken Uygurca yazmalarda ‘özel posta’ anlamını almıştır. Bunula birlikte devletin, ülkenin en uç köşelerine dahi çok kısa zamanda ulaşabilen ulakları daha ilk zamanlardan beri var olmuştur. Bu ulaklar hükümdarın sözlü ve yazılı haberlerini muhataplarına iletmişlerdir. Hun imparatoru Mete’nin Çin imparatoriçesine yazdığı mektuplar bilinmektedir (Ögel 1981a: 426-446). Göktürklerin posta teşkilatına sahip oldukları üzerinde kaynaklarda bazı kayıtlar görülmüştür (Sümer 1994: 30). Tamim b. Bahr hakanın gönderdiği bir posta servisiyle Tokuzoğuz (Uygur) ülkesine girdiğini bildirmektedir (Şeşen 2001: 194). Zamanla kişiler arası kaberleşmede de ulaklardan yararlanılan eski Türk toplumunda mektup: bitig; mektuplaşma: bitig

ıdışama (Barat 1993: 159) biçiminde tabir edilmiştir. Eski Türklerde mektuplar ötüg bitig 'sorma mektubu' (Ölmez 1994: 232) yantut bitig 'cevap mektubu' (Röhrborn 1991: 16) sävinç bitig 'müjde mektubu' (Barat 1993: 69), äsäŋü bitig 'esenlik mektubu' (Röhrborn 1991: 161) gibi türlere ayrılmıştır. Günümüzde, ET mektupların çoğu yayınlanmıştır (T Tekin 2004a). Bu mektuplar elden verilebildiği gibi oka sarılıp şehir surlarından içeri atılarak da (Geng-Hamilton 1981: 17) gönderilmiştir. KB' de "tükätti sözin türdi badı bitig" (Arat 1999: 383) "Sözünü tamamladı; mektubu katlayıp bağladı" (Arat 2003: 276) dizesi mektupların dürülüp bağlandıktan sonra gönderildiğini ortaya koymaktadır. MK' deki "yırak yer savın arkış käldürür" (Dankoff-Kelly 1982: 129) 'Uzak yerin haberini kervan getirir' atasözü heberleşmenin eski Türk toplumundaki yerine işaret etmektedir.

a) Arkış: Haberci, posta.

Türkçe kökenli olduğu anlaşılan arkış sözcüğü, Clauson' a göre Tür ara- biçiminde yaşayan ET'deki arka- 'aramak' fiilinden türemiştir (Clauson 1972: 216, 217). Gabain, arkış' ı arık- 'karşıda olmak' filinden -(X)ş ekiyle türeyip, 'buraya doğru gelen' anlam ilgisiyle belirginleşen bir söz olarak değerlendirmiştir (Gabain 1935: 21). arkış'ın ET'deki asıl anlamı 'kervan'dır. Anlam genişlemesi neticesinde ve kervancıların aynı zamanda haber getirip götürmesi dolayısiyle haberci, hatta elçi, bazen de mektup karşılığında kullanılmıştır (Donuk 1988: 66).

Yukarıda değinildiği gibi arkış, Orhon Türkçesi metinlerinde kervanlar için kullanılmıştır. Zamanla yazılı ya da sözlü haberleri taşıymayı meslek edinenler de bu sözcükle adlandırılmışlardır. Fakat böylesi kimseleri istihdam etmek imkanından mahrum bulunanlar özel olarak arkış ıd- 'haberci göndermek' (Toalster 1977: 112) yerine kervanlar aracılığıyla haberleşmeyi sürdürmüşlerdir. Yabancı seyyahlar Türk habercilerin hızından övgüyle bahsetmişlerdir (Sümer 1994: 63).

Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde 'kervan' anlamının yanında 'haberci' karşılığında da kullanılan arkış sözü Karahanlı dönemi sonrasında anlam

daralmasına uğrayarak ‘kervan’ anlamıyla sınırlı kalmıştır (Clauson 1972: 217). arkış Türkçeden Farsçaya arkış ‘kervan’, Tunguzcaya argis ‘yol arkadaşı’, Süryaniceye argış ‘ticaret kervanı’, Rusçaya argış ‘ticaret kervanı’ biçimlerinde geçmiştir (Doerfer 1965: 44). Günümüzde kuzeydoğu Türk diyalektlerinden Hak: arğıs ‘kervan’, Kzk: arkıs; TürA: erkiş ‘kervan’ biçimlerinde yaşayan sözcüğün (Clauson 1972: 217) ‘haberci’ karşılığı ET’ ye hastır. Sözcüğün ET’de ‘haberci’ karşılığında kullanıldığı dönemler ve geçtiği örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “anta ötrü andayagri atlıg suzakdakı tınlıglar isig öz korkınçıŋa artukrak korkup bimbazari eligkä arkış üntürüp inçä tep ötüg ıdtılar” (Gabain 1959: 12) ‘Bunun üzerine Andayagri adlı kasabadaki canlılar, tatlı canlarının korkusuna hayli telaşlanıp Bimbazari hükümdara haberci çıkarıp şöyle bir mesaj gönderdiler.’
- “iki kün ärtükdä öŋtün änätkäkdäki kumari eligniŋ arkışı kälip samtso açarıka bitig berdi” (Gabain 1935: 16) ‘İki gün geçtikten sonra doğuda Hindistandaki Kumari hükümdarın habercisi gelip Samtso üstada mektup verdi.’
- “tavgaçdın yantut sävinç yarlıg iltü arkış kätli” (Tuguseva 1991: 28) ‘Çin’den tekrar sevinçli buyruğu ileten haberci geldi.’

Karahanlı

- “arkış: Yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse.” (Dankoff-Kelly 1982: 129)
- “anıŋ arkışı käldi” (Dankoff-Kelly 1982: 129) ‘Onun habercisi geldi.’

b) Äşkinçi: Hızlı posta, kurye.

äşkinçi’ nin türediği äşkin sözü TürA’nda “Hareket etmek, yola çıkmak” biçiminde varlığını sürdüren (TDK 1993: 1795), ET’deki äş- ‘tırıs gitmek’ fiiline –kin isim yapım eki getirilerek türetilmiştir (Erdal 1991: 114). Kaşgarlı Mahmud’a göre äşkin, atla dört nala gitmek karşılığındadır (Dankoff-Kelly 1982: 137). Karahanlı Türkçesi sonrasında Kıp: äşgün ‘açık adımlarla giden at’; Osm: äşkin / äşkün ‘açık adımlarla hızlı yürüyen at’; Çağ: äşkin ‘hızlı giden at’ biçimlerinde görülen sözcük günümüzde kuzeydoğu Baraba diyalektinde ‘işkin’, Anadolu sahasında ise ‘eşkin’ olarak varlığını sürdürmektedir (Clauson 1972: 260)

Anlaşıldığı kadarıyla arkış ile äşkinçi arasındaki en önemli fark, haberi ya da ulaştırmaları gereken başka emanetleri teslim edişlerindeki sürenin azlığı ya da çokluğudur. Bu noktada arkış'ın güzergahı üzerindeki çeşitli yerlere uğrayarak iletmesi gerekenleri bırkatığı; äşkinçi' nin ise daha kısa mesafede belirlenen tek bir yere yönelik olarak çalıştığı yorumu yapılabilir. İslam coğrafyacılarının kafilelerle on beş günde alınan yolun Türklerin postasıyla üç günde alındığını bidirmesi (Şeşen 2001: 185) Eski Türklerde postacıların ne denli hızlı hareket ettiğine dikkat çekmesi açısından önemlidir.

äşkinçi 'hızlı posta' sözü Türkçenin tarihî seyri içerisinde Karahanlı dönemi sonrasında Osm: eşkinci ya da eşküncü biçiminde "Atla sefere katılan bir sınıf tımar sahibi." anlamında (TDK 1996: 1557) görülmüştür. Sözcük günümüzde Kuzeydoğu Baraba diyalektinde işkinçi 'koşu atı' olarak yaşamaktadır (Clauson 1972: 261) äşkinçi'nin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı:

- "äşkinçi: Hızlı giden dağ postası." (Dankoff-Kelly 1982:137)

c) İlımga: Hükümdarın mektuplarını yazan görevli, kâtip.

Sözcüğün ilımga ya da ılımga biçiminde okunması hususu sorunludur. Gerek Uygur gerekse Arap imlasının 'ı' ve 'i' seslerini ayırmaya imkan vermemesi sorunu daha da güçleştirmektedir. Reşit Rahmeti Arat'ın KB' de (Arat 1979: 182); Besim Atalay'ın MK' de (Atalay 1998 -IV-: 216) ılımga "kâtip" olarak okudukları sözcüğe dair itirazlar dile getirilmiştir. Clauson (Clauson 1972: 158) ve Dankoff-Kelly (Dankoff-Kelly: 34) sözcüğün ılımga değil ilımga olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre ilımga, il 'ülke, devlet' ve ımga 'veznedar' sözüklerin birleşiminden oluşmuş, 'mal müdürü' anlamını almıştır. KB' deki "bitig bilsä sakış agıçı bolur" (Arat 1999: 408) "Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur." (Arat 2003: 293) ifadesi Eski Türklerde maliyecilerin yazı becerisine de sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu gereklilik ilımga sözünün anlamının mal müdüründen sultan kâtibine değişmesine öncülük etmiş olabilir.

Kaşgarlı Mahmud'un ilımga maddesinde "Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse." (Dankoff-Kelly 1982: 163) açıklaması dikkate değerdir. Burada bahsedilen Türk yazısı Uygur harfleri olmalıdır. Arap harflerinin genel kabul görmeye başladığı bir dönemde Uygur alfabesini bilen ilımga'lar köklü bir eğitimden geçmiş olmalıdırlar. KB'e göre ilımga'ların önemli vasıflarından biri ağızlarının sıkı olmasıdır (Arat 2003: 300). Türkçenin gelişme yayılma alanlarında Karahanlı dönemi sonrasında görülmeyen ilımga sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// işig tagay bars ilımga uz işläzün" (Moriyasu 1991: 39) '...İşi Tagay Bars ve kâtip ustaca gerçekleştirsin'
- "öŋtünki nä yıggu tergü bar ärsär ilımga totok yıgıp yakşı tutzun" (Moriyasu 1991: 39) 'Doğuda yığıp toplanacak ne varsa kâtip ve vali yığıp güzelce düzenlesin.'
- "iş ayguçı Tagay bars ilımga totokka yumuşçı kiçigi kutadmış yegän iş ayguçı kumar bars tarkanka yumuşçı kiçigi il körmiş bo işlärig iş ayguçılar uz kılsar ögdikä açıgka tägzün" (Moriyasu 1991: 44) 'İş buyuran Tagay Bars, kâtip ve vali; hizmetçilerin küçüğü Kutadmış Yigen, iş buyuran Kumar Bars adlı yönetici, hizmetçilerin küçüğü İl Körmiş, tüm bu işleri iş buyuranlar ustaca yapsa, övgü ve hürmete mazhar olsunlar.'

Karahanlı

- "ilımga: Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan." (Dankoff-Kelly 1982:163)
- "bitigçi ilımga bolunsa özüŋ / köŋül sırrı bek tut çıkarma sözüŋ" (Arat 1999: 417) "Eğer kendin kâtip veya sır katibi olursan, gönül sırrını sıkı muhafaza et; ağzından söz kaçırma" (Arat 2003: 300)
- "kayusı sü başı kayusı hacip / kayusı ilımga bolur söz açıp" (Arat 1999: 410) "Kimi ordu kumandanı, kimi hâcip, kimi hükümdarın sır tevdi ettiği katibi olur" (Arat 2003: 295)

ç) Tirkiş: Haberci, posta.

ET'de arkış 'haberci' sözcüğüyle aynı anlama gelecek biçimde ikileme çatısı altında görülen tirkiş'e, arkış tirkiş ikilemesinin dışında rastlanılmaz (Clauson 1972: 545). arkış'ın geçirdiği anlam genişlemesini tirkiş de geçirmiştir. Sözcük, Orhon yazıtlarında 'kervan' anlamında iken kervanların haberleşmede kullanılmasıından hareketle Uygurca yazmalarda 'haberci, postacı' anlamına da gelir olmuştur. Tirkiş' in etimolojisine dair farklı görüşler vardır. Thomsen, sözcüğün 'birbiri ardı sıra, birerle kol yürümek' anlamındaki Çağ: tirkeşmek, Osm: terekeşmek fiiliyle ilintili olabileceğini ifade etmiştir (Thomsen 2002: 242). Hüseyin Namık Orkun, tirkiş'i MK'deki tirkäş 'yığılışma' sözcüğüne bağlamıştır (Orkun 1994: 865). Besim Atalay MK' deki tirkeş'i 'yığılışma' Uygurcadaki tirkiş 'haberci, kervan' sözüne dayandırmıştır (Dankoff-Kelly 1985: 626). Kervanların toplu halde hareket eden insan ve hayvanlardan oluştuğu göz önünde tutulursa, başlangıçta kervan anlamında olan tirkiş ile MK' deki yığılışma alamında olan tirkäş (Dankoff-Kelly 1982: 345) arasında bağıntı kurulabilir. ET' de 'i' ile 'e' arasındaki geçişkenlik bilinmektedir. O takdirde sözcüğün tir- 'toplamak, dermek' fiilinden türediğini ifade edebiliriz. tir fiiline -(X)k- eki getirilerek tirik- 'toplanmak' fiili elde edilmiş, bu fiile eklenen –(X)ş ekiyle tirikiş 'deriliş, toplanış' sözüne ulaşılmıştır. tirikiş'teki orta hece ünlüsü düşerek nihaî olarak tirkiş ortaya çıkmıştır. Eski Uygur Türkçesi sonrasında görülmeyen tirkiş sözünün 'haberci, postacı' karşılığıyla ET'de görüldüğü dönemve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kopdın sıŋar nom biltäçilerke arkış tirkiş ıdıŋlar" (Müller 1922: 29) '...Her tarafdaki, öğretiyi bilenlere haberci gönderin.'
- "/// ok arkış tirkiş keçürmetin ıdgulug ol tip ança sözleyü kamagu barça öntilär" (Müller 1922: 29) '...Şüphesiz, haberci zaman kaybetmeden gönderilmelidir deyip hepsi birden çıktılar.'

d) Yarlıgçı: Tellal.

yarlıgçı' nın türediği yarlıg 'emir, buyruk, ferman' sözünün oluşumuna dair farklı görüşler vardır. Clauson, yarlıg sözcüğündeki +lıg sıfat yapım ekine rağmen

sözcüğün etimolojisinin tam olarak yapılamadığını belirtmiştir. Radloff sözcüğün yar 'rivayet, haber, malumat' manasına gelen kelimeden (+lık) ekiyle türediğini söylemiş ve yarlıg kelimesine 'ilan etme, bildirme, kararname, emir' manasını vermiştir. Räsänen yarlıg'ı, yar 'nida, seslenme, ilan etme' köküne bağlamaktadır. Doerfer, sözcüğü yar- 'hüküm vermek, kararlaştırmak' manasına gelen fiille yar-ıl-ıg > yarlıg biçiminde açıklamaktadır (Özyetgin 1996: 73-74). Şinasi Tekin ise yarlıg' ı, yar 'türkrük' köküne dayandırmaktadır. Ona göre tükrük, değersiz, iğrenç, aşağılık bir şeydir. Tükürükten saymak, değer vermemek, zavallı görmek demektir. Budist muhitte Burkanlar zavallı saydıkları varlıklara vaaz ederler. Vaaz etmek zamanla buyurmak anlamını doğurmuştur (Ş Tekin 1976: 306). Mustafa Öner, sözcüğün yarı 'yardım' sözünden geldiğini ve yarı'nın, iddia edildiği gibi, Farsça değil Türkçe kökenli olduğunu ifade etmiştir (Öner 2004). Orhon Türkçesi metinlerinden başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında 'emir, buyruk, ferman' anlamrıyla görülen yarlıg (Clauson 1972: 966-967), değişik dillere de geçmiştir. Sözcük Farsçaya: yarlıg 'emir', Süryaniceye: yarliğ 'vekaletname', Moğolcaya: jarlih 'yönetici emirnamesi', Ermeniceye: iarlax 'emirname', Çeremişçeye: yorlăk 'takdirname', Rumcaya: ĭarlî'c 'emirname', Rusçaya: jarlỳk 'etiket, yetki belgesi', Doğu Sılav dillerinden Polonezceye: jarlyk 'belge', Bulgarcaya jarlik 'makbuz' biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1974: 157-158). yarlıg Çağdaş Türkçede, Türkiye TürA: yarlık "buyruk, emir" (TDK 1993: 4187), Az yarlıg "1. Kızıl Orda Hanları'nın kendilerine tabi yerlerin idaresine ait fermanı. 2. Malların vs. üzerine yapıştırılan ve onların adını, türünü, ağırlığını, değerini vs. gösteren etiket. 3. (mecazi) Damga." (Altaylı 1994: 1228); Krg: carlık "Ferman, emir, buyrultu; buyruk." (Yudahin 1998: 182); Kzk: jarlık "Kararname, ferman, emir." (Koç vd. 2003: 164), YUyg: yarlik: "Yarlık, hükümdarın duyurusu" (Necip 1995: 460) biçimlerinde yaşamaktadır.

Türk toplumundaki en üst otorite olan devlet ve onun müşahhas görüntüsü olan hakan tarafından alınan kararların halka bildirilmesi görevini yarlıgçı 'tellal' adı verilen kimsler üstlenmiştir. Tarihî kaynakların verdiği bilgiler bu durumu doğrulamaktadır. Örneğin Uygurlarda suçlulara verilen cezadan sonra tellalın 'Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın!' diye bağırdığını İslam

coğrafyacıları haber vermektedir (Şeşen 2001: 80). Eski Uygurca metinlere göre tellalların yaptığı iş yarlıg yarlıgka- 'duyuruda bulunmak' olarak nitelenmiş ve bu işin küvrüp tokıp 'davul çalınarak' yapıldığı belirtilmiştir. Eski Uygurca bir yazmada geçen "küniŋä monçulayu küvrüg tokıp yarlıg yarlıkap" (Hamilton 1998: 43) 'Her gün böyle davul çalınarak duyuru yineleniyordu...' ifadesi durumu ortaya koymaktadır. **Eski Uygurca Altun Yaruk**'taki: "kamag kuvrag eşidip monçulayu yarlıg yarlıkamışın kamagun barça öritdilär burkan kutıŋa yig köŋül" (Kaya 1994: 212) 'Bütün cemaat böyle bir duyuruda bulunduğunu işitip hepsi birden Buda saadetine üstün gönül beslediler' cümlesi bu konuda verilebilecek başka bir örnektir. MK'de "uygur yıgaç uzun käs tämür kısga käs" / 'Uygur, ağacı uzun demiri kısa kes' cümlesi aktarıldıktan sonra her gün bir tellalının bu hükmü Uygurlara bildirdiği belirtilmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 393). MK' deki bu bilgi Karahanlı döneminde tellallığın var olduğunu ve mesleğin Uygurlarda da yaşadığını ortaya koymaktadır.

Eski Türklerde hükümdarın yarlıg'ını 'fermanını' duyurmakla görevli kimseler için kullanılan yarlıgçı sözü, metinlerde, ET'de meslek adlarının kişi adı olarak kullanılabilmesi kuralına uygun biçimde, özel ad olarak görülür. Sözcüğün geçtiği Eski Uygurca metnin yayımcısı Peter Zieme yarlıgçı' nın yarlıg 'emir, hüküm, ferman' sözüne meslek adı yapan +çI eki gettirilerek türetilmesine dikkat çekmiştir (Zieme 1992: 369). Türkçenin tarihî dönemlerinde Eski Uygurca dışında rastlanılmayan yarlıgçı sözü ile günümüzde Tkm ağızları: jerçi; Özb ağızları: yarçı olarak yaşayan sözükler arasında bağlantı kurulabilir (Sevortyan- Levitskaya 1989: 20). Ayrıca Alt: carlıkçı " XX. Yüzyılık başında Altay'da Burkancılığın öğretisini yapan ve bu dini yayan (Sovyet idaresinin tasvip etmediği) kişi." (Baskakov 1999: 55) sözcüğü de geçmişteki yarlıgçı'nın günümüzdeki uzantısı olarak değerlendirlmelidir. yarlıgçı 'tellal, duyurucu' sözünün ET'de meslek adlarının kişi adı olarak kullanılması kuralına uygun biçimde görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// tanuk yarlıgçı ///" (Yamada 1993:40) '...Tanık Yarlıkçı (tellal)...'
- "/// tanuk yarlıgçı tegin ///" (Zieme 1992: 365) '... Tanık Yarlıgçı (tellal) Tigin...'

III. Diplomasi İle İlgili Meslekler

Köklü bir devlet geleneğine sahip olduğunu bildiğimiz Eski Türklerde diplomasi son derece önemlidir. Asya Hunlarından başlayarak Türk devletinin merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir heyet çalıştırılmıştır. Türk başkentlerinde diplomasi alanında yetişmiş kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet göstermişlerdir (Kafesoğlu 2003: 278). Göktürklerde dış ilişkilerden sorumlu bir bakan bulundurulmuş, onun emri altındaki elçiler çeşitli ülkelere gönderilmiştir (Gömeç 1999: 105). Eski Türk devletlerinde elçi gönderilen ülkerin başında Çin gelmektedir (Divitçioğlu 2000: 274). Ötüken Uygurları döneminden hareketle Eski Türklerin Çin'e elçi gönderme nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: Vergi verme ya da hediye sunma, güvenlik alanında iş birliği, kağanın ölümünü ve yeni kağanın kim olduğunu bildirme, Çin'den olan talepleri dile getirme (Mackerras 1969: 216-217). Genel geçerliliği olan bu amaçlar doğrultusunda değişik ülkelere gönderilen elçilerden Orhon Yazıtlarındaki "bu yerde olurup tabgaç bodun birlä tüzültüm" (T Tekin 1995a: 34) "Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim" (T Tekin 1995a: 35) cümlesindeki gibi tüzülmä 'anlaşma' işini başarmaları beklenir. Elçilerin seferlerinin dönüşünde hazırladıkları raporları Türk hakanına sunmaları gerekir (Gömeç 1997: 62). Fakat Türk elçileri her zaman yurtlarına dönebilecek kadar şanslı olamamışlardır. Örneğin Sasaniler Birinci Göktürk Kağanlığının elçilerini zehirleyebilmişlerdir (Golden 2002). Yeniseydeki Göktürk harfli mezar taşlarında görülen "är ärdäm üçün tüpüt kanka yalabaç bardım kälmädim" (Kormuşin 1997: 72) 'Er erdemi için Tibet kağanına elçi olarak gittim, dönmedim' türünden ifadeler böylesi talihsiz elçilerin durumunu anlatmaktadır. Eski Türk devletlerinin hiyerarşisinde üst düzeyde yer alan diplomatik görevliler aşağıdaki başlıklarda incelenebilir:

a) Elçi: Elçi, sefir.

Yapılan araştırmalara göre elçi' nin türediği el sözcüğü başlangıçta 'barış, barış hali' anlamına gelmekteymiş. Sonradan devrini kesinlikle tayin edemediğimiz bir zamanda 'barış içinde yaşayan boylar, kabileler' tasavvurundan 'boylar, kabileler birliği, siyasi birlik'; öte yandan buna sıkı sıkıya bağlı olarak 'devlet', 'ülke',

‘halk’, ‘yabancı insanlar’ ve nihayet Türkiye Cumhuriyetinin bugünkü mülkî taksimatında en büyük idarî birimin adı olarak ‘vilayet’ ve dil devriminden sonra da bunun Türkçeleşmesi suretiyle il ‘il, vilayet’ manaları ortaya çıkmıştır (Tekin 2001: 103). Sıralanan anlamlarıyla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında görülen el~il sözü Farsçaya, Farsça aracılığıyla Arapçaya, Moğolcaya, Samoyedçeye, Mançucaya ve Kafkas dillerine geçmiştir (Doerfer 1965: 194-2001).

Türkçenin ilk dönemlerinde elçilik mesleğini karşılamak üzere genellikle yalavaç sözü kullanılmıştır. O nedenle elçilerin özelliklerine dair bilgilere yalavaç maddesinde değinilecektir. elçi sözü başlangıçta ‘bir boylar birliğinin diğeri nezdindeki temsilcisi’ manasına gelirken daha sonra sözcüğün ‘temsilci, resul’ anlamı yaygınlaşmıştır (Tekin 2001: 116). Durumun en açık göstergelerinden biri elçi’nin KB’de ‘sefir’ karşılığında bir kez; ‘resul, peygamber’ karşılığında defalarca kullanılmasıdır. Bununla beraber elçi’ nin Uygurcadan başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında ‘sefir’ anlamını koruduğu bilinmektedir (Clauson 1972: 129). Sözcük Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde Az: elçi, Bşk: ilsi, Kzk: elşi, Krg: elçi, Özb: elçi, Tat: ilçi, Tkm: ilçi, YUyg: älçi biçimlerinde ‘elçi’ anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 208-209). elçi Farsçaya ēlçī ‘temsilci’, Persçe kanalıyla Urducaya ēlçī ‘elçi’, Arapçaya êlşi ‘elçi’, Moğolcaya elci ‘haberci’, Kafkas dillerine īlci, elci ‘mümessil’, Balkan dillerinden Rumcaya elciu ‘temsilci’, Bulgarcaya ilçija ‘temsilci’, Sırpçaya elçija ‘temsilci’ olarak geçmiştir. (Doerfer 1965: 203-207). elçi’ nin ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “elçi yalavaç taruga basgak başın arka kamag koço uluş içintäki bäg eşi başın bodun bokun birlä” (Shogaito 1988: 96) ‘Şehir temsilcileri, idari erkan başta bütün Koço şehri içindeki hükümdar ve eşi başta bütün halk beraber…’
- “birök elçi bilgälär körkin körü kurtulgu tınlıglar ärsär kuanşi im pusar ol tınlıglarka elçi bilgälär körkin körtgürür nomlayur kutgarur” (Ş Tekin 1993a: 15) ‘Şayet elçi bilgeler görünüşünü görüp kurtulabilecek canlılar ise Kuanşi im pusar o canlılara elçi bilgeler görüntüsünü gösterir, vazeder, kurtarır.’

- “birök ärklig bäg eşi elçi yalavaç küçin tutup çamlasar bo ok ögäntä bo borluk täŋinçe iki borluk berip sözleri yorımazunlar” (Yamada 1993: 23) ‘Eğer han hatun, elçiler kudretini arkalarına alarak itiraz ederlerse bu ırmak kyısında bu üzüm bahçesi dengince iki üzüm bahçesi vermeyince itirazları dikkate alınmasın.’

Karahanlı

- “yalavaç tidüküm bu elçi turur / bu elçi sözin aysa ölmäz kalur” (Arat 1999: 384) “İşte elçi dediğim böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin ona zeval yoktur.” (Arat 2003: 277)

b) Kälämäçi: Tercüman.

kälämäçi sözünün etimolojisine dair iki farklı görüş vardır. İlk görüşe göre sözcük Çinceden ödünçlenmiştir (Räsänen 1969: 249). İkinci görüş ise kälämäçi’nin, kälä- ‘konuşmak, söylemek’ fiilinden türetildiğidir. Buna göre kälä- fiiiline önce –mä fiilden isim yapım eki, sonra da +çi isimden isim yapım eki getirilerek kälämäçi sözü oluşturulmuştur (Doerfer 1963: 471). kälämäçi ile aynı kökten geldiği anlaşılan käläçü ‘konuşma, sohbet’ sözcüğü, görüldüğü ilk ilk metin MK’ de Oğuzca olarak nitelendirilmiştir. Sözcük, Harezm, Kıpçak ve Osmanlı Türkçelerinde käläçi biçiminde ‘söz, haber, söyleme’ anlamlarıyla varlığını sürdürmüştür (Clauson 1972: 716). käläçi, günümüzde TürA: geleci etmek “Konuşmak, dedikodu yapmak.” (TDK 1993: 1973); keleci “sözleşme, anlaşma” (TDK 1993: 2726); Krg keleçe “Havadis.” (Yudahin 1998: 433) olarak yaşamaktadır. käläçi sözü Moğolcaya kälä ‘konuşma’; Tunguzcaya kele ‘kız isteme’; Finceye kieli ‘dil, konuşma’ (Räsänen 1969: 248) biçimlerinde geçmiştir.

Diplomasinin en önemli unsurlarından olan tercüme işine eski Türkler hayli önem vermişlerdir. ET’de tercümanlık için daha ziyade tilmaç sözünün kullanıldığını göz önünde tutarak bu mesleğin icrasına dair bilgilere tilmaç maddesinde geniş olarak yer verilmiştir. Fakat burada bir hususu dile getirmek gerekir. Eğer dilde bir kavramla ilgili çok sayıda sözcük kullanılıyorsa o kavram dili konuşan topluluğun yaşantısında önemli yer etmiş demektir. Buradan hareketle tercümanlık için eski Türklerin birden çok sözcük kullanması bu mesleğin dönemin toplum hayatında önemli yeri olduğunu göstermektedir.

kälämäçi ‘tercüman’ sözüne Türkçenin tarihî dönemlerinde Eski Uygurca dışında rastlanılmaz. kälämäçi Çağdaş Türkçede, Tuv: helemeçi “Tercüman, mütercim, çevirmen.” olarak yaşamaktadır (Arıkoğlu-Kuular 2003: 50). Bununla beraber geçmişte Altun Ordu sahasına ait yıllıklarda ‘sözcü, elçi’ (Özyetgin 1996: 220) günümüzde Kar: “Elçi, arabulucu, dünür, temsilci.” (Tavkul 2000: 253) anlamında görülen käläçi sözünü eski Türkçedeki kälämäçi ‘tercüman’ ile ilişkilendirmek mümkündür. kälämäçi ‘tercüman’ Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüklerdendir (Doerfer 1974: 531). Sözcük, Moğolca kanalıyla Farsçaya keleçi / kelemeçi ‘tercüman’; Mançucaya hele ‘konuşabilme’; Rusçaya kiliçey ‘haberci, ulak’ biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1963: 471). kälämäçi ‘tercüman’ ET’de şöyle tespit edilmiştir:

Uygur

- “kälämäçi: Tercüman” (Nadelyaev vd. 1969: 296; Pfahl: 33)*

c) Sabçı / Savcı: Elçi, haberci.

savçı’nın türediği sab>sav sözü ET temel olarak ‘söz’ anlamındadır. Orhon döneminden sonra sözcüğün sonundaki b, v’ ye dönüşmüş ve sözcük sav halini almıştır. Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Osmanlı Türkçelerinde görülen sab / sav zaman içinde ‘haber, atasözü, tavsiye, dava, kıssa’ gibi anlamlar almıştır (Clauson 1972: 782-783; Ata 1997b: 540). Türkçeden Macarcaya szav ‘söz’, Ugorcaya sāv ‘söz’ biçiminde geçen sözcük, Çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaşçada sāvā “kıta, bent” biçimide yaşamaktadır (Räsänen 1969: 391). sav, Türkiye Türkçesi’nde dil devrimiyle birlikte “İleri sürülerek savunulan düşünce, iddia, dava, tez.” karşılığıyla (TDK 2005: 1710) yeniden kullanılmaya başlanmıştır.

savçı sözcüğü görev ve anlam bakımından ET’deki yalavaç sözcüğünden pek az farkla ayrılmaktadır (Clauson 1972: 785). Anlaşıldığı kadarıyla aralarındaki fark

* Sözcüğün geçtiği belirtilen metin Wilhelm Radloff tarafından yayımlanan Kuan-şi-im Pusar adlı Uygurca yazmadır. Bu tezde, adı geçen yazmanın Şinasi Tekin tarafından yapılan yayınından faydalanılmıştır. Ancak eserin Şinasi Tekin tarafından yapılan yayımında kelemeçi sözüne rastlanılmadığı için yalnızca sözcüğün Radloff yayınında geçtiği yerleri işaret eden kaynakları belirtmekle yetinilmiştir.

şudur: yalavaç genellikle uluslararası ilişkilerde görev yaparken savçı' nın kişiler arası iletişimde de kullanılabilmektedir. savçı İslamiyet öncesi Türkçe metinlerde 'elçi, haberci' anlamında iken İslamiyet sonrası Türkçe metinlerde daha ziyade 'peygamber' anlamıyla görülmüştür. Örneğin KB' de sözcük sürekli 'elçi, peygamber' anlamıyla geçer (Arat 1979: 384). Bununla birlikte Kıp metinlerinde sözcüğün 'savcı, davacı, kadı' anlamında görülmesi dikkat çekicidir. (Toparlı vd. 2003: 229). ET'de savçı bazen de meslekten ziyade nitelik olarak karşımıza çıkar. Uygurcadaki tıŋçı savçı ikilemesinde geçen savçı 'haber taşıyan' anlamıyla (Clauson 1972: 785) bir niteliği bildirmektedir. Yine, MK' de Oğuz diyalektindeki savçı' ya ilişkin verilen 'Bu hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir' tanımı da (Dankoff-Kelly 1984: 376) sözcüğün meslek değil de nitelik bildirme özelliğine gönderimde bulunmaktadır. savçı günümüzde Tobacada ve Kazakçada 'arabulucu, dünürcü' gibi anlamlarda varlığını sürdürmektedir (Räsänen 1969: 391). Türkçeden Farçaya safçı 'peygamber' biçiminde geçen (Doerfer 1967: 226) sözcük, Tükiye Türkçesi'nde dil devrimi sonrasında savcı "Devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları kovuşturan görevli, müddeiumumi." (TDK 2005: 1711) olarak yer bulmuştur. savçı' nın ET'de "elçi, haberci" karşılığında meslek adı içeriğinde görüldüğü dönemler ve aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "sarıg atlıg sabçı yazıg atlıg yalabaç ädgü söz sab elti kelir ter ança biliŋ añıg ädgü ol" (T Tekin 2004b: 19) "Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir." (T Tekin 2004b: 28)
- "sü yerinte ärklig sabçı töritmiş ter" (T Tekin 2004b: 24) "Savaş alanında kendine güçlü bir sözcü türetmiş, der." (T Tekin 2004b: 33)

Karahanlı

- "savçı: sav, haberler, salıklar, öğütler anlamındadır. Buradan alınarak elçiye savçı denir." (Dankoff-Kelly 1984: 376).

ç) Tılmaç: Tercüman.

İlk bakışta tılmaç'ın Türkçe tıl (>til>dil) kökünden geldiği ifade edilmiştir. Ancak bu köke getirilen -maç ekinin ET'de yemek adları yapan fiilden isim türetme eki olması durumu karmaşıklaştırmaktadır. Karmaşıklığı çözmek adına sözcüğün Küçük Asyada MÖ. II. binyılda konuşulan Mitani dilinden kaldığı ortaya atılmıştır. Ancak bu görüş de değişik açılardan eleştirilmiştir (Eren 1999: 113). Yakınlarda sözcük üzerinde duran Yusuf Gedikli tılmaç'ın tı*->*tı-l biçimi yerine, daha eskicil olan dı*>dı-l "dil" biçiminden türediğini öne sürmüştür (Gedikli 2004: 1210). Gedikli, sözcüğün evrimini dılamakçı > dılamaçı > dılamaç > dılmaç> tılmaç olarak belirtir (Gedikli 2004: 1219). Ona göre –mak ve +çı eklerinin kısalıp kaynaşmasından teşekkül eden –maç eki (Gedikli 2004: 1221) sığırtmaç, çığırtmaç örneklerindeki gibi meslek adı yapmaktadır (Gedikli 2004: 1217). Clauson, Eski Uygurca metinlerden U II' de geçen ve tercüman olarak anlamlandırılan tilimçi sözüne (Müller 1911: 19) itiraz etmiştir. Clauson' göre Uigurica II' deki tilimçi, nomçı sözünün yanlış okunmasından başka bir şey değildir (Clauson 1972: 500). Bu görüşü F.W.K. Müller de doğrulamıştır (Müller 1915: 33). tılmaç KB sonrasında Har: tılmaç 'tercüman'; Çağ: tılmaç / dılmac 'tercüman' (Clauson 1972: 500); Kıp: tılmaç / tilmaç / dilmaç / talmaç / tolmaç "Tercüman" (Toparlı vd. 2003: 273); Osm: dilmaç/dilmeç "Tercüman." (TDK 1996: 1158) biçimlerinde görülmüştür.

Pek çok devlet ve toplumla ilişki kurmuş olan Eski Türklerde tercüme işinin önem kazanması doğaldır. Değişik ülkelerden gelen ziyaretçileri kabul etmek durumundaki eski Türk hükümdarları emirleri altında tercümanlar bulundurmuşlardır (Ligeti 1997a: 114; Klyashtorny- Sultanov 2003: 110). Göktürk kağanını ziyaret eden ünlü Budist hacı Hsüan-Tsang (MS VI. Yy.) kendisine eşlik etmeleri için Hindistan yolundaki ülkelerin dillerini bilen kimselerin hükümdar tarafından görevlendirildiğini kaydetmektedir (Ligeti 1997a: 115). Özellikle Soğdça' nın eski Türk devletleri içinde ticarette ve diğer uluslararası temaslarda geniş ölçüde kullanılmış olduğunu (Sinor 2000c: 391) göz önünde tutarsak bu dili bilen tercümanlara hayli ihitiyaç duyulduğunu düşünebiliriz. Kozmopolit bir yapı sergileyen Turfanda (Ögel 2001: 206),

Uygurlar ticaret yapmak için çeşitli dilleri öğrenmişler ya da bu dilleri bilen tercümanlar istihdam etmişlerdir.

ET'de tercümanlık mesleği için kullanılan tılmaç sözü pek çok dile geçmiştir. Farsçadaki tılmaçı 'tercüman'; Mançu dillerindeki tilbeçit; Kafkas dillerindeki tirmaç/ tilmaj / tılmaş 'tercüman'; Sılav Dillerinden Bulgarcadaki tulmaç 'tercüman', Sırpçadaki tumaç 'tercüman', Polonezcedeki tlumacz, Ukraynacadaki tolmaç; Slavca kanalıyla Rumcaya giren talmaçıu "tercüman, Macarcaya giren tolmaç 'tercüman', Almancaya giren Dolmetscher 'tercüman' sözcükleri Türkçe tılmaç'dan ödünçlemedir (Doerfer 1965: 663). Ayrıca Rusçadaki tolmaç "tercüman" sözü de Türkçe kaynaklıdır (Fasmer 1987b: 72). Türkçe Sözlükte dilmaç 'çevirici, tercüman' olarak rastlanan tılmaç sözü Çağdaş Türk diyalektlerinde Az: dilmanç, Tkm: dilmāç, Kzk: tilmeş, Krg: tilmeç, Tat: tılmaç, Özb: tilmåç, Tel-Alt: tilmeç, Kuğuca: tilbeç, Sagağca-Koybalca: tilbes, Kumandıca: telmeş biçimlerinde yaşamaktadır (Eren 1999: 113). tılmaç 'tercüman' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir

Uygur

- "tılmaç: Tılmaç - özel ad-" (Özertural 1996: 215)

Karahanlı

- "ukuşka biligkä bu tılmaçı til / yaruttaçı ärni yorık tilni bil" (Arat 1999: 33) "Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil." (Arat 2003: 23)

d) Yalabaç / Yalavaç/ Yalafar: Elçi, temsilci.

ET'deki yalabaç / yalavaç sözünün oluşumuna dair farklı görüşler vardır. Clauson sözcüğün Persçeden ödünçlendiğini öne sürmüşütür (Clauson 1972: 921). Ramstedt Türkçe yala- 'töhmette bulunmak' fiiliyle ilişkilendirdiği Mançuca yala 'konuşmacı, haberci' sözüyle, Korece paçhi 'kişi' sözünden dönüşen +baç ekinin birleşiminden yalabaç' ın oluştuğunu belirtmiştir (Doerfer 1974: 107). Sözcük üzerinde duran Yusuf Gedikli yalabaç ~ yalavaç sözcüğünün ET'deki tılmaç 'tercüman' kelimesinin eskicil biçimi olan dılamaçı sözü ya da varyantlarından

d>y evrimiyle geldiğini ifade etmiştir (Gedikli 2004: 1212). MK' de Tanrı'nın elçisiyle hükümdarın elçisini ayırmak için birinciye yalavaç, ikinciye ise yalafar denildiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir (Dankoff-Kelly 1984: 107). Orhon Türkçesinde yalabaç 'elçi' biçiminde olan sözcük, Türkçenin tarihî dönemlerinde Uygur: yalavaç 'elçi, peygamber'; Karahanlı: yalavaç~yalawaç~yalavar 'elçi, peygamber'; Harezm yalavaç 'elçi, peygamber', Kıpçak: yalavaç 'elçi, peygamber', Çağatay yolawuç 'peygamber'; Osmanlı: yalavaç 'elçi, peygamber' biçimlerinde görülür (Clauson 1972: 921).

Eski Türklerde elçilik mesleğini icra eden yalavaç'ların nasıl olması gerektiğine dair en ayrıntılı bilgileri KB' de bulmaktayız. KB göre yalavaç "elçi": Mümtaz, akıllı, bilgili seçkin ve çok cesur olmalıdır. Temkinli ve sözün içini dışını bilen olmalıdır. Gözü gönlü tok, içten bağlı, itimat edilir, doğru ve dürüst tabiatlı bir insan olmalıdır. Haya sahibi, çok sakin ve nazik bir insan olmalı; hilm ile beraber, her türlü bilgiye de sahip bulunmalıdır. Yazmalı, okumalı başkalarının sözünden istifade edebilmelidir. Çok kitap okumalı, söz söylemesini bilmeli, şiirden anlamalı ve kendisi de şiir yazmalıdır. Hey'et ilminden ve tıptan anlamalı, rüya yormasını bilmeli ve sözü yorduğu gibi çıkmalıdır. Hesaba, bir de hendeseye vakıf olmalı; cezir ile mesaha ilmini de bilmelidir. Bundan başka, bir de çok iyi tavla ve satranç oynamasını bilmeli ve rakiplerini iyice sıkıştırmalıdır. Cirit oyununda mahir olmalı ve ok atmasını iyi bilmeli; kuşçuluk ve avcılıkta da başkalarına üstün gelmelidir. Konuşurken bütün dilleri konuşmalı; yazarken, bütün yazıları yazmalıdır. Bütün bu sıralanan özelliklerini koruyabilmesi için içkiden uzak durmalıdır. Hafızası kuvvetli, verdiği ve duyduğu sözü hıfzeden olmalıdır. Yüzü güzel, kendisi yakışıklı ve saçı sakalı düzgün olmalı ve boy posça da insanlar arasında temayüz etmelidir (Arat 2003: 193-198). Belirtilen nitelikleri taşıması beklenen elçilere kendilerine emanet edilen sözü tam ve doğru bir biçimde ilettikleri takdirde herhangi bir ceza verilmemesi gerektiği KB' de tembihlenir (Arat 2003: 276-277). Bu durum MK' deki "yaş ot köymes yalafar ölmes" (Dankoff-Kelly 1984: 172) 'Yaş ot yanmaz, elçi ölmez' atasözü ile örtüşmektedir.

yalavaç sözcüğü Türkçeden Farsçaya yalavaç ‘temsilci, elçi’ Moğolcaya yalavaç ‘peygamber, elçi’ biçimlerinde geçmiştir (Doerfer 1974: 106-107). Sözcük, Çağdaş Türkçede TürA: yalvaç “Peygamber.” (TDK 1993: 4150) olarak varlığını korumaktadır. yalavaç’ ın ET’de elçi anlamında görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- “yalabaçı ädgü sabı ötügü kälmäz teyin yayın sülädim” (T Tekin 1995b: 76) “Elçisi, iyi haberi ve ricaları gelmiyor diye yazın sefer ettim.” (T Tekin 1995b: 77)
- “sarıg atlıg sabçı yazıg atlıg yalabaç ädgü söz sab elti kälir ter ança biliŋ añıg ädgü ol” (T Tekin 2004b: 19) “Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir.” (T Tekin 2004b: 28)
- “ärdämin üçün el arada kara kanka barıpan yalabaç barıpan kälmädimiz bägimiz / Erdem için el arasından Kara Han’a vararak sefir (olarak) varıp gelmedimiz, beğimiz.” (Orkun 1994ç: 142)

Uygur

- “anta ötrü mkintrasini ilig tört yıŋaktın kälmiş arkış yalavaçlarıg okıp” (Müller 1911: 21) ‘Ondan sonra Mkintrasini Han dört taraftan gelmiş haberci elçileri çağırıp…’
- “anta ötrü bo savıg ol yalavaçnıŋ öŋinte sözlädilär” (Geng-Klimkeit-Laut 1989a: 337) ‘Ondan sonra bu sözü o elçinin huzurunda söylediler.’
- “ötrü ol yalavaç är täŋri täŋrisi burkanag körüp tärk tavratı ol uluş balıktın önip käntü uluşıŋa bardı” (Geng-Klimkeit 1985: 78) ‘Sonra o elçi yüceler yücesi Budayı görüp derhal o memleketten çıkıp kendi memleketine vardı.’

Karahanlı

- “yalafar: Hakanın gönderdiği elçiye verilen addır” (Dankoff-Kelly 1984:172).
- “kan yalavaçıg boşudı” (Dankoff-Kelly 1984:287) ‘Hakan, memleketine dönmek için elçiyi bıraktı.’
- “kalı basguka bulmasa sän yarı / yalavaç ıdıp sän bar elläş yorı” (Arat 1999: 250) “Eğer sen galebe çalmak için imkan bulamazsan, elçi göndererek sulh yapmaya çalış.” (Arat 2003: 174)

BÖLÜM 9: MADENCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Madencilik

Türklerin ilk dönemlerden başlayarak çeşitli madenleri beceri ile işledikleri bilinmektedir. Madenciliğin gelişmesi Türk ordusunun en iyi araç gereçlerle donatılmasını sağlamıştır (Gömeç 1999: 104). temürçi "demirci" maddesinde bu konu üzerinde derinlemesine durulmuş idi. Madenlerin işlenmesinin yanında topraktan çıkarılması da başlı başına bir iş sahasıdır. Çin kaynakları Kırgızlarda altın, demir ve kalay bulunduğunu, her yağmurdan sonra demire ulaşıldığını haber vermektedir (Eberhard 1996: 68). Tanrı dağlarının en yüksek tepesine altın zirve adı verilir. Çünkü buradan çok fazla altın çıkarılırdı. Kimakların ülkesindeki madenlerde parçalar halinde altın bulunurdu. Ayrıca sellerin ortaya çıkardığı parça halinde elmaslar da vardı. Kaşgar dolaylarında gümüş, bakır, kükürt çıkarılmakta idi. En önemli maden olan demir ise Altay dağlarından elde edilmekte idi. Karluk ülkesinde cıva ile karışık gümüş madeni çıkarılırdı. Dokuzoğuzlarda etkili kan taşları vardı. Kırgızlarda geceleri etrafı aydınlatan bir çeşit taş bulunurdu (Zaif 1987: 78). Uygurlar demirin yanında nışadır, boraks, bakır oksit, kömür gibi madenler çıkarmışlardır (Ögel 2001: 212-215). Eski Türklerde özellikle gümüş madenlerinin bir kısmı hükümdara ait olup kağanlar çıkarılan gümüşten akçe kestirmişlerdir (Sümer 1994: 12). Türklerin madencilikle ilerlediklerinin başka bir göstergesi de Uygurların Çin'le yaptıkları takasata değerli madenler, taşlar (yeşimtaşı, elmas vb.), çeşitli tuzlar sunmalarıdır (Golden 2002). Türklerin madencilikle uğraştığını gösteren öbür kanıtların ışığında onlardan kalan ata mağralarının gerçekte birer maden ocağı olduğuna inalılabilir (Sinor 2000c: 398). KB' deki "bu begler tag ol ol kani altun kümüş / kümüş kan kazıglı bayur ol üküş" (Arat 1999: 533) "Beyler içinde altın ve gümüş madenleri bulunan bir dağdır; gümüş madenlerine kazma vuran insan çok zengin olur." (Arat 2003: 385) dizesi madencilik kültürünün yansıması olarak değerlendirilmelidir. Kaşgarlı Mahmud' un altın madenlerinden bahsedişi de (Genç 1997: 299) eski Türklerin madencilikle ilgilendiği fikrini doğrulamaktadır.

a) Tuzçı: Madenci, tuzcu.

tuzçı'nın türediği tuz sözü eski çağlardan beri kullanılmaktadır. tuz' un Moğolca dabusun 'tuz' biçimiyle birleştirilmesi yanlıştır. Menges, Moğolca dabusun' un Akadça gibi bir Mezopotomya Samî dilinden kalma eski bir alıntı olduğunu ortaya koymuştur (Eren 1999: 420). Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülen tuz sözcüğü (Clauson 1972: 571) tuz~duz~toz söyleyişleriyle günümüz Türk lehçe ve şivelerinin hemem hepsinde varlığını korumaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 906-907; Sevortyan 1980: 288). Sözcük Türkçeden Farsçaya: tuzlukı 'salamura', Samoyedeçeye tus 'tuz', Tunguzcaya tus 'tuz', Rusçaya tuzluk 'salamura' biçimlerinde geçmiştir (Doerfer 1965: 510).

tuz süzünün anlam içeriği ET'de günümüze oranla daha geniştir. Bu genişlik sözün hem mecazî hem de gerçek kullanımında geçerlidir. Eski Uygurcadaki tuzlug yaraglıg ikilemesinin 'faydalı' karşılığında olması (Kaya 1994: 116), KB' de sıkça geçen tuz äkmäk ikilemesinin ve tuz äkmäk hakkı deyiminin kişinin kişi üzerindeki hakkını ve hatrını anlatması (Arat 1979: 476) tuz'un dikkat çekici mecazlı kullanımlarındandır. Malazgirt savaşında karşı tarafın saflarında paralı asker olarak çarpışan Uz ve Peçeneklerin soydaşlarının yanına geçmesinde (Köymen 1992: 34) Alparaslan'ın Türk töresince onlara tuz göndermesi etkili olmuştur. ET metinlerde görülen kızıl tuz 'kızıl tuz', tış tuz 'beyaz tuz', kara tuz 'siyah tuz', yar tuzı 'kaya tuzu', yumşak tuz 'ince tuz', yıdıg tuz "atık tuz" (Toalster 1977: 104; Arat 1930: 25; Arat 1932: 42) ibareleri tuz sözünün o dönemlerde nışadır için de kullanıldığını düşündürmektedir. Nitekim Çinliler nışadıra Uygur tuzu demişlerdir. Bir Çin ansiklopedisi, Uygur nışadır madenlerini şöyle anlatmaktadır:

> Bu madene Tat tuzu da denir. Onların memleketinin ortasında volkanik iki büyük dağ vardır. Her iki dağın ağzından da dumanlar ve alevler fışkırır. Dağlardaki bir mağraya yeşil renkte bir su dolarak birikirdi. Hava ile karışınca da hemen bir tuz haline girer ve tuz olurdu. Turfan' daki dağdan ise duman sütunu yükselirdi. Karanlık olunca da bu dumanlar, ateşten bir direk haline gelirlerdi. Yakınlarda uçan kuşların renkleri, bu yüzden kıpkırmızı olurdu. Bunun için bu dağa Ateş dağı demişlerdi. Küllerin bazılarını topladıktan sonra getirip kazanlarda kaynatırlardı. Bu yolla çıkardıkları nışadırları ekmek şeklinde kalıplayıp satarlardı. Nışadırların beyaz cinsi en iyisidir. Bu cins nişadırlar, madenler tarafından iyi emilirler. İyice kuruması için

> de bir soba üzerinde ısıtırlar ve kurutulduktan sonra da, iyi saklanması için bir miktar zencefil katmayı ihmal etmezlerdi...” (Ögel 2001: 213)

Başkaca Çin kaynakları da Türklerin kendilerine mahsus tuzları olduğunu doğrulamaktadır (Eberhard 1996: 87). Turfan Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi amonyak işleriyle uğraşan tuzçı'ların tabanında tahta bulunan ayakkabılar giydiklerini haber vermektedir (İzgi 1989: 66). Eski Türklerde tuz çıkarılan başka bir kaynak ise tuz gölüdür (Sümer 1994: 58).

Tuz hayvanlar için son derece gerekli bir maddedir. Bu sebeple çok miktarda hayvan yetiştiren bölgelerde tuz ticareti de yaygındır. Şehirlerde tuz ticaretinin yoğunluğu bazı sokakların 'tuz pazarı' diye anılmasına vesile olmuştur. Birçok Anadolu şehrinde bu isim varlığını halen de sürdürmektedir (Baykara 1975). Eski Uygurcadaki tuzçılarnıŋ suzakı 'tuzcuların köyü' (Gabain 1954: 25) ifadesi bu bilgiyle örtüşmektedir. Eski Türklerin elde ettikleri tuzun hayli fazla olduğu, Türklerin Çin' e ihraç ettikleri maddeler içinde çeşitli tuzların bulunmasından anlaşılmaktadır (Golden 2002: 140). Tuzdan yararlanılan başka bir alan da tıptır. Eski Uygurca tıp metinlerinde tedavi aracı olarak değişik tuzlar tavsiye edilmiştir (Arat 1930: 25; Arat 1932: 42). Eski Uygurca bir yazmadaki: “adın orundakı kişiler bo tuzlarıg alıp otda emde işletürler” (Toalster 1977: 104) 'Başka yerdeki kimseler bu tuzları alıp tedavide kullanırlar' cümlesi tuzun hekimlikte kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Türkçenin tarihî dönemlerinde Eski Uygurca sonrasında görülmeyen tuzçı 'tuzcu' sözü Tür: tuzcu “Tuz satan kimse.” olarak yaşamaktadır (TDK 2005: 2015). Sözcük Az: duzçu “1. Tuz üretiminde çalışan işçi. 2. Tuz satıcısı.” (Altaylı 1994: 327) biçimindedir. tuzçı' nın 'madenci, tuzcu' ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- “tuzçılarnıŋ suzakı ärsär “(Gabain 1954: 25) 'Tuzcuların muhiti ise...'

BÖLÜM 10: EĞİTİM, ÖĞRETİM ve KÜLTÜRLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Eğitim, Öğretim ve Kültür

Çinli tarihçilerden Sıma Tsiang, Wang Hu ve başkaları Hunlar'dan saygıyla bahsetmişler; onların kendi gelenekleri, kültürleri bulunduğunu, entelektüel kesime sahip bir toplum olduklarını belirtmişlerdir (Gumilöv 2000: 110). İlk Türk topluluklarında askerî nitelikli talimler bilinmekle beraber, eğitim henüz devletin bir görevi olarak görülmemiştir. Hunlarda, çocukların ve gençlerin eğitiminden aile sorumludur. Töre denen milli değerler bu eğitimin esaslarını belirlemiştir. Bununla birlikte Göktürklerin gelişmiş bir yazı ve dile sahip bulunmaları ayrıca yazılı eserler bırakmış olmaları örgün bir eğitim yapmış olacabileceklerini düşündürmektedir (Taşdemirci 2001: 159-160). Konuyla ilgili "Kök-Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu" başlıklı bir bildiri sunan Dimitri D. Vasilyev değerli tespitlerde bulunmuştur. Vasilyev'e göre Clauson' un devlet bakımından önem taşıyan Orhun Yazıtlarını yazanların okuma yazmayı bir okulda öğrendikleri görüşü yerindedir (Vasilyev 1997: 299). Orhon Yenisey yöresindeki yazıtlarda birbirinden çok farklı imla ve ağız özelliklerine rastlanılması, yazıtlarda propaganda amacı güdülmesi, gündelik eşyalara dahi yazı yazılması, runik harfli yazıt, yazma ve eşyanın sayısının çokluğu gibi etkenler Vasilyev' in Kök Türk göçebe kültürü içinde okuma yazma bilmenin genişçe yayıldığı fikrini kesin bir dille öne sürmesine yol açmıştır (Vasilyev 1997: 304). İbrahim Kafesoğlu da Eski Türklerdeki gelişmiş bürokrasiyi yönlendirebimek için örgün eğitim kurumlarının var olması gerektiği görüşüne katılmıştır (Kafesoğlu 2003: 339). Konuyla ilgili "Eski Türklerde Yazı Nerede Öğreniliyordu" başlıklı bir yazı kaleme alan Tuncer Baykara, Eski Türklerin yaşadığı bölgelerde yüzlerce kelimesiyle ifade edilecek mezar taşı kitabesinin bulunmasına dikkat çekmiştir. Ona göre bu mezar taşları, aile mensuplarının bilmeleri için dikilmiştir. Dolayısıyla aile içinde okuma-yazma olayının halledildiğini, Türklerin büyük ölçüde okuma yazma bildiklerini anlamak mümkündür (Baykara 2003: 158). Baykara okuma-yazma öğretiminin daha VIII. Yüzyılda ve Göktürklerde kurumlaşmış olabileceğini belirterek eğitim kurumlarında görev yapan eğiticilerin belli bir yaş olgunluğuna ulaşmış, çocuk ruhundan iyi anlayan ve bilenlerin bilmeyenlerden üstünlüğü kuralınca toplumda

saygı gören kimselerden oluştuğunu ifade etmiştir (Baykara 2003: 162). Ötüken Uygurları döneminde Çin'e yerleşmiş olan Türkler arasından çok sayıda bilgin çıktığı (İzgi 1986: 30) bilinmektedir. Ötüken'den Turfan'a yerleşen Uygurlarda yerleşik hayatla birlikte eğitim öğretim de önem kazanmıştır. Nitekim, Doğu Türkistan'da Turfan'da yapılan kazılarda Uygurlara ait vakfiyeler bulunmuştur. Bu Uygur vakfiyelerinin biri tıp okulu ve diğer okulları da ihtiva eden bir Budist manastıra aittir. Ayrıca, Uygurlarda mabetler birer okul gibi kullanılmıştır. Mabetlerde değerli kitaplardan oluşan zengin kitaplıklar yer almış, bu kitaplar günümüze kadar gelmişlerdir. Uygurlarda hem devlet hem de toplum eğitime büyük ilgi göstermiştir (Taşdemirci 2001: 160). Uygurlardan kalan borç vesikalarının muhataplar tarafından kaleme alınması, bu dönemde halk arasında okur yazar oranının arttığının başka bir göstergesidir (İzgi 1986: 90). Uygur döneminde bilginin değerini anlatan hikmetli şiirler dikkat çekmektedir (Arat 1991: 259). Müslüman olan Türkler bilime ayrı bir önem verdikleri ise malumdur. Arapların Türkler hakkında naklettiği "Yeryüzünde Horasanlıların meşgul olduğu edebiyata, hikmete, hesaba, hendeseye (Geometriye), musikiye, kimyaya, fıkha, hadis ve ahbara dair ne kadar ince sanat varsa onlar bu sanatlarda otoritelere, alimlere üstün gelmiştir." (El-Cahiz 1988: 49) bilgisi, Müslüman Türklerin bilimdeki ileriliğini ortaya koymaktadır. Eğitim öğretime önem vermenin tavsiye edildiği yüzlerce örneğe rastlayabileceğimiz KB, MK ve AH gibi eserlerin kaleme alındığı Karahanlılarda ilim irfan sahipleri devlet tarafından özel himaye görmüşleridir. Zikredilen bu eserlerden bir kısmının Karahanlı hükümdarına sunulduğu unutulmamalıdır. Özellikle, Karahanlı hükümdarı Süleyman b. Yusuf, âlim ve ulemanın dostu olarak tanınmıştır. Bu yüzden dünyanın her yerinden bilim adamları Karahanlı ülkesinde toplanmış, hükümdar da onlara ihsandan geri durmamıştır (Pritsak 1977: 260). Budist Uygur külliyelerinden esinlenerek oluşturulan Karahanlı medreseleri bu dönemde ülkenin bütün önemli merkezlerinde eğitim vermiştir (Taşdemirci 2001: 161).

a) Âlim: Bilgin, âlim.

Müslümanlığın tesiriyle Arapça'dan alınan âlim sözü 'âlim, bilgin' karşılığıyla Türk dilinin İslamiyet etkisindeki dönemlerinin hepsinde görülür (Räsänen 1969:

17). Sözcük zikredilen anlamıyla Çağdaş Türkçede, Tür: âlim, Az: âlim, Bşk: ğälim, Kzk: ğalım, Krg: âlım, Özb: àlim, Tat: ğalim, Tkm :âlım, YUyg: alim (Kültür Bakanlığı 1991: 16-17) biçimlerinde yaşamaktadır. İslam öncesinde bakşı olarak adlandırılan âlimlere verilen değer İslam' ın bilime gösterdiği yüksek ilgiyle orantılı olarak ilk Müslüman Türk topluluklarında artarak devam etmiştir. KB' in elli birinci bölümü âlimler ile münasebete ayrılmıştır. Bu bölümünde âlimlerin halkın yolunu aydınlatan meşaleler olduğu, onlardan yaralanmak gerektiği ve yöneticinin âlimlere ihsanda bulunarak gönüllerini hoş tutmasının lazım geldiği anlatılmaktadır (Arat 2003: 314). âlim'in ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "bilig birlä 'alim yokar yokladı / Alim bilgi ile yükseldi." (Arat 1992: 48)
- "anıŋda basa bilgä 'alim turup / bodunka bilig bersü yätrü körüp" (Arat 1999: 554) "Bundan sonra âlimler harekete geçip ihlas ile halka halka bilgi verirler." (Arat 2003: 400)
- "takı bir kutu bilgä 'alimlär ol / olar 'ilmi halkka yaruttaçı yol" (Arat 1999: 436) "Diğer bir zümrede âlimlerdir, onların ilmi halkın yolunu aydınlatır". (Arat 2003: 314)

b) Bahşı: Bilgin, öğretmen.

bahşı sözcüğü Çince po-shih (pâk-dz'i) 'bilgin, âlim' sözünden ödünçlenmiştir. Sözcük Çin'deki Tang hanedanı döneminde 'erkek öğretmen'; 'karakol yöneticisi', 'bölge ya da karakol koruyucusu' gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Ecsedy 1965: 90). Eski Uygurca metinlerde 'bilgin, öğretmen' karşılığıyla geçen bahşı, (Röhrborn 1991: 211) Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra, eski anlamını yitirmiş 'Uygur haflerini ve edebî Türk ve Moğol dillerini bilen kâtip' manasını ifade etmeye başlamıştır (Köprülü 1989: 148; Bodrogligeti 1965: 117). Sözcüğün 'hekim, cerrah' anlamında görüldüğü İslamiyet sonrası tarihî Türkçe metinler de mevcuttur (Köprülü 1989: 148).

Budist Uygurlarda bahşı' ya hürmet dinî bir vecibedir. **Eski Uygurca Altun Yaruk**'ta Budist öğretiye aykırı davrananların ikinci hayatlarında muhatap

olacakları cezalar sıralanırken yer verilen "ögüg kaŋıg bahşılarıg uluglarıg ät'özin agır ayag kılmayuk tıltagınta äŋräy bädäy aksak çolak közsüz täglük bolmışların" (Kaya 1994: 187) '…Anneyi babayı, hocaları ululları bedeniyle ululamama nedeniyle kambur, sakat, kör olduklarını...' ifadesi, bu durumu ortaya koymaktadır. Bunun yanında Eski Uygurca yazmalarda bahşı' ya hizmetin nasıl olması gerektiğini anlatan bahisler bulunmaktadır. "bahşıka kärgäklig taş almak ı tarıg tarımak satıg yulug kılmak suv kötürtmäk otuŋ ävdimäktä ulatı işlärig ät'özü täritginçä işlätgülük ol" (Kara-Zieme 1977: 35) 'Hocaya gerekli taş almak, ekin ekmek, alış veriş yapmak, su taşımak, odun toplamak ve daha başka işleri gücü yettiğince yapmalıdır.' cümlesi böylesi bahislerdendir. Bu bahiste anlatılanlarla İslamdaki "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum" anlayışı benzerlik arz eder.

bahşı sözcüğü Eski Uygur Türkçesi sonrasında, Kıp: bakşı 'yazıcı', Osm bakşı 'yazıcı, kâtip', Çağ baxşı 'yazıcı, kâtip, şarkıcı, cerrah' biçimlerinde görülmüştür (Clauson 1972: 321). bakşı, Türkçe kanalıyla Farsçaya bahşı 'Budist üstat, yazıcı', Arapçaya baxşi 'rahip, büyücü', Moğolcaya bagşi 'üstat, öğretmen', Tibetçeye pag-şi 'öğretmen', Soğdçaya pasint 'danışman', Grekçeye phaksis, Batı Avrupa dillerine bacsi, Rusçaya bakşa 'Kırgız şamanı' olarak geçmiştir. Sözcük Çince'den Korece, Japonca, Mançuca gibi diller de girmiştir (Doerfer 1965: 274-275). bahşı Çağdaş Türkçede, Kzk: baksı ""Baksı, kam, ozan, şaman." (Koç vd. 2003: 75), Krg: bakşı: "Mutatabbip, şaman, bahşı." (Yudahin 1998: 81), YUyg: baxşi "1. Divane, kaçık, hekim, otaçı 2. Yazıcı, tahsildar. 3. Aşık, ozan, meddah 4. Meraklı, hevesli." (Necip 1995: 28) Özb: baxşi "Büyücü, ozan." (Doerfer 1965: 271) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ol saŋadilarıg ol açarılarnıŋ söki bahşılarıŋa buşı bermiş ärdi" (Röhrborn 1991: 67) 'O giysileri o üstadların önceki hocalarına sadaka vermiş idi.'
- "alku kamag tapıg uduglarıg titip kodup bahşınıŋ tapıgın kılguluk ol" (Kara-Zieme 1977: 31) 'Bütün hizmetleri bir kenara bırakıp hocanın hizmetini görmelidir.'

- "küsüşüm ol okşatguluksuz yeg üstünki bahşı kengürü nomlap körkidip boşgurup tuyunmakka kigürsün" (Ölmez 1998: 268) 'Dileğim odur ki eşsiz, en üstün hoca genişçe vaaz edip, gösterip, öğretip özümsemeye ulaştırsın.'

c) Bilgä: Bilgin, âlim, danışman.
bilgä sözcüğünün bil-"bilmek" fiiline –gA isim yapım eki getirilerek türetildiği anlaşılmaktadır (Erdal 1991: 376). Sözcüğün türediği bil- 'bilmek' fiili Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 330)

Türkler ilk dönemlerinden beri bilgiye son derece önem vermişlerdir. Göktürk devletinin en ünlü kağanın bilgä ünvanını / adını alması durumun çarpıcı göstergelerindendir. Tunyukuk Yazıtında Bilge Kağan'ın başarıları anlatılırken vezir Tunyukuk "bilgäsi çabışı bän ök ärtim" (T Tekin 1994: 4) "Danışmanı ve kumandanı ben idim" (T Tekin 1994: 5) diyerek başarının ardında bilginin gizli olduğunu vurgulamaktadır. Eski Uygurca yazmalarda bilgä bilig 'hikmetli bilgi' hayatta ulaşılması gereken en önemli hedeflerden biri olarak sunulmaktadır. Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim'in inşa ettirdiği medresenin vakfiyesi şöyle bitmektedir:

> Kaimin (vakıf yöneticisinin) ölmesi halinde yerine başka birisinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması, öğretim üyesi fakih ile Semerkand' da fetva vermek düzeyinde olan bilim adamlarının kararı ile olur ve seçilen kişi inanç sahibi, ahlaklı biri olmalıdır. Eğer öğretim üyesi (fakih) bulunmuyorsa, kaimin atanması Semerkand valisi tarafından yapılır. Atamanın hükümdar tarafından yapılması yasaktır." (Genç 1997: 141).

Bu ifadelerden Karahanlı döneminde bilime tanınan özerkliğin ve bilim adamlarına verilen özgürlüğün ne denli ileri olduğu anlaşılmaktadır. KB' de bilgä ve 'alim sözcüklerinin eş anlamdadır (Arat 1999: 436). O nedenle eserde âlimlerle münasebetin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde (Arat 1999: 436-438) değinilen hususlar bilgä'ler için de geçerlidir. MK' de ilim sahibi kimseler için täŋrigän, täriŋ bilgä, yügrük bilgä, bügü gibi sıfatlar kullanılmıştır (Genç 1997: 144; MK III: 72)

bilgä sözcüğüne 'bilgin, âlim, danışman, hikmetli akıllı" gibi karşılıklarla tarihî Türk şivelerinin tamamında rastlanır (Clauson 1972: 340). 'hakîm' karşılığıyla

Fasçaya da geçen sözcük, Çağdaş Türkçede Tür: bilgä “Bilgili, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse), hakim” (TDK 2005: 267); Yak: bilge “Bilge.” (Vasiliev 1995: 35) biçiminde yaşamaktadır. bilgä’ nin ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- “bilgäsi çabışı bän ök ärtim” (T Tekin 1994: 4) “Danışmanı ve kumandanı ben idim.” (T Tekin 1994: 5)
- “ädgü bilgä kişig edgü alp kişig yorıtmaz ärmiş” (T Tekin 1995a: 36) “(Çinliler) İyi ve akıllı kişileri, iyi ve cesur kişileri ilerletlezler imiş” (T Tekin 1995a: 37)
- “yerçi yaŋılmaz bilgä unıtmaz / Kılavuz şaşmaz, bilge unutmaz.” (Orkun 1994b: 95)

Uygur

- “burkanlarka bodısatavlarka bütmiş işlig bilgelerke irmädin uzatı yakın tapınmak ymä kayu ärür” (Kaya 1994: 248) ‘Budalara, ermişlere tamamlanmış işli bilgelere erinmeden devamlı hizmet etmek nedir ?’
- “yana bir adın atı bagı bälgüsüz bilgä kälip muŋa yiväti beş şlok sözlädi” (Kara-Zieme 1970: 19) ‘Yine bir başka adı sanı belirsiz bilgin gelip buna beş şiir söyledi’
- “şapi atlıg bilgäg kim ol bilgä körmätük savlarıg nä körsär antakıya ok tärk tavrak bilir ärmiş” (Röhrborn 1996: 35-36) ‘Şapi adlı bilge ki o bilge körülmedik sözleri görür görmez hemencecik, çabucak bilir imiş.’

Karahanlı

- “bilgä ärig ädgü tutup sözin eşit ärdämini ögränibän işkä sür” (Dankoff-Kelly 1982: 324) ‘Blgin kimseyi hoş tutup sözünü dinle, faziletini öğren, öğrendiğini işte kullan.’
- “üs äs körüp yüksäk kalık kodı çokar bilgä kişi ögüt berip tavrak ukar (Dankoff-Kelly 1984: 171) ‘Akbaba avını görüp yüksek gökten aaşağı doğru atılır, bilgin kişi öğüt verip hemen anlar.’
- “yazmas atım bolmas yaŋımas bilgä bolmas” (Dankoff-Kelly 1984: 179) ‘Şaşmadık nişancı olmaz, yanılmadık bilgin olmaz.’

ç) Bitigçi: Yazıcı, Katip, Hattat, Müstensih.

bitigçi sözcüğü Çincede 'fırça' anlamına gelen bi(e)t köküne dayanmaktadır. Bu köke ismden fiil yapan –i eki getirlerek yazı yazmak karşılığındaki Türkçe biti- fiili elde edilmiş; biti- fiiline –g fiilden isim yapım eki eklenerek bitig 'yazı, vesika, kitap' sözcüğü türetilmiştir. bitig tabanıından meslek adı yapan +çi ekiyle de bitigçi 'yazıcı, kâtip' sözü kurulmuştur (Ş. Tekin 1993: 22-23). bitigçi'nin türediği bitig 'yazı, kitap, vesika' tabanına tarihî şivelerin tamamında rastlamak mümkündür (Clauson 1972: 303, Bodrogligeti 1965: 108). Çağdaş Türkçede – TürA: biti / bitgi / bitik / "Defter; mektup; kitap; forma, kitap parçası; vesika, vekaletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere." (TDK 1993: 710) kullanımlarının dışında bitig sözüne tesadüf edilmemektedir (Bodrogligeti 1965: 108). bitig, Farsça, Moğolca, Macarca gibi dillere de girmiştir (Doerfer 1965: 262).

Eski Türk devletlerinde özel ve tüzel kişiliklerin yazıya dayalı işlerini görebilecek yetenekli yazıcılara ihtiyaç duyulmuştur. Çin kaynaklarına göre T'opa Wei sülalesi devrinde (388-588) Türkler arasında pi-tehçen (bitigçi) ünvanı taşıyan memurlar vardır (Mansuroğlu 1979: 657). Köl Tigin (T Tekin 1995a: 38) ve Bilge Kağan (T Tekin 1995b: 60) yazıtlarında geçen ve ettirgenlik çatısı üzerine kurulmuş bitit- 'yazdırmak' eylemi bu işin uzmanlarının Göktürk döneminde de var olduğuna işaret etmektedir. Budist Uygurlarda zengin kimseler arada sırada yazma işlerinde ustalaşmış rahiplere dinî kitap veya bunların birinden sevilmiş beğenilmiş bir bölümü para veya herhangi bir maddî bağış karşılığında yazdırırlardı (Ş Tekin 1993a: 4). Nitekim Eski Uygurca bir yazmanın başlangıcındaki "amtı türk yigit ärkän kayu ärsär bir nom bitig bititälim nomka şazınka ulag sapag asag tusu kılmış bolalım" (Ş Tekin 1980: 23-24) 'Şimdi gücümüz kuvvetimiz yerinde iken nerede olursa olsun bir din kitabı yazdıralım öğretiye şeriate katkı ve fayda sağlamış olalım' ifadesi bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bu dönemde dinî metinlerin müstensihleri eserlerin sonunda kendilerini yanı 'acemi', agduk 'yozlaşmış' yavız 'kötü' gibi sıfatlarla nitelendirerek (Hamilton 1998: 156) alçak gönüllülüklerini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Uygurlarda kişiler arasındaki antlaşmaları yazıya geçiren pazar yeri

arzuhalcilerinden de bahsedilmektedir (Adams 1989: 59). Bununla birlike Uygurların son dönemlerinde kaleme alınmış borç vesikaları çoğunlukla muhataplar tarafından yazılmıştır. Bu durum kâtip zümresinin belki de sadece devlet dairelerinde görev yaptıklarına delalet etmektedir. Halk arasında okur yazar sayısının artması yazıcılara olan ihtiyacı oldukça azaltmıştır (İzgi 1986: 90). Moğollar Uygurlara son vermekle beraber onların onların kuvvetli kültürlerine tâbi olarak Uygur yazısını almışlar, Uygur kâtipleri ve devlet adamları Moğollarda bütün sivil idareyi ellerine geçirmişlerdir (Aslanapa 1992: 303). KB'in otuz dördüncü bölümünün bitigçi' lerin nasıl olması gerektiğine ayrılması (Arat 1999: 280) yazıcılığın Karahanlılarda da itibarlı mesleklerden sayıldığını göstermektedir. KB' in bu bölümünde özetle, beyler kendileri ne kadar bilgili olursa olsunlar sözlerini yazmak için onlara yine de kâtip gerektiği, katibe bazı sırları söylemek icap edeceğinden bu kimselerin itimat edilir karakterde olması, katibin bilgili ve akıllı olup güzel bir belagate üstün bir hatta sahip olması, yazının devlet hayatında son derece önemli olduğu ve böylesi önemli bir işle uğraşan yazıcının içki içmemesi ve temiz bir tabiatı bulunması lazım geldiği anlatılmaktadır (Arat 2003: 198-202). MK' de biti- 'yazmak' fiili etrafında oluşan terminoloji (Dankoff-Kelly 1985: 74) Karahanlı döneminde yazıcıların yoğun olarak faaliyet gösterdiklerini düşündürmektedir. Aslında ET'deki kitap ve yazı alanındaki gelişmiş terimler dünyası (Bodrogligeti 1965) dahi tek başına Eski Türk toplumundaki yazıcılık mesleğinin hayli ileri düzeyde olduğunu göstermeye yeterlidir.

Eski Türklerde yazı işiyle uğraşan meslek erbabını karşılamak için kullanılan bitigçi sözcüğüne ilk olarak M.S. 400 civarında Çin'e hakim olan Tabgaç Türklerinin (T'o-Pa) dilinde, Çince işaretlerle piç-te-cin 'yazıcı, kâtip, divan katibi' biçiminde rastlanır (Ş. Tekin 1993: 22; Haussig 2001: 198). Bazı araştırmacılar ET'deki yazıcı anlamına gelen bitigçi ve bitkäci' yi sözcüklerinin aynı kökten geldiklerini kabul etseler de (Mansuroğlu 1979: 657), bitkäci ve bitigçi farklı kökenlere dayanmaktadır. Aşağıda da değileceği üzere bitkäçi Süryanice petḳā 'belge' sözcüğüne getirilen +çI ekiyle Türkçeye kazandırılmış bir sözcüktür (Clauson 1972: 304; Erdal 1991: 113). Türkçe metinler arasında ilk

kez KB' de görülen bitigçi sözü Karahanlı dönemi sonrası tarihî şivelerde 'yazıcı, kâtip' anlamıyla Har: bitigçi, Osm: bitikçi, Kıp: bitigçi~bitikçi, Çağ: bitigçi olarak karşımıza çıkar (Clauson 1972: 304). Sözcük bitigçi 'kâtip, şehir yazıcısı' biçiminde Türkçeden Farsçaya da girmiştir (Doerfer 1965: 264). bitigçi Çağdaş Türkçede TürA: bitikçi~ bitici~biti "Yazman." olarak yaşamaktadır (TDK 1993: 710). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "bitigçi biliglig ukuşlug käräk / hatı uz belagat takı ädgüräk" (Arat 1999: 282) "Katip bilgili ve akıllı olmalı, güzel bir hatta ve üstün bir belagate sahip bulunmalıdır. (Arat 2003: 199)
- "bitigçi bor içsä biligdin täzär / biligdin täzigli bitigdin azar" (Arat 1999: 285) "Katip içki içerse, bilgiden uzaklaşır; bilgiden uzaklaşanyazıda şaşırır." (Arat 2003: 202)
- "suk ärsä bitigçi bilig artatur / bitir umdu birlä bitig artatur" (Arat 1999: 285) "Katip haris olursa, bilgisini kötüye kullanır; tamah ederek yazar ve yazıyı tahrif eder." (Arat 2003: 201)

d) Bitgäçi / Bitkäçi: Yazıcı, kâtip, hattat, müstensih.

bitgäçi~bitkäçi sözcüğünün etimolojisi hakkında değişik yaklaşımlar vardır. Bazı araştırmacılar sözcüğün biti- 'yazmak' fiiline fiilden isim yapan –g(k)e ve isimden isim yapan +çi ekleri getirilerek türetildiğini öne sürmüşlerse de (Doerfer 1965: 263) genel kabul gören görüş bitkäçi' nin Süryanice petḳā 'belge' sözüne getirilen +çI ekiyle Türkçeye kazandırıldığı yönündedir (Clauson 1972: 304; Erdal 1991: 113; Hamilton 1998: 177). Eski Türk devletlerinde özel ve tüzel kişiliklerin yazıya dayalı işlerini görebilecek yetenekli yazıcılara ihtiyaç duyulduğuna yukarıda bitigçi maddesinde değinilmişti. O nedenle yazıcılık mesleğinin kültürel alt yapısana dair bilgiler burada tekrarlanmıyacaktır. Eski Türk devletlerinde yazı işleriyle uğraşanları adlandırmada kullanılan bitgäçi~bitkäçi sözü ilk olarak Orhon Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkar. Eski Uygurca sonrasında rastlanılmayan sözcüğün (Clauson 1972: 304) ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- “bitgäçi bilgälig yanılmaz / Kuyudat memuru, hakim (olan) yanılmaz” (Orkun 1994b: 95)
- “bitgäçi esiz yabız kul bitidim / Kayıt memuru fena esir yazdım” (Orkun 1994b: 96)

Uygur

- “inçä kaltı kan guän atlıg bitkäçi çin şu bitimäktä uzanmakı kükülti” (Barat 1993: 62) ‘Şöyleki Kan Guen adlı yazıcı Çin Şu yazmadaki mahareti ile ünlendi.’
- “ymä takı inçä katlı bitkäçi oglan äŋ ilki üküş ämgäk körür ken hviştim bolur” (Le Coq 1922: 14) / “Ve ayrıca yazıcı oğlan başlangıçta çok zahmet çeker sonradan üstat olur.”
- “bo buyan ävirmäk bitimiş bitidäçi bitkäçilär ärsär” (Kaya 1994: 352) “Bu sevap tevcihini yazan yazıcı kâtipler ise…”

e) Boşgutçı: Öğretmen / Öğrenci.

boşgutçı’ nın türediği boşgut ‘eğitme, öğretme, bilgi verme’ tabanı Clauson ve Erdal’a göre saymaca bir boşgu- fiilinden gelmektedir. Araştırmacılar, bu düşünceye ET’deki boşgu-r- ‘öğretmek, eğitmek’ ve boşgu-n- ‘öğrenmek, eğitilmek’ fiillerinden yola çıkarak varmışlardır (Clauson 1972: 379; OTWF: 312). Reşit Rahmeti Arat, bir adım daha ileri giderek boşgut’ u boş sözcüğüne dayandırmıştır. Buna göre boşgut, boş köküne sırasıyla +U- isimden fiil yapım eki, -(X)g+ fiilden isim yapım eki, +U- isimden fiil yapım eki ve -(U)t fiilden isim yapım eki getirilerek boş+u-g+u-t biçiminde oluşmuş, ikinci hecedeki u ünlüsü düşerek boşgut ‘öğrenme’ halini almıştır (Arat 1991: 385). ET’de boş’ un ‘bağımsız, hür’; boşu-’ın ‘özgür kılmak, azad etmek’ anlamlarını taşıdığı (Clauson 1972: 377) düşünülürse, boşgut ‘eğitme, öğretme’ işleminden geçenlerin günahlardan azad olacağı fikri, boş ile boşgut arasındaki bağlantının temelini oluşturabilir. Clauson ve Nadalyev hazırladıkları etimoljik sözlüklerde boşgutçı’ ya yalnızca ‘öğretmen, eğitimci’ karşılığı vermişlerdir (Clauson 1972: 380; DTS: 114). Ancak sözcük Eski Uygurca metinlerde ‘öğretmen’ karşılığının yanı sıra ‘öğrenci’ karşılığında da kullanılmıştır (Ölmez 1994: 188). “azu yämä kaltı bilgä bahşılar udu boşgutçı tıtsılar yorıyurça” (Geng-Klimkeit 1985: 119)

‘...Ya da tıpkı bilge hocaların arkasında öğrencileri yürürcesine…’ ifadesi bu duruma örnektir.

boşgutçı ‘öğretmen / öğrenci’, Uygurca yazmalarda dinî terminoloji içinde kullanılmıştır Karahanlı döneminde boşgutçı sözü görülmezken boşgut sözü öne çıkar. boşgut KB’ de ‘talimat, ders, nasihat’ (Arat 1979: 104); MK’ de ‘çırak, çömez’ (Dankoff-Kelly 1985: 77) anlamlarındadır. MK’de ‘çırak, çömez’ karşılığında geçen boşgut, Eski Uygurcada öğrenci karşılığındaki boşgutçı’ nın devamı sayılabilir. boşgut ‘çırak’ anlamıyla bu çalışmanın yardımcı meslekler kısmında tekrar ele alınacaktır. Kıp poşgut “Irgat, gündelikte çalışan.” biçiminde görülen sözcük (Toparlı vd. 2003: 216) Eski Uygurcadaki boşgutçı ‘öğrenci’, Karahanlıcadaki boşgut ‘çırak’ sözlerinin uzantısıdır. boşgutçı’ nın belirttiği meslek erbabının zaman içinde daha düşük bir sınıfa karşılık gelmesi sözcüğün anlamında meydana gelen kötüleşme ile açıklanabilir. Kıpçak Türkçesi sonrasında rastlanılmayan sözcüğün ET’ de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “/// bilig ögrängü täg boşgutçı bolalım” (Zieme 1985: 192) ‘...Bilgi öğrenler gibi öğrenci olalım.’
- “boşgutçılar utru boşguru birlä körgäli umazlar anıŋ täriŋin” (Röhrborn 1996: 19) ‘Öğretmenler doğrudan öğretmek ile onun derinliğini göremezler.’
- “kenki boşgutçılarka bilgülük yang kip yalanguklarda üstünki kişi siznidä ärür” (Röhrborn 1991: 180) ‘Gelecekteki öğrencilere bilinmesi gereken örnek model, insanlardan üstün kişilik sizdedir.’

f) Ävirgüçi: Çevirmen, metin tercüme eden.

ävirgüçi’ nin geldiği ävir- fiili ‘çevirmek, döndürmek’ temel anlamında äbir- ~ävir-~ävür- biçimlerinde Orhon Türkçesinden başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülür. Sözcüğün Eski Uygurcada kazandığı yan anlamlardan biri ‘tercüme etmek, çevirmek’tir (Clauson 1972: 14). ‘tercüme etmek, çevirmek’ anlamındaki ävir- eylemine getirilen -gU ekiyle türetilen ävirgü sözü Uygurca metinlerde ‘tercüme etme, çevirme’ karşılığında görülür (Tezcan

1975: 137). ävirgü' ye eklenen +çI ekiyle kurulan ävirgüçi sözünü tercüme işiyle uğraşan meslek erbabı olarak anlamak gerekir. ävir- fiili günümüzde 'döndürmek' anlamı ve değişik seslendirilişleriyle Çağdaş Türkçenin pek çok diyalektinde yaşamaktadır. Fiil bu anlamıyla Arapçaya da girmiştir (Räsänen 1969: 34). ävir-'in 'tercüme etme' anlamı ise, Özb ögirmàq "Tercüme etmek." (Kültür Bakanlığı 1991: 127) türevinde varlığını sürdürmektedir.

Türkler arasındaki tercüme faaliyetleri diplomasi ve ticaretin gereği olarak başlamıştır. Zamanla değişik dinleri benimseyen Türk topluluklarında dinî metinleri aktarmada ehil çevirmenlere ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Budist metinler Göktürk döneminden başlayarak Türkçeye kazandırılmıştır (Golden 2002: 123). Ancak Göktürklerden kalan bu metinler günümüze ulaşamamıştır. Uygur edebiyatı yabancı metinlerin büyük gayret ve başarı ile çevirildiğine tanıklık eder (Rasonyi 1971: 111). Uygurlardan kalan eserlerin büyük bir kısmını özellikle Budist çeviriler oluşturur (Ölmez 1997: 240). Bu çeviriler Çince, Toharca, Soğdça gibi dillerden yapılmıştır. Budist eserleri aktaran Uygur çevirmenlerden en ünlülerinden biri Şıŋko Şeli Tutuŋ' dur. Adı geçen çevirici başta Altun Yaruk olmak üzere çok sayıda Uygurca tercümeye imza atmıştır (Kaya 1994: 12-13). Budist Uygurlarda çevirilen eserlerler değişik mekanlarda halka vaaz edilmiştir. Eski Türklerdeki çeviri geleneği İslamı kabulden sonra da sürmüştür. Müslüman Türklerin çeviri faaliyetlerinin merkezinde Kur'an vardır. İlk Türkçe Kur'an tecümesinin ne zamana ait olduğu konusunda elimizde kesin bilgiler yoksa da bu tercümenin Türklerin İslamiyeti devlet dini olarak kabul etmelerinden sonra X. yy. ve devamında yazmış olduklarını tahmin edebiliriz. Bu da ilk tercümenin tarihî Türk yazı dillerinden Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olduğunu ortaya koyar (Ata 2003: 43).

Eski Türklerde metin tercümesiyle uğraşanları karşılayan ve Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında Eski Uygurca sonrasında görülmeyen ävirgüçi sözünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "öŋreki ävirgüçilär ujıkın yörügin tükäl kıltılar mu ärki tep bo sezigin samtso açarıka ayıtdı" (Röhrborn 1991: 82) 'Önceki çeviriciler harfini ve yorumunu tamaladılar mı ki deyip bu endişesini Samtso üstada ifade etti.'

g) Fäyläsuf: Filozof, felsefeci.

İslamiyet etkisiyle ve Arapça kanalıyla Türkçeye giren fäyläsuf 'filozof, felsefeci' sözcüğünün aslı Yunancadır (Şemseddin Sami 1996: 1010). İslam sonrası ilk Türkçe metinlerle dilimizde görülmeye başlayan fäyläsof sözcüğüne Türkçenin sonraki dönemlerinde de rastlamak mümkündür (Toparlı vd. 2003: 82; LehO: 147). İslam öncesinde Budizm ve Maniheizm gibi derin felsefî öğretileri barındıran dinleri benimsemiş olan Türklerde özellikle aydın zümreler arasında felesefe yaygındır (Tekin 1992: 171-172). Eski Uygurca metinlerde geçen felsefî çözümlemeler durumun en açık göstergeleridir. İslam dünyasında felsefenin ciddi bir disiplin haline gelmesi iki büyük düşünür sayesinde olmuştur. Bunlara Fârâbî ve İbn Sînâ'dır. Türk asıllı bu iki filozofun eserlerinden yapılan çevirilerin batı düşüncesinin gelişimindeki etkisi göz ardı edilemez (Aydın 2001: 1-3; Kafesoğlu 2003: 385-393). fäyläsuf sözcüğü Çağdaş Türkçede, Tür: feylesof "Filozof" (TDK 2005: 694); Az: filosof "Felsefe ile uğraşan kimse, filozof, felsefî görüşleri incelyen adam." (Altaylı 1994: 426), Tkm: filosof "Filozof, felsefeci." (Tekin vd. 1995: 211), Krg: filosof "Filozof." (Yudahin 1998: 345), Kzk: filosof "Düşünür, felsefeci, feylesof, filozof." (Koç vd. 2003: 645) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "neçä 'alim ärdi näçä fäyläsuf kanı / bu kün olar miŋindä biri / Ne kadar alim vardı, vice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri (bile yok)." (Arat 1992: 56,89)

- "ajun fäyläsufı näŋi bolmasa / näçä tıldam ärsä kişädi tilig" (Arat 1999: 316) "Dünya feylesufu ne kadar natuk olursa olsun, serveti yoksa dili kösteklidir" (Arat 2003: 226)

ğ) Tıtsı: Öğrenci, şakirt, çömez.

ET'de 'öğrenci, talebe, şakirt' anlamında kullanılan sözcüklerden biri de tıtsı'dır. Sözcük Tang henedanı döneminde Çin sarayında eğitim gören kimseler için kullanılan Çince ti-tzŭ (d'iei-tsi) sözünden ödünçlenmiştir (Ecsedy 1965: 90; ETŞ: 385). A.V. Gabain tıtsılarıg kaydından yola çıkarak sözcüğün ünlülerinin ince okunamayacağını dile getirmiştir. Zira sözcüğe getirilen +g yükleme hal eki kalın 'g' ile yazılmıştır ve Uygur imlasında kalın 'g' ve ince 'g' ayrımı mevcuttur (Gabain 1938: 22). Metinlerde genellikle dinî eğitimle ilişkili olarak kullanılan tıtsı sözcüğüyle ifade edilen öğrenciler, tapınaklarda yaşam sürmüşlerdir. Eski Uygurcada geçen baş başgut tıtsı 'baş öğrenci' ibaresi (Ş Tekin 1980: 137) öğrenciler arasında bir sınıflandırmanın bulunduğunu düşündürmektedir. tıtsı sözcüğü Türkçenin gelişme ve yayılma alanları içinde Eski Uygurca dışında görülmez (Räsänen 1969: 479). Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "şakimuni burkannıŋ şarıputr mutklayan atlıg iki baş başagut tıtsıları ärdi" (Ş Tekin 1980: 137) 'Şakimuni Buda'nın Şarıputr ve Mutklayan adlı iki tane baş öğrencisi vardı'

- "antag osuglug bakşını ögirttürsär ol ögirtdürgüçi tıtsı bo ok ajunta siti bulur üçün anıŋ yaŋı osugı üç törlüg bolur" (Kara-Zieme 1977: 32) 'O şekilde hocasını sevindirse o sevindiren öğrenci bu dünyada mücevher bulması için onun tarzı üç türlü olur.'

- "amtı säkiz tümän tört miŋ tıtsılarag saŋa orunçak tutuzur män bolarka ujak boşgurgıl" (Geng-Klimkeit-Laut 1988: 339) '…Şimdi seksen dört bin öğrenciyi sana emanet ediyorum. Bunlara harf öğret.'

BÖLÜM 11: DİNLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Din

Din, maneviyat kaynağı olarak insanlık tarihi boyunca daima önem arz etmiştir. Eski Türk toplulukları değişik dönemlerde çeşitli inanç sistemlerine dahil olmuşlardır. Bu inanç sistemlerinden bazılarına gösterilen ilgi sınırlı düzeyde kalırken, bazı inanç sistemleri devlet dini düzeyinde kabul görmüştür. Türkler İslamı kabul edinceye dek Gök Tanrı İnancı, Maniheizm, Budizm gibi dinleri devlet dini olarak benimsemişlerdir. Ayrıca, Taoizm, Nesturilik ve Yahudilik de bir kısım Türkler arasında kendine yer bulabilmiştir. (Günay-Güngör: 2003; Golden 2002: 142-144). Eski Türklerde din anlayışının dikkat çeken bir başka cephesi ise değişik inançların barış içinde yan yan yaşayabilmesidir (Şeşen 2001: 197; Roux 1998: 23). Eski Türklerde geniş kitlelere hitap etmiş olan dinlerle ilgili meslekleri şu şekilde incelemek mümkündür.

II. Gök Tanrı İnancıyla İlgili Meslekler

Gök Tanrı İnancını esas alan eski Türk inanışı bazı araştırmacılar tarafından Şamanizim olarak da adlandırılmıştır. Bunda kam adı verilen din adamlarının- şamanların- eski Türk dini sistemi ve yaşayışı içinde önemli mevkiye sahip bulunmalarının büyük etkisi vardır. Eski Türkler kâdir olan yüce ve mücerret bir Tanrı telakkisine erişmiş bulunmakla birlikte başlangıçta onu gökte düşünmüşlerdir. Dinler tarihi çalışmalarında geniş biçimde anlatıldığı üzere Gök Tanrı İnancına mensup Türkler, tabiat kuvvetlerine, güneş ve ay kültüne, yıldız ve gezegenler kültüne, yer- su kültlerine, atalar kültüne kutsiyyet atfetmişlerdir. Eski Türklerde dini ayin ve törenlerin muayyen bir nizam çerçevesinde yürütülmüş olduğunu tahmin etmek güç değildir. Göçebe Türkler arasında oldukça yayılmış olan Gök Tanrı İnancı özellikle Orhon Türkçesi metinlerinde tüm yoğunluğuyla kendini hissettirir. Türk toplulukları evrensel dinler olarak nitelendirilen Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet gibi dinlerle tanıştıkça Gök tanrı inancını bırakarak zikredilen bu dinlere geçiş yapmışlardır. (Günay-Güngör 2003: 55-151; Roux 1998; Buluç 1979; Kafesoğlu 1972).

a) Kam: Şaman, kam; büyücü, üfürükçü, kâhin, halk hekimi.

Kam sözünün kökeni üzerine değişik görüşler mevcuttur. Ramstedt (Doerfer 1967: 405) ve Räsänen (Räsänen 1969: 228) gibi araştırmacılar sözcüğün Kuzey Kore dilindeki kam 'denetçi, gözcü' sözcüğünden ödünçlendiğini öne sürmüşlerdir. Clauson (Clauson 1972: 625), Schaeder gibi dilciler (Doerfer 1967: 406) ise kam' ın Farsça'dan Türkçe'ye geçtiğini ifade etmişlerdir. İlk Türk metinlerinde geçen kam sözcüğünden ayrı olmak üzere Çin Tang sülalesi (618-906) yıllıklarında kam sözünün en eski kaydı bulunmaktadır (Uslu 1997: 36). Kırgızlardan bahseden adı geçen yıllıklarda "Sihirbazlarına 'gan' adını koyarlar." ifadesi yer almaktadır (Eberhard 1996: 69). Burada görülen gan sözcüğünün kam olabilme ihtimali yüksektir. Nitekim, XI. yüzyıl tarihçilerinden Gerdizi, Kırgızlarda şamanların bulunduğunu haber vermektedir (İnan 1986: 73). Kam, tarihî metinlerde değişik karşılıklarda kullanılmıştır. Orhon Türkçesi ürünlerinden Irk Bitig' deki kamılmış sözü üzerine çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu sözcük Thomsen tarafından önce kamlamış okunmuş ve şüpheli biçimde 'şaman hüner göstermiş' olarak açıklanmış, daha sonra kamılmış 'düşmüş' olarak düzeltilmiştir. Bu okuyuş H.N. Orkun tarafından kabul edilmiş ise de Malov ve Clauson tarafından itibar görmemiştir. Her iki okuyuş ve çeviriyi mümkün gören Talat Tekin sözcüğün kamılmış 'düşmüş' olması ihtimalini daha kuvvetli bulmuştur (T Tekin 2004b: 37-38). kam, Budist Uygur metinlerinde yek içgäk 'cin şeytan' sözcükleriyle ilişkilendirilerek kullanılırken Mahiheist Uygur metinlerinde otaçı 'tabip, halk hekimi' sözcüğüyle ilişkili olarak kullanılmıştır. Sözcük KB' de otaçı 'tabip, halk hekimi' ile bağlantısını sürdürürken MK' de 'kâhin' anlamında görülür (Molnar 1985: 198). Başlangıçta din adamı için kullanılan kam sözünün zamanla 'halk hekimi', 'kâhin' gibi karşılıklar kazanmasının altında Türklerin eski dinlerini değiştirmiş olmaları yatmaktadır. kam'ların din adamı konumlarıyla kötü ruhları kovarak hastaları iyileştirmeleri ya da gelecekten haber verebilmeleri Gök Tanrı İnancı sonrası Türk topluluklarında 'büyücü', 'kâhin', 'halk hekimi', 'üfürükçü' kimliklerine bürünmelerinin yolunu açmıştır.

Hunlarda yönetici tabaka her yılın birinci ve beşinci aylarında atalarına, gök ve yere, ilah ve ruhlara kurban adamak için toplanırdı. Bu inançlara ek olarak

Hunlarda Kuzey Asya şamanlığının da uygulandığı tahmin edilebilir (Golden 2002: 53). Hunlarda böylesi dinî törenleri idare eden kam'lar, gerek halk arasında gerekse ibadethanelerede görev yapmış olmalıdırlar. Nitekim Hunlardan haber veren bir Çin yıllığında bu dönemde birkaç ay sürekli kar yağdığı, sürülerin kırılıp salgın hastalıkların yayılıp kıtlığın baş gösterdiği, korkuya kapılan yabgunun bir tapınak kurduğu yazmaktadır (Klyashtorny- Sultanov 2003: 68). Çin yıllıkları ilk Göktürk kağanlığına değinirken kurban merasimlerini idare edip kötü ruhlara karşı gelmeyi sağlayan din adamlarından bahsetmektedir (Taşağıl 1995: 97). Bu bilgi Hunlardaki kam geleneğinin Göktürklerde de sürdüğünü ortaya koymaktadır. Bizanslı tarihçi Theophylactus, Birinci Göktürk Kağanlığıyla ilgili "Türklerin dinî törenlerini yöneten bir papazları vardı ki onlara göre bu kişi gelecekten bile haber verirdi" demektedir (Erdemir 2003: 48). Göktürk ülkesine gelen Bizans elçileri onları kötü ruhlardan arındırmak için Türk karşılama heyetinin yanlarında bir de şaman getirdiğini bildirmektedir (Erdemir 2003: 49). Orhon Uygurlarında kamların varlığından haberdarız (İzgi 1986106). Bu dönemde kamlar dans ederek anlaşmaları kutsayabilmekte (Gömeç 1997: 46), ya da hükümdarı savaş kararından caydırabilmektedir (Divitçioğlu 2000: 76). Bögü Han Mani dinini kabul etmeden önce Uygur kamları ile Mani rahipleri arsında bir münakaşa yaptırmıştır (İzgi 1986: 107). Turfan Uygurları ve Karahanlılarda kam'lar din adamı konumlarıyla olmasa da sağlık ve büyücülükle ilgili alanlarda ağırlıklarını sürdürmüşlerdir (Molnar 1985: 198). Eski Türklerde kadınların da kamlık yapabileceği kayıtlarla sabittir (Taşağıl 2004b: 38). Türklerdeki kamlık geleneğinin Moğolları da etkilemiştir (Roux 1998: 51). İslam coğrafyacıları kamların toplum içindeki yerini şöyle ifade etmektedirler "Oğuzlar tıp adamlarını (şamanları) çok makbul tutarlar. Ve ne zaman onları görürlerse secde ederler. Bu tabipler onların hayatları ve malları üzerinde hakimdirler." (Şeşen 2001: 68)

kam sözcüğü ET sonrasında Har: kam: 'büyücü, kâhin', Çağ: kam 'tabip, büyücü', Kıp: kam 'tabip' ve kam katun 'büyücü' biçimlerinde görülmüştür. kam günümüz de Kıpçak diyalektlerinden Karaimcede, Türkistan diyalektlerinden Sarı Uygurcada ve Sibiryadaki Türk diyalektlerinde kam 'şaman' olarak yaşamaktadır (Molnar 1985: 201-202). Ayrıca Tat: kam "kam, şaman" sözünü bulmak

mümkündür (Ganiev vd. 1997: 132). Sözcük 'şaman' karşılığıyla Türkçeden Farsça, Moğolca ve Rusçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 402-405). kam' ın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "takı kamag kamlar terläp näŋ tirgürmägäy" (Le Coq 1938: 13) 'Ayrıca kamlar toplansalar da diriltemeyecekler.'
- "ymä ol ödün bavil balıkdakı kamlar ok ya altı yasın kurdı zruşç burkanag atı okı yana sıvar öz tamırıŋa tägdi yek antag ölti" (Le Coq 1985: 401) 'Yine o vakit Bavil şehrindeki kamlar ok yay aldı, yayını kurdu, budaya atılan ok geri dönüp kendi damarına değdi ve şeytan orada öldü.'
- "üç ärdinikä tapıgçı tınlıglar az yekkä içgäkkä kamka tapıgçı tınlıglar üküş täŋrim" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 16) 'Üç mücevhere tapan canlılar az, şeytanlara, cinlere, büyücülere tapan canlılar çok Tanrım!'

Karahanlı

- "kam ırkladı" (Dankoff-Kelly 1984: 377) 'Kahin fal baktı.'
- "kamug igkä ot ol ämi bälgülüg / ol ig ämlägüçi kamı bälgülüg" (Arat 1999: 390) "Her hastalığın ilacı ve çaresi vardır; bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur." (Arat 2003: 281)
- "käräk tut otaçı käräk ärsä kam / ölüglikä härgiz asıg kılmaz äm" (Arat 1999: 124) "İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez." (Arat 2003: 87)

III. Budizm İle İlgili Meslekler

MÖ. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hunlardan başlayarak çeşitli Türk devletlerinde belirli zamanlarda himaye görmüştür. Özellikle Uygurlar Budizm' i devlet dini hükmünde kabul eden Türk topluluğu olarak öne çıkarlar. 840' ta Ötüken' deki devletlerine Kıgızlar tarafından son verildiğinde güneye Tarım havzasına yerleşip varlıklarını bu bölgede sürdüren Uygur boyları arasında Budist öğreti geniş ölçüde yayılmıştır (Günay, Güngör 2003: 159-181). Turfan Uygurları döneminde Budizm' i yaymak için yoğun bir çeviri faaliyetine girişilmiş Sansktirçe, Çince, Soğdça, Toharca gibi dillerdeki Budist eserlerin Türkçe'ye kazandırılabilmesi için büyük emekler verilmiştir. Bu emeklerin

sonucu olarak hatırı sayılır bir Budist çeviri külliyatı oluşmuştur (Ölmez 1997). Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, ahlaken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanan Budizm' e felsefi –teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak bakanlar varsa da onda bu belirtilen hususları destekleyen özellikler bulunmakla birlikte kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mabedleri ve diğer özellikleriyle bu sistem daha çok bir din olarak nitelendirilmektedir (Tümer 1992: 352). Budizm'in Türkler arasında yayılması için din adamlarının gösterdiği yoğun çabalara karşılık Türkler, Budizm'i olduğu gibi yaşamak yerine işlerine geldiği gibi taşımak yolunu seçmişlerdir. Budizm' in et yememe, canlı öldürmeme kaideleri Türk Budistliğinde adeta yok sayılmıştır. Yabancı seyyah ve elçilerin Budist Uygur Türklerinin beslenme alışkanlığında etin yerine sık sık değinmeleri (İzgi 1989: 57) bunu ortaya koymaktadır. Eski Uygurca yazmalarda avcılık ve kasaplıkla ilgili pek çok mesleğe tesadüf edilmesi de durumun başka bir göstergesidir. Budizm' deki canlı öldürme yasağı ile Uygur minyatürlerindeki değişik silahları kuşanmış tipler çelişmektedir. Ayrıca Turfan Uygurlarının Çin'e karşı zaman zaman gerçekleştirdikleri kalkışmalar da (Gömeç 1997: 68) canlı öldürmeme kaidesini görmezlikten gelmek demektir. Tüm bunlar ve daha başka etkenler Uygurların ünlü kültür tarihçimiz Bahaeddin Ögel'in haklı tabiriyle 'Yaylacı Budistler' olarak tanımlanmalarına yol açmıştır. Budizmi belirtilen haliyle kabul eden Eski Türklerde din işlerini yürütülmesini sağlayan görevliler şunlardır:

a) Nomçı: Vaiz, din bilgini.

nomçı' nın türediği nom sözcüğü Grekçe nomos 'kanun' sözüne dayanır. Grekçe nomos Süryanice tarafından ödünçlenip bu dilde Mani dinine ait bir terim olarak kıullanıldıktan sonra nom biçiminde ve 'kanun, öğreti' anlamında Soğdçaya geçmiştir. Soğdçada Budist anlayış içinde kullanılan nom, Budizmi benimseyen Türkler aracılığıyla 'din, öğreti, şeriat' karşılığında Türkçeye de girmiştir. nom, Eski Uygurcada yoğun olarak kullanıldıktan sonra MK'de de "din, şeriat" anlamında görülür. Sözcük Türkçeden Moğolcaya da girmiştir (Doerfer 1974: 39).

Türkçenin tarihî dönemlerinde MK sonrasında görülmeyen nom, günümüzde Moğolca yoluyla tekrar ödünçlenmiş olarak Tel: nom 'kanun'; Tuv: nom 'kitap' anlamında yaşamaktadır (Clauson 1972: 777). Grekçe nomos 'kanun' sözü Süryanice vasıtasıyla nāmūs biçiminde Arapçaya buradan da Farsçaya geçmiştir. nāmūs, Farsçadan Türkçeye girmiş ve günümüze namus "Bir toplum içinde ahlak kurallarına karşı beslenen bağlılık" olarak kullanıla gelmiştir (Doerfer 1974: 38).

Bütün dinler gibi Budizm'in halk arasında yayılmasında en etkin silah vaazdır. Uygur döneminde Mani ve Budist rahipler yoğun olarak sözlü din propagandası yürütmüşlerdir (Tekin 2001: 107, 225). Bu propaganda tapınaklarda ya da meydanlarda yapılmıştır. Metinler aracılığıyla veya irticalen vaaz eden din bilginleri becerilerine göre itibar görmüşlerdir. Uygurlar işlerini başarıyla yapan vaizler için käd nomçı 'zorlu vaiz' (Kaya 1994: 307) tabirini kullanmışlardır. **Eski Uygurca Altun Yaruk**'taki "ötrü ol ödün ol elig kan käntü özi ol nomçı bilgälärkä yakın barıp eşidmiş tıŋlamış kärgäk ol nomçı açarıg ayamış agırlamış tapınmış udunmış kärgäk" (Kaya 1994: 234) 'Sonra, o vakit hükümdarın kendisi o vaiz bilgelere yakın varıp dinlemesi gerekir. O vaiz üstadı yüceltip hizmette bulunması gerekir' ifadesi vaizlerin hükümdarlar tarafından himaye ve hürmet gördüğünü ortaya koymaktadır. En eski Türk manzumelerinden birindeki "tözün bilgä kişilär terilälim täŋriniŋ bitigin biz eşidälim" (Arat 1991: 24-25) 'Asil bilge insanlar toplanalım, Tanrının kitabını dinleyelim' dizeleri vaazların kutsal kitapları okumak yoluyla da gerçekleşebileceğini göstermektedir. ET'deki nomlat- 'vaaz ettirmek' fiili (Nadelyaev vd. 1969: 361) başta hükümdarlar olmak üzere imkanı olan kimselerin nomçı'ları destekleyip onlara vaaz verdirdiklerini ıspatlamaktadır.

nomçı, yalnızca Budist muhitle sınırlı kalmamış Mahiheist Uygurlarda da 'din bilgini' anlamında kullanılmıştır (Özertural 1996: 153). Türkçenin gelişme yayılma alanlarında Eski Uygurca dışında görülmeyen nomçı 'vaiz, din bilgini' sözcüğünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "birök yänä bo nom ärdini içintäki kayu kayu padakları kayu kayu yörügläri unıtılsar kalsar biz kamagun ol nomçınıng köŋülingä kirip odunturu sakınturu

täginip unıtduru teginmägäy biz" (Kaya 1994: 457) 'Şayet yine, bu öğreti mücevheri içindeki hangi hangi dizeleri, hangi hangi manaları unutulup kalsa biz tümünü o vaizin gönlüne girip farkına vardırıp unutmasının önüne geçireceğiz.'
- "beş änätkäk elintäki nomçılarka barçaka bir yaŋlıg sävitmiş ayatmış ärür siz" (Röhrborn 1991: 155) 'Beş Hindistan memleketindeki vaizlerin hepsi tarafından aynı biçimde sevilip sayılırsınız.'
- "kim ymä tözün yumşak köngüllüg tävsiz kürsüz kılınçlıg burkanıg nomug bursong kuvragıg nomçı törüçilärig sävgüci ärsärlär ötrü tükäl bilgä maytrı burkanıg körüp antag sakınç sakınurlar" (Ş Tekin 1980: 189) 'Ki yine asil, yumuşak gönüllü; hilesiz davranışlı Budayı, öğretiyi, cemaati, vaizleri seven iseler bundan dolayı eksiksiz bilge Maytrı Budayı görüp şöyle düşünürler.'

b) Şamnanç: Kadın Buda rahibi.
şamnanç, Soğdça kökneli bir sözdür. Sözcüğün sonundaki –nç eki Soğdçada müenneslik bildirir (Ş Tekin 1993a: 28). namo but namo darm namo saŋ Budist Uygurlarının besmelesi olup "Buda' ya saygı. Dine saygı. Cemaate saygı." demektir. Bu üçlü aynı zamanda Budist inancın temelini oluşturur. Üçlünün son kısmındaki sang Sanskritçe sangha 'cemaat' sözüne dayanır. sangha, Sanskritçeden Soğdçaya geçip burada sang biçimini aldıktan sonra Uygurcaya aktarılmıştır; fakat bu haliyle yukarıdaki formülün dışında kullanılmamıştır (Tekin 2001: 33-34). Eski Uygurcada Buda cemaati genel olarak bursang kuvrag şeklinde bir ikileme ile ifade edilir ve dört kısımdan oluşur Bu dört kısım, toyın 'rahip', şamnanç 'rahibe', upası 'manastıra girmeyen erkek mümin', upasanç 'manastıra girmeyen kadın mümin' dir. Rahip ve rahibeler tapınaklarda yaşarlar ve geçimlerini günün belli saatlerinde dilendikleri şeylerle temin ederler. Diğer iki kısım –upası ve upasanç- ise tapınağa girmeyen ve tabii hayatlarını yaşayan müminlerdir (Ş Tekin 1993a: 28). Budist inanışta tıpkı erkekler gibi kadınlar da tapınaklarda münzevi rahip hayatı sürdürebilirler (Tümer 1992: 356). O takdirde rahipler -toyın- için geçerli olan kurallar rahibeler -şamnanç- için de geçerlidir.

Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında Eski Uygurca dışında görülmeyen şamnanç 'rahibe' sözünün bu dönemde geçtiği örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "anı üçün kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg terin kuvrag bo nom ärdini içintäki arıg sözin eşidü tınlayu ögrätinü bilsärlär anın tüşi utlısı sözläyü yetinçsiz titir" (Kaya 1994: 23) 'Onun için hangi rahip rahibe mümin mümine dört türlü cemaat bu öğreti mücevheri içindeki saf sözü dinleyip, öğrenip bilseler bunun yararı sözle anlatılmayacak kadardır.'
- "yänä ol katun şamnanç bolu küsädüktä täŋri elig kutı anıŋ küsüşin kanturu yarlıkap şamnanç kılu yarlıkadı" (Röhrborn 1996: 144) 'Yine o hatun rahibe olmayı arzuladığında yüce hükümdar saadeti onun arzusunun yerine getirilmesini buyurup (onu) rahibe kılıp buyurdu.'
- "män ymä şamnanç bolayın" (Ş Tekin 1980: 143) 'Ben de rahibe olayım!'

c) Toyın: Budist rahip.

ET'de Budist rahipleri adlandırmak için kullanılan toyın sözü Çinceden ödünçlenmiştir. Çincede tao-jen biçiminde ve 'Tao adamı' karşılığında bulunan sözcük Çin'deki rahipler için kullanılabilmiştir (Tekin 1972: 55). Çince tao-jen, 'din adamı' karşılığıyla Japon, Kore ve Tunguz diline de girmiştir (Doerfer 1965: 649)

Dört kısımdan oluşan Budist cemaatin en önemli bölümünü toyın'lar oluşturur. Bütün dinlerde olduğu gibi Budizm' de de ruhban sınıfına girmek bir takım törenlerle olmaktadır. Budist rahip adayları önce pravrajyā 'rahipliğe alınma' töreninde hazır bulunmakta, sonra da upasampadā töreniyle 'takdis' olunmakta rahip adaylığından rahipliğe geçmektedirler (Tezcan 1975: 84). Budist anlayışta rahip ve rahibeler tapınaklarda yaşayıp geçimlerini günün belli saatlerinde dilendikleri şeylerle temin etmişlerdir. Tapınaklarda yaşayan rahipler tapınağın düzenli işleyebilmesi için belli görevler almışlardır (Röhrborn 1996: 128). Eski Türk Budistliğinde evden barktan geçip rahip olmak isteyen kimseler devletten izin almak zorundadırlar. Ne Çin ne de Hint budisliğinde görülmeyen bu uygulamanın nedeni rahip olacak kimsenin ailesinin zor durumda kalıp uzun vadede devlete yük olması ihtimalinin önüne geçmektir. Devletten izin alan rahip adayı, rahiplerden oluşan heyete giderek isteğini bildirirdi. Burada bir takım

suallerle karşılaşır ve onları cevaplandırırdı. İlk safha, rahip olacak kişinin kendini takdim etmesi, şahsı hakkında bilgi vermesi idi. Rahipler heyeti onu münasip buldukları takdirde, ona Buda'nın himayesi altına girmiş olduğunu, Budizm camiasına sığınmış bulunduğunu açık bir şekilde iman ikrarı olan trinatna'yı üç defa söyletirlerdi. Rahip olmak isteyen kişi bu formaliteleri yerine getirdikten sonra rahipler cemaatına katılabilirdi (Uslu 1993: 86). Eski Uygurcadaki "karazakya kädmäki kutrulmaknıŋ ozugçısı bolzun saç yülütmäki kamag ädgü törülärniŋ başlagı bozlun" (Barat 1993: 114) 'Rahip elbiseciğini giymesi kurtuluşun aracı olsun. Saçını kestirmesi bütün iyi adetlerin başlangıcı olsun' ifadesinde anlatıldığı gibi rahiplerin yapması gereken öncelikli işler arasında rahip kıyafeti giyip saçları kazıtmak yer almaktaydı. Bununla birlikte Budizmin ruhuyla bağdaşmayan rahipler de çıkmıyor değildi. Eski Uygurca bu tür rahipler için şaki toyın tabiri kullanılmaktaydı (Ş Tekin 1980: 161). MK' de arkadaşlarının yediği bir şeyi, bir sebep dolayısıyla yemekten çekinen kişi için söylenen "bir toyın başı agrısa kamug toyın başı agrımas" (Dankoff-Kelly 1984: 237) 'Bir rahibin başı ağrımakla bütün rahiplerin başı ağrımaz' atasözü dikkat çekicidir.

toyın sözcüğü Türkçenin gelişim safhaları içinde Karahanlıca sonrasında Kıp tayın "Uygurlarda dinî lider." olarak geçer (Toparlı vd. 2003: 266). Sözcük günümüzde Yak toyon 'yönetici, önder, üstad' biçiminde yaşamaktadır (Clauson 1972: 569). ET'deki toyın sözü 'Buda rahibi' karşılığıyla Farsça ve Moğolcaya girmiştir. Sözcüğün Yakutça kanalıyla çeşitli Sibirya dillerine de geçtiği de bilinmektededir (Doerfer 1965: 649-650). toyın'ın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bo yarlıgıg eşidip anand toyın ol kamag terin kuvrag öŋin öŋin täŋri täŋrisi burkanıg titrü körü olurtılar" (Kaya 1994: 465) 'Bu buyruğu işitip Anand Rahip ve o bütün cemaat ayrı ayrı tanrılar tanrısı Budayı karşıdan görücek biçimde oturdular.'
- "ärk türk kodup toyın bolmak küsüşin maŋa yakın kälmiş ärürlär" (Ş Tekin 1980: 129) 'Güç kuvveti bir yana bırakıp rahip olma isteğiyle benim yanıma gelmiştirler.'

- “kaçandın bärü gavdam toyınka yala kodgu uçlug başlıg sav tapmaz ärdimiz” (Tezcan 1974: 35) ‘Ne zamandan beridir Gavdam rahibe yalan yanlış iğneleyici söz uydurmadık.’

Karahanlı

- “toyın: İslam olmayanların din ulusu. Bu bizdeki âlim ya da müftü gibidir. Toyın, her zaman putun yanında bulunur, kitaplar ve gavurluk hükümlerini okur. Ondan yüce Tanrı’ya sığınırız.” (Dankoff-Kelly 1984: 237)
- “toyın burkanka yükündi” (Dankoff-Kelly 1984: 190) ‘Buda rahibi puta secde etti’
- “toyın tapugsak täŋri säfinçsiz” (Dankoff-Kelly 1984: 342) ‘Toyın tapmak ister, Tanrı bundan memnun değildir.’

ç) Törüçi: Vaiz.

törüçi’nin geldiği törü ‘kanun, öğreti, din’ sözünün etimolojisine dair değişik görüşler vardır. Clauson, sözcüğün Moğolcadan ödünçlenmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Clauson 1972: 531). Räsänen, Moğolca töre ‘tavır, tutum’ ve Türkçe törü arasınaki benzerliğe dikkat çekmiştir (Räsänen 1969: 495). Pelliot, törü’ yü Çinceye dayandırmıştır (Doerfer 1963: 266). Hamilton, sözcüğün Türkçedeki törü- (veya saymaca tör-) ‘yaratılmak, oluşturulmak’ fiiline –ü eylemden ad yapım eki getirilerek oluşturulduğu görüşündedir (Hamilton 1998: 226). Doerfer törö sözünün Türkçeden Moğolcaya geçtiğine işaret etmiştir (Doerfer 1974: 543). Sözcük, törü > töre biçimlerinde ve ‘töre, gelenek, kanun, öğreti, din’ gibi anlamlarla tarihî Türk şivelerinin tamamında görülür. törü günümüzde kuzeybatı Türk diyalektleri ile Oğuzcanın yayılma alanlarında varlığını sürdürmektedir (Clauson 1972: 531-532).

törü tabanından türeyen törüçi sözü ET’de nomçı ‘vaiz’ sözüyle eş anlamlıdır ve çoğu zaman bu sözcükle birlikte ikileme oluşturur (Şen 2002: 198). Dolayısıyla nomçı için söylenenler törüçi için de geçerlidir. Türkçenin gelişim sürecinde eski Uygurca sonrasında Çağ: töreçi ‘devlet görevlisi’ biçiminde görülen törüçi sözü Çağatayca kanalıyla Farsçaya da girmiştir (Doerfer 1965: 611). törüçi ‘vaiz’ sözcüğünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı önek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "birök igil nomçı törüçi körkin körü kurtulgu tınlıglar ärsär kuanşi im pusar ol tınlıglarka igil nomçı törüçi körkin körtgürü nomlayur" (Ş Tekin 1993a: 15) 'Şayet dünyevî vaizin (Grihapatinin) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler Kuansi im pusar o canlı varlıklara dünyevî vaizin (Grihapatinin) kılığına girerek görünüp vaaz eder.'
- "bilmädin ukmadın körümçi ulatı tärs tätrü törüçigä bilig ayıtıp öküş törlüg törüsüz tsuylug irinçülüg ayıg kılınçlıg iş işläyürlär" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 42) 'Bilip anlamadan kâhin ve kötü amaçlı vaize bilgi sorup pek çok türlü dine uymayan, günah dolu ameller işlerler.'
- "kim ymä tözün yumşak könüllüg tävsiz kürsüz kılınçlıg burkanıg nomug bursong kuvragıg nomçı törüçilärig sävgüci ärsärlär ötrü tükäl bilgä maytrı burkanıg körüp antag sakınç sakınurlar" (Ş Tekin 1980: 189) 'Ki yine asil ve yumuşak gönüllü, hilesiz işli, Budayı, öğretiyi, cemaati, vaizleri seven iseler bundan dolayı eksiksiz bilge Maytrı Buda'yı görüp şöyle bir düşüncede bulunurlar.'

IV. Maniheizm İle İlgili Meslekler

Eski Türklerde devlet dini olarak kabullenilen inançlardan biri de Maniheizmdir. Mani (216-277) tarafından kurulmuş olan Maniheizm evrensel karekterde bir din olup Hristiyanlık başta olmak üzere Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotomya dinlerinden etkilenmiştir. Mani dini, iki prensip iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet, üzerine kurulmuş olup, buna göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir. Dinin amacı insanı kötülüklerden korumak ve kurtarmaktır. Maniheizmde insanlar seçkinler (dindarlar), dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılırlar. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktır. Aynı ahlaki kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirler. Laikler ise, dinî emirlerle hükümlü değillerdir (Günay, Güngör 2003: 184-185).

Ötüken Uygurları döneminde Türk kağanları Çin'deki Tang sülalesinin prensesleriyle evlenebilecek kadar kudret sahibi olmuşlardır. Bu evlilikler Türk

kağanlarını Çin imparatorunun yardımcıları ve adeta imparatorluğun hamileri durumuna getirmiştir. Çin'deki iç karışıklıkları gidermek ve Çin' i âsilerin elinden kurtarmak için Bögü Kağan 762 senesinde Çin'e sefer düzenlenmiştir. Bögü Kağanın bu sefer sırasında Çin'de uzun süre kalması Uygur tarihi için bir dönüm noktasıdır. Bögü Kağan dönüşte dört Mani rahibini de beraberinde getirmiş bu şahıslar Maniheizm' i kağana dolayısıyla Uygurlara aşılamıştır (İzgi 1986: 20). Böylelikle Mani dini ilk ve son kez devlet dini olmuştur (Sümer 1994: 29). Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. Bögü Kağanın ölümüyle büyük bir hamisini yitiren Mani dini Bögü'nün yerine geçen Alp Kutlug Bilge Kağan (780-789) tarafından itibar görmemiş (Tekin 1972: 9), günden güne önemini kaybetmiştir. 840' ta Ötükendeki devletlerine Kırgızlar tarafından son verilen Uygurların göçtükleri Turfanda, Maniheizm zayıflarken Budizm zirveye çıkmıştır. Uygur imparatorluğuna yeterince nüfuz edemediğini bildiğimiz (Mackerras 2000: 448) Maniheizm'in Türkler arasında zamanla gerileyip etkisini yitirmesini doğal karşılamak gerekir. Bununla birlikte Uygurların bu dini resmen kabul etmesi, Türk milletinin şehirlere yerleşmesini çabuklaştırmış ve tapınaklarıyla, kitaplıklarıyla, basımevleriyle, kanalizasyonlarıyla ve bütün bunların üstünde çeşitli din ve mezhep mensupları arsında, insanlığın bugün dahi özlemini çektiği bir "hoş-görülülüğün" hakim olduğu ve Ortaçağın ikinci yarısında Orta Asya halklarının bilim, kültür ve sanat merkezi olan Hoçu Uygur medeniyetinin kurulmasında hazırlayıcı bir rol oynamıştır (Tekin 1972: 11).

a) Mojak: Maniheist din âlimi, baş rahip.

Genellikle Maniheist muhitte yazılan Eski Uygurca metinlerde geçen mojak sözcüğü 'hoca, baş rahip' anlamlarına gelmekte ve Soğdça moçak sözüne dayanmaktadır (Räsänen 1969: 341). mojak sözüne belirtilen anlamıyla az da olsa Budist Uygur yazmalarında da rastlamak mümkündür (Özertural 1996: 148). Mani dininin bazı rahipleri bazen birkaç sene hiç yerlerinden hareket etmezlerdi. Mani ruhban sınıfının Uygurlardaki siyasi etkisi önemli boyutlara ulaşmıştır. O döneme ait bir Çince metinde Uygurların hükümet meselelerinde daima Mani rahiplerine danıştıkları belirtilmektedir (İzgi 1986: 24, 29). Mani dini insanlığı iki büyük kategoriye ayırmıştır. Birinciler seçkinler yani maniciliğin din adamlarıdır.

Bunlar da kendi aralarında çeşitli mertebelere bölünür; başta en yüksek başkan bulunur, taşrada ise bölge baş rahipleri vardır. İkinci gruptakiler ise dinleyiciler olup Manastır dışı müminlerden oluşmuştur (Mackerras 2000: 441). Manihesit din adamlarının halktan aldıkarı sadakayla geçindiklerini Maniheist Uygurlardan kalan bir yazmada Mani rahiplerinin ihtiyacı için söylenen arıg buşı berälim 'temiz sadaka verelim' ifadesi göstermektedir. Aynı yazmada kötü niyetli kimselerin din adamı kisvesinde sadaka toplamalarından yakınılmaktadır (Le Coq 1922: 29).

Türkçenin tarihî gelişimi içinde Eski Uygur Türkçesi dışında rastlanılmayan mojak 'Maniheist din alimi, baş rahip' sözcüğünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "/// täŋri mojak eşidgäy näŋ taplamagay ymä sävmägäy" (Bang-Gabain: 1929a: 6) 'Yüce baş rahip işitecek ama asla onaylamayacak ve sevmeyecek.'
- "ötrü mar amu mojak ol kamka inçä tep ayttı" (Le Coq 1938: 26) 'Bunun üzerine Mar Amu hoca o büyücüye şöyle deyip söyledi.'
- "manistanta nätäg iş küç bolup tängri mojakka ötügke kirsär ///" (Moriyasu 1991: 29) 'Mani tapınağında nasıl iş güç varsa (bunu) yüce baş rahibe bildirmeye gitse...'

BÖLÜM 12: DİLENCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Dilencilik

Muhtaçlığını etrafındaki insanlara bildirip onların yardımlarıyla hayatını sürdürme dünyanın en eski geçim yollarındandır. Sosyal dayanışmanın son derece yüksek olduğu eski Türk toplumunda geçimini bu yoldan sağlayan zümreler teşekkül edebilmiştir. Böylesi zümreler zaman zaman kendilerine acındırarak zaman zaman da karşıdakine yardımlaşmanın dini bir vecibe olduğunu hatırlatarak iş görnüşlerdir. KB'de meslek erbabı sınıflandırılırken fakirlerin de sıralamaya sokulması (Genç 1997: 112) dilenmeyi meslek olarak görenlerin o dönemlerde de bulunduğuna işaret etmektedir. Gök Tanrı İnancı, Budizm ve Maniheizm, din adamlarına müminlerden sadaka toplamayı ve bu sadakayla geçinmeyi salık vermiştir. Bu dinlerde mensup olan eski Türk topluluklarında din adamlarının sadaka toplaması son derece yaygındır. İslamda ise ruhban sınıfı bulunmadığından din adamları başka işlerlerden kazandıklarıyla hayatlarını idame etmişlerdir. Türklerin İslamlaşmasında büyük emeği bulunan Ahmet Yesevî tahtadan kaşık, çanak vs. yontarak geçinmiştir. Bunun yanında muhtaçlara yardım İslamın tavsiye ettiği bir davranıştır.

Orhon Yazıtlarında hükümdar "yalañ bodunug tonlug çıgañ bodunug bay kıtlım" (T Tekin 1995a: 46) "Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı giyimli kıldım" (T Tekin 1995a: 47) diyerek fakirliğin ortadan kalması için verilen mücadeleyi anlatmaktadır. Uygur ülkesini ziyaret eden Çin elçisi "Uygur ülkesinde fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar." notunu düşerek ihtiyaç sahiplerine Türklerin yaptığı yardımın boyutunu dile getirmiştir (İzgi 1989: 63). Eski Ugurca yazmalar arasında sadakanın hikmetlerini anlatan şiirlere rastlanması dikkat çekicidir. Bu türden bir şiirlerdeki "buşı bersär bay bolur tep burkanlarnıŋ yarlıgı ol" (Zieme 1985a: 106) 'Sadaka verse zenginleşir diye Budaların buyruğu var' ifadesi sadakanın hem dünyevî hem de uhrevî cephesini anlatmaktadır. Aynı inanç Müslüman Türklerde de sürmüştür. İslamî dönem Türkçe eserlerde yoksullara yardım sıklıkla dile getirilmiştir. KB' in elli dokuzuncu bölümü yoksullarla münasebete ayrılmıştır (Arat 1999: 449). Yine, Atabet'ül Hakayık'ın

in on birinci bölümü cömertliğin medhi ve hasisliğin zemmi hakkındadır (Arat 1992: 58). MK' deki "ol çıgayka yarmak ülätti" (Dankoff-Kelly 1982: 202) 'O yoksullara para dağıttı' bu konuda dikkat çekici bir örnektir.

a) Buşıçı: Dilenci, sadaka toplayıcısı.

buşıçı'nın türediği buşı 'sadaka' sözcüğü Çince pu shih sözünden ödünçlenmiş olup ilk ünsüzü 'p' biçiminde de okunabilmektedir (Clauson 1972: 377). Sözcüğün ilk idogramının Orta Çincedeki söylenişi pou olduğu gerekçesiyle buşı ya da puşı okuyuşunu benimseyenler yanında poşı okuyuşunu benimseyenler de çıkmıştır (Hamilton 1998: 212). buşı Eski Uygurca dışında görülmez (Clauson 1972: 377). Uygurların dahil olduğu Budizm ve Maniheizm gibi dinlerde din adamları topluluk halinde dolaşıp halktan sadaka dilenirleridi. ET'de din adamlarının sadaka toplamak için kullandıkları çanağa sunçug adı verilmiştir (Tezcan 1975: 97). **Eski Uygurca Altun Yaruk**'ta Budizme göre günahkarların düşecekleri durum anlatılırken "kişi ajunınta togdukta yok çıgay irinç yarlıg buşıçı koltguçı bolmışların" (Kaya 1994: 187) 'İnsan dünyasında doğduklarında fakir, zavallı ve dilenci olduklarını…' ifadesi kullanılarak sıradan insanlar için dilenciliğin istenmeyen bir durum olduğunu ortaya konulmuştur.

ET'de 'dilenci' karşılığında kullanılan sözcüklerden birisi olan buşıçı Uygurca metinler dışında görülmez (Clauson 1972: 378). Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "äd tavar äsirkänçsizin alku buşıçılarka buşı bedrim" (Ş Tekin 1980: 47) 'Malı mülkü esirgemeden bütün dilencilere sadaka verdim.'
- "ötrü tegin toga yok çıgay buşıçı män tep tedi" (Hamilton 1998: 60) 'O zaman prens şöyle dedi : 'Yoksul ve aç çıplak bir dilenci olarak doğdum ben.'
- "üküş tälim buşıçı bramanlar kälip seniŋ umugıŋa ayaların yadıp tururlar" (Shogaito 1998: 112) 'Pek çok braman gelip senin merhametine avuçlarını aşıp dururlar.'

b) Karaçı: Dilenci.

karaçı sözcüğünün etimolojisine dair değişik görüşler bulunmaktadır. Budakov, Lessing, Ramstedt gibi bilim adamları karaçı'yı Moğolca karaçu 'kul, avam' sözcüğüne bağlamışlardır. Clauson karaçı' nın ilk dönemlerde Türkçeden Moğolcaya girdiğini buradan daha sonra geri ödünçlendiğini yazmıştır. Zenker karaçı' nın 'siyah' anlamındaki kara' ya dayanan ve ET'deki 'avam' karşılığında geçen kara sözcüğünden geldiğini belirtmiştir. Dorefer de Zenker ile aynı doğrultuda görüş bildirmiştir (Levitskaya 1997: 300). Dilenenlerin avamdan fakir kimseler olması ET kara 'avam, yönetilenler' ile karaçı 'dilenci' arasındaki ilişkinin anlam boyutundaki belirleyicisi olmalıdır. Ancak ET'deki kara "avam, yönetilenler" sözünün kökeni de karmaşıktır. Semih Tezcan (Tezcan 1974: 44) ve Şinasi Tekin (Tekin 2001: 202) gibi araştırmacılar kara'nın 'avam, yönetilenler' anlamıyla Farsça'dan alıntı olduğunu öne sürmektedir. Semih Tezcan 'halk' anlamındaki 'kara' ile 'siyah' anlamındaki 'kara'nın aynı sözcükler olduğuna inanmadığını, bu eş sesliliğin yalnızca bir tesadüf olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sözcük Eski Persçede 'ordu, savaşçı, halk' anlamındaki 'kara'dan gelmiştir (Tezcan 1974: 44). Kanatimce 'avam' anlamındaki kara, 'siyah' karşılığındaki kara' yı esas alarak oluşmuştur. Bunun en açık delillerinden biri Eski Türklerde siyahın kul rengi kabul edilmesidir (Arat 2003: 157).

MK' de karaçı için yapılan "Kapı kapı dolaşan dilenci." (Dankoff-Kelly 1982: 334) tanımı dikkat çekicidir. Tanımdan anlaşıldığı kadarıyla karaçı'nın ayırıcı özelliği dolaşarak dilenmesidir. Buradan Eski Türklerde kalabalık yerlerde oturarak ya da sürekli aynı yerde el açarak dilenen kimselerin de bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

karaçı sözü Karahanlı Türkçesi sonrasında İbni-Mühennâ Lûgati'nde "Dilenci." anlamını sürdürmüştür (Battal 1997: 37). Sözcük Codex Cumanicusta karakçı biçiminde ve "Dilenci." anlamındadır (Toparlı vd. 2003: 126). Osmanlı Türkçesi metinlerde değişik anlamlarda görülen karaçı'nın XVI. yüzyıldaki "Çingene" karşılığı (TDK 1996: 2257) ET'deki dilenci kullanımının uzantısıdır. Çağatacadaki karaçu "göçebe" sözü de (Clauson 1972: 647) ET'deki karaçı' ya

bağlanabilir. karaçı sözü "Çingene " anlamıyla Farsçaya da girmiştir (Doerfer 1967: 434). Sözcük Çağdaş Türkçede, TürA: karaçi "Çingene." (TDK 1993: 2641); Az: garaçı "Çingene; rezil; hasis; yolcu, dilenci."; Tkm: karapçı "yoksul" (Doerfer 1967: 434) biçimlerinde varlığını sürdürmektedir. karaçı "dilenci" sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "karaçı: Kapı kapı dolaşan dilenci." (Dankoff-Kelly 1982:334)

c) Kolguçı / Koltguçı / Kolunguçı: Dilenci.

ET'de dilencilik mesleğini karşılamak için kullanılan kolguçı ~ koltguçı ~ kolunguçı türevleri kol- 'istemek, talep etmek' fiilinden türemiştir. kol- bu anlamıyla Osm dışında tarihî Türk şivelerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 616). Şinasi Tekin koltguçı' daki t' nin türeme ses mi yoksa ettirgenlik eki mi olduğu soru işaretiyle geçiştirmiş bu geçiştirmeyi kol-t-guçı sözüne rastlandığı halde kolt- fiiline rastlanmadığı gerekçesine bağlamıştır (Ş Tekin 1976: 304). Son zamanlarda bulunan bir Uygurca yazmada geçen koltkalap 'sürekli dilenip' sözcüğün t'nin ettirgenlik eki olduğunu ortaya koymuştur. koltkalap, kolt- fiiline çağdaş Türkçenin pek çok diyalektinde görülen -kala- eki getirilerek türetilmiştir (Yakup 2002: 415). kolunguçı türevi ise kol-'a getirilen ve dönüşlülük bildiren -(u)n- ekiyle türeyen kolun- 'istemek, talep etmek' fiiline (Erdal 1991: 606) dayanmaktadır. kol-, kolt-, kolun- fiillerine getirilen –gu+ fiilden isim yapım eki, eylem adı yapmakta ve dilenme işinin anlatılmasında kullanılmaktadır (Erdal 1991: 440). –gu+ ekinden sonra gelen +çı ekiyle ise dilencilik mesleğini anlatan kolguçı, koltguçı, kolunguçı sözcükleri elde edilmiştir.

Eski Uygurca bir metindeki "ymä bir ugurda vaişalı balıkta kay käzä kapıg sanayu pinvat kolu yorıyu täginür ärdim" (Zieme 1999: 92) 'Yine bir zaman Vaişalı şehrinde sokak sokak gezip, kapıları sayıp sadaka dilenip yürür idim' ifadesi bu dönemde dilencilerin çalışma tarzları hakkında fikir vermektedir. Başka bir Uygurca yazmada geçen "anta ınaru ol erinç sulasapati katun kolup koltgulamakın ätöz iltinür ärdi" (Shogaito 1998: 112) 'Ondan sonra o zavallı Sulasapati hatun

dilencilikle hayatını sürdürürdü' cümlesi dilenmenin bir geçim biçimi olduğunu vurgulamaktadır.

Eski Uygurca metinlerin arkasından KB' de görülen koltguçı sözcüğüne Reşit Rahmeti Arat tarafından 'muhtaç' karşılığı verilmesine Semih Tezcan karşı çıkmıştır. Tezcan'a göre koltguçı yer aldığı beyitlerde 'dilenci' olarak anlamlandırılmalıdır (Tezcan 1981: 50). Tarihi metinlerde KB sonrasında rastlanılmayan kolguçı günümüzde Tkm'nin Salar diyalektinde kolçı 'dilenci' biçiminde yaşamaktadır (Levitskaya 2000: 36). ET'de dilenciliği meslek edinenler için kullanılan kolguçı~koltguçı~ kolunguçı sözcüklerinin görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ol ädgü kü at tört buluŋda yadıltı küniŋä kolguçılar üzülmädi" (Hamilton 1998: 30) "Bu güzel ün dört bit tarafa yayıldı. Günden güne dilencilerin arkası kesilmedi."
- "erinç yarlıg buşıçı koltguçılarag açınur agrınurlar" (Ş Tekin 1980: 86) 'Zavallı dilencilere aır ve onlara yardım ederler.'
- "buşıçıg kolunguçıg irinçig çıgayıg adırtlamatın bir täg alku tınlıglarıg ölürdäçi ol ölüm yagı" (Shogaito 1998: 204) 'Dilenciyi, fakiri fukarayı ayırmadan bütün canlıları ölüm düşmanı öldürecektir.'

Karahanlı

- "oyunka avınsa ajun tutguçı / elin buzdı boldı özi koltguçı" (Arat 1999: 226 2093) "Dünyaya sahip olan vaktini kumara verirse, memleketini bozar ve kendisi de dilenci duruma düşer." (Arat 2003: 157)
- "suk är umduçı ol yavuz umduçı / kişi umduçısı atı koltguçı" (Arat 1999: 274) "Haris kimse tamahkar olur, tamahkarlık fenadır; tamahkar insanlara dilenci derler." (Arat 2003: 194)

ç) Uuntuçı / Umduçı: Dilenci.

ET'de dilencilik mesleğini adlandırmak için uuntuçı ve umduçı türevleri de kullanılmıştır. umduçı' nın um- 'ummak, beklemek, talep etmek' fiiline getirilen –du ekiyle türetilen umdu 'bekleme, gözleme, arzulama' tabanından geldiği

anlaşılmaktadır (Clauson 1972: 157). Ancak uuntuçı sözünü açıklamak o kadar kolay değildir. Sözcüğün görüldüğü metinde uuntuçı koltguçı ikilemesi içinde geçmesi 'dilenci' karşılığında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu metnin yayımcısı Shogaito uuntuçı' nın çağdaş lehçelerdeki ontu 'inilti, sızıltı' tabanından gelebileceğini ya da Çincedeki uân "çanak, tas" sözüne Moğolca isim yapım eki +tu eklenerek oluşturulan untu tabanına dayanabileceğini ifade etmiştir (Shogaito 1988: 72). Marcel Erdal ise uuntuçı' yı umdu sözüyle ilişkilendirmiş farkın yazım kargaşasından meydana geldiğini öne sürmüştür (Erdal 1991: 332). Kanaatimce Erdal'ın yaklaşımı kayda değerdir.

Türkçenin gelişme dönemlerine bakıldığında İbn-i Mühennâ Lûgati'nde geçen umduçu "Tamahkâr." sözcüğünü (Battal 1997: 80) ET'deki uuntuçı / umduçı türevlerinin devamı saymak gerekir. Ayrıca Osm: umucu "Ümit eden, uman." (TDK 1996: 3962) sözcüğü de uuntuçı / umduçı türevleriyle ilişkili olmalıdır. Günümüde TürA' da yaşayan umucu "Bir şey isteyen, bekleyen, uman (özellikle bahşiş için)." sözcüğünü (TDK 1993: 4038) tarihî Türkçede dilencilik için kullanılan bu türevlere bağlanabilir. uuntuçı / umduçı sözlerinin ET'de görüldüğü dönemler ver aldıkları örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ulug karılarıg kördüktä uturu ünüp ayamak uuntuçı koltguçılar kuvragın uşatı tıdmamaklarınıng tıltagınta inçä tep käŋäşü sözläşdilär" (Shogaito 1988: 72) '…Yaşlıları gördüklerinde karşılarına geçip hürmet göstermek, dilenciler cemaatini dağıtıp engellememeleri nedeniyle şöyle deyip istişare edip sözleştiler.'

Karahanlı

- "umduçı: Dilenci." (Dankoff-Kelly 1982: 161)
- "näçä mä bäg ärsä kul ol umduçı / kişide eli umduçı ol tuçı" (Arat 1999: 285) "Tamahkar, ne kadar bey olursa olsun kuldur; tamahkar her vakit aşağılık bir insan olarak kalır." (Arat 2003: 201)
- "kalı umdusın bulsa ol umduçı / atagay seni ol ini ya içi" (Arat 1999: 424) "Eğer menfaatperest insan umduğunu bulursa, sana büyük veya küçük kardeş gibi muamele eder." (KBII: 305)

BÖLÜM 13: SAĞLIKLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Tıp

Tarihçilerin fatih kavimler arasında zikrettiği Eski Türkler, tıp konusunda köklü bilgi ve tecrübelere sahiptirler. Savaşlarda yaralananları tedavi edecek ehil kimselere duyulan ihtiyaç Türk tıbbındaki gelişmenin ana etkeni olmuştur. Ayrıca İpek Yolu gibi tıbbî bilgi ve malzemenin akışını sağlayan bir güzergaha hakim olmaları Eski Türklerin tıp konusunda hatrı sayılır birikime ulaşmalarını sağlamıştır. Öyle ki Doğu Çindeki Yang-cu şehrine, Süy (581-618) ve Tang (618-907) sülaleleri dönemimde çok sayıda Türk hekimi geldiği tarihî vesikalarda görülmüştür (Kaşgarlı 2004: 178-179). Uygurlardan kalan pek çok tıp metni (Sertkaya 1997) Eski Türklerde son derece gelişmiş tedavi yöntemleri bulunduğu fikrini güçlendirmektedir. Ünlü tıp tarihçisi Süheyl Ünver, "Uygurlarda Tababet" adlı çalışmasında dönemin sağlık bilgisinin gayet ileri seviyede olduğunu ortaya koymuştur (Ünver 1936). Budist Uygur yazmalarında hayırlı işler sıralanırken geçen "iglig yatgu ävlär etip buşı bersär" (Ş Tekin 1980: 147) 'Hastaların yatacağı evler yapıp sadaka verse…'; "uzun turkaru kalnaşul atlıg iglig toyınlar yatguluk ävlärig käzär ärti" (Shogaito 1998: 194) 'Sürekli Kalnaşul denilen hasta rahiplerin yattığı evleri dolaşır idi' türünden ifadeler hastane geleneğinin Uygurlardaki varlığının göstergeleridir. Tamgaç Buğra Karahan'ın Semerkand' da 1065-1066 yıllarında tesis ettiği hastane ile bu hastanenin vakfiyesinde daha önce inşa edildiği belirtilen Nimek Bimaristanı, Karahanlılar döneminde tıbbın Türkistanda parlak bir devir yaşadığının adeta bir kanıtı gibidir (Terzioğlu 1989: 359). Tamgaç Buğra Karahan'ın Semerkand' da tesis ettiği hastanenin vakfiyesinde: hastanenin tamiri, buraya sağlığa kavuşmak için gelenlerin masraflarını, hastaların tedavi (ilaç) bedellerini, adı geçen hastanede görev üstlenmiş olan tabiplerin, hacamatçıların (kan alanların), hizmetçilerin, aşçıların ve benzerlerinin ücretlerini, hastaların yeme içmesi için ve burada kaldığı sürece yatıp kalkmalarına uygun düşecek masrafların yapılması için gerekli masrafları karşılamak için de; Semerkand'ın "Sugd" çarşısında bulunan ve kendi tasarrufu ve mülkiyetinde olan müstegalltı vakfettiği yazmaktadır (Terzioğlu 1989: 363). MK' de tıp alanında

pek çok kaydın ayrıntılarıyla zikredilmesi (Genç 1997: 146) Karahanlı döneminde tıbbın ne denli ilerlediğini gösteren verilerdendir. KB'in elli ikinci bölümünün tapipler ile münasebete ayrılması (Arat 2003: 315) dönemin toplum hayatında doktorların yerine işaret etmesi açısından önemlidir.

Eski Türk tıbbının dikkat çeken bir cephesi ise müspet tedavi yöntemleri yanında madde ötesi güçlere itibar göstermesidir. Hunlardan beri geçerli olan bir görüşe göre hastalıklar kötü ruhaların musallat olmasından kaynaklanmakta ve hastalar şamanların müdahaleleriyle iyileşebilmektedir (Roux 1998: 65). Hudûd el-âlem' de Oğuzların tıp adamlarını (şamanları) çok makbul tuttukları ve ne zaman onları görseler secde ettikleri ve bu tabiplerin onların hayatları ve mallrı üzerinde hakim oldukları yazılmaktadır (Şeşen 2001: 68). Eski Uygurca tıp metinlerinde ciddi tedavi yöntemleri sıralanırken geçen "yılan tärisin tört bältirtäki toprak mır ud öti sirkä birlä katıp içgü ol ölmiş känç ärsär ymä tüşkäy" (Arat 1930: 10) 'Yılan derisini dört kavşaktaki toprak, bal, öküz ödü ve sirke ile karıştırıp içmelidir. Anne karnında ölmüş cenin düşecektir' ifadesindeki 'dört yol kavşağı' tabiri eski Türk tıbbının fantastik boyutunun yansımasıdır. Uygurca metinlerde doktor çağırmak karşılığında arvışçı otaçı kälürmäk 'büyücü, doktor getirmek' (Zieme 1985a: 81) ibaresinin geçmesi de tıp ile büyü arasındaki algılama ortaklığından kaynaklanır. Uygurca bir yazmadaki yunt yıl beşinç ay yunt kün yunt ödintä togmış kişi bir yigirmiç ay sıçgan kün sıçgan ödintä igläsär ölür / "At yılı beşinci ay at günü at vaktinda doğmuş kişi on birinci ay sıçan künü sıçan vaktinde hastalansa ölür" cümlesi dönemin tıp anlayışının akıl ötesi yorumudur. Başka bir yazmadaki

> takı ymä kim kayu tözünler oglı tözünler kızınıŋ ät'özleri agır ig agrıglarka tuşup yıl ärtürüp ay yogurup orunta yastukta yatıp atlıg küülüg otlar üzä ämläp näŋ köntülmäsä cuza üze bo darnı nomug bititip täŋri burkan üskindä ujır suvıŋa tokıp içürsär ötrü olar /// (Kara-Zieme 1986: 328)

'Hangi soylular oğlu soylular kızının bedenleri ağır hastalıklara tutulup yıl geçip ay aşıp yatakta yastıkta yatıp ünlü ilaçlar ile tedavi edilip iyileşmese atlas üstüne bu tılsım öğretisini yazdırıp yüce Buda huzurunda Ujir suyuna batırıp içirse bunun sonucunda o (iyileşir)' denilmesi günümüzdeki muska anlayışının kaynağını İslamiyet öncesine görülmesi gerektiğini düşündürür.

Eski Türkler insan sağlığı yanında hayvan sağlığıyla özellikle de atların sağlığıyla yakından ilgilenmişler ve bu konuda değişik teknikler uygulamışlardır (Çınar 1993: 33-35). Eski Türk tıbbının takdire şayan başka bir yönü ise diş sağlığını ihmal etmemesidir. Uygurca Altun Yaruk'taki "tal çıbıkın tançulap tişin arıtıp agızın yunsun" (Kaya 1994: 284) '...Ağaç çubuğu (ucu fırçaya benzeyecek biçimde) dilimleyip dişini temizleyip ağzını yıkasın' ifadesi diş temizliğinin nasıl yapıldığını anlatmaktadır.

a) Atasagun: Doktor.

Eski Türk tabiplerine verilen adlardan biri de atasagun' dur. Sözcük ata 'baba' sözü ile sagun ünvanının birleşiminden oluşmuştur (Clauson 1972: 71). sagun unvanı 10. yüzyıldan sonra görülmüş olup Karluk büyüklerince taşınmıştır. 981 ve 1009 senelerinde Uygur devletinin elçileri, 1008 yılında aynı devletin bakanı ve 1010 yılında yine Turfan Uygurlarının bakanı ve elçisi bu ünvanla zikredilmişlerdir. Ayrıca 1025 senesinde bir Uygur bakanı ile 1063'te Hoten'e gönderilen bir Uygur elçisi de aynı ünvanı taşımıştır. MK'deki sagun ünvanının Karluk reislerine verildiğini hatırlatan F. Köprülü, bu ünvanın baş tarafına 'kök' sıfatınında ilavesiyle daha yüksek bir mahiyet aldığı, Semerkant hükümdarlarından birinin bu ünvanı taşıdığını da belirterek, Karahanlılar devletinin etnik bakımdan Karluk ve Yağma Türk unsurlarına isnad ettiği neticesine varmıştır (Donuk 1988: 32). Ramstedt sagun ünvanının Çincedeki sa- 'bakmak, telakki etmek' mastarı ile kün 'sayın' sözünün birleşiminden oluşabileceğini ifade etmiştir (Doerfer 1967: 226). Räsänen, sagun sözcüğünü Kaz saydavıl "Seçilmiş, seçkin." (Koç vd. 2003: 459) sözcüğüyle ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir. Tel: saydul 'kudretli', Şor: sayıl 'güvenilen' belki Tür: sayın sözcüklerinin saydavıl' la bağlantılı olabileceğini dile getirmiştir. Bu yorumların çıkış noktasını ise Moğolca sayıdud 'yüce efendi, kudretli asil adamlar' sözcüğünün teşkil ettiğini yazmıştır (Räsänen 1969: 394-395). Kanaatimce sagun sözcüğünün etimolojisi yapılırken ET'de 'hesaba katmak' anlamında olan sa- fiili (Clauson 1972: 781) ve fiilden isim yapan –gun eki (Erdal 1991: 327-330; Hacıeminoğlu 1996: 20) gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Brockelmann da sözcüğü –gun fiilden isim yapım ekiyle kurulan bir türev olarak

kabul etmiştir (Brockelmann 1954:109). ET sonrasında görülmeyen sagun ünvanı Türkçeden Farsçaya da girmiştir (Doerfer 1967: 225). ata "baba" sözü ile sagun ünvanının birleşiminden oluşan atasagun sözü de MK sonrasında görülmez. Bunda ET'de hekim için çoğunlukla otaçı sözcüğünün tercih edilmesinin payı vardır. atasagun sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar ise şöyledir:

Karahanlı

- "atasagun: Doktor, hekim." (Dankoff-Kelly 1982:122)
- "atasagun: Sagun, Karluk boyunun büyüklerine verilen birünvandır. Türk doktorlarına atasagun denir." (Dankoff-Kelly 1982:307)

b) Ämçi: Hekim, eczacı.

ämçi' nin 'hekim, eczacı' türediği äm 'ilaç, merhem' sözcüğü ET'den başlayarak kullanılır. äm 'ilaç, merhem' sözünün kökenine dair değişik görüşler vardır. Ramstedt, Türkçe ve Moğolca äm' i ortak bir biçim olarak değerlendirmiştir. Räsänen, Ramstedt'e uymuştur. Doerfer'e göre äm'in bir kültür sözü olarak ortak ana dilden kalma bir öğe olduğu kolay kolay söylenemez. Sevortyan'a göre Türkçe ve Moğolca biçimler ortaktır. Sçerbak'a göre Moğolca äm Türkçeden alınmıştır. Türkçenin gelişme evrelerinin tamamında görülen äm, 'ilaç, merhem' anlamıyla çağdaş şive ve lehçelerin çoğunda yaşamaktadır (Eren 1999: 134) Sözcük Türkçeden Farsça, Moğolca ve Batı Sibirya dillerine de girmiştir (Doerfer 1965: 215).

Eski Türklerde doktorlar hem ilaç yapmışlar hem de tedavi etmişlerdir. O nedenle Eski Türklerde eczacılık doktorların görev alanı içinde algılanan bir uğraştır. MK' de ämçi açıklanırken verilen "äm ilaç demektir, burdan alınarak ilaç yapana ämçi denir." bilgisi (Dankoff-Kelly 1982: 90) bu durumu doğrulamaktadır. ET'de doktorları adlandırmada kullanılan temel sözcük otaçı olduğundan hekimlik mesleğinin icrasına ilişkin bilgiler otaçı maddesinde verilecektir. Ancak burada ämçi'nin Uygurca metinlerde otaçı ile birlikte ikileme çatısı altında görülmesine (Şen 2002: 207) değinmek gerekir. ET' nin doktorluk kavramını iki sözcükle anlatabilme imkanına sahip olması Eski Türklerin sağlıkla ilgili zengin

birikimlerinin dile yansıması olarak anlaşılmalıdır. Bu iki sözcüğün dibilimde ileri ögeler arasında sıralanan ikileme çatısı altında buluşabilmesi de eski Türk tıp terminolojisinin zenginliğine ve yerleşikliğine işaret etmektedir.

ET metinlerde ämçi 'doktor' çoğunlukla otaçı 'tabip' sözüyle birlikte kullanılmıştır. ämçi Karahanlı dönemi sonrasında Har: ämçilik "Tabâbet, doktorluk." (Yüce 1993: 119); Osm: ämci sämci olmak "Hekimlik yapmak, hekim olmak." (TDK 1996: 1460), Çağ: ämçi "Doktor." (Doerfer 1965: 2169 biçimlerinde görülür. Günümüzde äm sözünün kullanıldığı Türk diyalektlerinin pek çoğunda varlığını sürdüren ämçi sözü (Clauson 1972: 156), TürA: emci-emçi-emçin-emicin " 1. Eczacı 2. Doktor, operatör." (TDK 1993: 1731), Tkm'nin Ağızlarında emçi "tabip" (Sevortyan 1974: 271), YUyg: emçilik "Tedavi etme hali." (Necip 1995: 112), Krg: emçi: "1. Tabip. 2. Çocukları tedavi eden üfürükçü kadın." (Yudahin 1998: 329); Alt emçi "1. Doktor. 2. Otçu. 3. Aktar." (Baskakov 1999: 82), Özb: emçi "1. Doktor. 2. Halk hekimi." (Marufov 1981a:446); Şor: emçi "Doktor, tabip." (Tannagaşeva-Akalın 1995: 28); Tat: imçê "Emci, halk hekimi." (Ganiev vd. 1997: 107); Tel: emçi "Hekim, otacı." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 36); Tuv: emçi "Doktor." (Arıkoğlu-Kuular 2003: 41) biçimlerinde görülür. ämçi, doktor karşılığıyla Farsça, Moğolca, Moğolca kanalıyla Tibetçe gibi dillere de girmiştir (Doerfer 1965: 215-216). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "birök otaçı ämçi ärsär ot yäm algay tep bir kobanda urup kigürdilär" (Müller 1908: 7) 'Şayet tabip ise ilaç alacal deyip bir kovaya koyup uyguladılar.'
- "otaçı ämçi ymä män ök ärür män" (Müller 1908: 7) 'Şüphesiz tabip de benimdir.'
- "yavız igliglärig karta balıglarıg igindä agrıgınta öŋätdürtäçi /// ämçi otaçı ymä sän ärür sän" (Zieme 1974: 663) 'Kötü hastalıklıları, urlarla kaplıları ağrısından kurtaracak hekim de sensindir.'

Karahanlı

- "ämçi aŋar ot otadı" (Dankoff-Kelly 1984:281) 'Hekim onu ilaçla tedavi etti.'

- “körü barsa yakşı ayur ämçilär / aşıg az yesä är äsänin külär” (Arat 1999: 465) “Dikkat edersen, tabipler çok iyi söylemişler: insan yemeği ne kadar az yerse, o kadar sıhhatli ve neşeli olur.”(Arat 2003: 335)
- “tirig bolsa yalŋuk yime iglär ök / igin ämçi körsä otun ämlär ök” (Arat 1999: 438) “İnsan hayatta iken hastalanabilir; tabibe müracaat edersa, tabip o hastalığı ilaç ile tedavi eder.” (Arat 2003: 315)

c) Otaçı: Doktor, hekim, eczacı.

ET’de hekimlik mesleği için temel olarak kullanılan sözcük otaçı’dır. Sözcüğün geldiği ot kökü ET’de ‘bitki’ anlamının yanında ‘ilaç’ anlamında da kullanılmıştır. ot’un ilaç anlamı bitki anlamından kaynaklanmıştır (Clauson 1972: 34). Zira, geleneksel tedavi yöntemlerinde genellikle bitkilerden faydalanılmıştır. ot sözcüğünü çeşitli dillere dayandırmayı amaçlayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Türkçe ot’un Ermenice xot ‘ot’ ile birleştirilmesi tartışmaya açıktır. Bazin’in Türkçe ot’u Moğolca on ‘yıl’ sözünün –t çokluk ekiyle yapılmış ot biçimiyle birleştirmesi de düşündürücüdür (Eren 1999: 310). Kanaatimce böylesi bir kültür sözcüğünün başka bir dilden alınması düşük bir ihtimaldir. Üstelik sözcük kök halindedir ve Türkçe izah edilemeyecek bir yanı yoktur. Orhon Türkçesinden başlayarak tarihî şivelerein tamamında görülen ot sözü (Clauson 1972: 34-35) çağdaş Türk diyalektlerinin pek çoğunda yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 664-665). Sözcük Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1974: 303).

Çoğunlukla otaçı sözüyle adlandırılan eski Türk hekimleri değişik tedavi yöntemleri uygulamışlardır. Bu yöntemlerden dikkat çekicilerinden biri akupunkturdur. Eski Uygurca bir yazmadaki “ärü ärü agrumakka tägip elig kutı irinçkäyü yarlıkap ädgü otaçı yignä ot birlä ıdu yarlıkamış nä äm kıltukta ok igim öŋätdi” (Barat 1993: 69) ‘Sonra sonra sancılara düçar olup saadetli hükümdar acıyıp, emredip iyi hekime ilaçlı iğne ile tedavi etmesini buyurmuş. Bu çare tatbik edildiğinde hastalığım iyileşti’ cümlesi ile mahir bir hekim tarif edilirken kullanılan “yignä ıtmakta uzanmaklık” (Barat 1993: 67) ‘İğne göndermede uzman’ ibaresi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Nitekim bahsedilen Uygurca yazmanın yayıncısı eserinin açıklamalar kısmında yignä ıd-/ ıt- tabirini

akupunktur terapisi olarak izah etmektedir (Barat 1993: 198). **Eski Uygurca Altun Yaruk**'ta hastalara deva dağıtan biri anlatılırken "ot äm şastırların ötgürü ukmış säkiz törlüg isig öz yörüngäkin bilmäk ukmak ärdämig aŋsız käd bilmiş ärti" (Kaya 1994: 311) 'Tıp risalelerini sonuna kadar hıfzetmiş, sekiz türlü vücut devasını bilme erdemini son derece sıkı biçimde bilmiş idi' ifadesi kulllanılarak hekimlerin belli bir disiplinden geldiği vugulanmıştır. Bunun yanında Altun Yaruk'ta zaman dilimleriyle ya da hastanın dış görünüşüyle hastalık arasında bağlantı kuran anlatımlar da mevcuttur (Kaya 1994: 312, 315). Eserde hekimlerin görevleri sıralanırken "yignä ıdmak baş yarmak ät'özüg ämlämäk agukmışlarıg ämlämäk oglankayalarıg ançulayu ok karılarıg yigit kılmak" (Kaya 1994: 314) 'İğne yollamak (akupunktur), yarayı yarmak, bedeni ilaçlamak, zehirlenmişleri tedavi etmek, çocukları ve yaşlıları dinç kılmak' gibi esaslar üzerinde durulmuştur. Uygurlarda hekimlerin uyguladığı belli başlı tedavi şekilleri: kan almak, yarayı kesmek (açmak), yarayı temiz yıkamak, ilacı yara ve kıh üstüne serpmek, sulu ilaç içirilmek, ilaçla oğulmak, su yerine içirilmek, yara olan yerlere sürmek, kulağa idhal, kulağa damlatmak, toz ilacı kamış boru ile boğaza üflemek, toprağa işeyerek çamurunu seğile sürmek, gargara, hançereye üflemek vb. dir (Ünver 1936: 16). Eski Türk hekimleri deri, göz, kulak, boğaz, burun, diş, teneffüs cihazı, kalp, iç organlar, asabî durumlar, idrar yolu gibi hastalıkların tedavilerinde çaba sarfetmişlerdir (Ünver 1936: 40). Kaşgarlı Mahmud tıpla ilgili altmış kadar kayda yer vermiştir. Bu kayıtlar sağlık ve hastalık olgusundan, hekim kavramına, ilaç yapımından tedavi aletlerine, hastalık adlarından ithal ilaçlara dek değişik konuları içermektedir (Genç 1997: 146-153). Burada Hekimlerin ana uğraşı olan tedavi işlemi için MK ota- ve ämlä- fiileri kullanıldığını belirtmekle yetineceğiz. KB'in elli ikinci bölümü "otaçılar birle katılmaknı ayur" (Arat 1999: 438) "Tabipler ile münasebeti söyler." (Arat 2003: 315) biçimindedir. Bu bölümde tabiplerin lüzumlu kimseler olduğu ve yöneticinin bunlara iyi davranıp kendisine yakın tutması gerektiği anltılmaktadır (Arat 2003: 315).

ET'de doktorluk mesleği için kullanılan otaçı sözüyle ot 'ilaç' sözü arasındaki anlam bağı açıktır. İsimden isim türeten –çı ekinin otaçı sözünde ota- "tedavi etmek" fiiline getirilmesi ise bir sorun gibi durmaktadır. Clauson, –çı ekinin -pek

nadir olsa da- okıçı sözünde olduğu gibi fiillere getirilebildiğini ifade ederek (Clauson 1972: xIiii) bu sorunu kendince aşmıştır. Brockelmann, tarihî metinlerde doğrudan fiil köklerine gelerek isim yapan –çı ekinin görüldüğünden bahsetmiş, otaçı' yı bu bahsin örnekleri arasında sıralamış (Brockelmann 1954: 92) dolayısıyla Clauson' la aynı doğrultuda görüş belirtmiştir. Gabain, otaçı'nın ota- fiiline –daçı sıfat fiili eklenerek oluştuğunu savunmuştur. Ona göre ot+a-daçı biçimi hece düşmesi sonucu otaçı' ya dönüşmüştür (Gabain 2000: 41)

otaçı 'hekim' sözü Eski Uygur Türkçesinden başlayarak Türkçenin tarihi dönemlerinin tamamında görülür. Sözcük, Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçesi metinlerinde de otaçı biçimindedir (Clauson 1972: 44). Kıp: otaçı ve otçı biçimi birlikte görülür (Toparlı vd. 2003: 206). Osm otacı ve otcu biçimleri geçerlidir (TDK 1996: 3021, 3028). Çağ: otaçı sözü "yazlık" anlamında karşımıza çıkar. Bir Özbek boyu için otaçı Hıtay tabiri kullanılmıştır. Ayrıca Çağatayca sözlükte otoçı için 'Moğolcada kırıkçı anlamındadır' tanımı yapılmıştır (Clauson 1972: 44). Moğolcada otaçı 'doktor' biçiminde görülen sözcük Soyon (Kuzeydoğu Tuva) diyalektinde oduçu olarak yaşamaktadır (Räsänen 1969: 366). Ayrıca TürA: otacı / otçu "1. Doktor. 2. Ev ilacıyla göz hastalığını iyileştiren göz doktoru." (TDK 1993: 3292) ve Kzk: otaşı "Sınıkçı, kırıkçı, çıkıkçı" (Koç vd. 2003: 420) sözcüklerini ET'deki otaçı 'tabip' sözünün günümüzdeki uzantılarıdır. otaçı 'hekim, tabip' sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kimlär birök ulug ig käm üzä tutulup otaçılar üzä adırtlanıp tıtmış kutmış ärsär ymä ol antag osuglug agır igtin ymä ozmakı kutrulmakı bolur" (Müller 1911: 43) 'Kimler büyük hastalığa tutulup tapipler tarafından incelenip tedavi edilmiş ise o öylesi ağır hastalıktan kurtulması gerçekleşir.'
- "otaçılar ämlämäki üzä igimiz öŋgätdi" (Barat 1993: 74) 'Hekimlerin tedavisiyle hastalığımız iyileşti'
- "män ärsär otaçı män otug ämig ymä käd ötgürü bilir män ukar män" (Kaya 1994: 597) 'Ben hekimimdir. İlaçları çok iyi bilirim.'

Karahanlı

- “otaçı: ‘ot: ilaç’. Bundan dolayı hekime otaçı denir.” (Dankoff-Kelly 1982:87)

- “otaçı terildi tamur kördilär / ol ig käm nä ärmiş ayu berdilär” (Arat 1999: 123) “Etrafına tabipler toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığın ne olduğu hakkında fikirlerini söylediler.” (Arat 2003: 87)

- “ölümkä asıg kıldı ärsä ot äm / otaçı turu kalgay ärdi ulam” (Arat 1999: 137) “Ölüme karşı ilaç ve deva fayda etse idi tabipler ebediyyen hayatta kalırlardı.” (Arat 2003: 97)

BÖLÜM 14: BÜYÜ, FAL ve KEHANETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Büyü, Fal ve Kehanet

Eski Türk toplulukları üzerinde duran Çin yıllıkları Türklerin ruhlara inanıp büyücüleri saydıkları bilgisine yer vermiştir (Eberhard 1996: 87). Aslında bu bilgi tarihteki tüm uluslar için geçerlidir. Maddenin sırrının çözmede bilimin yetersiz kaldığı çağlarda insanlığın dünyayı kavrayabilmek için madde ötesi güçlere müraccat etmesini yadırgamamak gerekir. Kaldı ki insanlar günümüzde bile karşılaştıkları zorlukları yenmek ya da gaipten haberler alabilmek için doğa üstü güçlerden medet umabilmektedir. Gök Tanrı İnancını benimsemiş olan ilk Türk topluluklarında 'kam' adı verilen din adamlarının sihir-fal-kehanet üçgeninde inşa ettikleri otoriteleri toplumda derin izler bırakmıştır. Hunlarda büyücüler kötü büyülere karşı gelmesi için koyun ve sığır kemiklerini yol üzrine gömerler büyü yaparak düşmanlarının elbiselerine koyarlardı. Hun büyücülerinin Çin hizmetinde kullanıldığı söylenmiştir (Eberhard 1996: 77). Hunların hücumu ve savaşı, ayın hareketlerine göre göze almaları (Ligeti 1997a: 52) doğa üstü güçlere ne denli itibar ettiklerini göstermesi açısından ilgi çekicidir. I. Göktürk Kağanlığı döneminde Türk ülkesini ziyaret eden Bizans elçilerini karşılayan Türk heyeti onları kötü ruhlardan arındırmak için yanlarında bir de şaman getirmiştir (Erdemir 2002: 49). 765 yılında Uygur genarelleri Çin'deki askerî bir sefere girişmeden önce kâhinlere danışıp bunun için bir kehanette bulunmalarını istemişlerdir (Mackerras 2000: 449). X. yüzyıldan daha eski 9. yüzyılın ortalarında, hatta başlarında yazıldığı düşünülen Göktürk harfli Irk Bitig adlı fal kitabının (T Tekin 2004b: 14) büyük bir ihtimalle telif olması (Kaya 2005) falcılığın bu dönemde Türkler arasında hayli geliştiğini göstermektedir. Turfan Uygurlarında elçilik heyetlerinin müneccimler takviminde uygun görülen zamanlarda kabul edildiği bilinmektedir (Ligeti 1997b: 80). Ayrıca bu dönemden kalma Uygurca yazmalar arasında bolca büyü metnine rastlanmıştır (Tezcan 1994: 298-299; Ölmez 1997: 240). Peter Zieme büyücülükle ilgili Uygurca yazmaları bir araya getirip yayınlamıştır (Zieme 1985). MK' de cin ve cin çarpması ile ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır. O dönemde cine, yel veya yek diyen Türkler, cin çarpmasına da kovuç diyorlardı. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre onlar, cin çarptığına yüzüne soğuk su serpip sonra 'kovuç kovuç' diyerek üzerlik ve öd ağacı ile

tütsülüyorlardı. Fal, ET'de ırk sözcüğüyle ifade edilmiştir. Buna Uygun olarak Kaşgarlı ırk sözcüğünü "Falcılık, kâhinlik, bir kimsenin gönlündekini bilmek." diye açıklamıştır. Diğer taraftan kam ırkladı / 'Kam fala baktı.' cümlesi fal işinin kamlar tarafından yapıldığını göstermektedir (Genç 1997: 132). Bunların yanında, MK' deki "ürüŋ: Büyücüye verilen ücret." (Dankoff-Kelly 1982: 156) sözü büyü, fal ve kehanet işleriyle uğraşanların belli bir ücretle çalıştıklarını ortaya koymaktadır. İslam coğrafyacısı Makdisi (X.yy) Türkler arasında kar, dolu yağdıran ve rüzgar estiren kişiler olduğunun söylendiğini nakletmiş Türklerin kararlarının çoğunu koyunun kürek kemiği falına göre verdiklerini yazmıştır (Şeşen 2001: 197) İslamiyet öncesi döneme ait Uygur Türeyiş efsanesinde Bögü Hana rüyasında gelecekte kuracağı dünya hakimiyetinin haber verilmesi, Oğuz Kağan destanında, Oğuz Hanın ülkesini yaşlı vezir Uluğ Türk'ün gördüğü ve Tanrı' nın buyruğunu ifade eden rüyadan sonra oğulları arasında paylaştırması Türklerin müslümanlıktan önce rüya yorumuna itibar ettiklerini ortaya koymaktadır. İslamın rüya yorumu konusundaki müsamahakar yaklaşımı Müslüman Türklerde rüya yorumunu önemli kılmıştır. (Günay 1986: 99-100). KB'in elli üçüncü bölümünün efsuncularla, elli dördüncü bölümünün rüya tabircileri ile, elli beşinci bölünün ise müneccimlerle münasebete ayrılması (Arat 2003: 315-318) konumuz açısından üzerinde düşünmeye değerdir.

a) Afsunçı: Büyücü, efsuncu.

afsunçı'nın türediği afsun sözcüğü Farsça afsūn sözünden alınmıştır (Räsänen 1969: 7). İslamiyet öncesi Türkçe metinlerde görülmeyen afsun, KB sonrasında Osm: avsun "efsun, büyü" biçiminde geçer (TDK 1996: 286). Sözcük günümüzde Tür: efsun, Az: ovsun, Özb: efsun, YUyg: epsün olarak yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 202-03)

ET'de büyücüler için yaygın olarak yelviçi sözü kullanılmıştır. O nedenle büyücülük işinin icrasına dair bilgilere aşağıda yilviçi maddesinde genişçe yer verilecektir.

afsunçı ET'de ilk ve tek olarak KB' de görülür. Sözcük burada Arapça muazzim "büyücü, efsuncu"sözcüğünün yerine kullanılmıştır. Sözcüğün buradan sonraki tarihî görünüşlerini izlemek mümkün değildir. afsunçı, Kâmûs-ı Türkî'de efsuncı "Büyücü, sihirbaz" (Şemseddin Sami 1996: 135), Az: ovsunçu "Efsunculukla uğraşan kimse, büyücü." (Altaylı 1994: 938); Özb: afsunçi "Efsuncu." (Marufov 1981: 63); YUyg: epsünçi "büyücü" (Necip 1995: 114); biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "bularda basa käldi afsunçılar / bu yel yeklig igkä bu ol ämçilär" (Arat 1999: 438) "Bunlardan sonra efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları bunlar tedavi ederler." (Arat 2003: 315)

b) Arvışçı: Efsuncu, büyücü, üfürükçü.

arvışçı sözünün türediği arvış 'tılsım, büyü' tabanının ET'de 'büyülemek' karşılığındaki arva- fiilinden geldiği ifade edilmiştir (Clauson 1972: 199; Erdal 1991: 262). arva- fiilinin ise Moğolca ab Yakutçada ap biçiminde geçen ve 'büyü' karşılığında olan sözcüğe dayandığı öne sürülmüştür. Buna göre ab 'sihir' köküne isimden fill yapan –ra eki (Gabain 2000: 50) eklenerek abra- elde edilmiş; abra-' taki bitişik ünsüzler yer değiştirerek (metatez) sözcük arba-' a dönüşmüş, en son noktada b>v değişimiyle arva- oluşmuştur (Röhrborn 1983: 216). ET sonrasında Çağ: arba- 'büyü yapmak' olarak görülen arva- fiili günümüzde bu anlamıyla Krg ve Kzk arba- ; Özb ise avra- biçiminde yaşamaktadır. Türkçeden Moğolcaya geçen arvış sözcüğü ise Çağdaş Türkçede yalnızca kuzeydoğu Teleütçede arbış 'büyü' haliyle görülmektedir. arvış, orvos "hekim" biçiminde Macarcaya da girmiştir (Räsänen 1969: 24). Lehce-i Osmânî'nin arpag maddesinde verilen "Kadîm Türkistan'da putperest papazların hastalara okudukları efsun, rakiye. Yılan çıkarmak için kovuğuna cülcutya okudukları nireng." tanımı konumuz açısından dikkat çekicidir (Ahmet Vefik Paşa 2002: 22). Ayrıca, Bşk arbav, Kzk arbav, Krg arbō (Kültür Bakanlığı 1991: 88) sözcüklerini de ET'deki arvış "büyü" sözüyle ilişkilendirmek gerekir.

Anaşıldığı kadarıyla Eski Türklerde arvışçı'lar arvış denilen tılsımları söyleyerek büyü yapmışlardır. Bu tılsımları içeren bir takım kitaplar vardır. Örneğin Eski Uygurca yazmalar içinde "Säkiz Yükmek" olarak bilinen eser, "säkiz yükmäk arvış nom bitig" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 18) 'Sekiz Yükmek büyü öğretisi kitabı' diye takdim edillmiştir. Bu tılsımlar söylenirken yapılacak işlemler vardır. Eski Ugurca bir yazmadaki "anta ötrü arvışçı kara küji alıp yeti kata tarni arvış söylämiş kärgäk" (Bang-Gabain 1931: 12) 'Ondan sonra büyücü kara tütsü alıp yedi defa tılsım söylemelidir', ifadesi bu durumu ortaya koymaktadır. Pek çok sıkıntıyı savmak için arvış yapılmıştır. Öyle ki Eski Türkeçe metinerde kızını gelin eden kimsenin kızın koca evinde mutlu olabilmesi için okuması gereken tılsımlara dahi yer verilmiştir (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 44). Eski Türk toplumunda arvışçı'lar tedavi işleriyle de uğraşmışlardır. Uygurca bir yazmadaki: "ara turdaçı bar mu tep arvışçı otaçı kälürüp ///"(Zieme 1985a: 81) 'Yardım edecek yok mu deyip büyücü, doktor getirip' ifadesi bu duruma iyi bir örnektir. KB' in efsuncularla münasebetin anlatıldığı elli üçüncü bölümünde bunların cin ve periden kaynaklanan hastalıkları iyileştirildiği, gönülleri hoş tutulması gereken efsunculara cin çarpmasından gelen hastalıkların okutulabileceği, efsuncularla tabipler arasında rekabet bulunduğu anlatılmaktadır (Arat 2003: 315).

arvışçı sözü ET sonrasında tarihî metinlerde görülmez. Sözcük günümüzde Tel: arbışçı "Büyücü, sihirbaz." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 7); Şor: arbışçı "Büyücü, büyü yapan, sihirbaz." (Tannagaşeva-Akalın 1995: 7) biçimlerinde yaşamaktadır. Bazı lehçelerde büyücü anlamında kullanılan arbagçı sözü ve türevleri ET' deki arvışçı ile bağlantılı olmalıdır (Clauson 1972: 200). Osm: arpacı 'falcı' (TDK 1996: 227), Çağ: arbagjı 'büyücü', Baraba Türkçesindeki arbağzı 'büyücü' (Sevortyan 1974: 24), TürA: arpağçı "Üfürükçü, büyücü." (TDK 1993: 330) böylesi sözcüklerdendir. Rusçadaki vraç 'doktor' sözünün ET arbagçı/ arvışçı 'büyücü, sihirbaz' sözünden ödünçlendiği ifade edilmiştir (Karaağaç 2002: 104). arvışçı' nın 'büyücü, üfürükçü' ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “anta ötrü arvışçı kara kuji alıp yeti kata tarni arvış sözlämiş kärgäk” (Bang-Gabain 1931: 12) ‘Ondan sonra büyücü kara tütsü alıp yedi defa tılsım söylemelidir.’
- “ara turdaçı bar mu tep arvışçı otaçı kälürüp ///” (Zieme 1985a: 81) ‘Yardım edecek yok mu deyip büyücü, doktor getirip…’
-“arvışçı körüşüp könülintäki boşugu darnısın ayu berti” (Kara-Zieme 1976: 79) ‘Büyücü iel görüçşüp gönlündeki kurtulma tılsımıı söyleyiverdi.’

c) Bitkäçi: Muskacı.

bitkäçi sözcüğü ET’de temel olarak ‘kâtip’ anlamındadır. ET’de ‘kâtip’ için kullanılan başka bir sözcük olan bitigçi ile bitkäçi’ yi birbirinden ayırmak gerekir. bitigçi, biti- ‘yazmak’ fiilinden gelen bitig ‘yazı’ tabanına +çI eki eklenerek türetilmiştir. bitkäçi ise Süryanice petḳā “belge” sözcüğüne getirilen +çI ekiyle Türkçeye kazandırılmıştır (Clauson 1972: 304; Erdal 1991: 113; Hamilton 1997: 177). Sözcüğün ‘kâtip’ anlamıyla incelendiği bölümde bitkäçi’ ye dair etimolojik bilgilere derinlemesine yer verilmiştir.

bitkäçi’ nin ‘kâtip’ anlamının yanında ‘muskacı’ anlamını kazanmasının altında bir takım tılsımları yazıya geçirerek bundan medet umma anlayışı yatmaktadır. Anadoluda, yazıcı sözüne “1. Muska yazan. 2. Büyücü.” (TDK 1993: 4817). anlamlarının yüklenmesi yazma eylemiyle büyü olgusu arasında kurulan bağa işaret etmektedir. MK’ de bitig ‘kitap, yazma’ sözünün muska karşılığında kullanılması (Dankoff-Kelly 1982: 294) bu anlayışın başka bir yansımasıdır. Aynı anlayışı günümüz TürA’da bitik sözünün ‘muska’ anlamıyla yaşamasında da (TDK 1993: 710) gözlemek mümkündür. **Eski Uygurca Altun Yaruk**’taki “ymä kimniŋ ävintä törtdin yıŋak tam üzä bo tört törlüg yaşın eliglärniŋ atların öz öz yıŋaklarınta bitisärlär bititsärlär ol ävdä yaşın tüşmäz” (Kaya 1994: 261) ‘Yine kimin evinde dört taraftaki duvar üzerine bu dört türlü yıldırım hükümdarlarının adlarını kendi kendi taraflarına yazsalar ya da yazdırsalar o eve yıldırım düşmez’ ifadesi bazı tılsımları yazmanın felaketleri savdığını anlatmaktadır. Bu ifadedeki bitit- ‘yazdırmak’ fiili dikkat çekicidir. Fiilin ettirgenlik çatısı üzerine kurulması o

devirde bahsi geçen tılsımları yazan kimselerin bulunduğunu ıspatlamaktadır. Nitekim başka bir Uygurca yazmada zengin bir kimsenin hasta oğlunun iyileşme macerası anlatılırken:

> tärk tavrak bitkäçini okıp ötünüp äviŋkä kälürüp yürüŋ arıg işgirtitä bo burkanlar töpüsi sudurlanıŋ kartayı üç kuin ıduk darni nomug bititip koturdup yüz yügärü täŋri burkan üksintä tütsük köyürüp ötlüm ötlüm tägzintürü konşi im bodisatavıg ok atayu öyü sakınu okıtsar sözläsäer sän ol ogulnuŋ igi kämi ketip tarıkıp özi yaşı uzagay (Kara-Zieme 1986: 331)

'Hemen yazıcıyı çağırıp rica edip evine getirip beyaz ve temiz ipekte bu Budalar girizgahı sutraların esası üç rulo halindeki kutsal tılsım öğretisni yazdırıp düzenletip yüz üstü yüce Buda huzurunda tütsü yakıp tekrar tekrar dönderip Konşi im Bodisatav' ın adını söyleyip düşünüp tefekkür ederek okutsan söylesen o çocuğunun hastalığı gidip, ömrü uzayacak' tavsiyesinde bulunulması bitkäçi' nin büyü metinleri yazdığını ortaya koymaktadır. Uigurica II' de geçen "ulug arvışlar eligin tozta yapırgakta kägdätä böztä banta ärsär ymä bitip ät'özintä ymä boguzınta yme tutsarlar okısarlar ol tınlıglarka bir ajunta näŋ agu tägmägäy" (Müller 1911: 70-71) '...Yüce tılsımlar hükümdarını kayın ağacı kabuğunda, yaprakta, kağıtta, bezde, levhada yazıp vücudunda ya da boğazında taşısalar, okusalar o canlılara aynı dünyada zehir etki etmeyecek' ifadesinde ne gibi maddelere tısımların yazıldığı anlatılmaktadır. Bu büyü tılsımları Uygurlarda tahta oyma baskı usulüyle de çoğaltılabilmiştir. Budist Uygur manastırları dua metinlerini, tılsımlı hece ve kelimeleri ihtiva eden büyü yapma metinlerini ve bilhassa her zaman ihitiyaç duyulan günah çıkarma formullerini çoğaltıp müminlere satarak ihtiyaçlarını gidermişlerdir (Ş.Tekin 1993: 46).

ET'de bitkäçi' nin muskacı anlamıyla görüldüğü en açık bağlam şöyledir:

Uygur

- "adası tudası kältükte tärs tätrü bitkäçi körümçi tapa barırlar" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 36) 'Tehlikesi geldiğinde kötü niyetli muskacıya falcıya doğru varırlar.'

ç) Darnıçı: Efsuncu, büyücü, üfürükçü.

darnıçı' nın türediği darnı sözcüğü Sanskritçe dhāraṇī sözünden ödünçlenmiş olup 'tılsım, efsun' anlamına gelmektedir (Nadelyaev vd. 1969: 159). Sözcüğün daranı

(Kaya 1994: 460), darni ya da tarni (Zieme 1985a: 210) biçiminde okunduğu ET metinler mevcuttur. Eski Uygurca' da görülen dar(a)nı arvış 'tısım, sihir duası' (Şen 2002: 91; Nadelyaev vd. 1969: 159) ikilemesi darnı ile arvış'ın anlamdaş olduklarını ortaya koymaktadır. Buıradan hareketle arvışçı ve darnıçı sözcükleriyle aynı mesleğin kastedildiğini söylemek mümkündür.

arvışçı maddesinde dile getirildiği gibi sihir amaçlı tılsımlar söylenirken bir takım işlemlerin yapılması gerekir. **Eski Uygurca Altun Yaruk**ta' ki "bo dar(a)nıg bir otuz kata sözläp beş törlüg tüşrük yip üzä bir otuz tügüp sol sol oŋ öşünintä basun ötrü ät'özi küglüg küzätiglig bolgay korkınç ayınç bolmagay" (Kaya 1994: 289) 'Bu tılsımı yirmi bir defa söyleyip beş türlü renkli iple yirmi bir kez düğümleyip sol sol sağ (?) omzuna bağlasın. Bundan dolayı bedeni korunmalı olacak, tehlike olmayacak' ifadesinde geçen düğüm atma işlemi günümüzde yapılan büyülerde de sürmektedir. darnı söylemede dikkat çeken bir başka husus da tılsımı söyleyecek kimselerde o gün için banyo yapmak, yeni elbise giymek, tılsımı belli sayılarda tekrarlamak gibi şartların aranabilmesidir (Kaya 1994: 250).

darnıçı 'üfürükçü, büyücü' sözcüğüne Eski Uygurca dışında rastlanmaz (Räsänen 1969: 133). Eski Türklerde hangi durumda hangi tılsımın hangi şartlar altında söyleneceği konusunda uzman büyücüler için kullanılan darnıçı'nın görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "abişik tägünmäyük ärsär darnıçı tegäli bolmaz" (Kara-Zieme 1977: 38) 'Takdis olunmamış ise büyücü demek olmaz.'

d) Kam:- Gök Tanrı İnancı sonrasında- Büyücü, kâhin.

Gök Tanrı İnancı muhitinde din adamı için kullanılan kam sözü, zamanla 'halk hekimi, büyücü, kâhin' gibi karşılıklar kazanmıştır. Sözcüğün anlamındaki değişmenin altında Türklerin eski dinlerini değiştirmiş olmaları yatmaktadır. kam'ların din adamı konumlarıyla kötü ruhları kovarak hastaları iyileştirmeleri, iklimi etkileyebilmeleri ya da gelecekten haber vermeleri (İnan 1986: 120-166) Gök Tanrı İnancından uzaklaşan Türk topluluklarında büyücü, kâhin, halk hekimi,

üfürükçü gibi kimliklere bürünmelerini sağlamıştır. Din ile ilgili meslekler bölümünde kam sözüne dair gerekli açıklamalar yapıldığından buradan aynı bilgiler tekrar edilmeyecektir. kam sözünün ET'de 'büyücü, kâhin' gibi anlamlarla görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "üç ärdinikä tapıgçı tınlıglar az yäkkä içgäkkä kamka tapıgçı tınlıglar üküş täŋrim" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 16) 'Üç mücevhere tapan canlılar az, şeytanlara, cinlere, büyücülere tapan canlılar çok Tanrım!'
- "takı kamag kamlar terläp näŋ tirgürmägäy" (Le Coq 1938: 13) 'Ayrıca kamlar toplansalar da diriltemeyecekler.'
- "ymä ol ödün bavil balıkdakı kamlar ok ya altı yasın kurdı" (Le Coq 1985: 401) 'Yine o vakit Bavil şehrindeki kamlar ok yay aldı, yayını kurdu.'

Karahanlı

- "kamlar kamug arvaştı" (Dankoff-Kelly 1982: 213) 'Büyücülerin hepsi büyü tılsımını söyleştiler.'
- "kam ırkladı" (Dankoff-Kelly 1984: 377) 'Kahin fal baktı.'
- "käräk tut otaçı käräk ärsä kam / ölüglikä härgiz asıg kılmaz äm" (Arat 1999: 124) "İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez." (Arat 2003: 87)

e) Körümçi: Falcı, kâhin.

körümçi' nin geldiği körüm 'fal, kehanet' tabanının kör- "bakmak, görmek" fiiline -(X)m eki eklenerek türetildiği anlaşılmaktadır (Erdal 1991: 295). körüm, Türkçenin tarihî dönemlerinde Eski Uygurca dışında 'bakış, görüş' gibi anlamlarla geçer. Sözcüğün Eski Uygurcadaki 'fal, kehanet' anlamı günümüzde kuzeydoğu Sagay diyalektinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 745). Bunun yanında TürA: bakımcı "Falcı." sözünde (TDK 1993: 492) körümçi' nin oluşma mantığını yakalamak mümkündür. ET'de kör- fiilinin 'bakmak' anlamında kullanıldığı (Clauson 1972: 136) göz önünde tutlursa bu durum daha rahat anlaşılır. Tür: 'fal bakmak' tabirindeki bakmak fiili de aynı mantığın bir başka yansımasıdır.

Eski Türkler kehanet için değişik yöntemlere başvurmuşlardır. Bunların en eskisi oklar ya da ağaç çubuklarla fal bakmaktır. Hunlar sorgun ağacından yapılmış çubukları demet şeklinde bir araya topluyorlar ve bunların eğri olmamasına dikkat ediyorlardı. Daha sonra belirli bazı günler büyü yapıyorlar ve gelecek hakkında bilgi ediniyorlardı. Eski Türk topluluklarında aşık kemiği ve zarlarla kehanette bulunuluyordu. Bunların yanında Uygurlardan kalan Turfan metinlerinde hapşırmalar yoluyla, oynayan kaslar yoluyla, tırnakların veya saçların kesiş şekliyle, günlük hayatın küçük olaylarıyla, anlamı haftanın günlerine göre değişen kehanetlere rastlamak mümkündür (Roux 1998: 67-71). Şamanistlede ve daha sonra Müslümanlarda en meşhur falın kürek kemiği falı olduğu bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud yarın kelimesini 'kürek kemiği' olarak izah ettikten sonra "yarın bulgansa el bulganur" (Dankoff-Kelly 1984: 157) 'Kürek kemiği karışırsa vilayet karışır' demektedir. O bu konuda daha fazla bilgi vermemiştir. Ancak çok eskiden beri Türkler arasında kullanıldığı anlaşılan bu atasözündeki 'kürek kemiği karışması' nın kürek kemiği falı ile ilgili olduğuna şüphe yoktur (Genç 1997: 133). Kürek kemiği falı, kaynatılmamış olan bir kürek kemiğinin ateşte kızdırıldıktan sonra üzerinde beliren çizgi, çatlak ve noktaları yorumlamak suretiyle yapılır (İnan 1986: 155). Eski Uygurca bir yazmada geçen "körüm bitiglärin aça ırkların sunların saça (Tezcan 1974: 38) '...Fal kitaplarını açıp fallarını saçıp…' ifadesi dikkat çekicidir. Bu ifadeden Eski Türklerin fal işlerinde bazı kitaplardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Orhon Türkçesi metinlerinden Irk Bitig böylesi kitapların en meşhurlarındandır. Irk Bitig üç kez atılan bir zarın ya da her yüzüne birden dörde kadar dairelerin çizili olduğu dikdörtgen biçiminde bir çubuğun oluşturduğu türlü birleşimlerin anlamlarını yorumlayan bir el kitabıdır (T Tekin 2004b: 15). Irk Bitig'de anlatılan ırk atma işlemindeki şans zarının dört yüzlü bir kemik olduğu sanılıyor. Zarın her yüzde 1 ila 4 arasında değişen delikler vardır. Bu zar, her halde, küp biçiminde değildi. Çünkü, küp altı yüzlüdür. Şans zarı, her yüzdeki sayının gelme şansının eşit olması için muhtemelen kare prizma şeklinde yontulmuş olmalıdır. Yahut da karşılıklı iki yüzü yuvarlatılarak veya sivriltilerek iptal edilmiş küp biçiminde de olabilir (Kaya 2005). Eski Uygurca bir yazmadaki "ak taş alıp yer cizip ırk saçtı ırkın körmiştin kin samtso açarıka sözläti" (Gabain 1935: 9) 'Beyaz taş alıp yeri çizip fal saçtı. Falını gördükten

sonra Samtso üstada söyledi' ifadesi fal bakma işlemiyle ilgili fikir vermektedir. Başka bir Uygurca yazmada mütedeyyin kimseler anlatılırken "nä törlüg etig yaratıg bar ärsär körümçi yultuzçıka ayıtmaz itär ärtilär" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 24) 'Görülecek ne tür iş varsa falcıya ya da müneccime sormadan yaparlardı' denilerek Budist Uygurlarda fal işine iyi bakılmadığı vurgulanmıştır. İslamın falı yasakladığı ise malumdur. Tüm bu yasaklara karşılık falcılık geçmişten günümüze dek var olmuştur.

Eski Türklerde falcılık ya da kâhinlik işini icra edenler için kullanılan körümçi sözüne Türkçenin tarihî dönemleri içinde Eski Uygurca dışında rastlanılmaz (Clauson 1972: 745). körümçi, günümüzde Kzk: kürümçi 'falcı' biçiminde yaşamaktadır (Arat 1937: 77). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bilmädin ukmadın körümçi ulatı tärs tätrü törüçigä bilig ayıtıp üküş törlüg törüsüz tsuylug irinçülüg ayıg kılınçlıg iş işläyürlär" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 42) 'Bilip anlamadan falcıya ya da hileci vaize bilgi sorup pek çok türlü günah dolu kötü ameller işlerler.'
- "samtso açari öŋrä eşidmişi bar ärti bo nigrati /// körümçi ol tep" (Gabain 1935: 9) 'Samtso üstadın bu nigrati(?) falcıdır diye önceden işitmişliği vardı.'
- "yultuzçı körümçi yokıŋa busanıp işimiz /// bütgäy ärki tep sezinti" (Tuguseva 1991: 66) 'Müneccim ve falcı yokluğuna sıkılıp işimiz ...bitecek mi diye endişelendi.'

f) Mogoç : Sihirbaz, büyücü.

ET'de büyücü karşılığında kullanılan sözcüklerden biri Soğdcadan ödünçlenen mogoç sözüdür (Nadelyaev vd. 1969: 346). mogoç ile Hıristiyan muhitindeki büyücüler kastedilmiştir (Bailey 1954: 5). Sözcüğe Eski Uygurca dışında bu haliyle rastlanılmamıştır. mogoç Tükiye Türkçesi'nde dinî terminolojide rastlanan mecūc sözüyle ilişkilendirilmek istenmiştir (Özertural 1996: 148). Eski Türkler sihirbazlık için arvışçı, kam, yelviçi gibi sözcükleri tercih ettiklerinden sihir

işleriyle ilgili bilgiler bu maddelerde genişçe açıklanmıştır. mogoç sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek mağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ol mogoçlar inçä sakınıp kirdilär" (Müller 1908: 6) 'O büyücüler şöyle düşünüp girdiler.'
- "ol ugurka bo kün künkä tägi mogoçlar ootka tapınmak tıltagı bu ärür" (Müller 1908: 9) 'O zamandan günümüze dek büyücülerin ateşe hürmet göstermesinin nedeni budur.'
- "arıg turug mogoç nomın öritdi" (Le Coq 1922: 39) 'Arı duru sihirbaz öğretisini besledi.'

g) Muabbir: Rüya tabircisi.

muabbir sözü Arapçadan ödünçlenmiş olup 'rüya tabircisi' anlamındadır. Sözcük ET'de yalnızca KB' de görülür. Rüya tabircisi için Eski Türkler genellikle tüş yorguçı ifadesini kullanmışlardır. O nedenle rüya yorma işiyle ilgili ayrıntılı açıklamalara tüş yorguçı maddesinde yer verilecektir. muabbir sözünün KB' de görüldüğü bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "nägü ter äşitgil muabbir hakim / yıtgu käräk är tüşär ärsä kim" (Arat 1999: 597) "Rüya tabir eden hakîm ne der dinle; rüyayı kim görmüş ise tâbirini de o sormalıdır" (Arat 2003: 431)

ğ) Muazzim: Büyücü, efsuncu.

muazzim sözü Arapçadan ödünçlenmiş olup 'büyücü, efsuncu' anlamındadır. Sözcük ET'de yalnızca KB' de görülür. Eski Türkler efsuncu için arvışçı, yelviçi gibi sözcükleri tercih ettiklerinden efsun işleriyle ilgili bilgiler bu maddelerde genişçe açıklanmıştır. muabbir sözünün KB' de görüldüğü bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "otaçı unamaz muazzim sözin / muazzim otaçıka ävrär yüzin (Arat 1999: 439) "Tabip efsuncunun sözünü beğenmez; efsuncu da tabibe kıymet vermez." (Arat 2003: 315)

h) Tüş Yorguçı / Yörgüçi: Rüya tabircisi.

Rüya tabiri işiyle uğraşanları adlandırmak için ET'de tüş yorguçı öbeği ya da yörgüçi sözünden yararlanılmıştır. tüş yorguçı öbeğinde tüş 'düş, rüya', ilgilenilen olguyu karşılamaktadır. yor- (yör-) 'yorumlamak" fiiline –guçı eki getirilerek oluşturulan yorguçı 'yorumlayıcı, tabirci' ise eyleyeni ifade etmektedir. Mesleğin iki sözcükle adlandırılabilmesinin nedeni yorguçı 'yorucu' sözünün aynı zamanda 'çözücü' anlamına (Clauson 1972: 955) gelmesinden kaynaklanabilecek anlam karmaşasının önüne geçmek olmalıdır. Bu maksatla meslek adında eyleyenin tasarrufta bulunduğu olgu yani tüş 'düş' belirtilmiştir. tüş sözü Eski Uygurcadan başlayarak çeşitli ses değişimleriyle 'düş, rüya' anlamında Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının pek çoğunda görülür (Eren 1999: 126). Sözcük düş 'rüya', biçiminde Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 211). yorguçı ~ yörgüçi sözünün türediği yor- ~ yör- 'yormak, tabir eymek' fiiline gelince, bu fiil yor- ya da yör- biçiminde Eski Uygurcadan itibaren Türkçenin tarihî dönemlerinin hepsinde geçer (Sevortyan-Levitskaya 1989: 223-225). Sözcük, Çağdaş Türkçede Tür: yormak; Az: yormag, Bşk: yurav, Kzk: joruv, Krg: corū, Özb: yoymak, Tat: yurau, Tkm: yormak, YUyg: corimak olarak varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 994-995).

Rüyalar ilk çağlardan başlayarak insanoğlunun dikkatini çekmiştir. MÖ. 5000 tarihine kadar inen Babil ve Asur rüya kitaplarının varlığından haberdarız (Günay 1986: 93). ET'de tüş ve tül sözcükleriyle karşılanan rüya (Tas 1972), dönemin Türk toplumunda geleceğin ip uçlarını sunan tılsımlı bir alan olarak görülmüştür. Bu bölümün girişinde belirtildiği üzere ilk Türk destanlarında rüya yorumları önemli birer motif olarak öne çıkar. Rüyalarda verilen ip uçlarını yorumlayıp bu tılsımlı alandan haberler getiren rüya tabircilerinin Eski Türklerde saygın bir yeri vardır. Tabarî (IX-Xyy.) Araplar tarafından esir edilen bir Türk'ün aşağıdaki beyanını aktarmaktadır. "Ben Türkistan'ın en becerikli büyücüsüyüm. Savaşta bir hükümdara refakat ettiğimde düşmana rüyasında bozguna uğrayacağını gördürüyorum ve bu şekilde onun cesaretini kırıyorum." (Roux 1998: 71-72). MK' deki tüş yörügi 'rüya tabiri' (Dankoff-Kelly 1984: 155) kaydı rüya yorumlamanın ilk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılardaki geçerliliğini

anlatmaktadır. KB'in elli dördüncü bölümünün "tüş yorguçılar birle katılmaknı ayur" (Arat 1999: 439) "Rüya tabircileri ile münasebeti söyler" (Arat 2003: 316) biçiminde adlandırılması eski Türklerin rüya tabircilerine ne denli önem verildiklarine işaret etmektedir. Bu bölümde rüya tabirinin bir ilim olduğu ve bu ilim sahibinin rüyayı hayra çevirebileceği, tabircinin yorumlamayı bildiği takdirde dediğinin derhal çıkacağı, rüya iyi yorulursa iyi çıkacağı; kötü rüyaların şerrinden sadaka ile kurtulunacağı ve yöneticilerin rüya tabircileri ile iyi geçinmesi gerektiği anlatılmaktadır (Arat 2003: 316). KB'in yetmiş beşinci bölümü ise "ögdülmiş odgurmışka tüş yörügin ayur" (Arat 1999: 594) "Ögdülmiş Odgurmış'a rüya tabirini söyler" (Arat 2003: 429) biçiminde adlandırılmıştır. Bu bölümde eserin kahramanlarından Ögdilmiş, tabircinin tabir ilmini bilmesi gerektiğini, rüya yorumunun rüyanın görüldüğü zamana, şartlara, rüya gören kimsenin durumuna göre değişeceğini, rüyaların genellikle tersine çıktığını ve iyi yorulmalarının lazım geldiğini genişçe anlatır. Ayrıca rüya tabirinin hikmetli insanların işi olduğunu belirtir (Arat 2003: 429-433).

Eski Türklerde rüya yorumu yapanları anlatan tüş yorguçı ya da yörgüçi ifadeleri Karahanlı döneminden sonra Har: yorumçı "Rüya tabircisi." (Ata 1997b: 745) Osm: yorucu "Yıldızlara bakarak veya başka usullerle, gaipten haber veren, kâhin, müneccim." (TDK 1996: 4674) biçimlerinde görülür. Günümüzde TürA yorucu "Fal bakan, düş yorumlayan, gelecekte olacak şeyleri söyleyen kişi." (TDK 1993: 4298) sözü ETnin mirasını taşımaktadır. tüş yorguçı ya da yörgüçi 'rüya yorumcusu' ifadelerinin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldıkları örnek başlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "tüşig ädgü yorsa bu tüş yorguçı / ol ädgü kälir kör bo sävnür tuçı" (Arat 1999: 439) "Bu rüya yoran kimse onu iyiye yorarsa, rüya daima iyi çıkar ve insan sevinir." (Arat 2003: 316)
- "munukı bu sözkä tanuk käldi söz / tüşüg yörgüçi tüş yörüp kodtı öz" (Arat 1999: 599) "İşte bu söz buna delildir; rüya tabircisi bunu öyle yorup bırakmıştır. (Arat 2003: 432)

- “tüşär ök kişi tüş udısa yatıp / anı yörgüçiler yörär uz itip” (Arat 1999: 594) “İnsan yatıp uyursa rüya görür; ancak tabirciler onu iyi bir şelilde yorabilir.” (Arat 2003: 429)

ı) Yadçı / Yatçı: Yada taşıyla iklimi değiştiren büyücü.
yadçı~yatçı sözünün geldiği yad~yat kökünün etimolojisine dair değişik görüşler vardır. Räsänen (Räsänen 1969: 177) ve Poppe’ ye göre (Doerfer 1963: 287) yat~yad Akadçadan Persçeye geçen yātu > jādū ‘büyücü’ sözüne dayanmaktadır. Clauson bu görüşün kesinlikle yanlış olduğunu vurgulamıştır. Ona göre sözcüğün Soğdça çad ‘yağmur taşı’ sözüyle ilişkili olduğuna dair bazı deliller bulunsa da yad~yat’ ın ödünçleme olduğu yönündeki eğilimi yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira sözcüğün alıntı olduğunu destekleyen gerçekçi nedenler ortada yoktur (Clauson 1972: 883). ET sonrasında tarihi şivelerden Osm ve Çağ yada ‘yağmur taşı’ biçiminde görülen yat~yad sözü Moğolcaya, Moğolca kanalıyla Farsçaya girmiştir (Doerfer 1963: 289). Sözcük günümüzde kuzeydoğu Türk diyalektlerinde yaşamaktadır (Räsänen 1969: 177)

Türk kültür tarihinde taşlarla ilgili inanışlar ilk çağlardan başlayarak önemli yer tutmuştur (Tanyu 1987). Türklerin olağanüstülük atfettikleri taşların başında yat~yad ‘yada taşı’ gelir. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk Tanrısı Türklerin büyük ceddine yada (yahut cada, yat) denilen sihirli bir taş armağan etmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır (İnan 1986: 160). Bazı kaynaklar yada taşını kullanan kimseleri şaman olarak tanımlasa da yatçı şamandan kolaylıkla ayrılacak kadar belirginleşmiş nitelikleri olan bir kimsedir (Roux 1998: 76). Çin kaynakları Hunlardan başlayarak Türkler arasında iklim olaylarını etkileyebilen büyücülerden haber vermektedir (İnan 1986: 160). Özellikle İslam coğrafyacıları Eski Türklerde yada taşına ilişkin inançlara geniş yer vermişlerdir. Gerdizî’ ye göre (öl. 1050) Nuh peygamber Allah’ a dua edip (Türklerin atası olan oğlu) Yafes’e bir isim (duayı) öğretmesini bu duayı okuyunca yağmur

yağmasını niyaz etti. Allah onun duasını kabul etti. Yafese isim (dua) öğretti. Yafes bu ismi taş üzerine yazdı. İhtiyaten unutmaması için bu taşı boynuna astı. Bu isimle yağmur yağmasını istediği zaman yağmur gelirdi. Bu taşı suya vurursa bu su hastaya şifa verirdi. Bu taşa onun oğulları mirasçı oldular (Şeşen 2001: 72). İbn el-Fakîh Türklerin enteresan hususiyetlerinden biri istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırdıkları bir taşa sahip olmalarıdır demektedir (Şeşen 2001: 194). Temim b. Bahr (IX yy.) da bu bilgiyi tekrarlamıştır (Şeşen 2001: 196). MK' de yat ile ilgili şunlar söylemektedir: "Bu bir tür büyüdür. Özel bir taşla yapılır. Bu taş yağış ve rüzgar meydana getirir. Bu Türkler arasında çok iyi bilinir. Bunu Yağma ülkesinde bizzat gözlemledim. Orada çıkan yangın mevsim yaz olmasına rağmen bu taş kullanılarak kar yağdırılıp yüce Tanrının izniyle söndürüldü." (Dankoff-Kelly 1984: 147).

Yada taşının şekli çeşitlilik gösterir. Umumiyetle insan başı biçiminde, yuvarlakça, yumurta şeklinde bulunduğu veya parçalanıp şekillendirildiği anlaşılmaktadır. Taşın yağmur kar ve dolu yağdırmada kullanılış şekli ve metodunun farklı şekilleri bulunmakla beraber, bunların taşın su içine konulduğu, veya su üstüne asıldığı, dolayısıyla su ile ilgili bir işlem yapıldığı, taşın birbirine sürtüldüğü, veya taşın öteye beriye hareket ettirildiği –hareketle ilgili bir işlem-, efsun dualar okunduğu, bütün bu işlerin tekniğini bilen -yadçı~yatçı / yadaçı- insanlar olduğu ve bunların riyazet halinde bulundukları, herhangi bir şahsın bunları yapması mümkün gibi görünmekteyse de, daha ziyade yadçı~yatçı / yadaçı' ya ihtiyaç görüldüğü, bazılarının yağmur, dolu, kar yağdırma, rüzgar estirme kerametinin taşta ve kullananda olduğunu söylemelerine rağmen, bazılarının taşta bir sihir ve kudret bulunduğunu ileri sürdükleri görülmektedir (Tanyu 1987: 79). yad~yat / yada taşı Türk ülkelerinin yanında Çin'de de çok kıymet görmüştür (Haussig 2001: 28). MK' deki "bäg yatlattı" (Dankoff-Kelly 1984: 141) 'Bey (yatçı' ya) yada taşını kullandırttı' örneği bu işlerin uzmanlarının bulunduğuna işaret etmektedir.

Eski Türklerde yada taşı aracılığıyla iklime müdahale edebilen büyücüler için kullanılan yadçı~yatçı sözü ET sonrasında Çağ: yadaçı biçiminde görülür. Sözcük

günümüzde Alt: cadaçı "Havanın durumunu, yağmur yağıp yağmayacağını tahmin edebilen kâhin, yadacı" (Baskakov 1999: 48) sözü gibi Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla kuzeydoğu Türk diyalektlerinin bir kısmında yaşamaktadır (Clauson 1972: 886). yadçı~yatçı' nın ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "luu öntürgüçi yadçı botlum ärsär" (Müller 1911: 84) '...Ejderha çıkarıcı, yadacı oldum ise...'

Karahanlı

- "yatçı yatladı" (Dankoff-Kelly 1984:307) 'Yadacı yada taşıyla iklimi değiştirdi."

i) Yelviçi: Büyücü, sihirbaz, gözbağcı.

yelviçi' nin türediği yelvi 'sihir, büyü' sözünün etimolojisi oldukça karmaşıktır. Clauson sözcüğün yabancı kökneli olabileceğini belirttikten sonra yel 'rüzgar' sözüyle büyü kavramı arasındaki anlam yakınlığının tesadüfe bağlanabileceğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 919). Marcel Erdal –vI ekinin fiillerden isim türettiğini dile getirerek yel 'rüzgar' ile yelvi 'büyü' arasında bağ kurulamayacağını söylemiştir. Erdal' a göre sözcük erken Moğolcadaki ilbi, ilbe 'büyü' sözcüğüne dayanır. Başta y türemesi ve b>v değişimi sonucu yelvi' ye dönüşmüştür (Erdal 1991: 336) Dankoff ve Kelly yelvi sözünü yel- 'sallanarak gitmek' fiiline bağlamışlardır (Dankoff-Kelly 1984: 222). Reşit Rahmeti Arat da yelvi sözünü –vi ekiyle oluşan bir türev olarak kabul etmiştir (Arat 1991: 310). ET'de fiillerden isim türeten –vI ekini (Erdal 1991:336) göz önünde tutarak şöyle bir açıklama yapmak mümkündür. Büyü çoğu kez görüntüyü değiştirmeyi amaçlar. O nedenle göz bağı olarak da nitelendirilmiştir. Eski Uygurca bir yazmadaki "inçä kaltı yelviçi äränlär atlıg yaŋalıg kaŋlılıg yadag süü ançulayu ok ud koynta ulatı ädleri bälgürtüp anıŋ ara yana yetlindürsär" (Barutçu 1987: 128) "Şöyle oduğu gibi gözbağıcı kişiler atlı, filli, kağnılı, ve yaya ordu aynı şekilde sığır, koyun ve diğer ayrı ayrı şeyleri belirtip o arada tekrar kaybederlerse..." (Barutçu 1987: 207) ifadesinde bu durum açıkça görülmektedir. Sabit gerçeğin yerini değişken hayalin alması ile yel- fiilinin sallanmak yönü arasında anlam

ilişkisi kurulabilir. yelvi ET sonrasında çağdaş diyalektlerde Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Teleütçe, Şorca ve Tuvaca da yaşamaktadır (Clauson 1972: 919) Ayrıca Fincedeki ilve, ilvi, ilves 'şaka' türevleri de Türkçe yelvi~yilvi ile bağlantılı olmalıdır (Räsänen 1969: 196).

İnsanoğlu için sihir üstünlük sağlama aracı olarak ilk çağlardan beri çekiciliğni hep korumuştur. **Eski Uygurca Altun Yaruk**'taki şu parça Eski Türklerdeki yelvi anlayışına ışık tutması açısından dikkat çekicidir:

> ötrü ol yelviçi tört yol bältirintä kıg yam ot ıgaç alıp bir orunta urup yelvi küçi üzä ötrü atlıg yaŋalıg kaŋlılıg yadag tört bölük süü bälgürtsär altun kümüş vaydurı sıparır ulatı yeti ärdinilärin adruk adruk öŋi öŋi äsriŋü äd tavarların tolu ulug ulug agılıklar körkitsär anta birök kim kayu tümkä biligsiz yalanguklar ärsär ötrü olar ol antag yelviniŋ tözin tüpin adıra bilmädin ol yelvi küçintä bälgürtmiş tınlıglarnıŋ körkin mäŋizin körmäk üzä ünin çogısın eşidmäk üzä inçä tep sakınurlar biz körgüçi bo at yaŋada ulatı tınlıglar kuvragı ärsär olar barça çın kirtü bar ärürlär (Kaya 1994: 226)

'Şöyle ki o sihirbaz dört yol kavşağından çalı çırpı alıp bir yere koyup sihir gücüyle atlı, filli, kağnılı, yaya dört bölük ordu ortaya çıkarsa; altın, gümüş, elmas, yakut ve yedi mücevherle farklı farklı türlü türlü büyüleyici mal mülkle dolu büyük hazineler gösterse; orada aptal ve bilgisiz insanlar varsa, bunun üzerine onlar böylesi büyünün aslını esasını anlamadan büyü sayesinde belirmiş canlıların yüzünü görmekle sesini duymakla şöyle düşünürler: Bizim gördüğümüz bu at fil ve başka canlılar topluluğu ise onlar bütünüyle gerçekten vardırlar.' Bu parçada geçen dört yol kavşağı figürüne günümüzde de rastlanması dikkate değerdir.

Eski Türklerde sihir, büyü işlerini yapanlar için kullanılan yelviçi sözü ET sonrasında tarihî şivelerde görülmez. Sözcük günümüzde TürA: yalvıcı "Büyücü." biçiminde yaşamaktadır (TDK 1993: 4150). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "inçä kaltı yelviçi är azu yelviçiniŋ tıtsısı ärsär ymä yelvi kömän işiŋä käd bütmiş ärsär" (Kaya 1994: 226) 'Şöyle ki büyücü adam ya da büyücünün talebesi ise, büyü işinde sonderece maharetli ise...'

- “ötrü ol yelviçi tört yol bältirintä kıg yam ot ıgaç alıp bir orunta urup yelvi küçi üzä ötrü atlıg yaŋalıg kaŋlılıg yadag tört bölük süü bälgürtsär” (Kaya 1994: 226) ‘Şöyle ki o sihirbaz dört yol kavşaından çalı çırpı alıp bir yere koyup sihir gücüyle atlı, filli, kağnılı, yaya dört bölük ordu ortaya çıkarsa...’
- “inçä kaltı yelviçi äränlär atlıg yaŋalıg kaŋlılıg yadag süü ançulayu ok ud koynta ulatı ädläri bälgürtüp anıŋ ara yana yitlindürsär köŋültä nätäg ol” (Barutçu 1987: 128) “Şöyle oduğu gibi gözbağıcı kişiler atlı, filli, kağnılı, ve yaya ordu aynı şekilde sığır, koyun ve diğer ayrı ayrı şeyleri belirtip o arada tekrar kaybederlerse gönülde nasıldır.” (Barutçu 1987: 207)

Karahanlı

- “yelvi: ‘büyü, sihir’. Büyücüye yelviçi denir.” (Dankoff-Kelly 1984: 164)

j) Yultuzçı~Yulduzçı: Müneccim, astrolog.

yultuzçı~yulduzçı’nın geldiği yultuz~yulduz ‘yıldız’ sözünün etimolojisine dair değişik görüşler vardır. Ramstedt, Moğolca jula ‘ışık’ ve Türkçe yula ‘meşale’ sözcüklerinin Türkçe yul-duz sözüyle ilişkili olduğunu ileri sürmüştür (Doerfer 1967: 261). Vambery yolduz ve yaldız türevlerini yal-, yıl-, yol-, yul- ‘parlamak, ışıldamak’ köküne dayandırmıştır. Besim Atalay yıldırım ile yıldız arasında bağ kurup sözcüğü yıl “parlak” isiminden +dız ekiyle türediğini belirtmiştir. Sevortyan sözcüğün yult- fiili ‘u’ yardımcı ünlüsü ve –z fiilden isim yapım ekiyle türediğini yazmıştır. Bang gün+düz örneğinden yola çıkarak sözcüğün yul köküne du+z eki getirilerek oluştuğunu ifade etmiştir (Sevortyan-Levitskaya 1989: 280). Marcel Erdal yulltuz’ un yultrı- ‘parlamak’ fiiline –z eki eklenenip r sesinin düşmesiyle meydana geldiğini dile getirmiş törü- ‘türemek’ fiilinden gelen töz ‘soy, esas’ sözünü paralel örnek olarak zikretmiştir (Erdal 1991: 323-324). Çeşitli ses değişimleriyle Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında görülen ET’deki yultuz~yulduz sözcüğü (Sevortyan-Levitskaya 1989: 279-280) Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 260).

Gök küre insanlığın dikkatini ilk çağlardan beri çekmiş, güneş, ay ve bilhassa yıldızların hareket ve durumlarından gelecek öğrenilmeye çalışılmıştır. Sümerler, Babilliler, Mısırlılar, Çinliler, eski Yunan ve Romalılar bugün astroloji denilen bu

konu ile ilgilenmişler ve burçlardan kaderi okumaya çalışmışlardır (Duvarcı 1993: 22). Eski Türkler de gök olaylarına karşı derin bir ilgi duymuşlardır. Bu ilginin en açık göstergelerinden biri ET'de astronomi içerikli bir terminolojinin oluşabilmesidir (Clauson 1964). Eski Türkler gök olaylarını incelemenin ötesinde kendilerini onlara göre uyarlamışlardır (Roux 1998: 74). Özellikle şamanlar aracılığıyla gelişen astrolojik bilgi, yıldızlara bakarak kâhinlik etmede, onların şekil ve duruşlarından yapılacak işler için uğurlu zamanlar belirlemede kullanılmıştır (Duvarcı 1993: 23). Eski Uygurca bir metinde geçen "ol yultuzçı är /// aydugınça kirtü bolur ärti yme bir kün yultuzçı er elig kanka inçä tep ötünti täŋrim män siziŋ yultuzug körüp kolulap /// bilir ukar män" (Le Coq 1922: 30) "O müneccim...söyledikleri gerçekleşirdi. Yine bir gün müneccim hükümdara şöyle deyip arz etti: Efendim ben sizin yıldızınızı görüp hesap edip....anlarım' ifadesi bu durumu açıklamaktadır. "Türkische Turfan Texte" serisinin yedinci cildi burçlarla insanların kaderi arasında bağı anlatan yorumları kapsmaktadır. Eski Türklerin astroloji husundaki merakının göstergesi olan bu eserde pek çok teknik bilgiye de yer verilmiştir (Arat 1937). Eski Türklerde astroloji konusundaki birikimleriyle kehanette bulunan ve yultuzçı 'müneccim' olarak adlandırılan meslek erbabı hayli rağbet görmüştür. Bunu KB' in elli beşinci bölümünün bu mesleği icra edenlere aydılmasından anlamaktayız. Bu bölümde gök olaylarıyla ilgili bilimleri özellikle de hesap işlerini öğrenmenin gereği belirtilir, herhangi bir işe başlamadan önce zamanın bu iş için uygun olup olmadığını sormak gerektiği tavsiye edilir, zamanın da uğurlusu ve uğursuzu olduğu ihtar edilir, bunu bilerek işe başlanırsa muvaffak olunacağı dile getirilir, münecimlerden faydalanmakla birlikte gerçeği bilenin Tanrı olduğu kaydı düşülür ve müneccimleri hoş tutmak lazım geldiği tavsiye edilir (Arat 2003: 316-317). KB' de değinilen önemli işlerden önce müneccimlere danışma geleneği Osmanlılarda da sürmüştür. Osmanlı devletinde son Nizip bozgununa kadar savaş zamanını müneccimler tayin etmiştir (Duvarcı 1993: 25).

Eski Türklerde müneccimleri adlandırmak için kullanılan yultuzçı~yulduzçı sözcüğü ET sonrasında Har: yulduzçı 'müneccim, astrolog' (Clauson 1972: 924); Kıp: yulduzçı "Yıldız yorumlayan, astrolog." (Toparlı vd. 2003: 329) biçimlerinde

görülür. Çağdaş Türkçede Kzk: juldışı “Astronomi bilgini, gökbilimci.” (Koç vd. 2003: 186) sözcüğünü ET yultuzçı~yulduzçı ile ilişkilendirebiliriz. yultuzçı~yulduzçı ‘müneccim’ sözünün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “nä türlüg etig yaratıg bar ärsär körümçi yultuzçıga ayıtmaz etär ärtilär” (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 24) ‘Görülecek ne tür iş varsa falcıya ya da müneccime sormadan yaparlardı.’
- “ol savag eşidip brahmayu purohit ögirü sävinü yultuzçı bramanlarka tälim öküş ögdir ançu berip” (Geng-Klimkeit-Laut 1988: 336) ‘O sözü işitip brahmayu purohit sevinerek müneccim baramanlara pek çok övgüde bulunup...’
- “tükädi bu yultuzçı braman nomı” (Le Coq 1922: 31) ‘Müneccim bramanın öğretisi sona erdi.’

Karahanlı

- “munıŋ da basa ämdi yulduzçı ol / baka körsä yetrü idi yinçkä yol / yıl ay kün sakışı bularda bolur / käräklig turur bu sakış ay unur” (Arat 1999: 440) “Bunlardan sonra da müneccimler gelir; iyice dikkat edersen yıl, ay ve günlerin hesabını bunlar tutarlar; ey kudretli insan, bu hesap çok lüzumlu bir şeydir.” (Arat 2003: 316)

BÖLÜM 15: ADALETLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Adalet

Devlet olabilmenin en önemli şartlarından biri adaleti tesis edebilmektir. Kurdukları devletlerle tarih sahnesinde önemli roller oynayan Türklerde hukukun üstünlüğü önemli bir kabulleniş olarak karşımıza çıkar. İlahî iradenin dünyadaki temsilcisi konumundaki kağanın en üst kanun koyucu olduğu eski Türk devletlerinde (Golden 2002: 120) toplum hayatı törü denilen yasalar aracılığıyla şekillendirmiştir (Ögel 1982: 326-336). Orhon yazıtlarında geçen "türük törüsün ıçgınmış bodunug äçüm apam törüsinçä yaratmış boşgurmış" (T Tekin 1995a: 42) "Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış ve eğitmiş" (T Tekin 1995a: 43) ifadesinde de törü' nün Türk toplum üzerindeki şekillendirici işlevi açıkça görülmektedir. Eski Türk devletlerinde gerek kamu hukuku gerek ceza hukuku gerkese özel hukuk özenle yürütülmüştür (Arslan 1984: 69-82). Bununla birlikte Türk devlet hayatında büyük rolü olan törenin hususî ve cezaî hükümleri ile eski Türklerde yargı usul ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre Eski Türklerde suçlar oldukça şiddetli bir biçimde cezalandırılmakta idi. Ve bu cezalar ağırlıklı olarak fiilî nitelikte idi (Kafesoğlu 2003: 292). Hunlarda kılıç çeken adamın kılıçla ölmesi lazımdı. Cürüm işleyenler şiddetle cezalandırıldı, ölüm cezası vermek için çok düşünülmezdi. Buna karşılık hapis cezası seyrekti ve on günü geçmezdi (Ligeti 1997a: 50). Eşkiyalık yapanın ailesi devlet memurları tarafından rehin tutulurdu. Ufak suçlar bir uzvun araba tekeri altında ezilmesiyle cezalandırılırdı. Ayrıca Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre yüzü damgalamak, sopayla dövmek gibi ceza usulleri vardı (Aslan 1987: 70). Göktürklerde isyan ölümle cezalandırılırdı. Evli kadınlara tecavüz etmek ve onları öldürmek de aynı cezayı gerektirirdi. Yaralamalarda eşya vermek suretiyle ödeşme yoluna gidilebilirdi. At hırsızlığında çalınan atın on mislini ödemek şarttı (Spuler 1981: 662; Taşağıl 1995: 98). Uygurlar ilk dönemlerinden itibaren çok şiddetli disiplin cezaları uygulamışlar bilhassa hırsızlık ve ırza geçme gibi olayların olmamasına dikkat etmişlerdir (İzgi 1986: 10). Uygurlar 840 sonrasında göçtükleri Turfan bölgesinde de hukuka hassasiyetle riayet etmişler ve medenî bir hayat

sürmüşlerdir. Turfan Uygurları zamanlarına göre hayli gelişmiş bir hukuk terminolojisi oluşturmuşlardır (Caferoğlu 1934; Arat 1987: 506-572). Turfandaki Uygurlardan kalan hukuk vesikalarında ölüm, dayak, para, mal ve yasa cezaları kayıt altına alınmış (İzgi 1986: 90-93), böylelikle fertlerin hakları garantilenmiştir. İslam coğrafyacıları da eski Türklerde uygulanan cezalar hakkında değerli bilgiler vermişlerdir. Gerdizi (öl. 1053) Toğuz-Guz (Uygur) ülkesiyle ilgili şu bilgiye yer verir:

> Toğuz Guz hakanının dokuz veziri vardır. Bunlar bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarlarsa ayaklarını bağlarlar, kollarını da boynuna bağlarlar. Her uyluğuna 200 adet sopa vurular. 100 sopa da sırtına vururlar. Onu Pazar yerinde dolaştırırlar. Sonra her iki elini ve kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlar. Dellal "Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın" diye bağırır. Bir kişi bakire ile zina yaparsa ona 300 sopa vurular. Ondan bir kısrak, gümüş bir kadeh, elli deve ceza alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine her ikisine üç yüzer sopa vururlar. Adama yeni keçeden döşeli bir hârkâh yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler. Eğer zina eden adamın imkanı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihrini de vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse üç yüz sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar. Eğer bir adam bir adamı öldürürse, onu ezecek derecede büyük fidye ödetirler. Onu bir ay da zindana atarlar ve ona üç yüz sopa vururlar. Sonra serbest bırakırlar. Eğer adam fakirse sopa ile yetinip serbest bırakırlar (Şeşen 2001: 80).

Müslüman bilginin Eski Türklerdeki cezalardan böylesine ayrıntılarıyla bahsetmesine bakarak Türk ülkesindeki hukuk anlayışından hayli etkilendiğini söyleyebiliriz. Türkler müslüman olduktan sonra adaleti tesis etmede daha da hassas davranmışlardır. İlk Müslüman Türk devletlerinde adliye şer'î ve örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştı. Örfî ve kanunî meseleleri hal ile vazifeli mahkemeler adaleti sağlamak için çabalamışlardır (Kafesoğlu 2003: 369). MK' de hukukla ilgili sözcüklerin (Dankoff-Kelly: 262) arkasında yatan dünya görüşü Türk- İslam bütünleşmesinin adalet alanında da kendini gösterdiğini düşündürmektedir.

a) Bukaguçı / Bukagulukçı: Zindancı, işkenceci.

bukaguçı ve bukagulukçı sözcükleri bukagu 'pranga, bukağı' sözüne dayanmaktadır. Clauson bukagu'yu saymaca bir buka- fiiline bağlamaktadır (Clauson 1972: 314). Aynı görüşü W. Bang da paylaşmaktadır. Bunların yanında sözcüğü ET'de bağlamak anlamında görülebilen boğ- fiiliyle ilşkilendirenler de çıkmıştır. Yegarov ise bukagu ile bag 'bağ' arasında paralellik kurulabileceğini ifade etmiştir (Sevortyan 1980: 249). Kanatimnce bukagu' yu bog- 'boğmak'

(Clauson 1972: 311) fiiline kadar indirmek mümkündür. Zira bukagu denilen aletin sıkmak işlevi bog- 'boğmak, sıkmak' fiilinin anlam içeriğinde yer bulabilmekdir. Eski Uygurcadan başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında görülebilen bukagu sözü ve türevleri (Clauson 1972: 314). Çağdaş Türkçenin pek çok diyalektinde varlığını sürdürmektedir (Sevortyan 1978: 248-249). Sözcük Türkçeden Farsça, Moğolca, Macarca ve Balkan dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965: 278).

Eski Türklerin kıyınlık~kınlık, kısıg, tünek, oru, gibi adlar verdikleri (Özteken 2005: 611-615) hapisahanelerinin olduğu bilinmekedir (Sümer 1994: VII). Bu hapishanelere konan ve bulun ya da tutgun~tutkun denilen (Özteken 608-610) mahpuslara çeşitli cezalar uygulanmıştır. Bu cezalardan biri de tutukluyu bukağıya vurmaktır. Eski Uygurca yazmalarda geçen: "kıınlıkta bäklälip üküş ilig tutug üzä bäkürü baglalıp" (Arat 1991: 144-145) '...Zindanda hapsedilip bir çok bağ ile sıkıca bağlanıp'; "kıınlıkta bäklig solaglıg alku kınıg kızgutug tägindeçilär ärip" (Röhrborn 1971: 47) '...Hapiste eli ayağı bağlı her türlü cezayı çekenler olup...'; "birök kıınlıkka kirsär azu ogrı ogurlasar tutsuksar bagta bukaguda kirip bärkä kagıl ulatı kısıg kavrıg ämgäki käslär" (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 24) 'Eğer hapse girse ya da hırsız (onu) çalsa, tutuklansa bağda bukağıda bağlansa, kamçı değnek ve başka hapislik eziyetlerine muhatap olsa...' türünden ifadeler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. MK' de bukagu maddesindeki 'hırsızlara vurulan pranga' açıklaması (Dankoff-Kelly 1982: 336) bu aletin suçluların cezalandırılmasında kullanıldığını kesinlikle belirlemektedir. Eski Türk toplumunda suçluları cezalandırmak üzere onları bukağıya vurma uygulamasını gerçekleştiren bukaguçı'lar adalet mekanizmasının parçası olarak görev yapmışlardır. Eski Uygurca bir metinde hükümdarın emri anlatılırken geçen: "inçä tep yarlıkadı öz bukagulukçı ölütçi yarganlarka barıŋlar mäniŋ ilim içintä näçä iki yaşda altın oglan kızlar bar ärsär ölürüŋlär" (Müller 1908: 9) 'Kendisinin zindancı ve cellat yargıçlarına şöyle buyurdu: Gidin, benim ülkem içinde iki yaşından küçük ne kadar oğlan kız varsa öldürün' ifadesinde bukaguçı' nın yargan 'yargıç' (Clauson 1972: 963) olarak nitelendirilmesinden bu sonuç rahatlıkla çıkartılabilir.

Türk dili tarihinde Eski Uygur Türkçesi dışında görülmeyen bukaguçı sözünün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "inçä tep yarlıkadı öz bukagulukçı ölütçi yarganlarka barıŋlar mäniŋ elim içintä näçä iki yaşda altın oglan kızlar bar ärsär ölürüŋlär" (Müller 1908: 9) 'Kendisinin zindancı ve cellat yargıçlarına şöyle buyurdu: "Gidin, benim ülkem içinde iki yaşından küçük ne kadar oğlan kız varsa öldürün.'
- "bukaguçı botlum ärsär" (Müller 1911: 85) 'Zindancı oldum ise...'
- "/// -larıg kınaguçı bukaguçı botlumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930a: 8) '...Cezalandıran zindancı olmuş isek...'

b) Çantal: Cellat.

ET metinlerde 'cellat' karşılığında kullanılan sözcüklerden biri de çantal' dır. Sözcük, Sanskritçede candala biçiminde iken Toharcaya candal olarak geçmiş, Toharca kanalıyla Türkçeye girerek çantal halini almıştır (Räsänen 1969: 98). Sanskritçe candala bugün dahi Hindistan' da kötü muamaele gören en aşağı halk tabakasına verilen isimdir. Sözcüğün Çincedeki karşılıklarından bazıları şöyledir: 'kötü insan', 'kasap' (Ş Tekin 1976: 294). ET metinlerde cellatlık için yaygın olan türev Türkçe ölütçi sözüdür. O nedenle cellatlık mesleğinin icrasına ölütçi maddesinde etraflıca değinilecektir. Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında Eski Uygurca dışında rastlanılmayan çantal 'cellat' sözünün (Räsänen 1969: 98) görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bo savıg eşidip tärk tavrak ol çantallar hariçantri eligig kızartmış örtlüg yalınlıg saç üzä itip agturdılar" (Müller 1922: 22) 'Bu sözü işitip derhal o cellatlar Hariçantri beyi kızgın ateşili saç üzerine itip attılar.'
- "olar öŋrä kişi ölürdäçi çantallar ärdilär sansız tümän yalaŋukların ölürdilär ärdi" (Ş Tekin 1980: 194) 'Onlar önceden kişi öldüren cellatlardılar. Sayısız insanları öldürmüşlerdi.'
- "kişi ölürgüçi çantal boltumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930: 8) 'İnsan öldüren cellat oldu isek…'

c) Çapıtgan: Cellat.

çapıtgan sözcüğü yansıma olduğu anlaşılan çap- fiiline dayanmaktadır. çap- fiili ET'de 'yüzmek', 'sıvamak', 'kanat çırpmak', 'boyun vurmak' gibi anlamlara gelir (Clauson 1972: 394). Fiilin konumuzla ilgili olan 'boyun vurmak' anlamı Karahanlı Türkçesinin ardından Har: "Kesmek, parçalamak." (Ata 1997b: 157); Osm: "Vurup kesmek" (TDK 1996: 828); Kıp: "Kılıç vurmak; bir defada hem vurmak hem kesmek."(Toparlı vd. 2003: 46), Çağ: "Baş kesmek." (Clauson 1972: 394) gibi karşılıklarla kendini göstermiştir. çap- fiiline –t- ettirgenlik eki getirilerek oluşturulan çapıt- fiiline –gan isim yapım eki eklenmiş ve çapıtgan 'cellat' sözü oluşturulmuştur.

ET metinlerde cellatlık için yaygın olarak kullanılan sözcük ölütçi' dir. O nedenle cellatlık mesleğinin icrasına ölütçi maddesinde etraflıca değinilecektir. Ancak burada bir nokta üzerinde durmak gerekir. MK' de çapıt- fiilinin "bäg anıg boynın çapıttı" (Dankoff-Kelly 1984: 112) 'Bey onun boynunu vurdurdu' ; çaptur- fiilinin "ol anıg boynın çapturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 52) 'O onun boynunu vurdurdu' örneklerinde ettirgenlik çatısı içinde sununlması o dönemde cellatlık işlerini gören kimselerin bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. ET'de cellatlık mesleğini adlandırmada kullanılan çapıtgan sözü bu haliyle MK dışında görülmez. Bununla birlikte Çağ: çapkunçı 'baskıncı, katil'; Az: çapgınçı 'soyguncu, eşkıya' biçiminde görülen ve Farsçaya çapkunçı "yağmacı" olarak geçen sözcüğü (Doerfer 1967: 14-15) ET'deki çapıtgan sözü ile ilişkilendirmek mümkündür. çapıtgan 'cellat' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "çapıtgan är: "Cellat, boyun vuran. Uygur diyalektine göre" (Dankoff-Kelly 1982: 379)

ç) Każı: Kadı, hakim, yargıç.

każı 'kadı'sözcüğü Arapça olup (Räsänen 1969: 243) KB' de bir kez karşımıza çıkar. Yargıçlık mesleği için Arapça każı 'kadı' sözünün ödünçlenmesinde

Türklerin İslama girişlerinin etkisi vardır. İslam hukukunu benimseyen Müslüman Türkler doğal olarak bu sistemin terminolojisinden de alıntılarda bulunmuşlardır. każı 'kadı' sözü Karahanlı dönemi sonrasında Har: każi "Kadı." (Ata 1997b: 310), Osm kadı "Kadı." (TDK 1996: 2159); Kıp. kadı "Kadı, hakim." (Toparlı vd. 2003:122) görülür. Sözcük Tür' de tarihî bir kullanım olarak "Tanzimat'a kadar her türlü davaya, Tanzimat ile Medeni Kanun arasındaki dönemde ise yalnız evlenme, boşanma, nafaka, miras davalarına bakan mahkemelerin başkanlarına verilen ad." tanımıyla geçer (TDK 2005: 1027). każı' nın yargıç anlamı Bşk: kazıy; Tat: kazıy, YUyg: kazi türevlerinde (Kültür Bakanlığı 1991: 302-303) devam etmektedir.

Eski Türklerin yargıçlık mesleği için kullandıkları yerli sözcük yarguçı olduğundan bu mesleğin icrasına yarguçı maddesinde genişçe değinilecektir. każı 'kadı, yargıç' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "bularda biri każı yinçkä arıg / sakınuk kärak tägsä halkka asıg" (Arat 1999: 530) "Bunlardan biri kadıdır; halka faydalı olabilmesi için, onun çok temiz ve takva sahibi olması lazımdır." (Arat 2003: 383)

d) Kıyınçı / Kınçı / Kınaguçı: Zindancı, işkenceci.

kıyınçı, kınçı ve kınaguçı türevleri ET'de 'ceza, işkence' anlamına gelen kın~kın~kıyın sözünden gelmektedir (Clauson 1972: 631). kın telaffuz şekli –y- sesinin düşmesinden kıyın> kın> kın ileri gelmiştir (Caferoğlu 1934: 23). Orhon Türkçesinden başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında görülen kın~kın~kıyın türevleri günümüzde Tat: kıyın 'ceza'; Krg, Kzk, KKlp, Kumuk ve Nog diyalektlerinde kıyın 'güçlük, zorluk' biçimlerinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 631). kın 'ceza, eziyet' anlamıyla Farsça, Moğolca ve Macarcaya da girmiştir (Doerfer 1967: 576). kınçı' nın kın köküne meslek yapan +çI eki getirilerek türetildiği aşikardır. kınaguçı ise kın köküne önce a- isimden fiil yapım; sonra -gu fiilden isim yapım; en sonundan ise +çI isimden isim yapım

ekleri getirilerek oluşturulmuştur. kına- ‘işkence etmek’ fiili bugün Tür’nde ‘ayıplamak’ karşılığıyla anlam iyileşmesine uğramış halde yaşamaktadır.

Eski toplumlarda ceza anlayışı genellikle cezalandırılacak kimsenin çeşitli eziyetlere tabi tutulması biçimindedir. Bu anlayışı Eski Türklerde de gözlemlemek mümkündür. Adaletle ilgili meslekler bölümünün girişinde belirtildiği gibi suçluya uygulanan eziyetler arasında dövme, zincire vurma, bir uzvunu ezme ya da kesme gibi bugün işkence olarak kabul edilen yöntemler vardır. Tutuklananlara belirtilen yöntemlerle ceza uygulayan kıınçı ya da kınaguçı denilen görevliler dönemin adalet anlayışını hayata geçiren kimseler olarak karşımıza çıkar. Eski Uygurca bir yazmadaki “takı ymä kim kayu tınlıg bäglärdä agır yazuklug bolup tutup ölürgäli azu kınagalu sakınsar kılıçı biçgäsi kagılı tsun tsun sınar uvşanur” (Ş Tekin 1993a: 10) “Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese (onu) tutup öldürmeyi (veya) ona işkence etmeyi tasarlasalar, kılıç bıçak (ve) kırbaçları parça parça olur, ufalanır” (Ş Tekin 1993a: 20) ifadesinde dönemin adalet anlayışında işkence seçeneğinin bulunduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. MK’ deki “bäg anı kınattı” (Dankoff-Kelly 1984: 120) ‘Bey onu cezalandırttı’ örneğinden kınat- fiilinin ettirgenlik çatısı taşıması kına- ‘eziyet, etmek’ işini gerçekleştiren kişilerin bulunduğunu düşündürmektedir.

kıyınçı / kıınçı ET sonrasında Çağ’da kıycı olarak görülmüştür (Clauson 1960: 71). Sözcük günümüzde güney doğu Kumuk ve Teleüt diyalektlerinde kıyınçı ‘cezacı’ biçiminde yaşamaktadır (Clauson 1972: 634). kıyınçı, kıınçı ve kınaguçı ‘işkenceci, zındancı’ türevlerinin ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “ötrü ol ödün yer altınkılar kıınçılar ölütçilär alku ketgäy” (Bang-Gabain-Rachmati 1934: 22) ‘Bundan dolayı o vakit yer altındakiler işkenceciler ve cellatlar uzaklaşacak.’
- “takı ymä kim kayu tözünlär oglı tözünlär kızı öŋdün yıngak başlap tört yıŋaklartakı konşı illärdäki uçar ordılardın ügilärtin vuulartın çıvsaglartın ölütçilärtin kıınçılartın” (Kara-Zieme 1986: 330) ‘Ve ayrıca hangi soylular oğlu

soylular kızı doğu yönünden başlayıp döet taraftaki komşu ülkelerdeki balkonlardan kulelerden; muskalardan tılsımlardan; cellatlardan işkencecilerden...'

- "/// larıg kınaguçı bukaguçı botlumuz ärsär" (Bang-Gabain 1930: 8) '...ları cezalandırıp işkence eden olmuş isek...'

e) Muhtäsib: Ceza amiri, belediye işlerine bakan memur.

muhtäsip sözcüğü Arapça'dan alınmış olup Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB' de karşımıza çıkar. Sözcük KB dizininde "Muhtesip, matematikçi." olarak tanımlanmıştır (Arat 1979: 319). Kanaatimce sözcüğe matematikçi anlamı verilmesi yanlıştır. Zira aşağıdaki örnek bağlamlarda görüleceği üzere muhtäsip'ler yaptırım gücü olan ve düzeni sağlamakla görevli kimseler olarak anlatılmaktadır. Oysa matematikçilik ilmî bir uğraştır. O nedenle sözcüğü Arapça ihtisap "Bir kimsenin tuttuğu kötü işleri beğenmeyip bunlardan hesap sorma işi." kelimesine bağlamak gerekir. Eskiden arşın veya değişik ölçülerle, terazi ve kantarları muayne edip düzgün ölçüler kullanmayan ve satışlarda hile yapanları cezalandırmakla görevli memurlara muhtäsip adı verilirdi. muhtäsip'ler asıl belediye işlerinden sorumludurlar. Osmanlı teşkilatında muhtäsib yerine ihtisab ağası ünvanı kullanılmıştır (Özyetgin 1996: 190). muhtäsib sözü Karahanlıca sonrasında Har: muhtäsib "Inzıbat ve belediye işlerine bakan." (Ata 1998: 297); Osm: muhtesib "Zabıta, ihtisabçı." (Şemseddin Sami 1996: 1298) Kıp: "Eskiden şehrin asayiş ve güvenliğine bakan kimse." (Toparlı vd. 2003: 187) biçimlerinde görülür. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "bularda basa muhtäsiblär turur / bular elgi küçlüg käräk ay unur" (Arat 1999: 552) "Bunlardan sonra muhtesipler gelir; ey kudretli, bunlar kuvvetli olmalıdır."(Arat 2003: 398)

- "yana elgi küçlüg bolur muhtäsib / isizlerni yıgsu cema'at käzip" (Arat 1999: 554) "Muhtesibin elinde selahiyet olmalıdır; o da cemaati golaşarak, kötülüklere mani olsun." (Arat 2003: 400)

f) Ölütçi: Cellat, katil.

ölütçi' nin geldiği ölüt 'öldürme işi' tabanı Clausona göre öl- fiiline -(U)t eki getirilerek türetilmiştir (Clauson 1972: 130). Hasan Eren de bu doğrultuda görüş belirtmiştir (Eren 1999: 316). Marcel Erdal öl- fiilinin dönüşlü çatıya sahip olduğunu vurgulayarak öldürme işini anlatmak için etken çatılı bir fiilin gerektiğini savunmuş bu fiilin de ET'deki ölür- 'öldürmek" fiili olduğunu dile getirmiştir. Ona göre öl- fiilini –(X)r- ekiyle ölür- biçiminde etken çatıya sokulmuş daha sonra bu fiil -(U)t ekiyle isimleştirilirken 'r' sesi düşmüş ve ölüt 'öldürme, katl etme işi' meydana gelmiştir (Erdal 1991: 310). Kanatimce Marcel Erdal' ın yaklaşımı daha isabetlidir. ET sonrasında tarihi şivlerde ölät biçiminde karşımıza çıkan ölüt sözü Çağdaş Türkçede Altay ve Teleütçede varlığını sürüdürmektedir (Clauson 1972: 130). Sözcük ölät "kırgın" biçiminde Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965: 160).

Eski toplumların pek çoğunda olduğu gibi Türklerde de caydırıcılığı en yüksek ceza ölüm cezasıdır. Suçlunun ölüm cezasına çarptırılmasında hareketlerinin kasdî olup olmamasının büyük payı vardır (Şeşen 1995: 116). Eski Türklerde ölüm cezası genellikle kılıç kullanarak infaz edilmiştir. Bunun yanında suçluyu bir sandık içinde ağaca asıp kendi haline terketme, yakma, germe gibi öldürme teknikleriyle cezaların infaz edildiği de görülür (Şeşen 1995: 116-117). Eski Türk toplumunda suçluları cezalandırmak üzere onları öldüren ölütçi' ler adalet mekanizmasının parçası olarak görev yapmışlardır. Eski Uygurca bir metinde hükümdarın emri anlatılırken geçen "inçä tep yarlıkadı öz bukagulukçı ölütçi yarganlarka barıŋlar mäniŋ elim içinte näçä iki yaşda altın oglan kızlar bar ärsär ölürüŋlär" (Müller 1908: 9) 'Kendisinin zindancı ve cellat yargıçlarına şöyle buyurdu: Gidin, benim ülkem içinde iki yaşından küçük ne kadar oğlan kız varsa öldürün' (Müller 1908: 9) ifadesinde ölütçi' nin yargan 'yargıç' (Clauson 1972: 963) olarak nitelendirilmesinden bu sonuç rahatlıkla çıkartılabilir.

Türk dili tarihi içinde Karahanlı Türkçesi sonrasında rastlanılmayan ölütçi 'cellat, katil' sözcüğünün (Clauson 1972: 134) ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bukagıg kızgurdaçı el ölütçüsi bäglärniŋ odgurak bar öŋtä arkata küzätmek ädrämläri" (Ölmez 1994: 29) 'Bukağıyı kızdıran ülke cellatı beylerin kesinlikle önlerini ve arkalarını görebilme meziyetleri vardır.'
- "ötrü tıtsısı bahşısıŋa inçä tep ötünti täŋri bahşı ölütçi kişiniŋ etözi ölüp kältüktä äŋ aşnu kayudın ölür yavaz bälgüläri näçüklätü bälgülüg bolur" (Laut 1989: 124) 'Sonra talebesi hocasına şöyle deyip sordu: Yüce üstad, cellat kimsenin bedeni ölüp geldiğiğinde ilk önce hangi taraftan ölür, kötü işaretleri nasıl belli olur?'
- "takı ymä şıvası atlıg ölütçi çantal ärdi azgıntın ünmiş tını üzä alarıp körmişkä sansız öküş tınlıgların ölürdi" (Ş Tekin 1980: 162) 'Ve yine Şıvası adlı cellat idi, ağzından çıkmış nefesiyle cüzzamlı hale soktuğu sayısız canlıları öldürdü.'

Karahanlı

- "kayu ogrı tävlig karakçı kunuk / kayusı basımçı ölütçi kıruk" (Arat 1999: 91) "Kimi hırsız, sahtekar yankesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur. (Arat 2003: 133)
- "ölüt: Birbirini öldürme, öldürüşme. Öldürene ölütçi denir." (Dankoff-Kelly 1982: 99)

g) Tönökçi: Gardiyan, zindancı.

ET'de yalnızca bir metinde görülen tönökçi sözünün okunuşu sorunludur. Aynı zamanda sözcüğün geçtiği metnin yayımcısı olan A.V. Gabain, tötükçi okuyuşunu benimsemekle birlikte tötökçi ya da tönökçi okuyuşlarının da mümkün olduğunu ifade etmiştir (Gabain 1954: 100). Clauson sözüğü ET'de 'hapishane' karşılığında olan tünäk sözüyle ilişkilendirmiş çekingen bir yaklaşımla tönökçi okuyuşuna ağırlık vermiştir (Clauson 1972: 519). Tek örnek olması nedeniyle üzerinde çok fazla değerlendirme yapılamayan sözcük bura da tönökçi okuyuşuyla ele alınacaktır. Zira Saskritçe paralelinden kanunla ilgili bir mesleği karşıladığı anlaşılan sözcüğün (Gabain 1954: 25) tünäk 'hapishane' sözüne dayandırılması seçeneği çekicilik arz etmektedir. tünäk 'hapishane', tün 'gece' köküne +A- isimden fiil yapım eki getirilerek elde edilen tünä- 'gecelemek' fiili (Erdal 1991: 426) –k fiilden isim yapım eki alarak oluşmuştur (Hacıeminoğlu 1996: 21).

Zindanların karanlık mekanlar oluşu gece olgusuyla hapishane arasında kurulan anlam ilişkisinin ana etkenidir. Sözcüğün tünäkçi değil de tönökçi olarak karşımıza çıkmasını ise ağız özelliği olarak değerlendirmek gerekir. Sözcük MK ve KB' nin dışında İbni- Mühennâ Lûgati'nde hapishane karşılığında görülür (Clauson 1972: 520). Har: 'zindan' anlamında görülebilen tünäk sözü (Ata 1997b: 659), daha sonraki dönemlerde dünäk 'geceleyecek yatacak yer; yatak; ev ve kümes' biçiminde görülmüştür (Eren 1999: 420)

Hunlardan başlayarak hapishaneler inşa ettiklerini bildiğimiz (Sümer 1994: VII) Eski Türklerde bu hapishanelerde görevli kimselerin bulunmuş olmasını doğal karşılamak gerekir. Bu kimseleri adlandırmak için kullanılan tönökçi 'gardiyan, zindancı' sözüne Eski Uygurca dışında rastlanılmaz. Sözcüğün bu dönemde görüldüğü örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "küzätiglig ärigtä tönökçilärdim" (Gabain 1954: 25) 'Gözetlenen mekanda gardiyanlar idim.'

ğ) Yargan / Yarguçı: Yargıç, Hakim.

Gerek yargan gerekse yarguçı sözcüklerinin yar- fiilinden geldiği anlaşılmaktadır. Temel olarak 'yarmak, bölmek' anlamında olan bu fiil ET'de 'yargılamak' anlamında da görülmüştür. yargan sözcüğünün yar- 'yargılamak' fiiline –gAn fiilden isim yapım eki getirilerek türetildiği anlaşılmaktadır. Aynı fiile öncelikle –gu fiilden isim yapım eki eklenerek yargu 'yargılama' sözü elde edilmiş, yargu tabanına meslek adı yapan +çI eki getirilerek yarguçı 'yargıç, hakim' sözü oluşturulmuştur (Erdal 1991: 385-386; Zieme 1985: 67). yargu 'yargı, hüküm' sözcüğü Eski Uygurcadan başlayarak Karahanlıca dışındaki tarihî Türk şivelerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 963). Günümüze yeniden canlandırma yoluyla Tür: yargı "Yasalara göre mahkemece bir olay veya olgunun doğuşuna etken olan sebeplerin de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi sonucu verilen karar, kaza; mahkeme." (TDK 2005: 2135); Kzk: jarğı "Tüzük" (Koç vd. 2003: 164); Alt: cargı "Yargı, mahkeme." (Baskakov 1999: 54); Şor: çargı "Yargı, mahkeme, duruşma" (Tannagaşeva-Akalın 1995: 14); Tel: dargı "Yargı, mahkeme."

(Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 23) biçiminde yaşayan sözcük Türkçeden Farsça, Arapça, Moğolca, Samoyedçe ve Romenceye de geçmiştir (Doerfer 1974: 58-64).

Göktürklerde dokuz kişiden oluşan bakanlar kurulunun üyelerinden birisi adaletle ilgilidir. Büyük bir ihtimalle Bilge, tahta çıktıktan sonra kardeşi Köl Tigin' i hem ordu kumandanlığıyla hem de adalet işleriyle vazifelendirmişti. Bu dönemde bazı yöneticilerin hakimler için kullanılan yargan ünvanıyla anılması dikkat çekicidir (Gömeç 1999: 93). Uygurca yazmalarda geçen törü bitig 'kanun kitabı' ifadesi (Kaya 1994: 294) Uygur yargıçlarının faydalandığı kitapların bulunduğunu düşündürmektedir. Doğrusu gelişmiş hukuk ıstılahlarına sahip olduklarını bildiğimiz Uygurlarda (Caferoğlu 1934) bu ıstılahların yazıya geçirilmesine şaşırmamak gerekir. Uygurlardan kalan Mani metinlerinde olgun müminin vasıfları anlatılırken "kimniŋ üzä yme äzük tanuk ünmäz" (Le Coq 1922: 22) 'Kimsenin karşısına yalancı şahit olarak çıkmaz' denilerek mahkemeye verilen önem vurgulanmıştır. İlk Müslüman Türk topluluklarında da yargıçlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Mesudi'ye (öl. 956) göre Hazar Türklerinin başşehrinde yedi kadı bulunup bunların ikisi Müslümanlara, ikisi Yahudilere, ikisi Hristiyanlara biri de Putperestlere her topluluğun inancına göre adalet dağıtmıştır (Şeşen 2001: 46). Kaşgarlı Mahmud "el kaldı törü kalmas" (Dankoff-Kelly 1982: 399) 'Ülke bırakılır töre bırakılmaz' atasözünü zikrederek dönemin adalet anlayışının temeli olan törü' ye verilen önemi belirtmiştir. MK' deki bütrüş- "Karşılıklı davacı olup iddialarını ıspata çalışmak." (Dankoff-Kelly 1984: 64) fiili bu dönemde mahkemelerin kurulduğunu ve buralarda yargıçları ikna etmenin esas olduğunu anlatmaktadır.

Orhon Türkçesi metinlerinde unvan olarak karşımıza çıkan yargan sözcüğü hakim karşılığında olup Eski Uygurca sonrasında gözükmez (Clauson 1972: 963). Müller, Radloff ve Malov gibi arştırmacıların yargan' a 'zabıta, taharri memuru' gibi anlamlar yüklemeleri (Caferoğlu 1934: 29) kanaatimce eksik bir değerlendirmedir. yarguçı sözcüğüne gelince. Sözcük Eski Uygurca sonrasında Har: yarguçı "Hüküm veren." (Ata 1997b: 709); Osm: yargucu "Dava ve husumet fasleden hakim." (TDK 1996: 4344); Kıp: yarguçı "Yargıç, belediye başkanı"

(Toparlı vd. 2003: 312); Çağ: yarguçı "Hakim, yönetici." (Clauson 1960: 77) biçimlerinde geçer. yarguçı günümüzde Şor: çargıçı "Yargıç, hakim" (Tannagaşeva-Akalın 1995: 14); Tel: dargıçı "Yargıç, hakim." (Ryumina-Kuçigaşeva 2000: 23) olarak görülmektedir. Sözcük Tükiye Türkçesi'nde yeniden canlandırma yoluyla yargıç "Millet adına, yargı yetkisini kullanarak yasaya aykırı davranışlarda veya uyuşulmayan işlerde yasayı yerine getirmekle, adaleti gerçekleştirmekle görevli kimse, hâkim." (TDK 2005: 2135) biçiminde yaşamaktadır. Yarguçı, Farsça'ya yarguçı 'hakim'; Arapçaya yârghoudji 'hüküm veren'; Moğolcaya yarguçi 'hakim', Moğolca kanalıyla Çinceye zaluhuoçi 'hakim'; Moğolca kanalıyla Samoyedçeye dzargaçi 'hakim' olarak girmiştir (Doerfer 1974: 64-66). yargan ve yarguçı türevlerinin ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "inançu apa yargan tarkan atıg bertim anı öğtürtüm" (T Tekin 1995a: 54) "(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkanunvanının verdim, (onu) övdürdüm. (T Tekin 1995a: 55)
- "boyla kutlug yar(a)gan män / Boyla Kutlug Yar(a)gan'ım" (Ercilasun 1985a: 77)

Uygur

- "inçä tep yarlıkadı öz bukagulukçı ölütçi yarganlarka barıŋlar mäniŋ elim içintä näçä iki yaşda altın oglan kızlar bar ärsär ölürüŋlär" (Müller 1908: 9) 'Kendisinin zindancı ve cellat yargıçlarına şöyle buyurdu: Gidin, benim ülkem içinde iki yaşından küçük ne kadar oğlan kız varsa öldürün.'
- "toyın arkasınta yargan çupan yakmazun" (Moriyasu 1991: 46) 'Rahip arkasında yargıç ve kizir yaklaşmasın.'
- "/// yapaka bir täg yarganlıg ///" (Zieme 1985: 67-12) '...Tümüne aynı yargıçlı...'

BÖLÜM 16: GÜVENLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Güvenlik

Eski Türk devletlerinin temelini Türk ordusu oluşturur. Ordu millet anlayışının tezahürü olarak ortaya çıkan Türk ordusu disiplini ve dinamikliğiyle komşu milletlerinin gıptayla baktığı bir yapıya sahiptir (Kaesoğlu 2003: 281-292). Devletin en temel görevi insanlarının can güvenliğini sağlamaktır. Bunun için iki unsur, iç ve dış güvenliğin gerçekleştirmesi vardır (Baykara 2001: 170). Fetihleriyle cihangirlik vasfını taşıyan Türk askeri ülke sınırlarını korumanın yanında istihbarat ve iç güvenlik alanında da görev almıştır. Eski Türk ülkelerinde devletin sağladığı güvenlik hizmetlerinin yanında zengin ya da yetkili kimselerin oluşturduğu özel güvenlik birimlerinden de bahsetmek mümkündür. Eski Türklerde güvenlikle ilgili meslekler şu başlıklar altında incelenebilir:

II. Dış Güvenlikle İlgili Meslekler

Dış güvenlik doğrudan devletinin sorumluluk alanına giren bir konudur. Dıştan gelebilecek her türlü tehlike karşısında vatanı savunmak ya da yeni fetihlerde bulunmak Eski Türk devletlerinin güvenlik algılamasının temelini oluşturur. Bunun yanında haricî tehlikeleri önceden haber almayı ve hasım ülkelerde karmaşa çıkarmayı amaçlayan istihbarat hizmetleri de dış güvenliğin ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkar.

1. Askerlik Mesleği.

Eski Türk devletlerinde askerlik ücret karşılığında yapılan bir iş olmayıp devletin doğal savunma gücü olarak telakki edilmiştir (Kafesoğlu 2003: 281). Bununla birlikte Türk ordusunda yer alan askerlerin sefer esnasındaki iaşesi devlet tarafından karşılanmış ve seferlerde elde edilen ganimetlerin bir kısmı askere bırakılmıştır. Ayrıca ani saldırılara karşı sürekli teyakkuzda tutulan birliklerin

giderleri de devlet hazinesinden karşılanmıştır. Eski Türklerde ordu teşkilatına dair tarih kaynaklarında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. O nedenle bu bölümde askerlik mesleğinin icrasına dair tarihî ve kültürel verilere çok fazla yer verilmeyecektir. Ancak bir hususa özellikle değinmek gerekir. Devletlerin bulundukları coğrafyada etkin güç olabilmelerinin yolu kuvvetli bir orduya sahip olmalarından geçer. Eski Türk devletlerinin özellikle yükseliş dönemlerinde son derece ileri bir düzeye ulaştığı göz önününde tutulursa Türk ordusunun bu dönemlerde ne denli güçlü olduğu rahatlıkla anlaşılır. Eski Türkçede çeşitli askerî unvan rütbeleri belirleyen geniş bir terminoloji oluşturulmuştur (Donuk 1988). Unvanlar ve rütbeler bizim çalışma alanımızın dışında olduğundan aşağıda askerlik melesleğini genel olarak karşılayan sözcükler üzerinde durulmuştur.

a) Çärig: Asker.

ET'de 'asker' anlamında kullanılan çärig sözünün kökeni sorunludur. İlk bakışta sözcüğün çär- "savaşmak" kökünden geldiği kolaylıkla kestirilebilir. Yalnız, çär- kökünün çok dar bir alanda kalmış olması düşündürücüdür. Sözcüğün, Orta Türkçede "Savaşta karşılıklı duran saflar" olarak kullanılan çär'den geldiği düşünülemez. Sanskrit ve Sogd dillerinden alındığı yolunda bir takım görüşler de dile getirilmiştir. Örneğin Malov Hintçe' den geldiğini bildirmiştir. Son olarak birtakım Korece karşılıklarla birleştirilmiştir. Bütün bu görüşlerin daha köklü olarak gözden geçirilmesi gerekir (Eren 1999: 87). Sözcüğün bugün Teleütçede yaşayan çer- 'savaşmak' fiilinden geldiği ihtimaline Doerferin de yer vermesi (Doerfer 1967: 65) bu ihtimali hayli güçlendirmektedir. Bunun yanında Osman Fikri Sertkaya çärig'in Sanskritçe kśaatriya, kśaatrika, kśatha biçiminden ödünçlendiğini yazmıştır (Aydın 2005: 53). çärig sözüyle ET'de -tıpkı günümüzdeki asker sözcüğü gibi- hem askerlik mesleği hem de askerlik ve ordu kavramı karşılanmıştır. Sözcük Türkçenin tarihî dönemlerinde Orhon çärig 'asker', Uygur çärig 'asker', Karahanlı çärig 'asker', Harezm çärig 'asker', Osmanlı çäri 'asker', Kıpçak çärig~çäri~şäri 'asker', Çağatay çärik 'asker' biçimlerinde görülür (Clauson 1972: 429). Sözcük Tür: çeri başı 'çingenelerin başı' unvanında kullanılan sözcük yeniçeri adında saklı kalmıştır. ET çärig' in Çağdaş Türkçede görünümleri şöyledir: Alt: çerü; Krg çerü~çerik 'asker, savaş';

Kry: çeriv, çerüv; Özb: çerik ‘asker’; Şor şerig; Tuv şerig; Hak: sirig; Yak: serī; Çuv: śar~ śară ‘asker, ordu’ (Eren 1999: 86). Sözcük Türkçeden Farsçaya çerik ‘milis’; Moğolcaya cerik ‘ordu’; Moğolca vasıtasıyla Mançucaya çarig ‘asker’; Tunguzcaya sari ‘asker’; Macarcaya sereg ‘küme, yığın’; Bulgarcaya çeribaşiya ‘çingene reisi’ biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1967: 70). Ayrıca Sırpça şereg sözü de Macarca kanalıyla Türkçeye dayanır (Eren 1999: 87). çärig ‘asker’ sözünün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- “sünüş bolsar çärig etär ärti” (Clauson-Tryjarski: 21) ‘Savaş çıksa askeri düzenlerdi’

- “sälängä kedin yılun kol birdin sınar şıp başına tägi çärig etdim” (Ercilasun 1985b: 75) “Batıda Selenge’ye doğru, güneyde Yılun Kol’a doğru Şıp başına kadar asker tertip ettim.” (Ercilasun 1985b: 76)

- “/// uçı sälängäkä tägi çärig etdi” (Ercilasun 1985b: 75) “...Ucu Selenge’ye kadar uzanan asker tertip ettiler” (Ercilasun 1985b: 76)

Uygur

- “adınlarnıŋ süsin çärigin tıdmak särgürmäk kılur män” (Müller 1911: 429) ‘Başkalarının ordusunu askerini engelleyip durdurmayı gerçekleştiririm.’

- “ol elig kannıŋ süüsinä çärigiŋ art basut bolup yagısın yavlakın käntün yavalturgay biz” (Kaya 1994: 238) ‘...O hükümdarın ordusuna askerine yardımcı olup düşmanlarının kendiliğinden mağlup olmalarını sağlayacağız.’

- “bokunın bodunın karasın süüsin çärigin alpın alpagutın” (Zieme 1985: 166) ‘Milletini halkını; askerini; kahramanını...’

Karahanlı

- “çärig körsä alp är kör arslan bolur / säkirtür ya öldrür ya urşu ölür” (Arat 1999: 252) “Kahraman yiğit asker görünce, arslan kesilir; seyirtir, ya öldürür veya vuruşarak ölür” (Arat 2003: 177)

- “yagusa çärigkä ilişse äri / tuşınça tägişgü kämişsä urı” (Arat 1999: 251) “Askerler yaklaşıp erler, erler birbirleri ile harbe tutuşunca, herkes kendi karşısındaki ile harp etmeli ve nara atmalıdır.” (Arat 2003: 177)

- “alp çärigdä bilgä terigdä” (Dankoff-Kelly 1982: 297) ‘Kahraman askerde bilge meclisde (belli olur).’

b) Sü: Asker.

ET edilen Çince shou ‘avlanmak’ sözünden geldiği yaklaşımı (Räsänen 1969: metinlerde asker karşılığında kullanılan sözcüklerden biri de sü’dür. sü’ nün, şö

biçiminde transkribe 436) tartışmaya açıktır. Zira sü, ‘ş’ sesiyle değil ‘s’ sesiyle başlamaktadır (Clauson 1972: 781). sü sözüyle ET’de -tıpkı geçmişteki çerig, günümüzdeki asker sözcükleri gibi- hem askerlik mesleği hem de askerlik ve ordu kavramları karşılanmıştır. sü özellikle Eski Uygurca metinlerde süü biçiminde de karşımıza çıkabilmektedir. Sözcük, Türkçenin tarihî devirlerinde Orhon sü ‘asker’; Uygur süü ‘asker’, Karahanlı sü ‘asker’, Harezm sü ‘asker’, Osmanlı sü ‘asker’, su başı ‘ordu kumandanı’; Kıpçak sü ‘asker’ biçimlerinde görülür (Clauson 1972: 781). Çağdaş Türkçede, Tür: subay sözcüğü ET sü’ye dayanmaktadır. subay, dil inkılabının başlangıç yıllarında sü ‘asker’ ve bay sözlerinin birleştirilmesi yoluyla türetilmiştir. Ses uyumu kuralı gereğince sü biçimi su’ ya çevrilmiştir. Eski bey yerine de bay biçiminin kullanıldığı açıktır (Eren 1999: 375). sü, su başı “kumandan” tamlaması içinde Farsçaya sü başı~su başı ‘komutan’; İtalyancaya sobassi ‘seyisler başı’; Süryaniceye subaçi ‘kumandan’; Arapçaya subaşı ‘kumandan’; Grekçeye soubası ‘polis yetkilisi, kaptan’; Balkan dillerine subaş, subaşa ‘polis müdürü’; Rusçaya şubaş’ ‘polis müdürü’ biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1967: 284-285). sü’ nün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- “täŋri küç bertük üçün kaŋım kagan süsi böri täg ärmiş yagısı koñ täg ärmiş” (T Tekin 1995a: 42) “Tanrı güç vermiş (olduğu) için babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş.” (T Tekin 1995a: 43)

- “yarış yazıda on tümen sü terilti” (T Tekin 1994: 16) “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı” (T Tekin 1994: 17)

- “özi süsi ögirä säbinü ordusıŋaru kälir” (T Tekin 2004b: 22) “Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karagahına doğru geliyorlar” (T Tekin 2004b: 30)

Uygur

- “süü süläsär yer telinür” (Bang-Gabain: 1929: 8) ‘Asker sevketse yer delinir.’

- “süü çärig tümäki üzä terin kuvrağın etip tümäp” (Kaya 1994: 241) ‘...Askerî techizatla bütün cemaatını donatıp...’

- “bokunın bodunın karasın süüsin çärigin alpın alpagutın” (Zieme 1985: 166) ‘Milletini halkını; askerini; kahramanını...’

Karahanlı

- "sü tälim irkildi" (Dankoff-Kelly 1982: 219) 'Asker çok sayıda toplandı.'

- "hazinä häm sü idisi bolup / terildi bir ança tiläkin bulup" (Arat 1999: 514) "Hazinesi, maiyeti ve askeri vardı; bunlara dayanarak her isteğini buldu ve böylece bir müddet yaşadı" (Arat 2003: 372)

- "hazinäm öküş tep küvänmä näŋin / haşäm sü tälim tep kötürmä ägin" (Arat 1999: 520) "Hazinem çok diye, bu mala güvenme, hizmetkarım ve askerim çok diye gururlanma." (Arat 2003: 376)

c) Yagıçı: Savaşçı, muharip.

yagıçı sözcüğünün türediği yagı 'düşman' tabanının kökenine dair değişik görüşler vardır. Ramstedt, Türkçe yagı ve Moğolca dayin biçimlerinin Çinceden geldiğini sık sık dile getirmiştir. Brockelmann'ın soru işaretiyle geçiştirdiği bu sav Doerfer ve Joki tarafından eleştirilmiştir. Gombocz, Türkçe yagı ve Moğolca dayin biçimlerini birleştirmiştir. Poppe, Ramstedt'e uyarak Türkçe ve Moğolca biçimlerin ana Altaycadaki dağin'den çıktığını seslendirmiştir. Räsänen, Ramstedt'e dayanarak Türkçe ve Moğolca biçimleri birleştirmiştir. Buna karşılık Clauson' a göre Moğolca day(i)n Türkçeden kalma eski bir alıntıdır (Eren 1999: 438). Düşman karşılığıyla Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülen yagı (Clauson 1972: 898) günümüzde Tkm yağı, Tat yau, Nog yav, Özb yov, Krg cō, Kzk jau, Alt yū, Kurdakça you, Kuğuca ve Kumandıca yığ, Şorca ve Sagayca çā biçimlerinde yaşamaktadır (Eren 1999: 438) Yagı, Türkçeden Farsça, Arapça, Süryanice, Moğolca, Moğolca kanalıyla Mançuca ve Lezgice gibi dillerede girmiştir (Doerfer 1974: 101-102). yagı tabanına meslek adı yapan +çI eki getirilerek türetilen yagıçı 'savaşçı, muharip' sözüne ET sonrasında rastlanılmaz. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "anta ayguçısı yämä bän ök ärtim yagıçısı yämä bän ök ärtim" (T Tekin 1994: 20) "Bu sırada sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim." (T Tekin 1994: 21)

Karahanlı

- “nägü ter äşitgil yagıçı kür är / bu saklık bilä öz yagısın urar” (Arat 1999: 219) “İhtiyat ile hareket edip, düşmanını yenen cesur muharip ne der dinle.” (Arat 2003: 153)

- “bu yaŋlar bilä är yagıçı bolur / yagıçı bolur häm yaragçı bolur” (Arat 1999: 246) “İnsan bu vasıflar ile harpçi olur; harpçi olur ve işinin ehli olur” (Arat 2003: 173)

- “örüŋ kırgıl artuk yagıçı bolur / yagıçı bolur hem yaragçı bolur” (Arat 1999: 251) “Harpte saç sakal ağırtmış insanlar daha iyi savaşırlar; bunlar harpçidirler ve bu işi çok iyi bilirler.” (Arat 2003: 177)

2. İstihbaratla İlgili Meslekler.

Türk devletine dışarıdan gelebilecek tehlikeleri önceden haber almak, fetihlerde bulunucak Türk ordularına gerekli bilgileri sağlamak ya da düşman ülkelerde karışıklıklar çıkararak onların hareket alanlarını daraltmak gibi amaçlarla yürütülen istihbarat faaliyetlerine eski Türk devletlerinde son derece önem verilmiştir. Bu sayede Eski Türklerde ordu, büyük çaplı zaferler kazanabilmiş, devlet, üstün güce ulaşabilmiştir. Doğası gereği istihbarat işleri gizlilik temeli üzerinde kuruludur. O nedenle Eski Türklerin bu işleri nasıl gerçekleştirdiğine dair elimizde yeterince bilgi yoktur. Bununla birlikte başta Çin olmak üzere değişik ulusların Türk ulusunu bölüp parçalamak için giriştikleri üçüncü kol faaliyetlerine kaynaklarda sıklıkla değinilmesi istihbarat olgusunun o dönemlerdeki bilinilirliğini vurgulamaktadır. Bizansın Batı Hun imparatorluğundaki kesif casusluk faaliyetleriyle çok uğraşılmış hükümdar Rua döneminde Hun topraklarında tacir, seyyah, oyuncu kisvesi altında halkı kışkırtan Bizanslıların memlekete girmesi yasaklanmış ve bu durum yapılan antlaşmalarda belirtilmiştir (Kafesoğlu 2003: 278). Çin, Hunlardan başlayarak Türk devletini yıkmaya yönelik menfi propagandaları sürdürmüştür. Özellikle seyyah ve rahip kisvesi altındaki görevlilerin Türk ülkesinde casusluk amacıyla yaptıkları seyahatler Çin imparatoruna rapor halinde sunulmuş, bu raporlar doğrultusunda siyaset takip eden Çin hükümetleri Türkleri parçalamanın yollarını aramışlardır (Gömeç 1999: 2). Çinli casusların Türk ülkelerine giriş yollarından bir başkası ise

kendilerini Türk hakanına gelin gelen Çinli prenseslerin maiyeti olarak tanıtmalarıdır. Nitekim I. Göktürk Kağanlığı döneminde bu türden Çinli casusların faaliyet gösterdikleri bilinmektedir (Taşağıl 1995: 36-37). Çin'in Türklere yönelik istihbaratî çalışmaları II. Göktürk kağanlığı döneminde de sürmüştür (Taşağıl 2004a: 31). Nitekim Orhon yazıtlarında geçen:

> bägläri bodunu tüzsüz üçün tabgaç bodun täbligin kürlügin üçün armakçısın üçün inili eçili kikşürtükin üçün bägli bodunlıg yoŋaşurtukın üçün türük bodun ellädük elin ıçgunu ıdmış kaganladuk kaganın yitürü ıdmış Tekin 1995a: 40) Beyleri ve halkı iteaatkar olmadığı için, Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için aldatıcı olduğu için erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için Türk halkı kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanının kaybedivermiş (T Tekin 1995a: 41)

> anta añıg kişi ança boşgurur ärmiş ırak ärsär yablak agı berür yaguk ärsär ädgü agı berür tep ança boşgurur ärmiş bilig bilmäz kişi ol sabıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg (T Tekin 1995a: 36) "Orada kötü niyetli kimseler şöyle akıl verirlermiş "(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir" deyip öyle akıl verirlermiş. (Ey) cahil kişiler bu sözlere kanıp (Çinlilere) yakın gidip çok sayıda öldünüz. (T Tekin 1995a: 37)

türünden ifadeler Çin'in Türkler üzerinde yürüttüğü üçüncü kol faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Bu ifadelerde geçen kikşür- 'kışkırtmak, aleyhte tahrik etmek', yoŋaşur- 'kışkırtmak, iftira ettirmek' eylemlerini gerçekleştiren ve añıg kişi 'kötü kişi' olarak nitelendirilen kimseler Çinli casuslardan başkası değillerdir. Bu casusların en önemli amaçlarından biri bulgak adı verilen iç karışıkları çıkarmaktır. Düşman ulusların istihbarat faaliyetleri karşısında Türk devletleride boş durmamıştır. Hunlardan başlayarak Türkler de istihbarat ağları geliştirmişlerdir (Ligeti 1997a: 54). Göktürk döneminde Türk devleti adına hareket eden Çinlilerin olduğu bilinmektedir (Taşağıl 2004a: 14). Uygurlardan kalan bir mektupta istihbaratî bilgilere yer verilmesi (ThreeLett) bu dönemde Türk ajanlarının varlığını ortaya koymaktadır. Eski Türklerde istihbarat alanında çalışan kimseler şu şekilde adlandırılmıştır:

a) Bakguçı: Casus.

bakguçı sözcüğünün bak- 'bakmak, izlemek" fiilinden türerdiği anlaşılmaktadır. bak- fiiline ilk olarak –gu+ fiilden isim yapım eki; ardından, meslek adı yapan,

+çI isimden isimden isim yapım eki getirilerek bakguçı 'casus' sözcüğü elde edilmiştir. Sözcüğün oluşumunda bak- fiilinin gözleme işlevinden yola çıkılmış olmalıdır. bakguçı' nın türediği bak- fiiline Eski Uygurcadan başlayarak (Kaya 1994: 401) Türkçenin tarihi dönemlerinin tamamında rastlanılır (Clauson 1972: 311). bak- çağdaş Türk diyalektlerinin çoğunda varlığını korumaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 46; Sevortyan 1978: 38-39). bakguçı 'casus' ise Eski Uygurca dışında görülmez. bakguçı'nın bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "munı eşidip süü ıdıp kılıntılar bo savıg bakguçılar ukup elig bägke ötüntilär" (Ölmez-Röhrborn 2001: 108) "Bunu işitince ordu göndermek için hazırlık yaptılar. Bu durumu casusları anlayıp hükümdara haber verdiler." (Ölmez-Röhrborn 2001: 109)
- "ulusug balıkıg iki yartım kıltım ärsär balıktın balıkka ulustın uluska eltin elkä tiŋçi bakguçı[*] bolup yorıtım ärsär" (Müller 1911: 78-37) 'Halkı ve memleketi ikiye böldüm üse memleketten memlekete, milletten millete, ülkeden ülkeye casus olarak dolaştım ise...'

b) Sınagçı: Casus.

sınagçı' nın türediği sınag 'sınama' tabanı sına- "sınamak" fiiline dayanmaktadır. sın köküne +a- isimden fiil yapım eki getirilerek türetilen sına- fiili, –g fiilden isim yapım eki alarak sınag' a dönüşmüştür (Erdal 1991: 203). sınag'ın kökü durumundaki sın, ET'de insan boyu yanında genel olarak ölçü kavramını bildirmede de kullanılmıştır. sın, bu yönüyle sına- fiilinin taşıdığı ölçüp biçme işlevine kaynaklık etmiştir. sına- 'sınamak' fiili Eski Uygurcadan başlayarak Türkçenin tarihi dönemlerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 835). Fiile Çağdaş Türkçenin pek çok diyalektinde rastlamak mümkündür (Kültür Bakanlığı 1991: 772-773). sınag ise 'sınama, sınav' karşılığıyla Eski Uygur (Shogaito 1988: 80), Karahanlı (Arat 1979: 397) ve Harezm (Yüce 1993: 175) dönemlerinde görüldükten sonra tarihî metinlerdeki varlığını koruyamamıştır. Günümüde TürA:

[*] U II' de sözcük paxuaiçı biçiminde okunmuş (Müller 1911: 78) ve paxuai tabaınının Çinceden ödünçlendiği belirtilmiş ve Japoncada hakwaito "anarşist" biçiminde yaşadığı ifade edilmiştir (Müller 1911: 82). Mehmet Ölmez ve Klaus Röhrborn ise sözcüğün bakguçı biçiminde Türkçe bir türev olduğunu dile getirmişlerdir (Ölmez-Röhrborn 2001: 173). Bu çalışmada Ölmez ve Röhrborn'un görüşleri esas alınmıştır.

sınak “Denenmiş.” (TDK 1993: 3608) ve YUyg sinak “Sınav, deneme, imtihan.” (Necip 1995: 354) sözcüklerini ET’deki sınag ile ilkişkilendirmek mümkündür. Ayrıca Çağdaş Türk diyalektlerinde imtihan karşılığındaki Tür: sınav; Bşk: hınav; Krg: sınō, Özb: sináv, Tat: sınav türevlerini de (Kültür Bakanlığı 1991: 772-773) ET’deki sınag ile irtibatlandırabiliriz.

Eski Türklerde istihbarat toplama için de kullanılan sınag sözüyle anlatılan işi gerçekleştirenler, yetkililer tarafından görevlendirilmişlerdir. Eski Uygurca bir yazmada geçen: “elig bäg başın il bodun ıdu täginti bizni sınagka inçkäläyü körüp alkunı ävrilip yänä biziŋkä käliŋlär tep” (Shogaito 1988: 82) ‘Hükümdar başta olmak üzere ahali bizi istihbarata gönderdi ki inceleyerek bakıp (gördüğümüz) her şeyi dönüp bize getirin diye’ ifadesi bu durumu ortaya koymaktadır. Eski Türklerde casuslukta kullanılan kimsleri adlandırmada yararlanılan sınagçı sözü casus anlamıyla Eski Uygurca dışında görülmez. Günümüzdeki Krg: sınooçu “Deneyici.” (Yudahin 1998: 651); Tuv hınakçı: “Denetçi, müfettiş, kontrolör.” (Arıkoğlu-Kuular 2003: 51) sözcükleri, sınagçı’ nın anlam değişimine uğramış biçimi olarak değerlendirilebilir. sınagçı sözünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “uluş ulugı burkan bahşınıŋ ol nomlamış nomların eşidip ol iki sınagçı äränler uturu inçä tep ötüntilär” (Shogaito 1988: 80) ‘Ülkenin ulusu Buda üstadın vazettiği öğretileri işitip o iki casus adam huzurda şöyle deyip arz ettiler’
- “bardaçı bäglär oŋ koltınkı alp sınagçı ulug süü urungutı kıu baglıg baçinşig atlıg bäg” (Ölmez 1994: 2) ‘Varacak beyler: Sağ koldaki kuvvetli istihbaratçı, büyük ordunun kahramanı Kıu sülalesinden Baçinşig adlı bey...’

c) Tıl: Casus.

tıl sözcüğü Brockelmann’ a göre ti- ‘demek’ kökünden gelmektedir. Brockelmann, ince sıradan bir kökten gelen til türevinin kalın sıraya geçmesini art damaksıl ‘l’ ye bağlamıştır. Onun bu açıklamasını Ligeti de benimsemiştir (Eren 1999: 112). Hamilton ise tıl varyantının ilk biçim olduğu görüşündedir (Hamilton 1998: 224). til~tıl > dil türevleri ET’de, günümüzde olduğu gibi, genellikle ‘dil’

karşılığında kullanılmıştır (Clauson 1972: 489-490). Sözcüğün 'sorguya çekilmek için yakalanan tutsak, casus' anlamı kazanması çarpıcı ve düşündürücüdür. Sözcüğe böylesi bir anlam yükleme mantığı Türkçeden yabancı dillere de girmiştir. Macarcadaki nyelvet fogni 'tutsak yakalamak' (nyelv 'dil', fogni 'tutmak') "; Rumencedeki limba 'dil' aynı zamanda 'casus'; Moğolcadaki kelen 'dil' aynı zamanda 'casus' gibi sözcükler Türk dil mantığının bu konuda yabancı diller üzerindeki etkilerini göstermektedir (Eren 1999: 112). tıl sözcüğü casus kullanımıyla bağlantılı olarak ET sonrasında İbni- Mühennâ Lûgati' nde til "Söz, kelam, esir, casus." (Battal 1997: 72), Osm dil "Düşman ahvalini söyletmek için alınan esir." (TDK 1996: 1146), Altın Ordu sahasına ait yarlıklarda til "Casus." (Özyetgin 1996: 168) Çağ tıl "Casus." biçimlerinde görülür (Doerfer 1974: 285). Sözcük günümüzde Az: dil "Harpte düşmanın durumunu öğrenmek için alınabilecek esir" (Altaylı 1994: 279) anlamıyla tarihî casus kullanımının izlerini sürdürmektedir. tıl, dıl 'casus' biçiminde Frasçaya da geçmiştir (Doerfer 1974: 285). Sözcüğün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "tılıg kälürti sabı antağ yarış yazıda on tümän sü terilti tär" (T Tekin 1994: 16) "Haberci getirdiler. Sözleri şöyle: 'Yarış ovasında yüz bin asker toplandı' diyor." (T Tekin 1994: 17)
- "yälmäsiŋ mäniŋ är anta basmış tıl tutmış" (Ercilasun 1985b: 75) "Benim askerlerim öncü kuvvetlerine baskın yapmış, casus tutmuş." (Ercilasun 1985b: 76)

Karahanlı

- "tıl: Çaşıt, casus" (Dankoff-Kelly 1984:216)
- "yagıdan tıl tuttı" (Dankoff-Kelly 1984:216) 'Düşmandan casus yakaladı.'
- "tıl tuttım" (Dankoff-Kelly 1982:266) 'Düşmandan casus yakaladım.'

ç) Tiŋçi: Casus.

tiŋçi' nin geldiği tiŋ sözünün etimolojisi hakkında değişik görüşler mevcuttur. Räsänen tıŋ biçiminde okuduğu sözcüğü tıŋla- 'dinlemek' fiilinin ve tıŋçı 'casus' isminin kökü olarak göstermiş; Menges' e dayanarak Çince t'iŋ' den 'dinlemek' ödünçlendiğini ifade etmiştir (Räsänen 1969: 478). Müller, tiŋçi 'casus' olarak

okuduğu sözcüğün Çinceden alındığını dile getirmiştir (Müller 1911: 82). Clauson da tiŋçi' yi 'casus' Çince olarak gösterenlerdendir (Clauson 1972: 785). Clauson tıŋla- 'dinlemek' fiilini açıklarken sözcüğün geldiği tıŋ kökünü Çince t'iŋ' e 'dinlemek' bağlamanın önerilebileceğini fakat Türkçe seslendirişteki kalın ünlünün bu durumu güçleştirdiğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 522). Marcel Erdal, Clauson'un sözcüğü tiŋçi okuyup bu haliyle Çinceye dayandırmasına katılmamıştır. Ona göre tıŋçı okunması gereken sözcük tıŋ köküne +çI isimden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Erdal tıŋ' ın kökenine değinmemiştir (Erdal 1991: 111). Görüldüğü gibi tiŋçi' yi Çinceyle ilişkilendirme anlayışı iki farklı kabullenişe dayanmaktadır. İlk kabullenişe göre sözcük tiŋçi olarak doğrudan Çince'den alınmıştır. İkinci kabulleniş ise Çince t'iŋ 'dinleme' köküne +çI eki tetirilerek tiŋçi ya da tıŋçı' nın türetildiğidir. Ancak Çincede fiil olarak kullanılan bir sözün Türkçeye isim olarak aktarılması kafaları karıştırmaktadır. Kanaatimce sözcüğün etimolojisi üzerinde yabancıların yorumlarının aksine Türkçe yaklaşımlar geliştirmenin yolları açıktır. Bu yolların ilki, sözcüğü **Türkische Turfan Texte IV** deki gibi tıŋçı biçiminde okuyup ET'de 'ses' kaşılığında geçen tıŋ köküne (Bang-Gabain: 1929: 22) göndermede bulunmaktır (Bang-Gabain 1930: 19). tıŋ 'ses' kökünü yansıma olarak kabul ettiğimizde ses ile dinlemek arasındaki anlam ilintisinden hareketle tıŋ+la- 'dinlemek' ve tıŋ+çı 'casus- gizli şeyleri dinleyen kimse-' sözcüklerini aynı kökten getirerek izah edebiliriz. Sözcüğü Türkçe açıklayabilmenin ikinci yolu ise tıŋla- 'dinlemek' ve tiŋçi 'casus' sözlerinin farklı köklerden geldiğini kabul edip, tiŋçi' yi ti- / te- 'demek, söylemek' fiiline bağlamaktır. Buna göre ti- 'demek, söylemek' fiiline, fiilden isim yapan –ŋ eki (Clauson 1972: xIv) eki getirilerek tiŋ sözcüğü elde edilmiştir. tiŋ sözü baştaki t>d değişimiyle diŋ biçiminde başta Dede Korkut olmak üzere pek çok tarihî metinde görülmüştür. Dede Korkut Oğuznamelerindeki diŋ diŋlemek tabiri "Kapıdan veya bacadan gizlice içerde konuşulanları dinlemek, gizliden kapıları dinlemek, gizliden içeriyi dinlemek, gıybet ve dedikodulara kulak vermek." gibi anlamlarda kullanılmıştır. Semih Tezcan'a göre Dede Korkut' taki diŋ diŋlemek tabirinde geçen diŋ, Eski Uygurcadaki tiŋçi 'casus' sözcüğüyle alakalıdır. diŋ, günümüzde Tkm: diŋ sal- 'gizlice dinlemek', YUyg: tiŋ tiŋli- "gizlice dinlemek" tabirleinde varlığını

sürdürmektedir (Tezcan 2001: 59-60). Osm: "diŋ, (diŋü): Dinleme, kulak verme."; "diŋi diŋlemek, diŋicilik eylemek, din dinlemek, dinü dinlemek: İki kişinin hafifçe konuştuğu sözlere kulak vermek" ifadeleri deki (TDK 1996:1161- 1162) diŋ de tiŋçi' nin 'casus' geldiği tiŋ sözünün devamı durumundadır.

tiŋçi 'casus" sözcüğü ET sonrasında Osm: diŋici (diŋicü) "Fısıltı ile söylenen sözü sezdirmeyerek dinleyip sahibine ileten." (TDK 1996: 1161) biçiminde görülmüştür. Sözcük günümüzde YUyg tiŋçi "Casus, dedektif, gizli dinleyen." (Necip 1995: 413), Krg: tıŋçı "Gizlice söz dinleyen, gözcü, hafiye, casus" (Yudahin 1998: 731) olarak varlığını sürdürmektedir. tiŋçi' nin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ulusug balıkıg iki yartım kıltım ärsär balıktın balıkka ulustın uluska eltin ilkä tiŋçi bakguçı bolup yorıtım ärsär" (Müler 1911: 78) 'Halkı ve memleketi ikiye böldüm ise memleketten memlekete, milletten millete, ülkeden ülkeye casus olarak dolaştım ise...'
- "balıkdın balıkka uluşdın uluşka eldin elkä tiŋçi savçı bolup yorıdımız ärsär" (Bang-Gabain 1930: 10) 'Memleketten memlekete, milletten millete, ülkeden ülkeye casus olarak dolaştım ise...'

III. İç Güvenlikle İlgili Meslekler

İç güvenlik ülke sınırları dahilindeki önemli mekanların, şahısların ya da malların korunması konularıyla ilgilidir. Eski Türklerde iç güvenliği sağlayan kimseler devlet tarafından görevlendirilebildiği gibi zengin ve soylu kimselerin oluşturduğu özel güvenlik birimlerinden de bahsetmek mümkündür. Hunlar Çin' e satacakları malları kışın müstahkem mevkilerde toplamışlar ve ilkbaharla birlikte araba ve atlara yükleyerek muhafızların himayesinde diğer ülkelere sevketmişlerdir (İzgi 1978: 91). Göktürklerde kağanın etrafında Çin kaynaklarının onların efsanevî kurt kökenlerine atfettikleri bir terim olan böri (kurt) ismini taşıyan muhafızları bulunmuştur (Golden 2002: 120). Çin kaynaklarının Eski Türk boylarından Po-ma'lardan (Alaca Atlılar) bahsederken gece bekçilerinin ya da muhafızlarının olmayışı bilgisine özellikle değinmesi (Taşağıl 2004b: 95) diğer Türk boylarında

muhafızların yaygın olarak kullanıldığı düşündürmektedir. Tamim b. Bahr Toğuz Ğuzz (Uygur) hakanının otağını anlatırken otağı kuşatmış muhafızlardan başka on iki bin askerden bahsederek (Sümer 1994: 32) muhafız-muharip ayrımına dikkat çekmektedir. Eski Uygurca bir yazmada muhafızlardan bahsedilirken "artukrak küçlüg küsünlüg" (Shogaito 1988: 78) 'Son derece güçlü kuvvetli' nitelemesine başvurulması bunların seçme savaşçılar olduğunu ortaya koymaktadır. KB' nin otuz ikinci bölümünün kapıcı başının nasıl olması lazım geldiği hususuna ayrılması (Arat 2003: 188) Eski Türklerin iç güvenliğe ne denli önem verdiklerini göstermektedir. Bu bölümde kapıcı başının özelliklerine değinilirken onun şahsiyetli bir kimse olması gerektiği anlattıldıktan sonra idari işlerden başka beyini dikkatle gözetmesi gerektiği ve başına bir felaket gelmesini önlemesi lazım geldiği özellikle belritilmiştir (Arat 2003: 188-192). Eski Türklerde iç güvenlik alanında hizmet veren kimseler şöyle adlandırılmışlardır:

a) Elgürçi: Bekçi, muhafız.

elgürçi, ET' nin söz varlığıdaki sorunlu sözcüklerdendir. Sözcüğün geçtiği metnin yayımcısı Peter Zieme, elgürçi' nin karşısına soru işareti koyarak şüphelerini bizzat ifade etmiştir (Zieme 1981a: 229). Uigurisches Wörterbuch'un elgürçi maddesinde tereddütle "Bekçi, muhafız." karşılığı verilen sözcüğün Süryaniceyle ilişkisine işaret edilmiştir. elgürçi' nin elgür- (>ilgür-) 'saklamak, muhafaza etmek', fiiline gelen ve eyleyici adı yapan -täçi ekiyle türetildiği, türetme sırasında 'tä' üzerinde hece yutumu hadisesinin gerçekleştiği dile getirilmiştir (UW V: 363). Marcel Erdal ise elgürçi' yi elgü-r- fiiliyle ilişkilendirmiş ve ET'de geçen elgü-r, elgü-n-, elgü-n-dür-, elgü-t-, yelgü-t, yelgü-r-, yelgü sözcüklerini aynı fiilden gelip 'çırpınmak, coşmak, canlanmak' anlam ekseninde biçimlenen türevler olarak kabul etmiştir. Erdal'a göre elgürçi iki yolla türetilmiş olabilir. İlk yol elgür- fiiline önce fiilden isim yapan –t sonra da isimden isim yapan +çı ekleri getirilmiştir. İkinci yola göre önce elgürgüçi türetilmiş ve buradaki 'gü' üzerinde hece yutumu hadisesi gerçekleşerek elgürçi meydana gelmiştir. Bu izahlara rağmen Erdal, sözğün anlam ve etimolojik boyutunun yeterince açık olmadığını belirtmekten geri durmamıştır (Erdal 1991: 536-537). Eski Türkeçedeki elgü- ~ yelgü- türevlerinin görünüşü üzerinde Semih Tezcan da durmuştur (Tezcan 1981:

74). ET'de tek örnek durumundaki elgürçi 'bekçi, muhafız' sözcüğünün bu dönemde görüldüğü örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "/// küptäki elgürçi borug içilü kälürüp bizni täg nom tıtsıssı dındarlarka tutduŋuzlar ärsär" (Zieme 1981a: 224) '...Küpü bekleyen bekçi olarak şarabı içilmesi için getirip bizim gibi öğreti talebesi dindarlara ikram ettiniz ise...'

b) Kapagçı / Kapugçı: Kapıcı, bekçi, muhafız.

kapagçı ~ kapugçı sözünün türediği kapag ~ kapug 'kapı' tabanının Türkçe kap- (~kapa-) kökünden geldiği açıktır (Eren 1999: 208). Clauson, öncelikle kap- fiilinden –(I)g ekiyle kapıg'ın türetildiğini sözcükteki 'ı' sesinin 'a' ve 'u' ya dönüşerek kapag ve kapug türevlerinin oluştuğunu kaydetmiştir (Clauson 1972: 583). Bazı araştırmacıların Tkm: gap- kökünü, yap- köküyle birleştirmesi yanlıştır. Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülen kapıg ~ kapag ~ kapug ~ kapu sözü günümüz Türkçesinde: Tür: kapı, Tkm: gapı, Nog: kapı, KKlp: kapı biçiminde varlığını sürdürmektedir. Kıpçak diyalektlerinde genellikle kapka biçimi kullanılmaktadır. Diğer Türk diyalektlerinde kapı karşılığında genellikle eşik sözü benimsenmiştir (Eren 1999: 208-209). ET kapag~kapug, değişik seslendirilişleriyle Türkçeden Farsça, Kafkas dilleri, Grekçe, Balkan dilleri, Macarca, Batı Sibir dilleri ve Kalmukçaya da geçmiştir (Doerfer 1967: 370-371).

kapag~kapug tabanına meslek adı yapan +çI eki getirilerek oluşturulan kapagçı~kapugçı sözüyle adlandırılan meslek erbabı Eski Türklerde güvenliğin yanında başka hizmetler de vermiştir. Bunu KB' nin "ögdülmiş eligkä kapug başlar är nägü täg käräkin ayur" (Arat 1999: 266) "Ögdülmiş hükümdara kapıcı başının nasıl olması lazım geldiğini söyler" (Arat 2003: 188) başlıklı otuz ikinci bölümden çıkarmaktayız. Burada kapıcı başının sadık, cömert, tedbirli, haddini bilen, disiplinli, gayretli, tatlı sözlü kimselerden seçilmesi gerektiği anlatılır. Kapıcı başının güvenlik için, muhafızların kontrolü, saraya girip çıkanların soruşturulması, işe alınacakların belirlenmesi, huzura çıkacaklara eşlik edilmesi, kapıda oturulacak ve durulacak yerlerin tanzim edilmesi, beyin yiyecek ve içeceklerinin kontrol edilmesi, beye seferde, avda ve gezide koruma sağlaması

işlerini yerine getirmesi tavsiye edilir. Güvenlik dışında yemek dağıtımı, saray görevlilerini göz önünde tutma, terfiler konusunda tavsiyede bulunma, teşrifat kurallarını ihtar etme gibi hizmetlerin de kapıcı başına ait olduğu vurgulanır. (Arat 2003: 188-192)

kapagçı~kapugçı sözüne ilk olarak Kuzey Çin'de kurulan Hun kökenli T'o-pa Wei devletinde (4.-6. yy) kullanılan bazı T'opa (Tabgaç) ünvanları arasında rastlanılır. Sözcük bu dönemde k'o-po-çen (söylenişi k'apak-çin) 'kapı muhafızı' biçimindedir (Tekin-Ölmez 1999: 13-14). Eski Uygurca metinlerde tekrar karşımıza çıkan sözcük Karahanlı sonrası dönemlerde Har: kapugçı "Kapıcı, nöbetçi, bekçi." (Ata 1997b: 296); Kıp: kapuçı "Kapıcı, hizmetçi." (Toparlı vd. 2003: 126) Osm: kapucı~kapıcı "Kapıcı." (Ahmet Vefik Paşa 2002: 210) biçimlerinde varlığını sürdürmüştür. kapagçı~kapugçı sözü Çağdaş Türkçede "kapıcı" karşılığında Tür: kapıcı, Az: gapıcı olarak yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 434). Sözcük Türkçeden Farsçaya: kapuçı 'kapıcı'; Farsça kanalıyla Urducaya: kabuçi 'kapı bekçisi'; Tobacaya: kapagçı 'kapıcı'; Arapçaya capigi 'kapıcı'; Farsça kanalıyla Kafkas dillerine: gap'içi 'kapı bekçisi'; Balkan dillerinden Sırpçaya: kapıjija 'kapıcı'; Makedoncaya: kapijiya; Rumcaya: capigi'u 'kapıcı', Bulgarcaya: kapudzija ve Yunancaya: kapujı başı biçimlerinde geçmiştir (Doerfer 1967: 371-372). kapagçı ~ kapugçı' nın ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "ol ödün ol kapagçı kırkınlar içgärü kirip ötüntilär" (Hamilton 1998: 48) "O zaman, kapıyı korumakla görevli bu kızlar içeri girip bu ricayı hana arz ettiler."
- "ötrü kapıgçı är turgurup yolta öŋi olgurtı" (Hamilton 1998: 59) 'Sonra kapı bekçisi onu ayağa kaldırıp yolun kenarına oturttu.'
- "täŋri täŋrisi burkannıŋ kapagçısı bolup tapag udug täginürmän" (Geng-Klimkeit 1985: 87) 'Tanrılar tanrısı Budanın kapıcısı olup hizmet ederim.'

Karahanlı

- "kapugçı tıdumaz ya yol kılguçı / tägürmäz maŋa bir küväz kür küçi" (Arat 1999: 379) "Kapıcı veya yol gösterici bana mani olamaz; hiçbir kibir ve azamet taslayan bana kafa tutamaz." (Arat 2003: 273)

c) Korıgçı: Korucu, koruyu ya da özel bir alanı bekleyen.

korıgçı' nın geldiği korıg 'koru' tabanı korı- 'korumak' fiiline –g isim yapım eki getirilerek türetilmiştir (Eren 1999: 253). Temelde özel ya da tüzel kişiliklere ait koruma altında bulunan arazi analmına gelen korıg 'koru', bu tür arazilerin genellikle avlanmaya ya da hayvan otlatmaya müsait ağaçlık alanlar olması nedeniyle zamanla 'koruluk' anlamına bürünmüştür. korıg~korug~koruk~koru~korı biçimleriyle Orhon Türkçesinden başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülen sözcük günümüzde, Tür: koru, Az: goru 'koruma altında ya da ekili olan arazi'; Özb: kurk 'el değmemiş toprak' biçiminde yaşamaktadır (Clauson 1972: 652). Sözcük koruma altındaki arazi anlam ekseninde Türkçeden Farsça, Moğolca, Kafkas dilleri ve Balkan dillerine doğrudan; Afgan dilleri ve Hintçeye Farsça kanalıyla geçmiştir (Doerfer 1967: 449-450).

Eski Türklerde av son derece önemli bir uğraş olup devlet büyüklerinin ve itibarlı kimselerin avlanmak için özel korulukları bulunurdu. Bu koruluklardaki hayvanaların başkaları tarafından avlanıp tükenmelerinin önüne geçmek için güvenliklerinin sağlanması gerekmiştir. Eski Türkler başta koruluklar olmak üzere özel alanları korumakla görevli kimseler için korıgçı sözünü kullanmışlardır. İlk defa MK'de görülen korıgçı, Osm: korucu "Muhafız." (TDK 1996: 2666); Çağ korugçı "Sınır kapısıddaki nöbetçi." biçiminde görülmüştür (Doerfer 1967: 451). Çağdaş Türkçede 'korucu' karşılığında Tür: korucu; Kzk: korukşı; Krg: korukçu; Özb: korikçi; Tkm: gorağçı, YUyg: korukçi olarak geçen sözcük (Kültür Bakanlığı 1991: 500-501), Türkçeden Farsçaya: korukçi 'koruyucu', Rumcaya: curugi'u 'şehirde muhafızlık yapan asker' görünümleriyle girmiştir (Doerfer 1967: 451-452). korıgçı 'korucu' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

-korugçı: Korucu, özel bir alanı koruyan." (Dankoff-Kelly 1984:276)

ç) Korıgu: Muhafız.

korıgu sözü, korı- 'korumak' fiiline eyleyici adları yapan –gu eki getirilerek türetilmiştir (Tekin 2001: 91). Sözcüğün geldiği korı- fiili 'korumak' anlamı çerçevesinde Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının pek çoğunda görülür (Clauson 1972: 645-646). korıgu'ya ise Orhon Türkçesi dışında tarihî metinlerde rastlanılmaz. Günümüzde muhafız karşılığında Kzk: korgavşı ve Tkm: goragçı biçimlerinde geçen sözcükleri (Kültür Bakanlığı 1991: 602-603) ET'deki korıgu' ya bağlamak mümkündür. korıgu 'muhafız' sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Orhon

- "korıgu eki üç kişiligü täzip bardı" (T Tekin 1995b:76) "(Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti" (T Tekin 1995b: 77)

d) Küzätçi /Küzädçi / Küdäzçi: Muhafız, bekçi.

küzätçi / küzädçi / küdäzçi* türevlerinin oluşumu karmaşıktır. küzädçi ve küdäzçi, küzätçi' den dönüşmüştür. İlk biçim olan küzätçi'nin küzät 'gözetleme' sözünden geldiği anlaşılmaktadır (Clauson 1972: 758; Toalster 1977: 197-198). Ancak buradan sonrası sorunludur. küzät 'gözetleme' sözünün türediği küzä- fiiline dair çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bang, küzüngü 'ayna' sözcüğünü ele alırken sözcüğün, küzün- / közün- 'kendini göstermek' fiilinin kökü durumundaki saymaca bir köz- / küz- fiilinden geldiğini ifade etmiş ve köz- / küz- ile köz 'göz' arasındaki ilişki üzerinde durmuştur (Bang 1980: 7). Hamilton, közäd- fiilini, MK' de 'korları, közleri karıştırmak, tazelemek' anlamıyla geçen ve köz 'kor, köz' kökünden gelen közä- fiiline dayandırmış, bir gece kampında 'ateşi canlı tutmak', fikrinin 'uyanık kalıp nöbet tutmak, gözcülük etmek' fikrine kolayca çağrışım yapabileceğini dile getirmiştir. Hamilton' a göre kü- 'gözetmek, beklemek' fiili ile közä- fiili iki farklı sözcük ailesindendir (Hamilton 1998: 122, 200). Marcel Erdal küzätçi sözcüğü için küzä- 'gözlemek' fiilini kaynak

* Uygur ve Arap alfabelerinde ö ve ü seslerinin aynı harfle yazılması sözcüğün ilk ünlüsünün ü ya da ö okunabileceği yorumlarını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada küzetçi / küdezçi "muhafız" okuyuşu tercih edilmiş ve açıklamalar bu doğrultuda yapılmıştır.

göstermiştir (Erdal 1991: 116). Dakkoff ve Kelly ‘beklemek’ anlamında saymaca bir kü- fiiline işaret etmişlerdir (Dankoff-Kelly 1984: 112). Beklemek anlamındaki kü- filiinin varlığı kabul edildiğinde bu fiile sırasıyla –z- ve -ä- ekleri getirilerek kü-z-ä- ‘gözlemek’ elde edilmiş olabilir. Kaşgarlı Mahmud, közät-‘i ‘gözlemek, beklemek’ açıklanırken köz at- ‘göz at-‘ birleşik fiilinden geldiğine işaret etmiştir (Dankoff-Kelly 1984: 116). MK’ deki közätlig ‘gözetilen’ sözü köz + ät-‘ in ‘gözlemek’ burada ad durumunda da kullanılabildiğini düşündürmektedir. Ad durumundaki közät-, +çI eki alarak közetçi meydana gelmiş olabilir.

küzätçi’ deki ‘t’ ünsüzü tonlulaşma sonucu ‘d’ olmuş ve sözcük közädçi’ ye (Toalster 1977: 197-198) dönüşmüştür. küzädçi’deki ‘z’ ve ‘d’ nin göçüşme (metatez) geçirmesiyle küdäzçi türevi ortaya çıkmıştır. küzätçi ET sonrasında Har: közäzçi ‘muhafız, koruyucu’; gözdäçi / közdämçi ‘bekçi, casus’, közätçisiz ‘koruyucusuz’ örneklerinde karşımıza çıkar (Clauson 1972: 758). Sözcük, Çağdaş Türkçede muhafız anlamıyla Bşk: küzetivsi; Kzk: küzetşi; Krg: küzötçü; Tat: küzetüçi biçimlerinde geçer (Kültür Bakanlığı 1991: 602-603). Ayrıca bekçi anlamında Az: gözetçi; Kzk: küzetşi; Krg: küzötçü; YUyg: küzetçi olarak yer alır (Kültür Bakanlığı 1991: 58-59). Sözcüğün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “biz ordu kapag küzätçi biz” (Hamilton 1998: 48) ‘Biz saray kapısının bekçileriyiz.’
- “kölüklär yılkılar kirgäy tep kügçi küzätçi turgurup” (Zieme 1975: 114) ‘Hayvanlar girecek diye bekçi görevlendirip...’
- “bäglär tapıgçı küzädçilär birlä samtso açarıg olurgalı ötünüp” (Ölmez 1994: 71) ‘...Beyler, hizmetçi ve muhafızlar ile Samtso üztadın oturmasını söyleyip…’

Karahanlı

- “nägü ter eşitgil ukuşlug amul / yorıglı tınıglı küdäzçisi ol” (KB 191 1741) “Hayatın bu tecellilerini iyi gören akıllı ve sakin insan ne der dinle” (Arat 2003: 133)

- "ıdmadımız seni olar üzä küdäzçi / Seni onlar üzerine koruyucu göndermedik" (Ata 2004: 171)

e) Kügçi: Muhafız, bekçi.

ET'de kügçi közätçi 'muhafız, bekçi' ikilemesi dışında kullanılmayan kügçi* sözcüğü, tıpkı közätçi sözcüğü gibi sorunludur. Sözcüğün kökünün, kö- 'görmek' fiiline mi yoksa küd- 'gütmek, beklemek' fiiline kaynaklık eden saymaca bir kü- 'beklemek, gözlemek' fiiline mi dayandığı tartışmalıdır. Marcel Erdal'a göre sözcüğü kö- fiiline dayandırmak gerekir. Ona göre kö- 'görmek' fiiline gelen –gçi ekiyle kögçi "muhafız" sözü türetilmiştir. Erdal, Eski Uygurcadaki köglüg küzetiglig bolgay ifadesinde kög' ün isim olarak geçmesinden hareketle kögçi' nin kög 'gözetleme' tabanına +çı eki eklenerek oluşturulabileceğini de dikkatlere sunmuştur (Erdal 1991: 373). Peter Zieme kügçi'yi Eski Uygurcadaki känt kögi 'kentin dış kısmındaki bahçeler' tabirindeki kög' den getirmiştir. kög sözüyle tanımlanan arazilerin koruma altında bulunması kögçi'nin "muhafız" anlamı kazanmasında etkili olmuştur (Zieme 1975: 127). Bu yaklaşımların yanında kü- 'beklemek' fiilinin içerdiği 'korumak' anlamının kügçi'nin 'muhafız' oluşumunda etkili olduğu fikri göz ardı edilmemelidir. Türk dili tarihinde Eski Uygurca dışında görülmeyen kügçi sözünün bu dönemde geçtiği örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

.- "kölüklär yılkılar kirgäy tep kügçi küzätçi turgurup" (Zieme 1975: 114) 'Hayvanlar girecek diye bekçi görevlendirip...'

- "biznidä adın balık uluş ordu karşı kügçi küzätçi näçä tözün yavaş täŋriler ärsälär olar barça biziŋçiläyü ök titip ıdalap kodgay kämişgäylär" (Kaya 1994: 247) 'Bizden başka memleket, halk, saray muhafızı nice asil yüceler varsa bizim gibi hor görüp bırakacaklar.'

- "män kün ortudın yıŋak uluşlar balıklar kügçi küzätçi kumbantilar üzä ärklig türklüg virutuki atlıg täŋri elig män" (Geng-Klimkeit 1985: 87) 'Ben gün ortası yönündeki halklar, şehirler közeten ruhlar üzerinde kudretli Virutuki adlı yüce hükümdarım.'

* Uygur ve Arap alfabelerinde ö ve ü seslerinin aynı harfle yazılması sözcüğün ilk ünlüsünün ü ya da ö okunabileceği tartışmalarını kesin sonuca erdirmeyi engellemektedir.

f) Sakçı: Bekçi.

sakçı'nın geldiği sak sözü ET'de 'uyanık, dikkatli' anlamlarına gelmektedir (Clauson 1972: 805). Klaus Röhrborn sak'ın, san- 'sanmak' fiiline kaynaklık eden saymaca bir sa- fiilinden gelebileceğini belirtmiştir (Röhrborn 1971: 23). Dankoff ve Kelly de aynı görüştedir (Dankoff-Kelly 1985: 151). sa- fiiline –k isim yapım eki getirlerek türetilen sak 'uyanık, dikkatli' sözüne MK' de "Nöbetçinin, bekçinin kaleyi, hisarı, atları koruyabilmesi için emreden sözdür. Buradan tetikte, muteyyakkız kimselere sak er denir." açıklaması yapılmıştır (Dankoff-Kelly 1982: 264). sak, ET sonrasında Har: "Emin, mahfuz." (Yüce 1993: 170); Osm: "Müteyakkız, uyanık, çabuk duyan, tetikte, ihtiyatlı" (TDK 1996: 3250); Çağ: "Tetik" (Clauson 1960: 60) olarak görülür. Bu anlamıyla Çağdaş Türkçede pek çok şive ve lehçede görülen sözcük, Moğolcaya da geçmiştir (Räsänen 1969: 395-396). Bekçilik görevindeki kimselerin uyanık ve tetkikte olamaları, gereği bu kimseler için sakçı sözünün kullanılmasında ana etkedir. Eski Türklerde bekçilik mesleği için kullanılan sakçı sözü ilk defa KB' de karşımıza çıkar. Karahanlı dönemi sonrasında Har: sakçı 'gözcü, nöbetçi, muhafız'; Osm: sakçı 'bekçi' (TDK 1996: 3254); Çağ: sakçi 'bekçi' (Clauson 1960: 60) biçimlerinde görülür (Clauson 1972: 806). Sözcük Çağdaş Türkçede 'bekçi' anlamıyla Bşk: haksı; Özb: sakçi; Tat sakçı; Tkm sakçı (Kültür Bakanlığı 1991: 58-59); YUyg: sakçi "muhafız, bekçi" (Necip 1995: 337); Çuv: sĭxśâ "koruyucu" (Räsänen 1969: 395) olarak yaşamaktadır. sakçı sakçiy "Yüksek mevki sahibi." Biçiminde tarihî Rusçaya da geçmiştir (Fasmer 1987a: 543). sakçı 'bekçi' sözünün ET' de görüldüğü dönem ve yer aldığı örenk bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "kılıç baldu boldı bu el sakçısı / kılıçın alır el bodun başçısı" (Arat 1999: 230) "Kılıç ile balta memleketin bekçisidir; halkın başında bulunan, kılıç sayesinde memleketler ele geçirir." (Arat 2003: 161)

- "kılıç baldu sakçı tutun ay unur / kılıç sakçı bolsa bäg ençlik bulur" (Arat 1999: 230) "Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap; kılıç bekçi olursa, bey rahata kavuşur." (Arat 2003: 161)

- "tüşün bilsä yortug üzä bilsä käd / är at tutsa sakçı odug tursa käd" (Arat 1999: 249) "Konak yerlerini ve muhafız alayını düzenlemesiniiyice bilmeli; askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlarda çok uyanık durmalıdırlar." (Arat 2003: 175)

g) Turgak: Muhafız, gündüz muhafızı.

turgak sözcüğü ET'de temel olarak ayakta durmak karşılığında geçen tur- fiiline, fiilden isim yapan –gak eki getirilerek türetilmiştir (Erdal 1991: 392). tur- 'durmak, dikilmek, yükselmek' gibi anlamlarla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında görülür (Clauson 1972: 529-530). Bu fiilden türeyen turgak sözü Eski Türklerde gündüz nöbeti tutan muhafızlar için kullanılmıştır. ET metinlerde turgak 'gündüz muhafızı' yatgak 'gece muhafızı' ayrımına gidilmesi (Erdal 1991: 393) bu durumu ortaya koymaktadır. Karahanlı dönemi sonrası Türkçe metinlerde görülmeyen turgak, 'gündüz bekçisi, muhafızı' anlamıyla Moğolcaya, Moğolca kanalıyla Farsçaya geçmiştir (Doerfer 1965: 477). turgak 'muhafız' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

-tegitimin bu bitidüktä kanıma turgak[*] başı kagas ataçuk bägzäkär çigşi bıla baga tarkan üç yüz turgak turgurdı" (T Tekin 1982: 807) 'Prenslerimle birlikte bu (kitabeyi) yazdığımızda muhafızlar başı Kagas Ataçuk ve Begzeker Çigşi Bıla Baga Tarkan üç yüz muhafız dikti.'

Uygur

- "ol ödün ayagka tägimlig mutklayin arhant bursoŋlarka künlük turgak ärdi" (Ş Tekin 1980: 76) 'O vakit saygı değer Mutklayin dindar cemaatlara gündüz muhafızlığı yapardı.'

- "elig bägniŋ bo yarlıgın eşidip iki turgak äränlär ävinüşü tavranışu ünüp balıktın inçip bardılar sınagka" (Shogaito 1988: 78) 'Hükümdarın bu emrini işiten iki muhafız harekete geçip, şehirden çıkıp istihbarat toplamaya gittiler.'

[*] Metnin yayıncısı Talat Tekin *turgak*'ı "karakol" olarak anlamlandırmayı tercih etmiştir (T Tekin 1982: 822). Marcel Erdal bu tercihe karşı çıkarak sözcüğün sonraki dönemlerdeki kullanılışına bakarak *turgak*' ın Taryat Yazıtı'nda da "muhafız" anlamında geçtiğini dile getirmiştir (Erdal 1991: 392-393). Bu çalışmada Erdal'ın görüşü esas alınmıştır.

- “otaçılar turgak turzun balık arkasınta” (Moriyasu 1991: 46) ‘Hekimler şehrin arkasında muhafızlık yapsın.’

Karahanlı

- “künün turdı turgak tünün yatgakın / tapındı kıyıksız bagırsaklıkın” (Arat 1999: 76) “Gündüz kapıcılar ve gece muhafızlar ile birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hzmet etti (Arat 2003: 54)
- “yana ärtä tursa kapug başlasa / keçä taŋda turgaknı täprätmäsä” (Arat 1999: 267) “Sabahleyin kalkınca, kapıdaki vazifesinin başına geçmeli; sabah akşam nöbetçileri yerinde tutmalıdır.” (Arat 2003: 188)

Yatgak: Muhafız, gece muhafızı.

yatgak sözcüğü ET’de temel olarak ‘yatmak’ karşılığında geçen yat- fiiline, fiilden isim yapan –gak eki getirilerek türetilmiştir (Erdal 1991: 393). yat- ‘yatmak, uzanmak, uyumak’ gibi anlamlarla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında görülmektedir (Clauson 1972:884) Bu fiilden türeyen yatgak sözü Eski Türklerde gece nöbeti tutan muhafızlar için kullanılmıştır (Donuk 1988: 108). ET metinlerde turgak ‘gündüz muhafızı’; yatgak ‘gece muhafızı’ ayrımına gidilmesi de (Erdal 1991: 393) durumu ortaya koymaktadır. Karahanlı dönemi sonrasında Osm: yatakçı “Gece bekçisi.” (TDK 1996: 4388) Çağ: yatag / yatak “Muhafız.” (Clauson 1960: 76) biçiminde görülen sözcüğe Türkçenin başkaca tarihî devresinde rastlanmaz (Clauson 1972: 888).Türkçe Sözlük’te yatakçı “Sancak beyleri ve beylerbeyi tarafından geceleyin çarşıları beklemekle görevlendirilen halktan kimse.” (TDK 2005: 2145) olarak geçen sözcük yatak biçiminde ‘gece muhafızı’ anlamıyla Farsça ve Arapçaya da geçmiştir (Doerfer 1974: 137-138). yatgak ‘gece muhafızı’ sözcüğünün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “üküş tälim yatgak turgak äränlär” (Erdal 1991: 393) ‘...Pek çok gece ve gündüz muhafızı adamlar...’

Karahanlı

- “yatgak: Hakanın ve ülkenin koruyucusu, muhafızı: yatgak yattı ‘Muhafız (gece nöbetine) yattı’ ” (Dankoff-Kelly 1984: 170)
- “keçä bolsa yatgak bu yatsa burun / ayu bersä tägämä kişikä orun” (Arat 1999: 266) “Gece olunca, daha yatmadan, saray nöberçilerini lüzumlu yerlere dikmelidir.” (Arat 2003: 188)
- “tapındı keçä taŋda täprämädi / tünin yattı yatgak aş anda yedi” (Arat 1999: 178) “Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti.” (Arat 2003: 124)

BÖLÜM 17: YÖNETİCİLİKLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Yöneticilik

Topluluk halinde iş gören kimseleri sevk ve idare etmek özel bir meslekî birikim gerektirir. Bu birikimin oluşmasında tecrübe kadar kişinin kabiliyetlerinin de payı vardır. Eski Türklerde yöneticilik mesleği özel veya tüzel kurumlar adına icra edilmiştir. Yönetici olarak nitelendirilen kimseler bazen kendi işlerinin başında, bazen zengin ya da itibarlı bir beyin hizmetinde, bazen bir tapınağı çekip çevirmede, bazen ise bizzat devleti temsilen görev yapmışlardır. Eski Türklerde yöneticiler çeşitli meslek gruplarının bağlı olduğu üst otorite ya da tek bir meslek grubunun sorumlusu konumundadırlar. Eski Türk kültüründe yöneticilikle ilgili meslekleri şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

a) Başçı: Yönetici, amir.

başçı' nın geldiği baş sözü Türkçede temelde organ adı olarak kullanılmakla birlikte 'bir topluluğu yöneten kimse' anlamı da taşımaktadır. Sözcüğün yönetici anlamı kazanmasında başın bedendeki önemiyle yöneticinin topluluk içindeki önemi arasında kurulan bağ etkili olmuştur. Aslında bu bağ dünyadaki pek çok dil için geçerlidir. baş zikredilen anlamlarıyla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının hemen tamamında görülür (Eren 1999: 41-42). Sözcük 'lider, yönetici' anlamıyla Farsça, Arapça, Süryanice, Rusça ve Balkan dillerine de girmiştir (Doerfer 1965: 250-253). baş köküne +çI isimden isim yapım eki getirilerek türetilen başçı 'yönetici' sözü ET'de tek başına kullanılabildiği gibi mekan, mefhum ya da topluluk adlarıyla birlikte oluşturduğu tamalamaların tamlananı olarak da kullanılabilmiştir. v(i)rhar başçı 'tapınak yöneticisi' (Tezcan 1975: 23); iş başçı 'işleri yöneten' (Ölmez 1994:61), agıçı başçı 'yönetici veznedar' (Hamilton 1998: 31) ifadeleri bu durumun örneklerindendir. başçı 'yönetici', Karahanlıca sonrası tarihî Türk şivelerinde Har: başçı "Lider, önder, kılavuzluk eden, yol gösteren." (Ata 1997b: 81); Osm: başcı "baş yönetici, amir" (TDK 1996: 426); Kıp: başçı "Yönetici, başkan." (Toparlı vd. 2003: 25), Çağ: başçı "Önder" (Clauson 1972: 378) biçimlerinde geçer. Sözcük Çağdaş Türkçede TürA: başçı "Başkan, amele başı." (TDK 1993: 556, 555); Alt: başçı "Önder, baş, reis."

(Baskakov 1999: 35); Az: başçı "Rehber, önder, başkan." (Altaylı 1994: 102); Gag: başçı "Başta gelen kişi." (Gaydarci 1991: 30); Kar: başçı "Lider, başkan" (Tavkul 2000: 113); Krg: başçı "İşleri çeviren, müdür, amir; kılavuz." (Yudahin 1998: 95); Özb: boşçi "Başkan, önder." (Marufov 1981: 139); Tkm: başçı "Baş, lider." (Tekin vd. 1995: 51,52) YUyg: başçi "Yönetmen, şef, başkan, komutan, amir, lider." (Necip 1995: 32) olarak yaşamaktadır. başçı 'yönetici, amir' sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "bargulug ortun yol yaŋılmışlarnıŋ başçı uduzgakı badıra şiri atlıg bakşım siziŋä yükünürmän" (Arat 1991: 92) 'Gidilecek orta yolu yanılmışların yönetici rehberi Badıra Şiri adlı üstadım size hürmet gösteririm.'
- "agıçı başçısı agıçılar birär ödün öngi barzun" (Hamilton 1998: 31) 'Hazinecibaşı ve hazine görevlileri varsa (prens geldiği zamanlar) bir süre başka yere gitsin.'
- "samtso açarıka nä kärgäk ärsär iş başçılar kalısız tükäl berzün" (Barat 1993: 124) 'Samtso üstada ne gerekli ise yöneticiler eksiksiz bütünüyle versin.'

Karahanlı

- "kılsa miz olarnı başçılar / Onları lider kılsak" (Ata 2004: 32)
- "bodun başçı bägkä bu himmet käräk / bu himmet bilä hem mürüvvet käräk" (Arat 1999: 220) "Halka baç olan beye himmet lazımdır; bu himmet ile birlikte mürüvvet de bulunmalıdır."(Arat 2003: 160)
- "yüz ursa yagıka bu sü başçısı / odug turgu tün kün kitärsä usı" (Arat 1999: 247) "Ordu kumandanı düşmanla karşılaşınca gece gündüz uyanık bulunmalı ve uykuyu bırakmalıdır." (Arat 2003: 174)

b) İş Ayguçı: İş buyurucu, amir, ustabaşı.

ET'de iş buyuran yöneticileri ifade etmek için iş ayguçı tamlamasının benimsenmesinin altında ayguçı sözünün tek başına kullanıldığında 'danışman' anlamına (Clauson 1972: 271) gelmesinden kaynaklanabilecek anlam karmaşasının önüne geçme endişesi yatmaktadır. iş ayguçı tamlamasının tamlayanı konumundaki 'iş' Tür'ndeki karşılığıyla Türkçenin gelişim ve yayılım

alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 254). ayguçı ‘buyurucu’ sözünün türediği (Clauson 1972: 271) ay- ‘söylemek, buyurmak’ fiiline ise Türkçenin tarihi dönemlerinin pek çoğunda rastlanır (Sevortyan 1974: 99). Moğolca ayiburçi ‘geveze’ sözü (Räsänen 1969: 10) Türkçeden ödünçlenmiş bir türev olmalıdır. Günümüzde ayıt- “Söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak.” (TDK 1993: 421) biçiminde TürA’ nda görülen ay- fiili Tkm, Az, Uygur sahalarında (Sevortyan 1974: 99) varlığını korumaktadır. Eski Uygurca Maytrısimit’te günah sayılan işler anlatılırken geçen “biz iş ayguçı ärdimiz käntü ärkimiz küçümüzkä küvänip törüsüzin säŋik vırhar sanlıg ärin atın kızın kırkının işkä küçkä ertkä bertkä aydımız yumşadımız” (Ş Tekin 1980: 174) ‘Biz idareci idik. Kendi gücümüze kuvvetimize güvenip tapınağa bağlı erkek kadın müritleri kanunsuz yere (dünya işlerinde) çalışıp çabalamaya vergi karşılamaya sevkettik’ denilerek idarecilerin belli prensipler içinde iş görmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu ifade geçen törüsüzin ‘kanunsuz olarak’ ifadesi dikkate değerdir. Zira bu ifade iş ayguçı’ların riayet etmesi gereken törü’ ler ‘kanun, pensip’ bulunduğunu ortaya koymaktadır. Eski Uygurca dışında rastlanılmayan iş ayguçı ‘iş buyuran’ ibaresinin bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “iş ayguçı avluç tarkan ädgü yegän säŋün çogı tirāk ıgaççı mäŋü titigçi kaymış fapdu tirāk yegän agısız säŋün bitkäçi bäg arslan kamagun burkan kutın buzlunlar” (Müller 1915: 12) ‘...İş buyuran Avluç Tarkan iyi yeğen Seŋün, Çogı Tirek, marangoz Meŋü, duvarcı Kaymış, Fapdu Tirek, yeğen Agısız Seŋün, hattat Beg Arslan, hepsi Buda saadetine erişsinler.’
- “biz iş ayguçı ärdimiz käntü ärkimiz küçümüzkä küvänip törüsüzin säŋik vırhar sanlıg ärin atın kızın kırkının işkä küçkä ertkä bertkä aydımız yumşadımız” (Ş Tekin 1980: 174) ‘Biz idareci idik. Kendi gücümüze kuvvetimize güvenip tapınağa bağlı erkek kadın müritleri kanunsuz yere (dünya işlerinde) çalışıp çabalamaya vergi karşılamaya sevkettik’
- “iş ayguçılar künlüg işin ayıtu turzun” (Moriyasu 1991: 44) ‘İdareciler günlük işleri buyurmaya devam etsin.’

BÖLÜM 18: YARDIMCI MESLEKLER

I. Eski Türklerde Çıraklık ve Yardımcılık

Yardımcı meslekler tâbiri bir meslek öğrenme ya da meslek sahibinin işlerini kolaylaştırma faaliyetlerini içerir. MK' deki uzlan- / "(Meslekte) ustalaşmak." (Dankoff-Kelly 1982: 244) fiiline bakıldığında Eski Türklerde meslek ehli olabilmek için belli bir sürecin gerektiği anlaşılır. Buradan günümüzde çıraklık olarak nitelendirilen müessesenin daha o dönemlerde varlığı anlaşılır. ET'de çırak karşılığında pek çok sözcüğün kullanılması durumun başka bir göstergesidir. Eski Türklerde çıraklık müessesesinin bulunuşu dönemin iş kültürünün ne denli köklü olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca usta çırak ilişkisinin dışında yalnızca kendisine verilen görevleri yerine getirmekle sorumlu kimseleri de yardımcı meslekler başlığı altında incelemek gerekir. Eski Türklerde yardımcı meslek olarak değerlendirilebilecek işleri yürütenler şöyle adlandırılmışlardır:

a) Bala: Çırak.

Soğdça'dan dilimize geçtiği ifade edilen bala (Sevortyan 1980: 48), MK' de temel olarak 'kuş yavrusu, yabanî hayvan yavrusu' anlamındadır (Dankoff-Kelly 1984: 270). Sözcük, Türkçenin MK sonrası dönemlerinde 'insan yavrusu' için de kullanılmıştır. Bu durum, sözcüğün MK'den günümüze anlam iyileşmesi geçirdiğini düşündürmektedir (Şen 2001: 268-269). MK' de temelde hayvan yavrusu anlamına gelen bala'nın aynı zamanda 'çırak' anlamı kazanmasında (Dankoff-Kelly 1984: 270) bu mesleği icra edenlerin yaşlarının küçüklüğü etkili olmuştur. bala'nın anlam içeriğindeki 'ufaklık' yönü, sözcüğün 'hayvan yavrusu' yanında 'yavru' ve 'çırak' kavramlarını karşılamasının önünü açmıştır. bala, Karahanlı dönemi sonrası tarihî Türk şivelerinde gerek insanlar gerekse hayvanlar için 'yavru' kavramını ifade etmek için kullanılmıştır (Clauson 1972: 332). Sözcük bala biçimiyle 'yavru' karşılığında Çağdaş Türk Lehçelerinin hemen tamamında varlığını korumaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 48-49). MK sonrasında, 'çırak' karşılığını yalnızca Yeni Uygurcanın diyalektlerinde sürdüren (Sevortyan 1978: 48) sözcüğün ET'de görüldüğü bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "bala: Bir adamın işlerinde kendisine yardım eder kimse, çırak. Genellikle çiftçilik işlerinde kullanılır." (Dankoff-Kelly 1984:270)

b) Boşgut: Çırak.

boşgut sözünün etimolojisine dair değerlendirmelere eğitim öğretim ve kültürle ilgili meslekler bölümünün boşgutçı maddesinde yer verilmiştir. O nedenle aynı bilgiler burada tekrarlanmayacaktır. Öğrenme olgusu etrafında biçimlenen boşgut sözcüğünün çıraklık mesleği için kullanılmasında çıraklığın aynı zamanda bir eğitim süreci olmasının payı vardır. MK'deki "är boşgutlandı" (Dankoff-Kelly 1984: 97) 'Adamın çırağı oldu' ifadesi eski Türk ustalarının yanlarına çırak alma geleneğine sahip olduklarını göstermektedir. Türk dili tarihinde MK sonrasında Kıp: poşgut "Irgat, gündelikte çalışan." (Toparlı vd. 2003: 216) biçiminde görülen boşgut sözcüğü çağdaş Türkçede varlığını koruyamamıştır. Sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "boşgut: Çırak." (Dankoff-Kelly 1982: 339)
- "är boşgutlandı" (Dankoff-Kelly 1984:97) 'Adamın çırağı oldu'

c) Çupan: Kizir, köy büyüğünün yardımcısı.

Farsçadan ödünçlenen çupan sözcüğü Menges'e göre Soğd veya Pehlevi kökenlidir (Eren 1999: 96). MK' de "Köy büyüğünün yardımısı." anlamında geçen (Dankoff-Kelly 1982: 306) çupan, sonraki dönemlerde çoban biçiminde seslendirlmiş ve 'hayvan bakıcısı' anlamı kazanmıştır. Sözcüğün zamanla daha düşük konumda bir mesleği karşılaması anlam kötüleşmesi hadisesiyle açıklanabilir (Şen 2001: 274). Saadet Çağatay, Nagy- Szent-Miklos definesinde bulunan bir tas üzerindeki Proto Bulgarca yazıda zoapan biçiminde Yunan harfleriyle kazınmış sözcüğün Nemetth tarafından çoban sözüyle ilişkilendirilecek biçimde çaban olarak okunduğunu ve bir unvan olarak kabul edildiğini belirtmiştir (Çağatay 1974: 296). Karahanlıca sonrasında 'hayvan bakıcısı' anlamı kazanan çupan, Har: çoban, Osm: çoban, Kıp: çoban, Çağ: çupan (Clauson 1972: 398)

biçimlerinde görülür. Sözcüğe Çağdaş Türkçede Tür: çoban, Az: çoban, Bşk: çaban, Kzk: şopan, Krg: çaban, Özb: çopan, Tat: çaban, Tkm: çopan, YUyg: çopan (Kültür Bakanlığı 1991: 136-137) olarak rastlamak mümkündür. çupan, Moğolcaya: çoban 'çoban', Kafkas dillerine: çobani 'çoban', Arapçaya: ğūbān 'çoban', Balkan dillerine: çobanin "çoban" biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1967: 108). çupan 'kizir' sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "toyın arkasınta yargan çupan yakmazun" (Moriyasu 1991: 46) 'Rahip arkasında yargıç ve kizir yaklaşmasın'

Karahanlı

- "çupan: Köy büyüğünün yamağı." (Dankoff-Kelly 1982:306)

ç) Udmak: Çırak, şakirt, hizmetçi.

udmak sözünün geldiği ud- 'uymak, takip etmek' fiili ud- > uy- biçiminde Orhon Türkçesinden başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülür (Clauson 1972: 38). Fiil günümüzde Tür, Tkm, Gagauzca, KTat ve Özb diyalektlerinde varlığını sürdürmekteidir (Sevortyan 1974: 573). İsim fiil eki olan –mak' ın yapım eki görevinde uy- filine getirilmesiyle elde edilen udmak sözünün 'çırak, şakirt, hizmetçi' anlamlarını kazanmasında sözcüğün 'takip etmek' anlam ekseninde oluşmasının payı vardır. Zira gerek çıraklık gerekse şakirtlik ustanın izinden gitmeyi gerektirir. Ayrıca çırakların ve şakirtlerin ustalarına hizmet edip gerekirse uşaklıklarını yaptıkları bilinmektedir. Türkçede tek örnek konumundaki udmak sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "udmak: Çırak, şakirt, uşak." (Dankoff-Kelly 1982: 130)
- "är udmaklandı" (Dankoff-Kelly 1982: 130:252) 'Adam çırak ve uşak sahibi oldu.'

BÖLÜM 19: HİZMETLE İLGİLİ MESLEKLER.

I. Eski Türklerde Hizmet Sektörü

Hükümdarın, beylerin, zengin ya da itibarlı kimselerin hanelerinde bulunup emek ve becerilerini yalnızca bu kimselerin tasarrufunda kullanmakla yükümlü olan çalışanlar, hizmetle iligili meslekler başlığı altında incelenmiştir. Hizmet alanında görev yapan meslek erbabı içinde vasıfsız elemanların yanında özel zanaatı ya da uğraşı alanı olan görevliler de yer alır. Hizmetle ilgili meslekleri yürütenleri KB' deki "iki türlüg bolur bu tapug kılguçı / biri boş biri kul umınç tutguçı" (Arat 1999: 308) "Hizmette bulunan kimseler iki türlü olur biri hür – biri kul." (Arat 2003: 220) beyitnde belirtildiği gibi köleler ve hürler olmak üzere iki kısma ayırmak da mümkündür.

II. Köle Olarak Çalışan Hizmetçiler

Eski toplumlarda kölelik müessesesine yaygın olarak rastlanılmaktadır. Türklerin de geçmişte kölelerden yararlandığı bilinmektedir. Hunlarda köleliğin mevcut olduğu kaynaklarlarda sık sık zikredilmektedir. Bu dönemde köleler savaş esiriydiler, ama bizzat Hunlardan çeşitli suçları işleyenler de köleliğe mahkum edilirdi. Yabancı kabilelerden edinilen köleler öncelikle yerleşik düzen ekonomisinde kullanılır, bunlar, Hunlarla birlikte müstahkem kasabalarda yaşarlar, sulama kanalları açarlar, toprağı sürerler, inşaat işlerinde, dağ hizmetlerinde ve diğer üretim alanlarındaki faaliyetlere iştirak ederlerdi. (Klyashtorny-Sultanov 2003: 69). Kölelerden sorumlu komutanlık kurma ihtiyacı hisseden Hunlar (Golden 2002: 52), özellikle sürülerinin bakımı için savaşlarda mümkün olduğunca çok esir almaya çalışmışlardır (Aslan 1987: 23). Orhon yazıtlarında sık sık geçen kul ve küŋ sözcükleriyle karşılanan köleler en önemli ganimetler arasında sıralanmıştır. Bu durum Göktürklerde kölelerin toplum hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bilge Kağan Yazıtında geçen ve devrin bozulmuşluğunu anlatan "ol ödkä kul kullug küŋ küŋ bolmış ärti" (T Tekin 1995b: 68) "O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi" (T Tekin 1995b: 69) cümlesi Göktürklerde belli konumdaki

insanların köle sahibi olmasının beklenildiğini anlatmaktadır. Budist Uygurlardan kalan yazmalarda sık sık kölelere iyi davranılması tenbih edilmiştir (Bang-Gabain 1930: 10). Turfan Uygurlarına ait kayıtlar bu dönemde köleliğin varlığına işaret etmektedir (Gabain 1973: 61). İslam coğrafyacılarının sıklıkla Türk kölelerinin üstünlüklerinden bahsettiklerini de bu meyanda belirtmek gerekir (Şeşen 2001: 99). MK' deki kayıtlardan Karahanlı döneminde de kölelerin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Genç 1997: 74-79). Bu konuda son olarak bir hususa değinmek gerekir. Eski Türkler komşu uluslarla karşılaştırıldığında kölelere geniş haklar tanımışlardır. Bugün elimizde Uygurlardan kalan ve kölenin sahibini mahkemeye şikayet ettiği metinler mevcuttur (Adams 1989: 1989). Uygurlardan kalan bir yazmada cehennemde bulunanların burada bulunma nedenleri anlatılırken: "amarıları öŋrä ajunta beg eşi bolup är at kul küŋlärniŋ aş ton yegü içgülärin iştilär" (Ş Tekin 1980: 195) 'Bazıları önceki yaşamlarında bey ve hanım olup maiyetlerinin, kölelerinin yiyecek içeceklerine, giyim kuşamlarına el koydular...' denilerek köle sahiplerinin emrindekilerin haklarını gözetmeleri ihtar edilmektedir. İslamın 'Kendine layık görmediğini kölene uygulama' yönündeki tavrı Müslüman Türkler tarafından hassasiyetle benimsenmiştir.

a) Karabaş: Köle.

karabaş birleşik bir sözcük olup Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülen kara ve baş sözcüklerinden meydana gelmiştir. karabaş başlangıçta hem kadın hem de erkek köleler için kullanılmıştır. Sözcüğü 'siyah baş' olarak günümüz Türkçesine çevirmek mümkündür (Clauson 1972: 644). Kölelerin bu şekilde adlandırılmasında eski çağlarda sıklıkla zencilerden köle olarak faydalanılmasının payı olmalıdır. Uygurca bir yazmada geçen är äbçi karabaş / "Erkek ve kadın köle" (Yamada 1993: 142) ifadesi karabaşın başlangıçta cinsiyet belirtmeksizin genel anlamda kölelik için kulanıldığı yargısını doğrulamktadır. MK' de karabaş maddesinde sözcüğün hem erkek hem de kadın köleler için geçerli olduğunun belirtilmesi (Dankoff-Kelly 1984: 265) durumu kesinleştirmektedir. Bununla birlikte karabaş Harezm döneminden itibaren çoğunlukla kadın köleler için kullanılmıştır. Bu bağlamda sözcüğün anlamında bir daralmanın meydana geldiğinden bahsedilebilir. ET sonrasında görülen karavaş türevinde b > v ünsüz değişimi gerçekleşmiştir (Eren 1999: 211). karabaş

Karahanlı dönemi ertesinde Har: karabaş~karavaş "Kadın köle, cariye." (Ata 1998: 201); Osm: karavaş "Cariye, hizmetçi." (TDK 1996: 2279-2283), Kıp: karabaş "Cariye, hizmetçi."; karavaş "Hizmetçi kız." (Toparlı vd. 2003: 127) biçimlerinde görülür. Sözcük günümüzde TürA: karavaş "Cariye, odalık." (TDK 1993: 2653), Tat: karavış "Hizmetçi kadın, cariye." (Ganiev vd. 1997: 137) olarak yaşamaktadır. karabaş sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "otuz yaştın altın yigirmi yaştın üstün ortun är äbçi iki karabaş iki at iki ud birlä munça tavarnı uur kaya başlap inilerimkä berip" (Yamada 1993: 142) '…Otuz yaştan küçük yirmi yaştan büyük orta yaşlı erkek ve kadın iki köle, iki at iki inek tümüyle bunca malı Uur Kaya başta kardeşlerime verip... '
- "bo puking atlıg karabaş üze kiŋsun ayagka tägimlig ärklig bozlun" (Yamada 1993: 45) 'Bu Puking adlı köle üzerinde Kiŋsun denilen saygıdeğer irade sahibi olsun.'
- "män kövçü pukiŋ atlıg är karabaş satıgı yeti älig satır kümüşüg tükäl altım" (Yamada 1993: 45) '...Ben Kövçü Pukiŋ adlı erkek kölenin fiyatı kırk yedi birim gümüşün hepsini aldım.'

Karahanlı

- "karabaş: Kölelere verilen bir adtır. Erkeğe ve dişiye söylenir; siyah baş anlamındadır." (Dankoff-Kelly 1984:265)
- "bu bod sın yorıglı karabaş kalın / kişi tip ınangu kişi yok bilin" (Arat 1999: 179) "Bu insan kılığında dolaşan hizmetkarlar takımı kalabalıktır; fakat, bil ki içlerinde insan diye güvenilecek kimse yoktur." (Arat 2003: 125)
- "ayur sän kädim ton şarab aş käräk / tälim mal öküş kul karabaş käräk" (Arat 1992: 64) "Dersin ki, giyecek yiyecek veiçecek lazımdır, çok mal çok kul ve cariye lazımdır." (Arat 1992: 93)

b) Kırkak: Kadın köle, cariye.

Clauson kırnak'ın Arapça ğurnūq 'güzel bakışlı kız ya da oğlan' sözünden ödünçlenmiş olabileciğini belirtmiştir (Clauson 1972: 661). Hasan Eren kırnak'ı kız sözünden getirme eğilimlerinden bahsetmiş böyle bir birleştirmenin ses ve

yapım bakımlarından güç olduğunu dile getirmiştir. Eren' e göre kırnak' ın Arapçadan alındığı yolundaki görüş de daha tartışılmaya muhtaçtır. (Eren 1999: 239). Bunların yanında Türkçede 'melez' anlamında geçen kırma, kırık, kırız, kırna, kiriz, kirna sözlerine bakarak sözcüğü kır- fiiline dayandıranlar da çıkmıştır (Levitskaya 2000: 240). İlk kez MK' de karşımıza çıkan kırnak sözü İbn-i Mühenna'da kırnak 'odalık, cariye', Osm kırnak 'kadın köle', Kıp kırnak "kadın köle", Çağ kırnak~kırnag~gırnak 'cariye' biçimlerinde görülür (Clauson 1972: 661). Eski Türkeçde kadın köleler için genellikle küŋ sözü kullanılmıştır. O nedenle kadın köleler ile ilgili bilgilere küŋ maddesinde değinilecektir. kırnak, Çağdaş Türkçede TürA: kırnak "Güzel kız veya kadın; çalımlı; güzel, titiz, çevik; becerikli; oynak (kadın)."; Tkm: gırnak "Halayık, cariye" olarak yaşamaktadır (Eren 1999: 239) Sözcük kırnāk 'kadın hizmetçi' biçiminde Farsçaya da girmiştir (Doerfer 1967: 456). kırnak 'kadın köle, cariye' sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "kırnak: Kadın köle. Yabaku, Kay, Çömül, Basmıl, Oğuz diyalektlerince." (Dankoff-Kelly 1982: 353)

c) Kul: Erkek köle.

kul, ET'de temel olarak 'erkek köle' anlamındadır. Bununla birlikte sözcük ilk zamanlardan beri genel olarak 'köle, uşak' kavramını karşılamak için kullanılmıştır. Müslüman Türklerde Allah'a itaatle yükümlü insanlar anlamı da kazanan kul sözcüğü Türkçenin gelişme yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 615). kul, denilen erkek köleler genellikle savaşlarda elde edilen esirlerden oluşmaktadır. Eski Uygurca bir yazmada geçen "kul kolguka satıp bo ät'özimin" (Barutçu 1987: 96) "Bu bedenimi köle isteyene satıp..." (Barutçu 1987: 174) ifadesinden anlaşıldığına göre isteyen kimseler de kendilerini köle olarak satabilmişlerdir. Eski Türklerde köleler doğrudan efendilerinin hizmetlerinde bulunabildikleri gibi başka bir işte çalışıp efendilerine yıllık verigi ödeyerek de görevlerini ifa etmişlerdir (Genç 1997: 77). MK' de kölelerin efendilerine ödedikleri vergiye bert denilmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 269). Ayrıca köleler kendileri için belirlenen bedeli ödediklerinde ya da sahiplerinin

himmet buyurmalarıyla serbest kalabilmişlerdir (Genç 1997: 77). MK de geçen "ol kul boş kıldı" (Dankoff-Kelly 1982: 262) 'O köle azad etti' cümlesi bu durumu doğrulamaktadır. Bütün bunların yanında erkek kölelerin çalışma usulleri hakkında tarih kaynakları bizlere fazla yardımcı olamamaktadır (Klyashtorny-Sultanov 2003: 158). Eski Türklerin erkek köleler için kullandıkları kul sözü Türkçeden Farsçaya: kul 'uşak'; Çağdaş Ermeniceye: qula 'köle', Mançucaya: kulut 'köle', Kafkas dillerine: guli 'içoğlanı', Rusçaya: kul 'köle' biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1967: 504). ET'de "erkek köle " karşılığında yaygın olarak kullanılan kul sözcüğünün görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir

Orhon

- "ol ödkä kul kullug küŋ küŋlüg bolmış ärti" (T Tekin 1995b:68) "O devirde köleler bile köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi." (T Tekin 1995b: 69)
- "tabgaç bodunka bäglig urı oglın kul boltı eşilik kız oglın küŋ boltı" (T Tekin 1995a: 40) "Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evlad (da) cariye oldu." (T Tekin 1995a: 41)
- "kaganı ölti bodunı küŋ kul boltı" (T Tekin 1995b:68) "Hakanları öldü halkı da kul köle oldu." (T Tekin 1995b:69)

Uygur

- "yänä bir kul algalı meni bilän käŋgäşip turur" (Adams 1989 62) 'Yine bir erkek köle almak için benimle istişare edip durur.'
- "bo bakşı yaratıgın alku bakşılanıng kulu bolmış men saskaua pntit yaratdım" (Kara-Zieme 1977: 64) 'Bu üstad eserini bütün üstatların kölesi olmuş ben Saskaua Pntit ortaya koydum.'
- "yadta utsukup kul boldung bo tod käntü saŋa tükägäy amtı seni boşuyurmän" (Toalster 1977: 164) 'Yabancı ulusta esir edilip köle oldun. Bu zelil durum senin için kendiliğinden sona ermiştir. Şimdi seni azad ediyorum.'

Karahanlı

-ayur sen kädim ton şerab aş käräk / tälim mal öküş kul karabaş käräk" (Arat 1992: 64) "Dersin ki, giyecek yiyecek veiçecek lazımdır, çok mal çok kul ve cariye lazımdır." (Arat 1992: 93)

- "boşug kul bilä tutsa bolmaz / bu tüz boşug boş täŋi tut kulug kulça üz" (Arat 1999: 309) "Hür insanı kul ile bir tutmak olmaz; hür insana hür muamelesi yap, kulu da kul gibi kullan." (Arat 2003: 220)

- "kul yagı it böri" (Dankoff-Kelly 1982: 266) 'Kul düşman, köpek kurttur.'

ç) Kulut: Erkek köle.

ET metinlerde erkek köle anlamında kullanılan sözcüklerden birisi de kulut' dur. Sözcük kul köküne +(X)t eki getirilerek türetilmiştir (Erdal 1991: 79). Her ne kadar köken olarak +(X)t eki bir tür çoğul eki ise de kulut, geçtiği çoğu metinde +lar ile görülür, +lar eki olmadığı zamanlarda 'kul, köle, hizmetçi' karşılığında tekil bir ifade taşır. Bu da söz konusu sözcükteki +t çoğul ekinin işlevinin o dönemler unutulduğuna dair bir işaret sayılabilir (Ölmez 1994: 132). Eski Uygur Türkçesi dışında görülmeyen kulut sözcüğünün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir

Uygur

- "tävlig kürlüg tapıgçı tagdın turup ok tilär täŋri kanıŋ kulutı küntün turup yık tilär" (Bang-Gabain: 1929: 14) 'Hilekar hizmerçi kuzeyden çıkıp fırsat gözler, yüce hanın kölesi güneyden çıkıp müsaade bekler.'

- "eltinsär ançata özümüz idimiz igämiz ogul elig idäläyü biz kulutlarıg iç orduŋuzta örtüŋ" (Tezcan 1974: 76) 'Benliğimiz o esnada iletilse sahibimiz şehzade biz kölelerini sahiplenip has hanenizde saklayın.'

- "yörügü üzä täring ol çın kirtü töztä tapıgçı kulutları kirtü nomka süzülüp küsäyü täginürbiz" (Röhrborn 1996: 183) '...Tefsiriyle derin o gerçek esasta, hizmetçi köleleri doğru öğretiye iman ettirmayi arzularız.'

d) Küŋ: Kadın köle, cariye.

ET'de 'kadın köle, cariye' karşılığında yaygın olarak küŋ sözcüğü kullanılmıştır. küŋ'ün bir çoğul eki mi yoksa bağımsız bir sözcük mü olduğu tartışılmış,

bağımsız bir kelime ise "kadınlar dairesi" anlamındaki Çince "k'un"dan gelebileceği öne sürülmüştür. (Clauson 1972: 726). küŋ Orhon Türkçesinden başlayarak Türkçenin söz varlığında görülür. Sözcük Karahanlıca sonrası tarihî şivelerde Har: küŋ "Cariye kadın köle." (Ata 1997b: 411), Kıp: küŋ "Esir, köle, kul" (Toparlı vd. 2003: 168) biçiminde geçmektedir. küŋ, Çağdaş Türkçede Kzk: küŋ 'cariye'; Krg küŋ 'cariye' olarak yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 94).

Orhon yazıtlarında esir kadınlar ve kızlar en önemli ganimetler arasında sıralanmaktadır. Bunlar tazminat olarak istenir; itaat altındaki kabileler ayaklandığı veya vergilerini zamanında ödemediklerinde kadın ve kızları alınırdı. Esir olarak kadınların tercih edilmesi ev köleliğinin ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Bir kadın köle olduktan sonra gerek ailevî gerekse toplumsal üretime katkıda bulunmak suretiyle ekonomik faaliyet sisteminin bir parçası haline geliyordu. Onun efendisinin eşlerinden birisi veya hizmetkar köle olmasını pek önemi yoktu. Etnografik gözlemler göçebelerde kadının günlük işlere erkekten daha fazla katkıda bulunduğunu göstermektedir (Klyashtorny- Sultanov 2003: 158). Yerkeşik Türklerde cariyeler odalık olmanın ötesinde özellikle hizmetçi olarak çalışmışlardır. Kaşgarlı cariyeler için kız olmalarından hareketle kız, kendileriyle avunulduğu için avınçu; igpeğe benzetilerek Çin kumaşının adı olan kaçaç; taze dala benzetilerek tal bodlug 'dal boylu'; temizlik ve zerafetlerine bakılarak yinçü 'inci' gibi sıfatların kullanıldığını belirtmektedir (Genç 1997: 78-79). ET'de kadın köleler için kullanılan küŋ sözünün görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "küŋüm kulum bodunug täŋri yer anta ayu berti anta sançdım / Kendi cariyelerim ve kullarım olan halkı gök ve yer buyurduğu için orada yendim." (Ercilasun 1985b: 75)
- "ögüm katun ulayu öglärim äkälerim käliŋünüm kunçuylarım bunça yämä terigi küŋ boltaçı ärti" (T Tekin 1995a: 52) "(Köl Tigin olmasaydı) Annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi." (T Tekin 1995a: 53)

- “tabgaç bodunka bäglig urı oglın kul boltı eşilik kız oglın küŋ boltı” (T Tekin 1995a: 40) “ Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evlad (da) cariye oldu.” (T Tekin 1995a: 41)

Uygur

- “bo küŋniŋ satıgı yüz bözni män kalımtu bitig kılmış kün üzä tükäl sanap aldım” (Yamada 1993: 53) ‘Bu cariyenin fiyatı yüz parça bezi ben Kalımtı, belge düzenlediğimiz gün, hepsini sayıp aldım.’
- “küpkä tıkar küŋläriniŋ körki üzülsün” (Zieme 1975: 115) ‘Küpe tıkacak cariyelerin güzelliği eksilsin.’
- “tözün yavaş ädgü köŋüllüg tınlıgların küng kul kılıp uçuz yenik tutup ämgädip irintürdüm ärsär” (Müller 1911: 78) ‘Halim selim iyi kalpli canlıları kul ve cariye yapıp değersiz tutup eziyet etti isem...’

Karahanlı

- “biläzük küŋ eligin kavurdı” (Dankoff-Kelly 1984: 6) ‘Bilezik cariyenin elinisıktı, kavradı.’
- “bulun kılgıl oglın kızın kul küŋin / hazine ur anda sen almış näŋin” (Arat 1999: 545) “Oğlunu ve kızını esir ederek, kul ve cariye et; oradan aldığın servetle hazine kur.” (Arat 2003: 393)
- “yazuk kılsa kul küŋ käçür ol yazuk / bu yazuk käçürmiş muyan kıl azuk” (Arat 1999: 345) “Kul ve cariye suç işlerlerse, sen onların suçunu bağışla, bu suç bağışlama sevabını, ahiret için kendine azık et.” (Arat 2003: 251)

e) Yalŋuk: Kadın köle, cariye.

Eski Türklerde ‘kadın köle, cariye’ karşılığında geçen sözcükleren birisi de yalŋuk’ tur. ET’de genel anlamda insanoğlu için kullanılan yalŋuk sözcüğü Kaşgarlı Mahmud’a göre bazı diyalektlerde ‘kadın köle’ anlamında yer etmiştir (Dankoff-Kelly 1984: 347). Clauson’ a göre yalŋuk, saymaca bir yal- fiilinden gelen yalın ‘çıplak, yalın’ tabanından +gOk ekiyle türetilmiştir (Clauson 1972: 930, 931). Marcel Erdal da Clauson ile aynı doğrultuda görüş belitrmiştir (Erdal 1991: 159). Şinasi Tekin yalaŋuk sözünü saymaca bir ya- ‘ateş almak, alevlenmek, yanmak’ kökünden türeyen yal- ‘alevlenmek’ fiiliyle ilişkilendirmiştir (Ş Tekin 1976: 320). Dankoff ve Kelly’ nin görüşleri

Tekin'inkiyle ortaklık arz etmektedir (Dankoff-Kelly 1982: 210). Tarihî Türkçenin Uygur ve Karahanlı şivelerinde 'insanoğlu' anlamıyla sıklıkla karşımıza çıkan yalŋuk sözünün 'kadın köle, cariye' karşılığı yalnızca MK' de kayıt altına alınmıştır. Zikredilen dönemler dışında görülmeyen sözcüğün ET'de 'kadın köle, cariye' karşılığıyla yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "yalŋuk: Cariye. Oğuz, Kıpçak ve Suvar diyalektlerince." (Dankoff-Kelly 1984:346)

III. Hür Olarak Çalışan Hizmetliler

Hükümdarlar, beyler ya da itibarlı kimseler yanlarında hizmetlerini görmekle vazifeli kimseler istihdam etmişlerdir. Bu kimseler belli bir bedel karşılığında velinimetlerinin etrafında bulunarak onun emirlerini yerine getirmişlerdir. Beyler de hizmetlerindekilere ihsanda bulunmuşlardır. Eski Uygurca bir yazmadaki "tapıgçı udugçılarıg tok kılmak" (Shogaito 1988: 70) 'Hizmetçileri doyurmak' ifadesinde beylerin bu sorumluluğu anlatılmaktadır. ET metinler arasında hizmetçilerle olan münasebete dair en geniş bilgileri KB' de bulabiliriz. KB' de hizmette bulunanların her duyduğunu ifşa etmemesi, her gördüğünü görmemesi ve kedisine hakim olup doğrulukla yaşaması tembihlenmektedir (Arat 2003: 186). Ayrıca KB' nin kırk sekzinci bölümünün kapıdaki hizmetkarlar ile nasıl geçinileceğine ayrılması dikkate değerdir. Bu bölümde beye ulaşmanın yolunun hizmetkarlarla iyi ilişkiler kurmaktan geçtiği anlatılmaktadır (Arat 2003: 301-302). Bununla birlikte hizmetkarların da beyler üzerinde hakları vardır. KB' in otuz sekizinci bölümü bu haklara ayrılmıştır. Bu bölümde beye, beyin yaşayıp rahat etmesi için gerektiğinde canlarını veren hizmetçilerin ihtiyaçlarını karşılaması, onlara şefkatle muamele edip bol ihsanda bulunması, onları kölelerle bir tutmaması öğütlenmektedir (Arat 2003: 218-222). Eski Türklede hür hizmetkarları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

a) Tapıgçı / Tapagçı / Tapugçı: Hizmetçi, çalışan.

tapıgçı / tapagçı / tapugçı türevleri tap- fiiline dayanmaktadır. ET'de temel olarak 'hizmet etmek' karşılığında geçen tap- fiili zamanla 'tapınmak' anlamı da

kazanmıştır. Tarihî şivelerin tamamında görülen tap- fiili Har sonrasında hizmet etmek anlamını yitirmiş bütünüyle ‘tapınmak’ anlamına bürünmüştür (Clauson 1972: 435). tap- çeşitli seslendirilişleriyle ibadet etmek anlamında Tür, Kzk, Krg, ve Özb varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 850-851). TürA: tapusamak “Yardım etmek, görev yapmak.” sözünde (TDK 1993: 3830) fiilin ‘hizmet etmek’ karşılığındaki kullanılışının izlerini bulmak mümkündür. tap- fiiline getirilen -(X)g ekiyle türetilen tapıg ‘hizmet; tapınma’ tabanı (Erdal 1991: 205) ET’de görülen ı~a ünlü değişimesi sonucu tapag’ a; ı~u ünlü değişmesi sonucu tapug’ a dönüşmüştür (Gabain 2000: 37). tapıg/ tapag/ tapug türevleri tapu ve tapuk gibi seslendirilişlerin ilavesiyle; ‘hizmet, hürmet’ ve ‘tapınma’ anlamlarlarıyla tarihî şivelerin tamamında görülür (Clauson 1972: 437). Sözcük Farsça, Farsça kanalıyla Afganca ve Moğolcaya da girmiştir (Doerfer 1965: 432). tapıg / tapag / tapug tabanının ‘hizmet etmek’ anlamındaki kullanılışına meslek adı yapan +çI eki getirilerek tapıgçı/ tapagçı / tapugçı türevleri oluşturulmuştur. tapıgçı/ tapagçı / tapugçı türevleri ET’de genel olarak şahsî hizmette bulunan bütün çalışanları karşılamakla birlikte özel olarak hizmetlileri adlandırılmada kullanılmıştır. Eski Uygurcada geçen yakın tapıgçı ‘has hizmetrkar’ (Kaya 1994: 112) ibaresi tapıgçı’ ların kendi aralarında bir hiyerarşisinin bulunduğunu düşündürmektedir. tapıgçı/ tapagçı / tapugçı türevleri ET sonrasında Har: tapugçı~tapukçı ‘hizmetçi’; Osm: tapucu ‘memur, hizmetçi’, Kıp: tapugçı “hizmetçi”, Çağ tapugçı~tapukçı ‘hizzmetçi’ (TDK 1996: 3755; Caluson 1972: 438) biçimlerinde görülür. Çağdaş Türkçede rastlanılmayan tapıgçı/ tapagçı / tapugçı türevlerinin ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- “atavaki yekniŋ tapagçıları tişi içkäklär seziklig bolup bir ikintişkä inçä tep tedilär” (Gabain 1959: 22) ‘Atavaki şeytanın hizmetçileri dişi cinler şüphelenip birbirlerine şöyle dediler.’
- “üç ögüklärim birkärü tapıgçıları birlä kamagun yumgı bartılar arıg ilinçü mäŋi kılgalı” (Kaya 1994: 623) ‘Üç yavrucağım birlikte, hizmetçileriyle beraber eğlenmek için ormana gittiler.’

- “batra kız yorıyu kätli tägräki tapıgçılarıŋa inçä tep ayıtdı” (Müller 1911: 22) ‘...Batra kız yürüyerek geldi. Çevresindeki hizmetçilerine şöyle dedi.’

Karahanlı

- “tärkän katuŋ kutıŋa / tägür mendin koşug / aygıl siziŋ tapugçı / ötnür yaŋı tapug” (Dankoff-Kelly 1982: 289) ‘Sultan Hatunun saadetine benden koşma sun, sizin hizmetçi yeni hizmetler umunuyor, de.’
- “adın üç iş ol kör tapugçı işi / küdäzmäsä andın özi yer başı” (Arat 1999: 264) “Bak, daha üç şey vardır ki, hizmetkar bunlardan korunmazsa, kendi başını yer.” (Arat 2003: 186)
- “körü bargu bäglär tapugçı kulın / tapındurgu kulnı sınayu ulın” (Arat 1999: 192) “Beyler hizmetkarlarına dikkat ve hizmete girecekleri de esaslı bir şekilde tecrübe etmelidir.” (Arat 2003: 134)

b) Udugçı: Hizmetçi.

ET’de tapıgçı udugçı ‘hizmetçi’ ikilemesinin dışında görülmeyen udugçı sözcüğü ud- fiiline dayanmaktadır. ud- ET’de temel olarak ‘takip etmek, izlemek’ anlamındadır. Fiil zamanla ‘uymak’ anlamı da kazanmıştır (Clauson 1972: 38) Hizmetkarların velinimetlerine uyma zorunluluğu ud- ‘uymak’ fiili ile udugçı ‘hizmetçi’ arasındaki anlam ilintisinin zeminini oluşturmaktadır. ud- fiiline getirlen -(X)g ekiyle kurulan udug tabanı görüldüğü yegane dönem olan Eski Uygurcada ‘hizmet’ anlamına gelmekte ve tapıg sözcüğüyle birlikte oluşturdukları ikilemenin sınırları dışında pek ender görülmektedir (Erdal 1991: 212). udug tabanına getirlen ve meslek adı yapan +çI ekiyle türetilen udugçı ‘hizmetçi’ sözcüğü de Eski Uygur Türkçesi dışında görülmez (Clauson 1972: 48). Sözcüğün bu dönemde yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir

Uygur

- “bayagut kisi kızı başlap tapıgçılarıg udugçılarıg birlä bayagut tapıg udug yiviglärin kötürüp barır ärkän” (Barutçu 1987: 114) “...Tüccar, eşi, kızları başta olmak üzere hizmetkarları ile birlikte tüccarın hizmet techizatını taşıyarak...” (Barutçu 1987: 193)

- “bo künki kün biziŋ ävdä tapıgçı udugçıka tägi neçe aş bar ärsär anı barça berü ıdturu yarlıkasun” (Kaya 1994: 605) ‘Bugün bizim evde hizmetçilerinkine dek ne kadar yiyecek varsa hepsini vermek için gönderip buyursun.’
- “küç kölük tapıgçı udugçı äksük kärgäk bolmazun” (Tuguseva 1991: 28) ‘Binek ve uşak eksik olmasın.’

c) Yumuşçı: Hizmetçi, uşak, ayakçı.

yumuşçı’ nın geldiği yumuş ‘iş, hizmet ödev’ tabanı Clauson’a göre saymaca bir yum- fiiline dayanmaktadır (Clauson 1972: 938). Hasan Eren de aynı görüşü paylaşmaktadır (Eren 1999: 459). yum- fiiline getirilene -(X)ş ekiyle kurulan yumuş sözü Eski Uygurcadan başlayarak Çağatayca dışındaki tarihî şivelerin tamamında görülür (Clauson 1972: 938). Sözcük Çağdaş Türkçede TürA: yumuş ‘iş buyruğu’; Tkm: yumuş ‘iş, ödev’, Tat: yomış ‘iş’, Bşk: yomoş; Kzk: jumıs, KKlp: jumıs; Krg: cumuş; Özb: yumuş; Tuv: çımış, Çuv: śămăl biçiminde yaşamaktadır (Eren 1999: 459). yumuş tabanına meslek adı yapan +çI eki eklenerek türetilen yumuşçı sözcüğüne gelince: Sözcük ilk dönemlerde ‘hizmetçi, uşak’ anlamının yanında ‘haber getirip götüren uşak’ anlamı da taşımıştır. yumuşçı Karahanlı dönemi sonrasında ‘haberci’ anlamıyla görülmezeken (Clauson 1972: 939) Har: yumuşçı “İşçi.” (Ata 1997b: 749); Osm: yumuşcu “Hizmetçi” (TDK 1996: 4723); Kıp: yumuşçı~yumuşçu “Hizmetçi, işte kullanılan uşak.” (Toparlı vd. 2003: 330) biçimlerinde karşımıza çıkar. Sözcük, Çağdaş Türkçede Krg: cumuşçu “İşçi” (Yudahin 1998: 233), Kzk: jumıssı “İşçi” (Koç vd. 2003: 187); Kar: cumuşçu “Hizmetçi” (Tavkul 2000: 160); Özb: yumuşçi “Görevli, işçi.” (Marufov 1981a: 468); Tat: yomışçı “Ulak.”(Ganiev vd. 1997: 121) olarak yaşamaktadır. Yumuşçı “hizmetçi” sözünün ET’de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygurca

- “ärklig kannıŋ bo yarlıgın eşidip ol meni iltdäçi yumışçılar yügürü taşkaru ünüp üntädilär kıkırtılar” (Kaya 1994: 13) ‘Kudretli hükümdarın bu emrini işitip o beni götüren hizmetçiler yürüyerek dışarı çıkıp bağırdılar haykırıdılar.’
- “bir ugurta yumuşçılar ulugı kaz satgın algalı bolmadın aşukup ınaru bärü yügürüp näŋ kılınçsız ärdi” (Ölmez-Röhrborn 2001: 112) ”Bir defasında baş

uşakları hiç kaz (eti) satın almadığı için oraya buraya koştururken (yol göstereni olmadığından) hiçbir şey yapamamış." (Ölmez-Röhrborn 2001: 113)

- "nom ävirdäçi yumuşçılarıg başlataçı hiu baglıg huin pi atlıg açarı ol ok yılta ikinti ay üç yaŋıka içkärü kanka ötünti" (Tezcan 1975: 45) "Dinî metin çeviren, görevlileri yöneten Hiu soyadlı Huin pi adlı üstat aynı yılda ikinci ayın üçüncü günü içeriye girip imparatora arz etti." (Tezcan 1975: 73)

Karahanlı

- "yumuşçı: Haber getirip götüren." (Dankoff-Kelly 1984:152)

- "ölümdin yumuşçı ig ol aşnusı / kişi iglädümi ölüm konşısı" (Arat 1999: 463) "Hastaık ölümün ilk habercisidir; insan hastalandı mı ölüm yanı başındadır." (Arat 2003: 334)

- "yumuşçı bakıp aydı bir är turur / sözüm bar tuşayın tiyi yol kolur" (Arat 1999: 590) "Hizmetçi baktı: -Bir adam gelmiş, söylenecek sözüm var diye, yanınıza girmek istiyor- dedi." (Arat 2003: 425)

IV. Belli Bir Görevle Yükümlü Hizmetliler

Eski Türklerde hükümdar otağlarında, saraylarda ya da konaklarda, yanlarında çalıştıkları velinimetlerinin belli alanlardaki hizmetlerini görmekle yükümlü çalışanlar mevcuttur. Bu kimselerin sorumluluk ve görevleri önceden belirlenmiş olup hizmetlerini bu alanlarda en iyi şekilde sunmaya gayret gösterirler. Eski Türklerde belli bir görevle yükümlü hizmetlileri şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

a) İdişçi: İçkici, sâki, garson.

idişçi' nin türediği idiş 'kadeh, kupa, tas' sözcüğünü Türk dili tarihinde Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezm ve Çağatay sahalarında görmek mümkündür. Sözcük Çağdaş Türkçede Hakas, Tuva, Kırgız ve Özbek diyalektlerinde varlığını korumaktadır (Clauson 1972: 72). İlk dönemlerden başlayarak Türk ikramları arasında içecekler önemli yer tutmuştur. Özellikle Hükümdar otağlarında ya da saraylarında gerek hükümdarın kendisine gerkese misafirlerine sunulmak için çeşitli içecekler hazır tutulmuştur. Göktürk Kağanının otağını ziyaret eden ünlü Budist seyyah Hsüang Tsang hükümdarın elçilere şarap sunulmasını emrettiğini

yazmaktadır (Sümer 1994: 14). Uygur hanı kımız ve darı rakısını muteber görmüştür (Ş Tekin 1976: 16). Turfan Uygurlarında, sarayda misafirlere içki ziyafetleri verildiği bilinmektedir (İzgi 1989: 66). Ayrıca Uygur döneminde çayın muteber içeceklerden biri olduğu bu dönemde Uygurların Çin' den bol miktarda çay ithal etmelerinden (Göl 2000: 94) anlaşılmaktadır. Müslüman Türkler İslamın emirleri doğrultusunda alkollü içeceklerden uzak durmaya gayret göstermişlerdir. İbn-i Fazlan ziyaret ettiği Müslüman Bulgar Türklerinin hükümdarının kendilerina bal şerbeti ikram ettridiğini yazmaktadır (Şeşen 1995: 50). Ancak, Türklerin Müslüman olduktan sonra alkolllü içecekleri lügatlerinden tamamıyla çıkardıklarını söyleyemeyiz. MK' de süçig, çağır, bor, ugut, agartgu, bägni, buhsum denilen şaraplardan, kımızdan, bäkni denilen bozadan ve bal şarabından bahsedilmesi (Genç 1997: 364-367) içkinin toplumda hala kullanıldığını göstermektedir. Ancak Müslüman bir toplumun yöneticisi olan hükümdarların saraylarda alkollü içeceklerden uzak durduklarını özellikle KB'e bakarak ifade etmek mümkündür. Saraylarda muteber tutulan içeceklerin dağıtımıyla görevli idişçilerin nasıl olması gerektiğine KB'de özellikle değinilmiş ve eserin otuz yedinci bölümü idişçi'lere ayrılmıştır. Buna göre idişçi'lerin hükümdarı zehirleme teşebbüslerine karşı çok güvenilir, şifalı bitkilerden şuruplar yapabilen, titiz ve dürüst, içki işine başkasını karıştırmayan, genç, güzel yüzlü ve yakışıklı, şık, içkinin kıl, tüy ve çör çöpten korunması için sakalsız, kibar kimseler olması gerektiği tembihlenmektedir (Arat 2003: 212-217). Uygurlarda süçig ülädäçi 'içki dağıtıcı' (Ş Tekin 1980: 191) biçiminde nitelendirilen idişçi'lik mesleğinin ön şartları KB' nin 4047 numaralı beytinde tavrı, hareketi temiz ve güzel yüzlü olmak biçiminde özetlenmiştir (Arat 2003: 293). KB dışında görülmeyen idişçi (Clauson 1972: 73) sözünün ET'de geçtiği dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "idişçi arıg bolsa körklüg yüzi / anıŋdın siŋär içsä içgü kozı" (Arat 1999: 302) "Kadehçi temiz ve güzel yüzlü olursa, içki iştah ile içilir ve insanın içine siner." (Arat 2003: 215)

- “idişçi ya aşçı yeg ärsä kalı / anıŋ yası can kör tiriglik ulı” (Arat 1999: 303) “Eğer içkici ve aşçı başılar çiğ olursa, bunların zararı hayatın esası olan cana dokunur. (Arat 2003: 216)
- “sakalsız kerek bu idişçi arıg / küdäzilse içgüde kıl tü yamıg” (Arat 1999: 302) “İçkinin kıl, tüy ve çer çöpten korunması için içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalıdır.” (Arat 2003: 215)

b) Ordu Başı: Hükümdarın hizmetçisi, yaygıcısı; temizlikçi.

ordu başı ibaresinindeki ordu sözcüğünün Moğolcadaki ordo “Saray, resmi ikametgah” sözünden ödünçlendiği söylenmiştir (Clauson 1972: 203). Shiratori gibi bir takım Altayistlere göre sözcük Moğolcaya Huncadan geçmiştir (Doerfer 1965: 35). Aşağıda orun maddesinde değinildiği gibi sözcüğü orun ile ilişkilendirip or- ‘koymak’ fiiline dayandıran yaklaşımlar da mevcuttur. ordu, ET’de temel olarak ‘hükümdar otağı, saray, idare merkezi’ anlamındadır. Sözcüğün bu anlamı Osmanlıca dışındaki tarihî şivelerin tamamında görülür. Osmanlıcada ise hükümet merkezi anlamı askerî merkeze dönüşmüş buradan en büyük askerî birlik için ordu sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır (Clauson 1972: 203). Sözcük Osmanlıcadaki anlamıyla başta Tür olmak üzere Az ve Özb’ nde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 662-663). ordu diğer pek çok çağdaş şivede hükümdar karargahı, otağ, ocak, eyalet gibi -başlangıçtaki anlamını daha iyi yansıtan- karşılıklarla varlığını sürdürmektedir (Sevortyan 1974: 470-471). Sözcük Türkçeden Farsça, Urduca, Arapça, Tacikçe, Mançuca, Tibetçe, Urduca kanalıyla İngilizce, Doğu Slavca, Balkan Dilleri ve Orta Grekçeye de geçmiştir (Doerfer 1965: 36-38). ordu başı ibaresinin ikinci sözcüğü baş ise başçı maddesinde açıklandığı üzere ‘başkan, sorumlu’ anlamındadır. Ordu başı tamlamasının ilk görüldüğü metin olan MK’ de ibarenin Arapça fārraş sözünü karşıladığı belirtilmiştir (Dankoff-Kelly 1982: 149). Fārraş sözünün Türkiye Selçuklularında ‘saraylardaki, konaklardaki süpürgeci’ olarak kullanılması (Merçil 2000: 74) Eski Türklerde ordu başı olarak adlandırılan meslek erbabının hükümdarın yaygı ve döşemelerinin temizliğinden de sorumlu olduğunu düşündürmektedir. Karahanlı Türkçesi dışında görülmeyen ordu başı ibaresinin bu dönemde yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- “ordu başı: Hakanların döşeyicisi, yaygıcısı.” (Dankoff-Kelly 1982:149)

c) Orunçı: Taht görevlisi, hademe.

orunçı’ nın geldiği orun sözü ET’de temel olarak ‘yer, mahal’ anlamında olup zamanla ‘yüksek yer, taht karşılığı’ da kazanmıştır (Clauson 1972: 233). Bir kısım bilim adamları orun ve ordu sözleri arasında paralellik kurarak orun’ un or- “koymak, dikmek” fiilinden türediğini ileri sürmüşlerdir Vambery ise orun’u, ur ‘yüksek, uzun’ köküyle ilişkilendirmiştir (Sevortyan 1974: 478). Uygurcadan başlayarak tarihî şivlerin tamamında görülen orun sözü (Clauson 1972: 233) Çağdaş Türkçede, TürA, Tkm, KrTat, Kry., Kumuk, Kar, Krg, Özb, YUy, Tuv, Kzk ve Yak’nde varlığını sürdürmektedir (Sevortyan 1974: 477; Kültür Bakanlığı: 984-985; TDK 1993: 3290). Sözcük Türkçeden Moğolcaya, Moğolca kanalıyla Farsçaya girmiştir (Doerfer 1963: 163). Clauson bunun tam tersini iddia ederek Moğolca’dan Türkçeye bir geçiş olduğunu öne sürmüştür (Clauson 1960: 91). Kanaatimce, orunçı ‘resmî hademe’ sözü orun tabanının ‘taht’ karşılığından türemiştir. orunçı olarak adlandırılan hizmetliler tahtın etrafında bulunarak bu kısımdaki işleri görmüşlerdir. orunçı sözüne ET sonrasında Çağ: oroncı ‘dilenci’ biçiminde görülür. Sözcük Çağdaş Türkçede Tuv ve Tel ‘varis, genç erkek evlat’, Hak ‘vekil’ karşılığındadır (Clauson 1972: 236). Sözcüğü Alt’de ‘vali’ anlamında görmek mümkündür (Baskakov 1999: 140). orunçı sözünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

-içräki orunçılar /// ınanç tarkan” (Müller 1915: 23) ‘...İçerdeki taht hzimetkarları...Inanç Tarkan...’

ç) Töşäkçi: Beyin yatağını derleyip toplayan hizmetli, döşekçi.

töşäkçi sözünün geldiği töşäk ‘döşek’ tabanının döşä- ‘döşemek’ fiilinden türediği anlaşılmaktadır. Kanaatimce töşä- fiilini töş ‘döş, göğüs bağır’ köküne dayandırmak mümkündür. töş ‘döş’ köküne getirilen –e ekiyle türetilen töşä- fiilinin ‘döş gibi düzgün ve yumuşak hale getirmek’ anlamı bu yaklaşımı desteklemektedir. töşä- ‘dayayıp döşemek, düzenlemek’ anlamıyla Orhon

Türkçesi sonrasında tarihî şivlerin tamamında görülür (Clauson 1972: 561). Fiil YUygca dışındaki belli başlı çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 188-189). töşä-' e getirilen –k ekiyle kurulan töşäk tabanı (Erdal 1991: 249), Türk dili tarihinde Eski Uygurcadan başlayarak 'yatak döşek' anlamında görülür. Sözcük Çağataycada yaygı anlamı da kazanmıştır (Clauson 1972: 563). töşäk, Çağdaş Türkçenin belli başlı diyalektlerinin tamamında 'döşek' anlamında yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 188-189). ET'deki töşäk sözü Farsça, Farsça kanalıyla Urduca, Arapça, Doğu Yakça, Rusça ve Balkan dillerine de girmiştir (Doerfer 1965: 618). töşäk tabanına meslek adı yapan +çI eki getilerek türetilen töşäkçi, ET'de görüldüğü tek metin olan KB' de hükümdarın hizmetinde görev yapan kimseler için kullanılmıştır. O nedenle ilk bakışta zannedildiği gibi töşäkçi'yi döşek yapan olarak anlamamak gerekir. töşäkçi sözü ET ertesinde İbni Mühennâ' da töşäkçi "Döşekçi." (Battal 1997: 75) biçiminde görülür. Sözcük çağdaş Türkçede Az: 'yatak yapımcısı' olarak yaşamakta olup bu anlamıyla töşäkçi biçiminde Farsçaya geçmiştir (Doerfer 1974: 277). töşäkçi sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yet aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "bir ança yimä bar takı işçilär / töşäkçi ya kuşçı yimä aşçılar" (Arat 1999: 418) "Döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi, bazı işçiler daha vardır."(Arat 2003: 300)
- "idişçi töşäkçi yimä aşçıka / tözü köz kämişsä yimä tugçıka" (Arat 1999: 268) "(Kapıcı başı) şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları hep göz önünde tutmalıdır." (Arat 2003: 190)

d) Tugçı: Tuğcu, bayraktar, sarayda tuğlardan sorumlu kimse.

tugçı' nın geldiği tug kökünün Çince tu 'bayrak, sancak' sözünden ödünçlendiği ifade edilmiştir (Clauson 1972: 464; Räsänen 1969: 496). Bununla birlikte sözcüğün ana Türkçeden (Doerfer 1965: 622) ya da Huncadan Çinceye geçmiş olabileceği yönünde görüşler de vardır (Donuk 1988: 88; Ögel 1988: 1).tug sözüne 'tuğ, sancak' anlamıyla Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında rastlanır (Doerfer 1965: 619). Sözcük Çağdaş Türkçede 'tuğ, bayrak, sancak anlamıyla' Tür: tuğ, Kzk: tuv, Krg: tū, Özb: tuğ, YUyg tuğ biçiminde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 742-743). Sözcük Türkçeden Farsça, Arapça, Tibetçe, Moğolca,

Doğu Yakça, Mançuca, Kafkas dilleri, Sırpça, Rumca, Yunanca, Fransızca ve Almancaya da girmiştir (Doerfer 1965: 621-622). Türklerde bayrak gibi mühim bir devlet ve hakimiyet alameti olan tuğ menşe'i bakımından dinî merasimlerle ilgili olup, sonradan hakimiyet alameti olarak kullanılmıştır. Eski Türkler çok çeşitli tuğlar kulanmışlardır (Ögel 1988). Tarihî belgelerden anlaşıldığına göre tuğ başında bir demet at veya yaban sığırı kuyrunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu bir gönderden ibaretti. Tarihî kaynaklar Göktürk hakanlık tuğunun tepesinde hükümdar ailesinin atası sayılan kurtu temsil etmek üzere altından mamul bir kurt başının asılı bulunduğunu ve başkentte hükümdar sarayının ve yaylaklarda hakan otağının kapısı önünde dalgandığı belirtilmektedir. Tuğlar Göktürklerden sonra Uygurlar, Türkişler ve Karluklar tarafından da aynen kullanılmıştır (Donuk 1988: 88). Öyle ki Eski Türklerde hükümdar ve alp şahsiyetlerinin görünüşünde tuğ ayrılmaz bir unsur olarak yerini almıştır (Esin 1969: 773-775). Türklerin tug dedikleri sancaklarının büyüklüğüyle övünmeleri Arap müelliflerininn dikkatinden kaçmamıştır (El-Cahiz 1988: 49). Kaşgarlı Mahmud tug sözcüğünü daha geniş anlamda ele almış hükümdarlık simgesi durumundaki davul ve köse de tuğ denildiğini yazmıştır (Dankoff-Kelly 1984: 213). tug köküne meslek adı yapan +çı eki getirilerek türetilen tugçı görüldüğü ilk metin olan KB' de saray hizmetlileri arasında sıralanmıştır. Bu durum tugçı'nın hükümdarın hakimiyet sembolü olan tuğun bakımı ve muhafazasından sorumlu olduğunu düşündürmektedir. Belki savaş esnasında ya da gerekli başka dönemlerde tuğu taşımak da tugçı' nın görev alanı içine girmiştir. Türk dili tarihinde Karahanlıca sonrasında Çağataycada tuğçı 'sancaktar' görülen tuğçı, tuqçı 'sancaktar' biçiminde Türkçeden Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965: 624). Sözcük Çağdaş Türkçede Krg: tuuçu 'alemdar, bayrakdar' biçiminde varlığını sürdürmektedir. tugçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "idişçi töşäkçi yime aşçıka / tözü köz kämişsä yimä tugçıka" (Arat 1999: 268) "(Kapıcı başı) şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğcuları hep göz önünde tutmalıdır." (Arat 2003: 190)

e) Yuguçı: Çamaşırcı, yıkayıcı.

yuguçı sözcüğü yu- yıkamak fiilinden gelmektedir. yu- 'yıkamak' Uygurcadan başlayarak tarihî Türk şivelerinin hepsinde görülür (Clauson 1972: 870). Sözcük değişik seslendirilişleriyle belli başlı çağdaş lehçelerin tamamında 'yıkamak' karşılığıyla varlığını korumaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 988-989). Eski Türklerde temizliğe son derece önem verilmiştir. Bazı kaynaklar pek çok eski Türk boyunun sudan uzak durup temizliğe riayet etmediği türünden bilgilere yer verse de (Roux 1988: 110) böylesi bilgilerin münferit topluluklala sınırlı olup asla geneli yansıtmadığını belirtmek gerekir. Gerek tarihî veriler gerekse Eski Türk temizlik terimlerinin derin bir kültürel birikimi yansıtışı böylesi iddaları kesin bir biçimde yalanlamaktadır. Hun Türkleri, elbiselerini temizlemeyip saçlarını taramayan, ellerini yıkamayan Juan Juanları eleştirmişlerdir (Ögel 1981b: 317). Uygur Türkleri "arıg turug ärmäk" (Müller 1922: 21) 'Temiz olmak' biçiminde dile getirilen dinî bir inanış taşıyıp, dinî ayinler öncesi "suvka kirip arıtı yunup arıtınıp yaŋı arıg ton kedip" (Kaya 1994: 215) '...Suya girip temizce yıkanıp yeni ve temiz elbise giyip...' ifadesinde anlatıldığı gibi temizlenmeyi şart koşan kültür ortamı teneffüs etmişlerdir. Uygurlar inşa ettikleri evlerde banyonun bulunmasına dikkat etmişleridir (Şen 2005). Bu dönemde temizlik anlayışının ne denli ileri olduğunun dildeki yansıması olarak yun- sukun- arıtın- 'yıkanmak' (Kudara-Zieme 1990: 132) üçlemesini gösterebiliriz. Bir dilin yıkanmak fiili için üç sözcük üretip bu üç sözcüğü üçleme çatısı altında toplayabilmesi o dili konuşan toplumun temizlik hususundaki kültürel edinimlerinden başka bir şeyle açıklanamaz. Karahanlı döneminde Müslüman Türkler "Temizlik imandandır." ahkamını uygulamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Karahanlı medreselerinin inşasında tuvalet ve banyolar özellikle belirtilmiş ve bunların büyük mekanlar olması anlatılmıştır. 1624- 1678 tarihleri arasında Pariste yapılan Versay sarayında tuvalet olmadığı düşünülürse Versay'dan 600 önceki mimaride bunun bulunması Türk toplumunun temizlik anlayışını tüm derinliğiyle göstermektedir (Genç 1997: 141). Ayrıca Orta Asyadaki çamaşırcılık mesleğinin Anadoluda sürmüş ve Anadolu Selçuklularında kassar denilen çamaşırcılar, çarşılar kurmuşlardır (Merçil 2000: 23). Eski Türklerde yuguçı biçiminde adlandırılan yıkayıcılar özellikle saraylarda ve konaklarda çalışmışlardır. Bunun en açık göstergesi

yuguçı'nın Uygur döneminde beyin elbisesni yıkadığının anlatılmasıdır (Le Coq 1922: 14).

yuguçı sözü, yu- fiiline sırasıyla fiilden isim yapan +gu eki ve isimden isim yapan +çI eki getirilerek oluşturulmuştur. Dankoff ve Kelly sözcüğü MK' de yugçı biçiminde okumuşlar yuguçı okuyuşunun da mümkün olduğunu belitmişlerdir (Dankoff-Kelly 1985: 232). Kanaatimce de sözcük MK' de yuguçı biçiminde okunabilir. Zira imla buna müsaade etmektedir. Aksi taktirde yugçı okuyuşunda ikinci hecedeki u sesinin düştüğünü kabul etmek gerekir. Clauson yuguçı~yugçı sözünün MK dışında görülmediğini ve Türkçede tek örnek konumunda olduğunu yazmıştır (Clauson 1972: 899). Ancak sözcüğe MK öncesinde Uygurcada, MK sonrasında Kıpçak Türkçesinde yuyuçı "Tıkayan, yıkayıcı" (Toparlı vd. 2003: 331); Osmanlı Türkçesinde yuyucu "Cenaze yıkayıcı, gassal." (TDK 1996:4741) biçiminde rastlanır. Sözcük Çağdaş Türkçede Az: yuyucu "Temizlemek için bir şeyi yıkayan, yıkayıcı; ölü yıkayan kimse." (Altaylı 1994: 1265); Tkm: yuvucı "Yıkayıcı." (Tekin vd. 1995: 712), Kzk: juvuşı "Bulaşık, çamaşır yıkayıcı." (Koç vd. 2003: 184) olarak yaşamaktadır. yuguçı sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "takı ymä inçä kaltı elig tonı uz yuguçı eliginte arıyurça" (Le Coq 1922: 14) '...Ayrıca şöyleki, hükümdar kıyafeti maharetli çamaşırcı elinde temizlendiği gibi...'

Karahanlı

- "yug(u)çı tonka suv bürkürdi" (Dankoff-Kelly 1984: 47) 'Çamaşırcı tavlamak için elbiseye su püskürttü.'

BÖLÜM 20: GÜNDELİK İŞLERLE İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Gündelik İşler

Özel bir beceriye sahip bulunmayıp kas güçlerini kullanarak yevmiye usulü çalışan kimseler gündelik işlerle ilgili meslekler çatısı altında incelenmiştir. Böylesi kimseler çeşitli iş kollarında istihdam edilmişlerdir. Eski Türklerde gündelik işlerle ilgili meslekleri icra edenler şöyle adlandırılmıştır:

a) Maraz: Ücretli adam, ırgat.

ET'de ücretle çalışan kimseleri adlandırmak için kullanılan maraz sözü Soğdça'dan ödünçlenmiştir (Clauson 1972: 772). Arapçadan alınan ve Omanlıcadan itibaren Oğuz diyalektinde 'hasta' anlamında görülen maraz' ı (Räsänen 1969: 328) bununla karıştırmamak gerekir. Gündelik işçi anlamındaki maraz Türkçede MK dışında görülmeyen tek örnek durumundadır (Clauson 1972: 772). maraz' ın ET'de yer aldığı bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "maraz Ücretle çalışan adam, ırgat. Argu ve Yağma dillerince hıyar maraz denir." (Dankoff-Kelly 1982: 312)

b) İşçi: İşçi, amele.

işçi'nin geldiği iş kökü 'iş, uğraş, vazife' anlamlarıyla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 254; Kültür Bakanlığı 1991: 404-405). işçi sözüne ise ilk kez Karahanlı Türkçesinde rastlanır. Sözcük Karahanlı sonrası tarihî şivelerin tamamında işçi 'işçi, çalışan, amele' biçiminde yer almıştır. (Clauson 1972: 257). işçi Krg dışındaki Çağdaş diyalektlerde, Tür: işçi; Az: işçi; Bşk: işsi; Kzk: isşi; Özb: işçi; Tat: işçi; Tkm: işçi; YUyg: işçi olarak yaşamaktadır. Krg ise cumuşçu türevi tercih edilmiştir (Kültür Bakanlığı 1991: 404-405). İşçi sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "tavrak işçi" (Dankoff-Kelly 1982: 351) 'Hızlı işçi'

- “köni bolmasa iştä işçi başı / kamug ägri boldı bu bägler işi” (Arat 1999: 236) “Hizmetkarların başı olan (vezir) doğru hizmet etmezse, beylerin işi hep eğri olur.” (Arat 2003: 166)
- “nägü ter eşitgil bağırsak kişi / sakış birle bäk tutgu işçi işi” (Arat 1999: 290) “Candan bağlı olan insan ne der, dinle; hizmetkar işinin hesabını sağlam tutmalıdır.” (Arat 2003: 205)

c) Tärçi: Amele, ırgat, gündelikçi.

tärçi’nin türediği tär sözüne ‘ısınma sonucu bedenden çıkan sıvı’ karşılığıyla Orhon Türkçesinden itibaren Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında rastlanır. Bunun yanında sözcüğün Eski Uygurcadan itibaren bazı şivelerde ‘ücret, yevmiye’ karşılığıyla da kullanıldığı görülür. (Clauson 1972: 528). Sözcüğün ‘ücret, yevmiye’ anlamı kazanmasında emeğin sonucu olarak ortaya çıkan ter ile yine emek sonucu elde edilen ücret arasında kurulan özdeşliğin payı vardır. Nitekim Tunyukuk yazıtındaki “tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara tärim yügürti işig küçüg bertim ok” (T Tekin 1994: 20) “Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.” (T Tekin 1994: 21) cümlesinden terin günümüzde olduğu gibi eskiden de Türk için emeğin bir ifadesi olduğu anlaşılır. Ter ile ücret arasındaki paralellik Moğolcada görülür. Moğolca kölesün sözü hem ter hem de ücret anlamına gelmektedir (Eren 1999: 403). İlk kez Eski Uygurcada ‘ücret, yevmiye’ anlamıyla geçen tär sözü Karahanlı ve Harezm döneminde de bu anlamını sürdürmüştür (Clauson 1972: 528). Sözcüğün ‘ücret yevmiye’ kullanımı TürA’da: ter “Ücret.” biçiminde (TDK 1993: 3888) yaşamaktadır. Ayrıca Alt: ter “Kiraya verilmiş at ücreti.” (Baskakov 1999: 174) türevini sözcüğün tarihî kullanımının bir başka uzantısı olarak kabul edebiliriz. tär sözünün üzerinde durulan ‘ücret, yevmiye’ anlamından türeyen tärçi ‘gündelikçi, ırgat, amele’ sözüne Karahanlıca sonrasında ilk olarak İbni Mühennâ’ da tärçi “Irgat, ecir.” biçiminde rastlanır (Battal 1997: 71). Sözcük Çağdaş Türkçede Çuv: tarźê “Uşak, amele” olarak yaşamaktadır. tärçi, tarêzê “işçi” biçiminde Çeremişçeye de geçmiştir (Räsänen 1969: 474). Ayrıca Kazak diyalektlerinde terşi ‘işçi’ sözüne rastlanır (Sevortyan 1978: 204). Geçmişte yevmiye ususlü gündelik işlerde

çalıışan ameleleri adlandırmada kullanılan tärçi sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "säbin sadıtın tört tärçi kepez tärike altım" (Radloff 1928: 122) '...Sebin Sadı' dan pamuk işi için dört tane ücretli işçi aldım.'

Karahanlı

- "tärçi: Ücretle çalşan. (Dankoff-Kelly 1984:224)

BÖLÜM 21: SANATLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Sanat

Eski Türk toplumunda resimden heykele, tiyatrodan dansa, musikiden şiire pek çok sanat dalı gelişme imkanı bulmuştur. Bu sanat dallarının ortaya çıkışında dinî etkenlerin yanı sıra kültürel alt yapının büyük payı vardır. Eski Türk toplumunda kendi alanlarında başarılı eserler ortaya koyan sanatkarlar büyük itibar ve şöhrete kavuşmuşlardır. MK' de Çuçu adlı bir Türk şairden özellikle bahsedilişi (Dankoff-Kelly 1984:273) bu duruma güzel bir örnektir. Öyle ki Türk sanatkarların ünü komşu uluslar dek ulaşmış, hakanlar komşu ülkelere zaman zaman sanatçı göndermiştir. Atilla' nın Burgond kıralına bir Hun orkestrsı gönderdiği bilinmektedir (Kafesoğlu 2003: 342). Kırgızlar, Göktürklerden ressam ve heykeltıraş talep etmişlerdir (Divitçioğlu 2000: 94). Türkler belli zamanlarda çeşitli yabancı sanat akımlarının etkilerine girmişlerse de zamanla bu akımlar içinde kendi tarzlarını oluşturmuşlar ve bulundukları bölgelerde Türk üslubunu hakim kılmayı başarmışlardır (Gabain 1944: 695). Türk sanatının bir başka özleliği ise Göktürk, Uygur ve Karahanlı çizgisinde bütünlük arz etmesidir (Çoruhlu 1993: 6). Sanat tarihi kaynaklarında Eski Türk sanatına dair pek çok ayrıntıya ulaşmak mümkündür. Eski Türklerde icray-ı sanat yaparak geçimlerini sağlayan meslek erbabından bizim tepit edebildiklerimiz şunlardır:

a) Bädizçi: Ressam, heykeltıraş, üsleme sanatçısı.

bädizçi' nin türediği bädiz sözü ET' de 'süs, resim, heykel' anlamlarına gelmektedir (Clauson 1972: 310). Sözcük Orhon Yazıtlarında 'öldükten sonra, ölünün hayatta iken şu veya bu sebepten, mezarına konulmasına hak kazandığı, ona layık olunan kutsal içerikli yontu, kabartma ya da büyük bir olasılıkla resim' anlamında kullanılmıştır (Divitçioğlu 2000: 94). bädiz' in heykel anlamı Orhon Türkçesi sonrasında arka plana atılmış Uygur ve Karahanlı döneminde sözcük daha ziyade 'resim, süs' anlamında kullanılmıştır. Sözcük erken dönemde Moğolcaya da geçmiştir (Clauson 1972: 310). bädiz, Karahanlıca ertesinde Har: "Suret, süs, güzel." anlamında görülür (Ata 1997b: 85). Sözcük Çağdaş Türkçede

TürA: bediz “Heykel.” biçiminde yaşamaktadır (TDK 1993: 596). Osman Nedim Tuna bäzä- ‘süslemek’ ve bädiz sözleri arasında bağlantı kurmuştur (Sevortyan 1980: 106). Şinasi Tekin de Tuna ile aynı doğrultuda görüş beyan etmiştir. Ona göre bugün bizim kullandığımız beze- fiilinin ET’deki bädizä- fiili ile ilişkisi vardır ve bu ilişki şöyle şemalaştırılabilir: bädiz+ä->*bäyizä->*bäyzä-> bäzä- (Ş. Tekin 1993: 14). Dankoff ve Kelly, Tuna ile Tekin’in yaklaşımı benimsemişler, hazırladıkları MK’ dizininde bädiz ‘süs’ ve bäzä- ‘bezemek’ sözüklerini irtibatlandırmışlardır (Dankoff-Kelly 1985: 69). Ancak MK’ de hem bädiz ‘süs’ hem bäzäk’in ‘bezek’ birlikte kullanılması (Dankoff-Kelly 1985: 69) dikkat çekicidir. Eğer bu sözcükler aynı kökten gelmiş ise kökün gelişme biçimlerinden bir tanesinin tercih edilmesi gerekmez miydi? Nitekim bäzä- fiili üzerinde duran başka araştırmacılar bu gibi engelleri göz önünde tutarak fiile bädiz’den ayrı açıklamalar geliştirmişlerdir (Sevortyan 1980: 106).

Eski Türklerde resim, heykel ve süsleme sanatları oldukça ileri bir düzeydedir. Çin belgeleri milattan önce 121’de Hunları yenen bir komutanın ganimet olarak altından bir heylecik getirdiğini haber vermektedir (Roux 1998: 186). 569-571 yıllarında I. Göktürk kağanı İstemi’ yi ziyaret eden Bizans elçisi onun otağında hayvan heykelleri gördüğünü kaydetmiştir (Erdemir 2002: 47). Ölen devlet büyüklerinin ya da kahramanların mezarlarının üzerine ölünün heykelini; etrafa da o kimsenin öldürdüğü kimselerin balballarını diken Göktürkler heykel konusunda büyük bir birikime sahiptirler (Ögel 1991: 165-170). Göktürk heykellerinde belli bir özenme söz konusu iken balballar kabaca yontulmuş taşlar olarak karşımıza çıkar (Çoruhlu 1993: 36). Heykelcilik Uygurlarda da yaygın olarak devam etmiştir (Çoruhlu 1993: 50-51). Uygurların dahil olduğu Budist muhitte Hint, Yunan, Çin sanatı etkileriyle bir Buda heykel sanatı gelişmiş bulunuyordu. Fakat Uygurlar o zamana kadar görülmemiş yeni bir heykel sanatı meydana getirmişlerdir. Bunun başlangıcı Göktürk heykelciliğine dayanmakadır (Aslanapa 1992: 306). İslamın heykele sıcak bakmayışı ilk Müslüman Türk topluluklarından olan Karahanlılar heykelcilik sanatının ilerlemesine engel olmuştur. Eski Türk toplulukları resim alanında da görmezlikten gelinemiyecek bir birikime sahiptir. Başlangıçta Türk resimlerii taşınabilir malzeme ve kaya üzerine işlenmiş pars,

kaplan, kurt, yırtıcı kuş, geyik, at, koyun, keçi vb. hayvanların birbirleri ile mücadele motiflerinden meydana gelen hayvan üslubu mahsulleridir (Kafesoğlu 2003: 340). Hun döneminde özellikle dokumalar üzerine işlenmiş resimler dikkat çekmedir. Bu dönemin resimler arasında oldukça realist sahneler öne çıkmaktadır (Aslanapa 1999: 295-299). Miladî VI.-VIII. Yüzyıllarda yarı göçebe Türkler kadim iç asya göçerlerinin sanat kollarının çoğunu yaşatmaya devam etmişler, kaya üzerine al boya ile resim yaparak veya taşı madenî bir uçlaçizerek petroglif denen levhalar vücuda getirmişlerdir (Esin 1978: 109). Çin yıllıkları Göktürklerin mezarın üzerinde ölenin tasvirini ve yaşarken katıldığı savaşların temsillerini resmettikleri bir ev inşa ettiklerini yazmaktadır (Roux 1998: 221). Orhon Yazıtlarında bu resimleri yapmaları için Çin'den ressamlar dahi getirildiği bildirilir (T Tekin 1995a: 38-39). Uygur sanatı Türk resim ve heykel sanatının en zengin ürünlerinden bir kısmını ihtiva etmektedir (Çoruhlu 1993: 47). Turfandaki Budist Uygurlardan kalan öğreti kitaplarında sık sık Buda' nın resimlerini yaptırmanın sevaplarından bahsedilir (Kaya 1994: 69,252,282,292; Ş Tekin 1980: 142, 154). Dolaysıyla resim sanatı büyük ölçüde teşvik edilir. Bunun sonucu olarak özellikle Uygur dönemi Budist mabedlerde birbirinden ilginç portreler karşımıza çıkar (Umemura 1996). Öyle ki bazı araştırmacılar gerçek manada portre tanzim etme kabiliyetinin ilk defa Türk duvar resimlerinde görüldüğünü yazmışlardır (Rasonyi 1971: 111). Turfan çevresindeki Uygur döneminee ait tapınak kalıntılarında Gandara ve Tohar üslubunu izleyen bir Türk üslubu tespit edilmiştir (Ş Tekin 1976: 25). Mani muhitine dahil Uygurların da resim alanında hayli ileri oldukları bilinmektedir. Tarihî kaynaklar diyar diyar dolaşıp tapınakları boyayan Manici Uygur ressamlarından bahsetmektdir (Haussig 2001: 220). MK' deki "bädizlig äv" (Dankoff-Kelly 1982:375) 'Süslü ev' tabiri bu dönemde değişik resimlerle süslü yapıların bulunduğunu göstermektedir. Kaşgarlının' nın verdiği "ol ävin bäzätti" (Dankoff-Kelly 1984: 116) 'O evini süsletti, bezetti' örneğinde evlere çeşitli süsler yapan kimselere işaret edilmiştir. Bu kimselerin o dönemde bädizçi olarak ifade edilen süsleme ustalarından başkaları olmaması gerekir.

Eski Türk toplumunda resim heykel ve süsleme işleriyle uğraşan sanatkarları adlandırmada kullanılan bädizçi sözüne geçmişte yalnızca Orhon, Uygur ve

Karahanlı metinlerinde rastlanır (Clauson 1972: 310). Sözcük Çağdaş Türkçede TürA: bedizci "heykeltraş" biçiminde yaşamaktadır (TDK 1993: 596). bädizçi sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "anta kisrä tabgaç kaganta bädizçi kop kälürtüm mäniŋ sabımın sımadı içräki bädizçig ıttı" (T Tekin 1995b: 60) "Ondan sonra Çin hakanından pek çok -resim ve heykel- sanatçısı getirtirttim. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı, kendi sarayındaki -resim ve heykel- sanatkarlarını gönderdi" (T Tekin 1995b: 61)
- "taş bark itgüçig bunça bädizçig tuygun eltäbär kälürti" (T Tekin 1995a: 52) "Taş türbe ustalarını, bunca ressam ve heykeltraşı Tuygun Elteber getirdi" (T Tekin 1995a: 53)
- "tabgaç kaganta bädizçi kälürtüm" (T Tekin 1995a: 38) "Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim." (T Tekin 1995a: 39)

Uygur

- "uz bädizçig arıg baçatıp biş törlüg bodugka ıgaç yelimin katıp yaŋı arıg yürüŋ bözdä otırada täŋrim sizing körküŋüzni bädizätsün" (Kaya 1994: 444) '... Usta ressama temizce oruç tutturup beş türlü boyaya ağaçtaki tutkalı katıp (ressam) yeni ve temiz bezde efendim, sizin görünüşünüzü resmetsin.'
- "inçä kaltı bädizçiler kök kalıknı nätäg bädizägäli umaz ärsär ançulayu ymä alku üsük akşar üze köŋül tözin ukıtgalı umaz" (Ş Tekin 1980a: 44) 'Şöyle ki nasıl ressamlar gökyüzünü boyayamaz ise, bunun gibi harf ve hece ile gönül özü de anlatılamaz.'
- "ulug kayda ol öŋdün yıngak sırtıgçı taznıng ävi ol altın yıngak bädizçi kapootu ///"(Yamada 1993: 40) 'Büyük caddede ön tarafta Sırtıgçı (komedyen) Taz'ın evi vardır. Alt tarafta Bedizçi (Ressam) Kapootu...'

Karahanlı

- "käräklig kişiler yimä bu saŋa / yakın tut bularıg tusulgay toŋa / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" (Arat 1999: 448) "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır" (Arat 2003: 322)

b) Bödigçi: Dansçı.

bödigçi' nin geldiği bödig 'dans' tabanı bödi- 'dans etmek' fiilinden –g isim yapım ekiyle türemiştir (Erdal 1991: 184). böci- biçiminde Moğolcaya da giren bödi- fiili Uygur ve Karahanlı metinlerinde bödi-, İbni Mühennada böyi-, Kıpçakça metinlerde beyi-/ biyi-/ bey-/böy- olarak geçer. bödi- Çağdaş Türkçenin kuzeybatı diyalektlerinde biyi- biçiminde yaşamaktadır. Fiil merkezî Kıgızcada biyle-, Kzk bile- olarak görülür (Clauson 1972: 300). Belki TürA'ndaki: büdremek "Sürçmek, sendelemek; kaymak; hafifçe titremek." (TDK 1993: 812) fiili ile ET'deki bödi- 'dans etmek' fiili arasında dans figiürlerindeki titremelerden yola çıkılarak ilişki kurulabilir. bödi-' ten türeyen bödig 'dans sözü' tarihî Türkçenin Uygur ve Karahanlı şiveleri dışında görülmez (Clauson 1972: 303). Sözcük, Çağdaş Türkçede dans karşılığıyla Bşk: biyiv; Kzk: biy; Krg: biy; Tat: biyü biçimlerinde varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 148-149).

Türkler ilk dönemlerden başlayarak musiki ve dansla ilgilenmişlerdir. Hunlarda musiki ve dans dikkat çekici düzeydedir (Sinor 2000b: 280). İleride ayrıntılı biçimde değinileceği üzere son derece ileri düzeyde müzik ve eğlence anlayışına sahip eski Türk toplumunda dans sanatının da gelişmiş olduğu kolaylıkla düşünülebilir. Ancak bu konuda elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Eski Uygurca bir metinde geçen "körünçlük känçüki çağa" (Tezcan 1974: 67) 'Gösteri yapan gençler' ifadesi Eski Türklerde yaptıkları hareketlerle dikkatleri çeken kimselere işaret etmektedir. Nitekim MK' de geçen "bödit-: Dans ettirmek." (Dankoff-Kelly 1984: 114) fiilinin ettirgenlik çatısı üzerine kurulması dans sanatını profesyonel olarak sürüdürenlerin varlığını düşündürmektedir. Eski Türk toplumunda dansçıları adlandırmada kullanılan bödigçi sözü Eski Uygurca sonrasında İbni Mühennâ'da biyiçi "Oynayıcı, raksedici." olarak geçer (Battal 1997: 20). bödigçi Çağdaş Türkçede Krg: biyçi "Oynayıcı erkek, oynayıcı kadın, dansöz." (Yudahin 1998: 124); Kzk biyşi "Dansçı." (Koç vd. 2003: 89) biçimlerinde görülmektedir. bödigçi 'dansçı' sözcüğün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "töztä bödigçikä* kün täŋrikä taluy ögüzkä okşatu ärür" (Kara-Zieme 1976: 42) 'Esasta dansçıya, güneşe ve okyanusa benzer.'
- "bödigçi atlıg markat önglüg ärip bödiyü turur" (Kara-Zieme 1976: 38) 'Dansçı adlı, zümrüt renkli olup dansedip durur.'
- "kuja bödigçilär täg tep" (Maue 1996: 5) '...Kuja, dansçılar gibi deyip...'

c) Kuŋkauçı: Çalgıcı, harp çalan, kopuzcu.

kuŋkauçı' nın geldiği kuŋkau tabanı Eski Uygurca dışında görülmemekte ve Şinasi Tekin' e göre Çince k'ung-hou 'harp' sözüne dayanmaktadır. Tekin kuŋkau' yu anlatırken adı Çince olsa da kendisinin Hint veya Tibet sazı olduğunu ifade etmiş, kuŋkau' nun önce yedi telli sonraları ise 20 veya 25 teli bulunan bir çalgı olduğunu belirtmiştir (Ş Tekin 1976: 291). Bahaeddin Ögel de Şinasi Tekin ile aynı yönde görüş beyan etmiştir (Ögel 2000g: 373). Hamilton ise Tekin'den tamamen farklı bir yaklaşımı aktarmıştır. Buna göre kopuz terimi Pelliot' un daha önce işaret ettiği gibi kuŋkau sözcüğüyle aynı müzik aletini göstermektedir. Pelliot gayet ilginç bir varsayım öne sürmüş ve kong hou (>kuŋkau) ve onun varyantı kan hou terimlerinin Türkçe kopuzun atasının yazıya geçirilmiş biçimini temsil ettiklerini yazmıştır. Pelliot' un açıkladığı gibi eski Çince' de (patlamalı veya genizsi) dudak ünsüzüyle biten dudak ünlülü sözcük yoktur; dolayısıyla yazıya geçiriliş sırasında ya ünlünün tınısını ya da ünsüzün sınıfını feda etmek gerekmiştir. Böylece komguz **, "**kobgur, ya da kopguz gibi İlk Türkçe bir biçimi yazıda verebilmek için Çince yazıçevrimlerinde yapıldığı gibi söz sonu ötümlü dişsil –z (veya –r)'yi de düşürerek gâh kōng-hóu, gâh kăn hóu, khem-ĥu gibi şekillere başvuruluyordu. Hamilton' un kendisini daha yakın gördüğü ve çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilen görüş ise kopuz'un bir sazdan çıkan (kopan) notalar örneği- 'patlamak, dağılmak, kopmak' anlamına gelen kop- fiilinden türediğidir. (Hamilton 1998: 147-148). Çin elçsi Wang Yen-te Turfan Uygurlarına ziyaretini anlattığı seyahatnamesinde "Onlar müziklerinde pek çok

* Uygur ve Arap imlaları ö ve ü seslerinin ayrımına imkan vermediğinden sözcüğü *büdigçi* biçiminde okuyanlar (Räsänen 1969, Kara-Zieme 1976 vb.) çıkmıştır. Ancak, bu çalışmada Clauson (Clauson 1972: 303) görüşleri dikkate alınarak sözcüğün ilk ünlüsünün geniş olarak okunması tercih edilmiştir.

k'ung-hou kullanır" demektedir. Seyahatnameyi yayınlayan Özkan İzgi dipnotlarda Pelliot'un görüşlerini zikretmiştir (İzgi 1989: 57).

Türkler ilk dönemlerden başlayarak musikiye büyük önem vermişlerdir. Hun döneminde Çin generali altın, gümüş ve bilgin yağması yanında Kuçalı bir orkestra grubu ile 24 parça müzik aletini de beraberinde almış ve bu müzisyenler Çin müziğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Ögel 1981b: 479). Hunların Çin' den hediye olarak müzik aletleri kabul etmeleri (Göl 2000: 59) bu dönemde musikiye verilen önemin çarpıcı göstergelerindendir. Göktürk hükümdarı Mukan' ın (552-553) kızı ve sonradan Çin hükümdarı Vu-ti'nin eşi olan kıraliçe A-şi-na'ya Türkistanlı mızıkacılar eşlik etmiştir (Ş Tekin 1976: 291). I. Göktürk Kağanlığını ziyaret eden Hsüeng Tsang hükümdarın misafirlerine ikramda bulunurken bir yandan çalgı takımının zaman zaman gürültülü düzeye ulaşan havalar çaldığını yazmış ve Türk müziği için "Bu musiki her ne kadar barbar musikisi ise de kulağa hoş geliyor, kalbe genişlik ve neşe veriyordu" yorumunu yapmaktan geri duramamıştır (Sümer 1994: 14). Uygurlar, musiki ile çok uğraşmışlar ve her fırsatta fasıllar düzenlemişlerdir (Ş Tekin 1976: 291). Öyle ki Uygurlar seyahat ederken çoğu müzik aletini yanlarında taşımışlardır (İzgi 1989: 60). İslam Coğrafyacıları Tuğuzguz dedikleri Uygur ülkesindeki şehirlerde çeşitli çalgı aletlerinin yapıldığı çarşılardan bahsederler (Şeşen 2001: 98). "Musical Instruments In Uighur Literature And Art (Uygur Edebiyatında ve Sanatında Müzikal Aletler)" başlıklı bir bildiri hazırlayan Roger Finch bu dönemde kullanılan yaklaşık otuz çalgı üzerinde durmuştur (Finch 1997). Bu, zamanına göre oldukça ileri bir musiki birikimini ortaya koymaktadır. İslam'a giren Türkler de musikiyle bir hayli ilgilenmişlerdir. Müslüman olan ilk Türklerden Süreyc' in oğlu Ubeydullah b. Süreyc (öl. 716) İslam tarihindeki dört musikisinaştan biridir. Koroyu idare etmek için eline ilk değnek (baget) alan kişidir (Şeşen 2001: 6). Kaşgarlının verdiği bilgilerden Karahanlı döneminde de Türklerin kendilerine has bir musikilerinin ve buna ait bir takım çalgılarının olduğu anlaşılmaktadır (Genç 1997: 172).

Eski Türk toplumunda harp ya da kopuz çalgıcılarını hatta daha geniş anlamada çalgıcılık mesleğini anlatan kuŋkauçı sözcüğü Eski Uygurca dışında görülmez. Sözcüğün bu dönemde görüldüğü örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur:

- "/// gantarvılär eligin kutgargalı üçün kuŋkauçı ätözin bälgürtüp koŋkau ätizip kutgaru yarlıkadı" (Ş Tekin 1980: 34) '....Gantarvılar hükümdarını kurtarmak için harpçı (mızıkacı) kılığına girip harp çalarak haşmetle kurtardı.'
- "kuŋkauçı bogunçu" (Müller 1915: 12) '…Çalgıcı Bogunçu…'

ç) Oyınçı: Sahne sanatçısı, gösteri sanatçısı, oyuncu.

oyınçı' nın geldiği oyın sözü ET'de 'oyun, yarış, müzik, dans ve buna benzer hareketler' karşılığıyla geçer (Arat 1991: 416). Sözcüğün oy- 'oynamak' fiilinden türediği anlaşılmaktadır. oy- fiili Yakutçada 'sıçramak' olarak saklanmıştır. Doerfer'in Türkçede oy- sözünün geçmediği yolundaki açıklaması düşündürücüdür. Ramstedt de oyun ve oyna- biçimlerinin oy- 'oynamak, okşamak' kökünden geldiğini yazmıştır. Poppe, Türkçe oyna- ve oyun biçimlerini Moğolca oĵu- 'öpmek, cinsî münasebette bulunmak' fiiline bağlamıştır. Doerfer oyun~ Moğolca oĵo- "öpmek" birleştirmesini tekrar etmiştir (Eren 1999: 311). Uygurcadan başlayarak tarihî şivelerin tamamında görülen oyın~oyun sözcüğü (Clauson 1972: 274) Çağdaş Türkçenin yayılma alanlarının hemen hepsinde varlığını sürdürmektedir (Kültür Bakanlığı 1991: 668-669; Sevortyan 1974: 435-436).

Eski Türk toplumunda gösteri sanatları ilk dönemlerden itibaren büyük ilgi görmüştür (Bombaci 1963). Tarihî kaynaklar özellikle Hunların danslarından ve şarkılarından bahsetmektedir (Sinor 2000b: 280). Uygur döneminde gösteri sanatları dinî bir muhtevaya bürünmüştür. Uygur din adamları herhangi bir topluluk önünde anlatılan dinî kıssalara canlılık, renk ve hareket verebilmek için basit dram tekniklerinden yaralanmışlardır. Herhalde rahipler bu tür kıssaları eserdeki türlü kişileri temsil ederek musiki eşliğinde okuyorlardı. Rahipler Maytrisimit gibi bir takım Eski Uygurca metinler körünç 'temsil, piyes' olarak nitelendirilmiş ve bunlar alelade bir hikayenin sınırlarını aşarak dram şekline girmişlerdir. Hadise ve efsaneleri ustaca ve dinleyiciyi sıkmadan canlı ve renkli

tasvirlerle uzun uzun anlatma kabiliyetinin Türklere ve Orta Asya milletlerine mahsus olduğunu Uygurca eserlerden anlamak mümkündür. Uygurlarda bu tür dinî gösteriler özellikle yeni gün bayramında yapılmıştır. Yeni gün bayramında Uygur Buda rahipleri Hoçu gibi büyük şehir halklarına bazı geceler temsiller verirlerdi. Bu piyeslerde müzik eşliğinde rahipler, eserlerde geçen türlü kişileri temsilen metni okurlar veya pandomima ile olayı temsil etmeye çelışırlardı (Ş Tekin 1976: 32-33,35). Uygur ülkesini ziyaret eden Çin elçisi ağırlanışını anlatırken "Müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına (kadar) artisler tarafından (oynanan) piyes vardı" aktarımında bulunmaktadır (İzgi 1989: 66). Bu aktarımdan Uygurlarda temsillerin din dışı hayatta eğlenmek için de verildiği sonucu çıkmaktadır. Tüm bu bilgiler Oktay Aslanapa'nın "Uygurlarda pandomim, bale, şan orkestra ve iptidai şekilde tiyatro vardı ki o zaman Çinlilere çok tipik ve cazip görünmüştür" tespitiyle (Aslanapa 1992: 303) örtüşmektedir. Bu bağlamda MK' de sörçük ya da Oğuzların söyleyişiyle sörçäk denilen gece toplantılarında (Dankoff-Kelly 1982: 356) Karahanlı döneminde değişik müsamereler düzenlediğini düşünmek zor olmasa gerekir.

Eski Türklerde müzik, dans, oyun içerikli gösteri sanatlarını icra edenler için kullanılan oyınçı sözcüğü (Zieme 1975a: 47) Uygurca sonrasında İbni Mühennâ' da oyunçu "Oyunla meşgul olan" (Battal 1997: 54), Osm: oyuncu "Rakkas, köçek" (TDK 1996: 3042), Kıp: oyınçı "Oyuncu, çalgıcı." (Toparlı vd. 2003: 207), Çağataycada: oyuncı (Clauson 1960: 41) olarak geçer. Sözcük Çağdaş Türkçede Tür: oyuncu "1. Herhangi bir oyunda oynayan kimse. 2.Sinema, perde veya bir gösteride yer alan sanatçı, aktör, aktris (TDK 2005: 1527); Az: oyunçu "Herhangi bir oyuna katılan şahıslardan birisi, oyun oynayan kimse; dansçı, rakkas; hokkabaz." (Altaylı 1994: 941); Kar: oyunçu "Şakacı, latifeci, maskara" (Tavkul 2000: 3124); Kzk: oyınşı "Oyuncu, oyuna katılan, aktör." (Koç vd. 2003: 409); Krg :oyunçu "Oyuncu (rakkas), dans eden; artist, aktör, canbaz." (Yudahin 1998: 606) Özb: oyinçi "Rakkas, oyuncu, aktör" (Marufov 1981a: 498), Şor: oyunçı "Oyuncu." (Tannagaşeva-Akalın 1995: 71); Tat: oyunçı "Oyuncu." (Ganiev vd. 1997: 354); Tkm: oyunçı "Oyuncu; şakacı" (Tekin vd. 1995: 499); YUyg oyunçi "Oyuncu, kumarcı, yaramaz, dans etmesini bilen." (Necip 1995:

3029), Yak: oonńooççu "Oyuncu." (Vasiliev 1995: 207) biçimlerinde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 670-671). oyunçı sözcüğünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur:

- "altı tümän oyunçı täŋri kırkınları birlä tägrikläp" (Ş Tekin 1980: 218) '...Altmış bin müzisyen tanrı kızları ile çevrelenip...'
- "munı täg kamag üç yüz artuk etiglär oyınçılarka olurgu yüz artuk kaŋlı yeti yaŋı kün balık kidinki an fuk min tegli kut ornanmış kayta yıgıltılar" (Barat 1993: 45) 'Bunun gibi üç yüzden fazla techizat müzisyenlerin oturduğu yüzden fazla araba yedinci yeni günde batıdaki An Fuk Min denilen kut yerleşmiş caddede yığıldı.'
- "oyınçı harıdakı tokuz bag üzäki oyunçılar ikidin yorıp oyun ätizdilär" (Röhrborn 1991: 104) 'Müzisyen bölgesindeki dokuz orkestradan müteşekkil oyuncular iki koldan yürüyüp müzik çaldılar.'

d) Şair: Şair.

Eski Türk toplumunda şiir önde gelen sanat dalladındandır. Bu nedenledir ki Arap yazar Cahiz, Eski Türklerin faziletlerinden bahsedereken onların edebiyata düşkünlüklerinden bahsetmeden geçememiştir (El-Cahiz 1988: 49). Türklerin ilk yazılı kaynaklarından Orhon Yazıtlarında karşımıza çıkan sanatkarane üslup dikkat çekicidir (Aksan 2000: 107). Mani ve Buda muhitlerine dahil olan Uygurlar dinsel güdülerle içli şiirler yazmışlar ya da böylesi şiirlerin okunuşunu büyük bir zevkle dinlemişlerdir. Eski Uygurca bir yazmada uhrevî felaketlere uğramanın şartları sıralanırken "kim kayu är kunçuylarka yarangalı sakınçın yırlap takşurup bitig bitisär" (Müller 1922: 75) 'Hangi erkek prenseslere yaranmak için şarkı ve şiir söyleyip kitap yazsa...' denilmesi bu dönemde din dışı şiirlerin önünün kesilmeye çalışıldığını düşündürmektedir. Uygur döneminde şiire genel anlamda takşut denilmiştir. takşut, tak-uş: 'iki şeyi birbirine takmak, bağlamak' > takuş-ut > takşut: 'birbirine takılmış iki mısra, beyit' şekilinde düşünülebilir. (Ş Tekin 1993a: 29). Bunun yanın da ET'de koşug, ır~yır, küg, şlok, kavi, başik gibi terimlere rastlamak mümkündür. Adı günümüze ulaşan Apınçur Tigin, Kül Tarkan, Kiki gibi şairlerin yanında adlarını bilemediğimiz pek çok şair en eski Türk şiirinin örgüsünü meydana getirmiştir (Arat 1991: X-XXIII).

Eski Türk toplumunda şairler himaye ve itibar bulmuşlardır. MK' de Çuçu adlı bir Türk şairden özellikle bahsedilişi (Dankoff-Kelly 1984: 273) şairlerin o dönemde ülke çapında şöhrete sahip olduklarını göstermektedir. Eski Türklerde şairlere verilen değerin en açık işareti ise KB' in altmış birinci bölümünün şairlerle münasebete ayrılmasıdır. Bu bölümde dili kılıçtan daha keskin, kalplerinin yolu kıldan daha ince olan şairlerden derin ve manalı sözler dinlenileceği, şairlerin denize dalarak güher, inci, yakut çıkaran insanlara benzediği, bunların medhinin bütün ülkelere yayılıp hicivlerinin kalıcı olduğu, şairlere iyi muamele edilip dostluklarının kazanılması gerektiği, öğülmek isteyenin şairler ne istiyorsa verip onların dilinden sakınılacağı anlatılmaktadır (Arat 2003: 318).

İslamiyet öncesinde nasıl adlandırıldıklarını bilemediğimiz şiir sanatkarları İslamiyetin etkisiyle Karahanlı döneminden başlayarak tarihî şivelerde Arapça şair sözüyle adlandırılmışlardır (Räsänen 1969: 440). şair sözcüğü Çağdaş Türkçede Tür şair, Az şāir; Bşk şağır, Özb şàir, Tat şağıyr, Tkm şāhīr, Uygur şair bçimlerinde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 810-811). Sözcüğün ET' degörüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "muŋar mäŋzäyü kaldi şa'ir tili / bu şair tili boldı sözkä ulı" (Arat 1999: 58) "Buna benzer bir şair sözü vardır; bu şair sözü buna esas teşkil eder." (Arat 2003: 42)
- "bu sözkä tanukı bu şair sözi / bu şa'ir sözi sözkä kattı tuzı" (Arat 1999: 88) "Şairin şu sözü buna şahittir; şair sözü, söze tuz katmıştır." (Arat 2003: 62)
- "basa käldi şa'ir bu söz tergüçi / kişi öggüçilär yimä yergüçi" (Arat 1999: 441) "Sonra söz dizenler, insanları öğen veya yeren bu şairler gelir." (Arat 2003: 318)

e) Yıragu/ Iragu: Ses sanatçısı, şarkıcı.

Eski Türklerde ses sanatçılarını adlandırmak için kullanılan sözcüğün ıragu ve yıragu gibi çift söyleyişle karşımıza çıkmasının nedeni ET'de görülen y ön ses türemesidir (Gabain 2000: 39). ıragu / yıragu sözü, ır/ yır 'şarkı' kökünden gelir (Clauson 1972: 963). Eski Uygurcadan başlayarak 'şarkı, teganni' anlamıyla

tarihi şivelerin tamamında görülen yır~ır, (Clauson 1972: 192) aynı karşılıkla Çağdaş Türkçede Bşk: yır; Krg ır; Tat cır gibi biçimlerde yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 814-815).

Türkler ilk dönemlerden başlayarak müzik dinlemeyi sevmişlerdir. V. Yüzyılda Hunlardan bahseden tarihçiler Atilla'nın sofrasında iki Hun ozanının hazırladıkları türkülerle onun zaferlerini ve savaşta gösterdiği başarıları öğdüğünü haber vermektedir (Rasonyi 1971: 35). Göktürklerde sazende ve hanendeler üst tabakanın gündelik yaşamına renk katan unsurlar arasındadır. Kendisinden halkının yaşam tarzını değiştirmesi istenilen İşbara Kağan Çinlilere "Bizim giyinme tarzımız, saç biçimimiz, müziğimiz ve şarkılarımız eski geleneklerimizdir ve değiştirilmeleri imkansızdır." cevabını verirken eski Türk kültüründe musikinin önemini hatırlatmaktadır (Divitçioğlu 2000: 282, 303). Turfan Uygurlarına gelen Çin elçisi, şerefine düzenlenen ziyafette müzik de olduğunu kaydetmiştir (İzgi 1989: 66). Uygur döneminde girilen Mani ve Buda muhitinde bir yandan da dinî musiki gelişmiş ägziglig takşut denilen ilahiler (Röhrborn 1991: 280) Türk toplumunda heyecan uyandırmıştır. MK' deki kayıtlardan köglä-denilen ezgi söylemek işini yapan ses sanatçılarının Karahanlı dönemin de bulunduğunu ve bu kimselerin değişik eğlencelerde sanatlarını icra ettiklerini anlamaktayız (Genç 1997: 172). Arap yazar Cahiz de tüm bu bilgilerle örtüşecek biçimde Türklerin öğünülesi bir musikiye sahip olduğunu bildirmektedir (El-Cahiz 1988: 49). Bu bağlamda Bahaeddin Ögel'in Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin IX. cildinde musiki ve musiki santaçılarına (Ögel 2000g: 419) dair verilen bilgilerin Eski Türk kültürünün bu cephesini büyük ölçüde aydınlattığını belirtmekte fayda vardır.

Eski Türk toplumunda ses sanatkarlarını karşılayan ıragu / yıragu sözcüğünü elde etmek için ilk önce yır/ ır köküne –a isimden fiil yapım eki eklenmiş, böylelikle oluşan yıra-/ ıra- 'şarkı şöylemek' fiiline (Röhrborn 1991: 42) –gu fiilden isim yapım eki getirlmiştir. Karahanlı dönemi sonrasında Çağatay Türkçsinde yiragu 'şarkıcı' biçiminde görülen sözcük yırau 'şarkıcı' olarak Farsçaya da geçmiştir. yıragu /ıragu Çağdaş Türkçede KrTat: yırauşı 'şarkıcı' halinde görülmektedir

(Doerfer 1975: 233). Bunun yanında Osm: ırlagan "Hanende, şarkı okuyan."; ırlayıcı/ yırlayıcı "Muganni, hanende, şarkı söyleyen." (TDK 1996:1965,1968), Kıp: ırçı "Türkücü, şarkıcı" (Toparlı vd. 2003: 102) günümüzde Kzk jırşı "Çok şiir, destan bilen ve onları halka söyleyen kimse, şeyyat." (Koç vd. 2003: 194); Krg: ırçı "Meddah, şarkıcı, hanende; şair" (Yudahin 1998: 358) ve Kar: cırçı "Şarkıcı, destan şairi" (Tavkul 2000: 151) türevlerini ET'deki yıragu / ıragu ile ilişkilendirmek mümkündür. ıragu / yıragu sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "vazırlıg täŋri kızı ärür ıragu atlıg kün togarıntakı täg öŋlüg ärip" (Kara-Zieme 1976: 38) 'Mücevherli tanrı kızıdır. Şarkıcı adlı günün doğmasındaki gibi renkli olup...'
- "kızıl önglüg ärip çıngırçak kongraru ıragu* atlıg täŋri kızın ündürüp" (Kara-Zieme 1976: 56) 'Kızıl renkli olup çıngırak çan ve şarkıcı adlı tanrı kızını çıkarıp...'

Karahanlı

- "yıragu: Müzisyen, şarkıcı." (Dankoff-Kelly 1984:166)

* Metnin yayımcıları Kara ve Zieme *ıragu*'nun şarkı ya da şarkıcı biçiminde anlamlandırılabileceğini ifade etmişlerdr (Kara-Zieme 1976: 38). Biz burada şarkıcı anlamını tercih ettik.

BÖLÜM 22: EĞLENCE HAYATIYLA İLGİLİ MESLEKLER

I. Eski Türklerde Eğlence Hayatı

Eğlenme insanoğlunun en doğal ihitiyaçlarından birisidir. İnsanoğlu ilk çağlardan beri eğlenmek için çeşitli yollar aramıştır. Bu arayışta bazen içki, bazen kadın bazen güldürme yeteneği olan kimseler öne çıkmıştır. Eski Türk toplumu da eğlenceye düşkündür. Eski Türkler eğlenme ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli şölen ve festivaller düzenlemişlerdir (Zaif 1987: 64). Bunun yanında insanların hoş vakit geçirme tercihlerini belli bir ücret karşılığında gerçekleştiren kimselerden bahsetmek de mümkünüdür. Eski Türk toplumunda eğlence hayatı çalışan bu türden kimseler şu başlıklar altında incelenebilir:

a) Äkäk: Hayat kadını, fahişe.

Eski Türk toplumunda hayat kadınları için kullanılan sözüklerden birisi de äkäk' tir. Sözcük Türk dili tarihinde tek örnek konumunda olup MK dışında görülmez (Clauson 1972: 105). Eski Tükçede 'hayat kadını' karşılığında daha ziyade ärsäk sözcüğü tercih edildiğinden Türklerin bu konudaki yaklaşımları aşağıda ärsäk maddesinde incelenecektir. äkäk sözünün ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- "äkäk eşlär " (Dankoff-Kelly 1982: 116) 'Fahişe kadınlar'

b) Ärsäk: Hayat kadını, fahişe.

ärsäk sözcüğü är 'erkek, adam' kökünden gelmektedir. Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülen är "erkek, adam" (Clauson 1972: 192), Moğolcaya, Moğolca kanalıyla Farsçaya girmiştir (Doerfer 1965: 178). är köküne istek bildiren isimden fiil yapım eki sä- ve fiilden isim yapan –k ekleri getirlerek ärsäk 'fahişe' sözcüğü kurulmuştur.

Türklerin Müslüman olmadan evvel dahil oldukları Mani (Şeşen 2001: 80), Buda (Ş Tekin 1980: 176) muhitlerinde zina hoş karşılanmayıp yasaklanmıştır. İslam ise zina yasağının önüne geçmek için caydırıcı önlemler sunmuştur. Uygurlar ev

kadınları için kanımlıg ‘hanımlık’ hayat kadınları içinse ‘kamaglıg’ ‘ortalık malı’ nitelemesinde bulunmuşlardır. “bar antag tişi tılıglar bir är üze kanımlıg bolup etözin küzätgäli tapladaçı bar antag yänä tişi tınlıglar üküş ärniŋ kisisi bolup kamaglık bolgalı tapladaçı” (Kaya 1994: 171) ‘Bir adamın hanımı olup onun sahiplenmesini isteyen kadınlar var. Bunun yanında pek çok adamın karısı olup ortalık malı olmayı isteyen kadınlar da var’ cümlesi bu anlayışın sonucudur. MK’ deki “ärsäk ärkä tägmäs äväk ävkä tägmäs” (Dankoff-Kelly 1982: 134) ‘Fahişe koca bulamaz, acele eden eve eremez’ atasözü de dönemin Türk toplumunda sokak kadınlarına iyi bakılmadığını ortaya koymaktadır. Tüm bu olumsuz yaklaşımlara rağmen dünyanın en eski mesleklerinden olan fahişeliğin eski Türk toplumunda tamamen ortadan kaltığını söyleyemeyiz.

Eski Türklerde fahişeliği meslek edinenler için kullanılan ärsäk sözü MK sonrası tarihî şivelerde Osm: ärsäk “Erkek isteyen” (TDK 1996: 1511); Kıp: ärsäk/ ärsäkçi/ äräsik/ ärsik/ ärsük/ härsek/ irsäk “Erkeğe düşkün kadın, fahişe.” (Toparlı vd. 2003: 75) biçimlerinde görülmiştir Çağdaş Türkçede TürA: ersek/ ersenek / erzük “Erkeğe düşkün kadın” (TDK 1993: 1776); Tat: irsek “Erkeğe düşkün kadın” (Ganiev vd. 1997: 111) olarak yaşayan sözcük Türkçeden Moğolcaya ereseg biçiminde geçmiştir (Clauson 1972: 237). ärsäk sözünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- “ärsäk eşlär” (Dankoff-Kelly 1982: 134) ‘Fahişeler.’
- “ärsäk ärkä tägmäs äväk ävkä tägmäs” (Dankoff-Kelly 1982: 134) “Fahişe koca bulamaz, acele eden eve eremez.”

c) Tagunçı: Soytarı.

tagunçı’ nın türediği tagun tabanı ET’de ‘pohpohlama, yağlama, dalga geçme, alay etme’ gibi anlamlarla görülür (Clauson 1972: 470; Nadelyaev vd. 1969: 527). Eski Uygurca dışında görülmeyen tagun sözünü TürA’nda ‘küçümsmek, ayıplamak’ karşılığıyla yaşayan dağna- fiiliyle irtibatlandırmak mümkündür (Clauson 1972: 470). tagun’ dan gelen tagunçı’ ya dair çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Sözcüğün geçtiği metnin yayımcısı Gabain yer aldığı bağlamdan

hereketle tagunçı' ya 'yardımcı, yoldaş' gibi anlamlar verilebileceğini ifade etmiştir (Gabain 1959: 32). Clauson ise sözcüğün 'sırdaş' biçiminde tanımlanabileceğini bildirmiştir (Clauson 1972: 471). Drevnetyurkskiy Slovar' da ise tagunçı' ya 'pohpohçu' anlamı verilmiştir (Nadelyaev vd. 1969: 527). Kanaatimce sözcüğün geçtiği bağlamda hükümdarın hayli yakınında bir kimseyi ifade etmesini ve tagun'un 'dalga geçme, alay etme, pohpohlama' anlamı taşımasını bir araya getirerek tagunçı' ya hükümdarın soytarısı anlamı vermek mümkündür. Türkçede tek örnek dutumunda olan tagunçı' nın (Clauson 1972: 471) ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "anta ötrü açataştru elig bäg amartapatr atlıg sögütniŋ /// huasın alıp tagunçısıŋa mamika kız tapa çıŋaru körüp inçä tep tedi" (Gabain 1959: 32) 'Ondan sonra hükümdar Açataştru, Amartapatr adlı ağacın...çiçeğini alıp Mamika kıza doğru kesintisiz bakıp soytarısına şöyle dedi.'

ç) Timçi: İçki satıcısı, meyhaneci.

timçi' nin türediği tim sözcüğü Clauson'a göre Orta Çincede şarap satılan dükkan karşılığında bulunan tem sözünden ödünçlenmiş olup Türkçede MK dışında görülmeyip tek örnek durumundadır (Clauson 1972: 502).

Eski toplumlarda içki çoğu kez eğlencenin anahtarı olarak algılanmıştır. Bu bağlamda özellikle İslamiyet öncesinde Türkler arasında içki kullanımının varlığını tespit etmek mümkündür. Çindeki Han sülalesi yıllıklarında Hunların kımız keyfi sürdüklerine dair notlar vardır. Bu dönemde Çin'e yün örtüler, yün kumaşlar, çeşitli türde keçeler ihraç edilmiş ve karşılığında şarap mayası alınmıştır (Göl 2000: 18, 21). Göktürk Kağanının otağını ziyaret eden ünlü Budist seyyah Hsüang Tsang hükümdarın elçilere şarap sunulmasını emrettiğini yazmaktadır (Sümer 1994: 14). Kansu Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi onların şaraptan başka mavi ve turuncu renkte içkileri olduğunu haber vermektedir (Çandarlıoğlu 1985: 189). "Alkolische Getränke bei den alten Türken (Eski Türklerde Alkollü İçecekler)" başlıklı bir makale kaleme alan Peter Zieme, Eski Türklerin tükettikleri bor 'şarap', süçüg 'tatlı şarap, şıra', bägni 'bira', sorma

'buğday birası', arkı 'cin, viski, rakı' vb. üzerinde durmuştur (Zieme 1997). Bunun yanında MK' de süçig, çağır, bor, ugut, agartgu, bägni, buhsum denilen şaraplardan, kımızdan, bekni denilen bozadan ve bal şarabından bahsedildiğini (Genç 1997: 364-367) belirtmek gerekir. MK' deki bart / "Şarap ve şaraba benzer akıcı nesnelerin ölçüsü" (Dankoff-Kelly 1982: 169), aŋut / "Şarap tıpası." (Dankoff-Kelly: 10), sagır / "Şarap kabı." (Dankoff-Kelly 1982: 152), sagrak / "kadeh" (Dankoff-Kelly 1982: 152) sözcüklerini Eski Türklerdeki içki kültürünün maddi unsurlarını karşılamaktadır. Kaşgarlı'nın naklettiği ve küçük bir işi büyük göstermeleri tavsiye edilen kişilere yönelik "bart kiçig bolsa aŋut bedük ur" (Dankoff-Kelly 1982: 126) 'Şarabın ölçüsünü küçük olsa da tıpasını büyük vur' atasözü de içkinin Eski Türk toplumunun kavramlar dünyasında yer edindiğini göstermektedir.

Eski Türk toplumunda hoş vakit geçirme tercihlerinde alkolü seçen kimselere içki satan meyhaneciler için kullanılan timçi sözcüğüne Karahanlı dönemi sonrasında rastlanılmaz (Clauson 1972: 503). timçi' nin ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "timçi: Meyhaneci." (Sims Williams-Hamilton 1990: 24,30)

Karahanlı

- "timçi: Şarap satan, meyhaneci." (Dankoff-Kelly 1984:217)
- "yagı ol bu bor timçi eltür kümüş / kılınçı tütüş boldı kılkı uruş" (Arat 1999: 226) "Bu içki ve meyhaneci düşmandır, insanın parasını alır; içki içen hırçın ve kavgacı olur." (Arat 2003: 158)

BÖLÜM 23: MEŞRU OLMAYAN MESLEKLER

I. Eski Türklerde Kanun Dışılık

Tarihin her devresinde geçimlerini kanun dışı yollardan sağlayanlar çıkmıştır. Eski Türk toplumunda da böylesi kümselere rastlamak mümkündür. Eski Türklerde zorbalıkla, hileyle ya da gizlice, başkalarının malını mülkünü alıp kendi servetlerine katan kanun tanımzalara karşı gerek devlet gerekse halk sert yaptırımlar uygulamıştır. Soygun, hırsızlık ve ve hayvan kaçırma kesinlikle yasaklanmış, ele geçirilen soyguncu, suçüstü yakalanan hırsız hemen öldürülmüş, malları müsadere edilmiş, ailesi efradının hürriyetleri kısıtlanmıştır (Kafesoğlu 2003: 292). Tüm bu tedbirlere rağmen kolay yoldan hayatını kazanmak için gayr-ı meşru uğraşılara dalanların tümüyle önüne geçildiği söylemez. Hattızatında bu mümkün de değildir. Sert yaptırımları göze alıp eşkiyalık, hırsızlık, dolandırıcılık konularındaki maharetlerini kullanan kimseler -başka toplumlarla mukayese edilemeyecek dercede düşük düzeyde de olsa- eski Türk toplumunun bir kesiti olarak karşımıza çıkar. Eski Türklerde meşru görülmeyen zikredilen türden meslekleri şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

a) İgit: Dolandırıcı, haydut, hırsız.

igit sözcüğü ET'de temel olarak 'yalan, kandırma' anlamında geçmektedir. Orhon Türkçesinden başlayarak Uygur ve Karahanlı dönemlerinde görülen sözcüğe bahsedilen dönemlerin dışında rastlanmaz (Clauson 1972: 102). ET'de temelde yalan anlamında görülen sözcük Uygurca metinlerden Maytrısimit' te ogrı 'hırsız' sözüyle aynı kavram alanı içinde kullanılmıştır. Bu durumdan hareket eden Maytrısimit' in yayımcısı Şinasi Tekin igit' e 'haydut, hırsız' anlamı vermiştir (Ş Tekin 1980: 205, 253). Kanaatimce sözcüğün yaygın olarak kulanıldığı yalan anlamı ile hırsızlık bağlamında kullanılışını birleştirdiğimizde igit' e 'dolandırıcı' karşılığı vermek daha yerindedir. ET'de igid' in 'dolandırıcı' karşılığında görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "kim ymä kişi ajunınta ärkän kişig tokıguçı toglaguçı ärsärlär ogrı igit ärsärlär ol tınlıgların säŋät tamuda örtlüg yalınlıg tämirlig çomakın bärgän tokıyurlar

töltürürlär" (Ş Tekin 1980: 205) 'İnsan aleminde iken insanları dövüp içkence eden iseler, hırsız ve dolandırıcı iseler böylesi canlılar Senget cehenneminde alevden demir sopalarla dövülürler'

- "biz öŋrä azunta ogrı igitler yol tuzumçılar ärdimiz yol yorıdaçı yalaŋuklarnıng ädin tavarın kunup karmalap özlärin ölürür ärdimiz" (Ş Tekin 1980: 253) 'Biz önceki yaşantımızda hırsız, dolandırıcı ve eşkıya idik. Yol yürüyen insanların malını mülkünü yağmalayıp kendileridini öldürmüş idik.'

b) Karakçı: Haydut, eşkiya.

karakçı' nın türediği karak 'haydutluk' sözcüğünün oluşumuna dair farklı görüşler vardır. Sözcüğü ET'de 'göz bebeği' anlamında geçen karak'la ilişkilendirmek genel bir eğilim olsa da etimolojisi üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Clauson'un başını çektiği araştırmacılar karak'ı kara "siyah" tabanından getirmektedir (Clauson 1972: 652). Bu yaklaşımı benimsyenler taş 'taş' ile taşak 'taşak' arasındaki bağlantının kara 'siyah' ile karak 'göz bebeği' arasında da var olduğunu öne sürmektedirler (Doerfer 1967: 434). Ramstedt ve yandaşlarına göre ise karak, kara- 'bakmak' fiilden türemiştir (Doerfer 1967: 436). Öyle anlaşılıyor ki haydutların işlerinde gözetlemenin hayatî rolü, karak sözünün göz bebeği anlamından haydutluk kavramının çıkmasına neden olmuştur. karak tarihî Türkçede 'haydutluk' anlamıyla Karahanlı ve Çağatay dönemlerinde görülür (Clauson 1972: 652). Sözcük günümüzde bu anlamını Tat, Bşk ve Çuv'da südürmektedir (Doerfer 1967: 435).

Eski Türk toplumunda haydutlardan korunmak için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerin başında yolların güvenliği için kurulan gözetleme kuleleri gelir. Ancak zaman zaman alınan tedbirler yeterli olmamış Türk ülkelerinde dolaşan tacirler haydutlar tarafından gasp edilmiştir. Hsüeng Tsang' ın Birinci Göktürk kağanlığında öldürülen ve malları yağma edilen tücarlardan bahsetmektedir (Sümer 1994: 12). Eski Uygurca bir yazmada günahlar sıralanırken geçen "uzatı kişilär birle eş tuş bolup adın balık uluşlarıg basınmak yavlaklanmak" (Röhrborn 1971: 25) 'Daima (kötü) kişilerle arkadaş olup başka diyarları basıp kötülük etmek…' ifadesinden Uygur döneminde haydutlukla dinsel açıdan da mücadele

edildiği anlaşılmaktadır. Tarih kayıtlarına göre Karahanlı devleti döneminde haydutlara karşı mücadele tüm şiddetiyle sürmüştür (Yazıcı 2002: 135).

Eski Türklerde haydutluğu meslek edinenler için karakçı sözünden yararlanılmıştır. karakçı, 'eşkiyalık' karşılığındaki karak tabanına meslek adı yapan +çI eki getirilerek kurulmuştur. Eski Uygurcadan başlayarak tarihî şivelerin tamamında karakçı 'haydut, eşkıya' biçiminde geçen sözcük (Clauson 1972: 656) Türkçeden Farsçaya karakçı 'gözcü, kırsız, haydut'; Farsça kanalıyla Arapçaya karakçi 'gözcü', Yakçaya xaraxsi 'haydut' biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1967: 436). Sözcük, Çağdaş Türkçede 'haydut' anlamıyla Kzk: karakşı; Krg: karakçı; Özb: karàkçi; Tkm: garakçı olarak yaşamaktadır (Kültür Bakanlığı 1991: 324-325). karakçı 'haydut' sözcüğünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Uygur

- "alku kamag elkä uluşka nomka şazınka karşı ayagsızlıg ogrı karakçı yagı yavlaklarnıŋ ayıg yavız sakınçlarıg ketzün tarıkzun" (Zieme 1985: 167) 'Bütün memlekete, öğretiye, şeriate karşı saygısızlık; hırsız ve haydut düşmanların kötü düşünceleri ortadan kalksın'

Karahanlı

- "iç eldä kötürgil bodun küçlärin / taşırtın arıtgıl karakçı barın" (Arat 1999: 551) "İç eyaletlerde halka zulmedenleri yok et, dış eyaletlerde de bir tane yol kesen şaki bırakma." (Arat 2003: 397)
- "kayu ogrı tävlig karakçı kunuk / kayusı basımçı ölütçi kıruk" (Arat 1999: 191) "Kimi hırsız, sahtekar yankesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur." (Arat 2003: 133)
- "üçünçi emin tut kamug yollarıg / karakçıg sekerçig arıtgıl arıg" (Arat 1999: 554) "Üçüncüsü bütün yolları emin tut; yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır "(Arat 2003: 399)

c) Kunuk: Dolandırıcı, hırsız.

ET'de dolandırıcı ve hırsızlar için kullanılan kunuk sözcüğü kun- 'çalmak' fiilinden türemiştir (Clauson 1972: 633,637). Tarihî şivelerden Uygurca ve

Karahanlıcada ‘çalmak’ anlamıyla görülen kun- fiiline Soyoncada xuna- biçiminde rastlanmaktadır. Räsänen ‘obur’ karşılığında Krg: kun; Tat: kuna; Şor: kunu; Bşk: kono biçimlerinde görülüp Rusçaya da giren sözcüğü kun- ‘çalmak’ fiiliyle bir arada incelemiştir (Räsänen 1969: 300). kun- fiiline, -(U)k fiilden isim yapım eki getirilerek türetilen kunuk ‘dolandırıcı, hırsız’ sözcüğü tarihî Türkçede, Karahanlı dönemine has bir kullanımdır (Clauson 1972: 637). Günümüzde Krg: kunuk “Çirkin, menfur.” (Yudahin 1998: 522) sözünü ET’de ‘dolandırıcı’ anlamında geçen kunuk ile ilişkilendirmek mümkündür. kunuk ‘dolandırıcı, hırsız’ sözünün ET’de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Karahanlı

- “kayu ogrı tävlig karakçı kunuk / kayusı basımçı ölütçi kıruk” (Arat 1999: 191) “Kimi hırsız, sahtekar yankesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur.” (Arat 2003: 133)

ç) Ogrı: Hırsız.

ET’de hırsızlar için genellikle ogrı sözü kullanılmıştır. Kökeni kestirilemeyen sözcük (Eren 1999: 421) ‘hırsız’ karşılığıyla tarihî Türk şivelerin tamamında görülür (Clauson 1972: 90). Osm: uğru (TDK 1996: 3909), Kıp: ugur~ogrı~ogur~ugrı~ugur~ugurı~uvru~ugurlayışı (Toparlı vd. 2003: 291) türevleri tercih edilmiştir. Sözcük Farsçaya, ogrı ‘hırsız’, Macarcaya or(v) ‘hırsız’, Kafkas Dillerine ogri /oxgri / ugri ‘hırsız’, Rusçaya vor ‘hırsız’ biçimlerinde girmiştir (Doerfer 1965: 77-78).

Hırsızların en önemli özelliği işlerini gizlice görmeleridir. Eski Uygurca bir yazmadaki “kaltı ogrı kişiçe tuyumsuzun kälir” (Le Coq 1922: 10) ‘Tıpkı hırsız kişi gibi duyurmadan gelir’ cümlesi bu durumu ortaya koymaktadır. Kaşgarlı, hırsızların çalmak için en doğru zamanı beklediklerini haber vermektedir (Dankoff-Kelly 1982: 246). MK’ deki kayıtlardan o dönemde hırsızlara hiç de iyi davranılmadığı anlaşılmaktadır. ogrı’ lar için bastur- “Bastırmak”; tuttur “Yakalatmak”, bäklätmäk “Bağlamak”, öldür- “Öldürmek” fiillerinin kullanılması (Dankoff-Kelly 1982: 39) bu konuda bizlere fikir vermektedir.

Eski Türk toplumunda hırsızlığı kendilerine meslek edinenler için kullanılan ogrı sözcüğü günümüzde aynı içerikle Tür: uğru, Az: oğru, Tkm: oğrı, Tat: urı, Nog: urı, Kzk: urı, KKlp: urı, Krg: ūru, Özb: uğri, Tarançi: oğri, oğur; Şor: oğrı, Küerikçe, Sagayca, Koybalca oğur, Tel: ūrı, Hks: oğır, Soyonca ōr, Çuv vără biçimlerinde yaşamaktadır (Eren 1999: 421). ogrı 'hırsız' sözünün ET'de görüldüğü dönemler ve yer aldığı örnek bağlamlar şöyledir:

Orhon

- "utru yerdä ogrı sokuşup tutupan minmiş" (T Tekin 2004b: 20) / "Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış (atı) tutup (üstüne) binmiş "(T Tekin 2004b: 28)

Uygur

- "ötrü ädgü ögli tegin başıntakı ärdinig alıp inisinä berdi bäkrü kizläp tut ogrı almazun tep tedi" (Hamilton 1998: 54) 'Bunun üzerine İyi Düşünceli Prens başındaki mücevheri alıp küçük kardeşine verdi. 'Sıkıca gizleyip koru; bir hırsız almasın!' dedi.'
- "alku kamag elkä uluşka nomka şazınka karşı ayagsızlıg ogrı karakçı yagı yavlaklarnıŋ ayıg yavız sakınçlarıg ketzün tarıkzun" (Zieme 1985: 167) 'Bütün memlekete, öğretiye, şeriate karşı saygısızlık; hırsız ve haydut düşmanların kötü düşünceleri ortadan kalksın.'
- "kaltı ogrı kişiçä tuyumsuzun kälir" (Le Coq 1922: 10) 'Tıpkı hırsız kişi gibi duyurmadan gelir.'

Karahanlı

- "bäg ogrını basturdı" (Dankoff-Kelly 1984: 47) 'Bey hırsızı bastırdı.'
- "ogrı tavar kundı" (Dankoff-Kelly 1982: 402) 'Hırsız mal soydu.'
- "uluş känd içinde sän ogrıg arıt / ümäg arkışıg yolda imin yorıt" (Arat 1999: 551) "Şehir ve kasaba içinde hırsızı ortadan kaldır, yolcu ve kervan emniyet içinde sefer etsin." (Arat 2003: 397)

d) Särkär / Säkärçi: Eşkıya, haydut.

ET'de eşkiyalık ve haydutluğu kendine meslek edinenler için kullanılan särkär ve säkärçi türevlerine dair farklı görüşler vardır. Clauson, säkärçi' nin türediği säkär tabanı ile MK' de särkär 'haydut' biçiminde görülen sözcüğü ilişkilendirmiştir. Ona göre Kıp: säkärlä- 'rahatsız etmek' fiilinde saklanan säkär ismi, säk-

'sekmek' fiilinden gelmektedir (Clauson 1972: 822). Haydutların sekerek hızlı hareket ettikleri düşünülürse säk- 'sekmek' fiiliyle säkärçi~särkär 'eşkıya, haydut' türevlerini bağdaştırmak makul görülmektedir. Semih Tezcan, Clauson'un särkär ve säkärci sözlerini birleştirmesini haklı bulmakla birlikte bu sözlerin Farsça serkerde 'ele başı, çete başı'ndan bozulmuş olduğunu dile getirmiştir (Tezcan 1981: 58). Karahanlı Türkçesi dışında görülmeyen särkär ve säkärçi türevlerinin (Clauson 1972: 822) yer aldığı bağlamlar şöyledir:

Karahanlı

- "särkär: Haydut, eşkıya. Karlukça."(Dankoff-Kelly 1982:343)
- "üçünçi imin tut kamug yollarıg / karakçıg sekerçig arıtgıl arıg" (Arat 1999: 554) "Üçüncüsü bütün yolları emin tut; yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır." (Arat 2003: 399)

f) Yol Tuzumçı: Yol kesen, eşkiya.

ET'de yol kesen eşkiyalar için yol tuzumçı ibaresinden de yararlanılmıştır. İbarenin ilk sözcüğü olan yol, 'istikamet, yol' anlamıyla Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarının tamamında görülür (Clauson 1972: 917). İbarenin ikinci kısmındaki tuzumçı' ya dair herhangi bir etimolojik açıklamaya rastlanılmamıştır. Kanaatimce sözcük ET' deki tu- 'tıkamak, kesmek' (Dankoff-Kelly 1984: 198) fiilinden gelmektedir. Bu fiile önce fiilden fiil yapan -z eki eklenerek tuz- fiili elde edilmiş tuz- fiiline, fiilden isim yapım eki –um getirilerek tuzum 'kapama işi' oluşturulmuş, tuzum' a isimden isim yapım eki +çI getirilerek tuzumçı kurulmuştur.

Kanun dışı yaşam sürenler için yol kesip eşkiyalık etmek en yaygın geçim şeklidir. İpek Yolu üzerinde ticaret kervanlarının gözde uğrak yerlerinde bulunan Eski Türk ülkelerinde (Alyılmaz 2004) de böylesi kimseler çıkmıştır. Uygurca bir yazmada zor durumdaki insanlar sıralanırken "käçiglärdä alp yertä elçi ogrı üzä adakmışlarıg" (Kaya 1994: 273) 'Geçitlerde ve zorlu yerlerde ülke basan hırsızlar tarafından eziyet görenleri...' ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeden eşkiyaların soygun için o dönemlerde de geçitleri ve zorlu yolları kullandıkları anlaşılmaktadır. Budist Uygurlardan kalan bir başka yazmada ise kervancıların

eşkıya tarafından sarıldıklarında Burkancıların mehdisini yardıma çağırmaları tavsiye edilmektedir (Ş Tekin 1993a: 11). Yol kesen eşkıyalardan zaman zaman hayli bunaldıkları anlaşılan Karahanlılarda yolların güvenliğini sağlamak hükümdarın en önemli görevleri arasında telakki edilmiştir (Yazıcı 2002: 140)

Eski Türk toplumunda yol kesip eşkiyalık yapmayı kendine meslek edinenler için kullanılan yol tuzumçı ibaresine Eski Uygurca sonrası tarihî şivelerde rastlanılmaz. Çağdaş Türkçede Özb 'eşkıya' karşılığında geçen yoltosär sözünün ET'deki yol tuzumçı' ya benzerliği dikkat çekicidir. Ayrıca Bşk ve Tat diyalektlerindeki yulbasar 'eşkıya' (Kültür Bakanlığı 1991: 226-227) sözüde de yol tuzumçı ile aynı mantıkla kurulmuştur. yol tuzumçı ibaresinin ET'de görüldüğü dönem ve yer aldığı örnek bağlam şöyledir:

Uygur

- "yänä ök aŋulmalı atlıg yol tuzumcı ogrı ärdi bir kılıçın tümänkä bir ägsük kişi yalaŋuk ok ölürdi" (Ş Tekin 1980: 162) 'Yine, Aŋulmalı adlı eşkiye idi bir kılıçla on binden bir eksik kişiyi öldürürdü.'
- "biz öŋrä ajunta ogrı igitler yol tuzumçılar ärdimiz yol yorıdaçı yalaŋuklarnıng ädin tavarın kunup karmalap özlärin ölürür ärdimiz" (Ş Tekin 1980: 253) "Biz öneceki yaşantımızda hırsız, haydut, eşkıyalar idik. Yol giden insanların mallarını gasp edip kendilerini öldürür idik."

SONUÇ

Eski Türkçe metinlerde gerek serbest gerekse devlet kapısında iş gören 191 meslek adına rastlanmıştır. Meslekleri adlandırmada kullanılan sözcükler içinde Türkçe kökenliler ile Türkçe kaidelere uygun olarak türetilip Türkçeleşenler şunlardır: abçı / avcı ‘avcı’, afsunçı ‘büyücü, efsuncu’ agıçı ‘hazinedar’, altunçı ‘kuyumcu’, amga /ımga ‘mal müdürü, veznedar’, arkış ‘haberci, posta’, arvışçı ‘efsuncu, büyücü, üfürükçü’, aşçı ‘aşçı’, äşgäkçi ‘eşekle taşımacılık yapan’, atasagun ‘doktor’, ayakçı ‘kaseci, çanakçı, bardakçı’, äkäk ‘hayat kadını, fahişe’, ämçi ‘hekim, eczacı’, äŋçi ‘avcı’, ärsäk ‘hayat kadını, fahişe’, äşkinçi ‘hızlı posta, kurye’, ätçi ‘kasap’, ätmäkçi / ötmäkçi ‘fırıncı, ekmek yapıp satan’, ätükçi ‘ayakkabıcı, pabuççu, kavaf’, ävirgüçi ‘çevirmen, metin tercüme eden’, bädizçi ‘ressam, heykeltıraş, süsleme sanatçısı’, bağçı ‘bahçe ziraatı yapan, bahçıvan’, bakguçı ‘casus’, balıkçı ‘balıkçı, balık avcısı’, başçı ‘yönetici, amir’, bilgä ‘bilgin, âlim, danışman’, bitgäçi / bitkäçi ‘yazıcı, katip, hattat, müstensih’, bitigçi ‘yazıcı, katip, hattat, müstensih’, bitkäçi ‘muskacı’, borçı ‘şarapçı, şarap üreticisi, şarap işçisi’, borlukçı ‘bahçe ziraatı yapan, bağcı, bahçıvan’, boşgut ‘çırak’, boşgutçı ‘öğretmen / öğrenci’, bödigçi ‘dansçı’, börkçi ‘börkçü, başlık yapıp satan kimse’, bözçi ‘kumaş dokuyucusu, dokumacı’, bukaçı ‘boğa yetiştiricisi’, bukaguçı / bukagulukçı ‘zindancı, işkenceci’, buşıçı ‘dilenci, sadaka toplayıcısı’, çapıtgan ‘cellat’, çärig ‘asker’, çıvgacı ‘tuzakçı, tuzakla avlanan’, çufga ‘kılavuz’, çupan ‘kizir, köy büyüğünün yardımcısı’, darnıçı ‘efsuncu, büyücü, üfürükçü’, elçi ‘elçi, sefir’, elgürçi ‘bekçi, muhafız’, ıgaççı ‘marangoz’, idişçi ‘içkici, sâki, garson’, igdişçi ‘hayvan yetiştiricisi, besici’, igit ‘dolandırıcı, haydut, hırsız’, ilımga ‘hükümdarın mektuplarını yazan görevli, katip’, iş ayguçı ‘iş buyurucu, amir, ustabaşı’, işçi ‘işçi, amele’, itärçi ‘doğancı’, kälämäçi ‘tercüman’, kalançı ‘vergi memuru, kalan vergisini toplayan kimse’, kam ‘şaman, kam; büyücü, üfürükçü, kahin, halk hekimi’, kam ‘-gök tanrı inancı sonrasında- büyücü, kahin’, kaŋlıçı ‘arabacı, sürücü’, kapagçı / kapugçı ‘kapıcı, bekçi, muhafız’, karabaş ‘köle’, karaçı ‘dilenci’, karakçı ‘haydut, eşkıya’, kazçı ‘kaz yetiştiricisi, kaz çobanı’, kedizçi ‘keçeci, keçe imalatçısı’, kemiçi ‘gemici, denizci’, keyikçi ‘avcı, yaban hayvanı avcısı’, kırkak ‘kadın köle, cariye’, kırmaçı ‘ağaçtan kap kacak yapan

kimse', kıyınçı / kıınçı / kınaguçı 'zindancı, işkenceci', kişçi 'samur avcısı, kürk avcısı', kolguçı / koltguçı / kolunguçı 'dilenci', koñçi / koyınçı / koyçı 'koyun yetiştiricisi, koyun çobanı', korıgçı 'korucu, koruyu ya da özel bir alanı bekleyen', korıgu 'muhafız', köçütçi 'kervan başı', körümçi 'falcı, kahin', kudugçı 'kuyu kazıcısı, kuyu açıcısı', kul 'erkek köle', kulavuz 'kılavuz, rehber', kulut 'erkek köle', kunuk 'dolandırıcı, hırsız', ogrı'hırsız', kuŋkauçı 'çalgıcı, harp çalan, kopuzcu', kuşçı 'avcı kuşla avcılık yapan; kuş avcısı', kügçi 'muhafız, bekçi', kütçi 'çoban', küzätçi /küzädçi / küdäzçi 'muhafız, bekçi', mäŋçi 'avcı, av kovalayan', nomçı 'vaiz, din bilgini', okçı 'ok imalatçısı', ordu başı 'hükümdarın hizmetçisi, dayayıp döşeyicisi, temizlikçi', orunçı 'taht görevlisi, resmî hademe, sekreter', otaçı 'doktor, hekim, eczacı', otuŋçı 'oduncu', oyınçı 'sahne sanatçısı, gösteri sanatçısı, oyuncu', ögän käsgüçi 'su seti yapımcısı', ögitçi 'değrimenci', ölütçi 'cellat, katil', sabçı / savcı 'elçi, haberci', sakçı 'bekçi', sakışçı 'muhasebeci', säküçi 'hırdavatçı, çerçi', salçı 'aşçı', särkär / säkärçi 'eşkıya, haydut', sasıçı 'çömlekçi', satıgçı 'satıcı, tüccar', sınagçı 'casus', sırçı 'cilacı, vernikçi, boyacı', suvçı 'kılavuz kaptan', suvçı 'suyu idare eden, sulamacı', sü 'asker', tagunçı 'soytarı', tägürtçi 'rehber, refakatçi', takıgu igidgüçi 'tavuk besleyicisi, tavukçu', tämirçi/ tämürçi 'demirci', tapıgçı / tapagçı / tapugçı 'hizmetçi, çalışan', tärçi 'amele, ırgat, gündelikçi', targakçı 'tarakçı, tarak yapıp satan', tarıgçı 'çiftçi', tıl 'casus', tılmaç 'tercüman', timçi 'içki satıcısı, meyhaneci', tiŋçi 'casus', tirkiş 'haberci, posta', titigçi 'duvarcı, sıvacı', tonçı 'elbiseci, terzi', toŋuzçı 'domuz avcısı', torçı 'ağcı, ağ ile avlanan', tönökçi 'gardiyan, zindancı', törüçi 'vaiz', töşäkçi 'beyin yatağını derleyip toplayan hizmetçi, döşekçi', tsaŋçı 'hazinedar', tugçı 'tuğcu, bayraktar, sarayda tuğlardan sorumlu kimse', tuji 'kasap', tunurçı 'pastacı, fırıncı', turgak 'muhafız, gündüz muhafızı', tuzakçı 'tuzakla avlanan', tuzçı 'madenci, tuzcu', tüş yorguçı / yörgüçi 'rüya tabircisi', udçı 'sığır yetiştiricisi, sığır çobanı, sığırtmaç', udmak 'çırak, şakirt, hizmetçi', udugçı 'hizmetçi', uduzgak 'kılavuz, öncü', uuntuçı / umduçı 'dilenci', uz 'usta, zanaatkâr', uzagut 'usta, zanaatkâr, esnaf', yaçı 'yay ustası', yadçı / yatçı 'yada taşıyla iklimi değiştiren büyücü', yagıçı 'savaşçı, muharip', yakşıçı 'çilingir', yalabaç / yalavaç/ yalafar 'elçi, temsilci', yalŋuk 'kadın köle, cariye', yaŋaçı 'fiil ile nakliyecilik yapan', yapı(g)çı 'inşaat ustası, duvarcı',

yargan / yarguçı ‘yargıç, hakim’, yarlıgçı ‘tellal’, yatgak ‘muhafız, gece muhafızı’, yelviçi ‘büyücü, sihirbaz, gözbağcı’, yemişlikçi ‘bahçıvan, bahçe tarımı yapan, bağcı’, yerçi ‘kılavuz, rehber’, yılkıçı ‘hayvan yetiştiricisi, besici’, yıragu/ ıragu ‘ses sanatçısı, şarkıcı’, yiçi ‘terzi’, yol tuzumçı ‘yol kesen, eşkıya’, yolçı ‘kılavuz, rehber’, yuguçı ‘çamaşırcı, yıkayıcı’, yultuzçı~yulduzçı ‘müneccim, astrolog’, yumuşçı ‘hizmetçi, uşak, ayakçı’, yuntçı ‘at yetiştiricisi, at çobanı’, yuŋçı ‘yüncü’, yükçi ‘hamal’. Sıralan Türkçe meslek adlarının sayısı 173’tür. Bu rakam, tezde yer verilen meslek adlarının %90.5’ine tekabül etmektedir. Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde mesleklerin çok büyük oranda Arapça ve Farsça sözlerle adlandırıldığı (Merçil 200: 194) düşünülürse Eski Türkçenin bu noktada oldukça yerli ve sade bir görünüm arz ettiği ortaya çıkar.

Eski Türkçede, alıntı meslek adları Çince, Soğdca, Sanskritçe ve Arapça kaynaklıdır. Çinceden alınanlar: bahşı ‘bilgin, öğretmen’, küŋ ‘kadın köle, cariye’, tıtsı ‘öğrenci, şakirt, çömez’, toyın ‘Budist rahip’ sözcüklerdir. Soğdçadan alınanlar: bala ‘çırak’; maraz ‘ücretli adam, ırgat’, mogoç ‘sihirbaz, büyücü’, mojak ‘Maniheist din adamı, baş rahip’, şamnanç ‘kadın Buda rahibi’ sözcükleridir. Sanskritçeden alınanlar: çantal ‘cellat’, sart ‘tüccar, satıcı’ sözcükleridir. Arapçadan alınanlar ise âlim ‘bilgin, âlim’, fäyläsuf ‘filozof, felsefeci’, każı ‘kadı, hakim, yargıç’, muabbir ‘rüya tabircisi’, muazzim ‘büyücü, efsuncu’, muhtäsib ‘ceza amiri, belediye işlerine bakan memur’ şair ‘şair’sözcükleridir. Alıntı meslek adlarının sayısı 18; toplam meslek adlarına oranı ise %8.5’tir. Eski Türkçe meslek adları içindeki Çince alıntılar Orhon döneminde görülmeye başlar. Soğdca ve Sanskritçe alıntılara ilk kez Uygur metinlerinde rastlanır. Arapça alıntılarsa Karahanlı döneminde ortaya çıkar. Eski Türklerde meslekleri adlandırmada kullanılan bu alıntılar din ve bilim alanlarında yoğunlaşmaktadır. Yeni bir din kabul eden halk o dinin terminolojisini o dini kendisine aşılayan toplumun dili üzerine kurar. Bu bağlamda Budist ve Maniheist Uygurlar, dinî hayata dair meslekleri kendilerini bu dinlerle tanıştıran Soğd, Çin ve Sanskrit dillerinde; Müslüman olan Karahanlılar ise Arap dilinde karşılamışlardır. Geçmişte bilimin büyük ölçüde din merkezli yapılması Eski

Türklerin dinî terimleri karşılamadaki eğilimlerini ilmî terimleri karşılamada da hayata geçirmelerine yol açmıştır.

Eski Türkçede meslek sahiplerini adlandırmada kullanılan 173 Türkçe sözcüğün 131'i addan ad yapan +çI ekiyle türetilmiştir. Dolayısıyla Eski Türkçedeki Türkçe meslek adlarının %75'inin sonunda +çI eki kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud isimlerdeki +çi ekinin meslek işareti olduğunu yazarak (Dankoff-Kelly 1984: 217) Türkçenin bu yöndeki tasarrufuna daha o devirlerde dikkat çekmiştir. Eski Türkçede yalnızca ç'li olarak karşımıza çıkan +çI eki günümüzde de mesleklerle ilgili isimler yapmaktadır. Eski Türkçede fiillere eklenerek meslek sahiplerine ad türeten eklerin başında ise -gAk eki gelir. uduz-gak 'kılavuz' yat-gak 'gece muhafızı', tur-gak 'gündüz muhafızı' bu ekle türetilen sözcüklerdir. Eski Türkler meslek erbabını adlandırırken çoğunlukla o mesleğin ilgilendiği varlığı esas almışlardır. yılkı'dan 'sürü' yılkıçı 'besici', ud'dan 'inek'' udçı 'çoban', tämir'den 'demir' tämirçi 'demirci' gibi. Bunun yanında meslek sahipleri, kullandıkları aletlerden yola çıkılarak da adlandırılmıştır. tuzak'tan 'tuzak' tuzakçı 'avcı', äm 'ilaç' ämçi 'hekim', kuŋkau 'harp, kopuz'; kuŋkauçı 'çalgıcı' gibi. Ayrıca emek sarf edilen işi karşılayan eylemler de meslek sahiplerini adlandırmada kullanılmıştır. iğdiş'ten 'besleme işi' iğdişçi 'besici', ögit'ten 'öğütme işi' ögitçi 'değirmenci', köçüt'ten 'göçürme işi' köçütçi 'kılavuz' sözcükleri ve fiilden isim türeten eklerle ortaya çıkan meslek adları bu anlayışla oluşmuştur.

Eski Türkçede pek çok meslek sahibi için birden fazla ad karşımıza çıkmaktadır. Aynı meslek erbabını adlandırmada farklı sözcüklerin karşımıza çıkışı toplumun o mesleğe yönelik kültürel birikiminin dile yansımasıdır. Dilde bir kavramı karşılamak için çok sayıda sözün bulunması o kavramın yerleşikliğinin ve tutunmuşluğunun gösterir. Bu bağlamda Uygurca metinlerde avcılık mesleğini icra edenler için on iki değişik ada rastlanması ilginçtir. Zira, Budist ve Maniheist Uygurlarda et yemek ve canlı öldürmek yasaktır (Ruben 2000: 70-71). Uygurlarda bu yasakları hiçe sayan avcılık mesleğine dair böylesi zengin bir terminolojinin bulunması onların pek de dindar olmadıklarını düşündürmektedir. Nitekim yabancı seyyah ve elçilerin Budist Uygur Türklerinin beslenme alışkanlığında etin

yerine sık sık değinmeleri (İzgi 1989: 57) durumu doğrulamaktadır. Öyle görülüyor ki Eski Türklerde devlet dini olarak yönetenlerce kabul edilen Budizm ve Maniheizm konusunda geniş halk kitleleri pek duyarlı davranmamışlardır (Tekin 1993: 21). Bu sebeple yeryüzünde et yiyen 'Yaylacı Budistler' ilk ve son olarak Uygurlar olmuşlardır (Ögel 2001a: 63).

Eski Türkçede büyü, fal ve kehanetlerle uğraşanlara dair on üç farklı ada rastlanmıştır. Bu, aynı uğraşıyı paylaşanlaşanları adlandırılmasında görülen en yüksek rakamdır. Büyü, fal ve kehanet işlerini meslek edinenleri adlandırmada görülen böylesi bir sözcük zenginliği tarihteki pek çok toplum gibi Eski Türklerin de madde ötesine yoğun ilgi duyduklarını ortaya koymaktadır.

Tezde yardımcı meslekler sınıfında yer alan çıraklık müessesesine rastlanması zanaatkârlığın Eski Türklerde oldukça köklü bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Meslek hayatı, insan kaynakları açısından da desteklenecek kurumsal düzeye ancak belli bir tecrübenin ardından ulaşabilir. Çıraklıkla iştigal edenleri adlandırmada kullanılan bala, boşgut ve udmak sözlerinin +çI eki kullanılmadan türetilmesi dikkat çekicidir. Sanki, Eski Türkler bu eke yalnızca 'ustaları' adlandırmada kullanılan sözcüklerde yer vermişlerdir.

Eski Türkçede, Gök Tanrı İnancı'na mensup din adamları için kullanılan kam sözcüğünün dilin anlam boyutundaki görünüşü ilginçtir. kam Göktürk döneminde dinî çerçevede bir mesleğin icracısını ifade ederken Uygur ve Karahanlı metinlerinde dinle ilgisi olmayan hatta dine karşı olan bir nevi büyücü anlamı kazanmıştır. Dolayısıyla sözcük anlam kötüleşmesi geçirmiştir. Meydana gelen anlam değişimi aynı zamanda kültür değişimine de işaret etmektedir. Göktürk çağında Gök Tanrı İnancı'na mensup Türkler, Uygurlarla Maniheizm ve Budizm'e; Karahanlılarla İslamiyet'e intisap ettiklerinde doğal olarak eski dinlerini ve din adamlarını kötülemişlerdir.

Uygur dönemde dinî metinlerin müstensihleri olan bitigçi'ler eserlerin sonunda kendilerini yanı 'acemi', agduk 'yozlaşmış', yavız 'kötü' gibi sıfatlarla

nitelendirerek (Hamilton 1998: 156) alçak gönüllülüklerini ortaya koymuşlardır. bitigçi'lerin kendilerini kusurlu sıfatlarla tanımlama alışkanlıklarındaki alçak gönüllülük ile Osmanlı müellif ve müstensihlerinin, eserlerinde adlarını kullanmama tercihlerindeki alçak gönüllülük benzerlikten öte bir geleneğin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Bir kısım Batılı tarihçiler Osmanlı devletinden bahisle göçebe Türklerin yalnız başına bir imparatorluk kuramadıklarını ve kuramayacaklarını dile getirmişlerdir. Onlara göre Osmanlı devletinin kurulması için lüzumlu unsurlar ancak yerli Rumlardan tedarik edilmiştir (Barkan 1993: 5-7). Başta Fuat Köprülü (Köprülü 2004) ve Ömer Lütfü Barkan'ın (Barkan 1993) eserleriyle çürütülen bu iddianın haksızlığı bizim çalışmamızla da ortaya konmuştur. Çalışmamız göstermiştir ki Orta Asya Türklüğünün köklü bir meslekî hayatı vardır. Bu durum aynı zamanda şehirli hayatın da göstergesidir. Yeni fethedilen Anadolu yalnız göçebeleri değil Türk dünyasının her tarafından gelmiş şehirli unsurları ve buna bağlı olarak da bilgin, din adamı ve zanaat sahibi zümreleri de cezp etmiştir (Barkan 1993: 10). Osmanlının kuruluşunda rol oynayan ve meslekî dayanışmayı esas alan Ahîlik kurumunun köklerini Orta Asya'da şekillenen meslekî yapılanmada aramak gerekir. Bu anlamda Eski Türk kültürünün Anadolu'daki devamlılığı meslekler için de söz konusudur.

Eski Türklerde meslek sahipleri için kullanılan bu kadar fazla ada ulaşılması onlarda canlı bir çalışma hayatı olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda Cahiz (öl. 869) gibi Arap tarihçilerin Türklerden bahsederken öne sürdükleri:

> Türkler sanat, ticaret, tıp, ziraat, geometri, meyvecilik ve ağaç yetiştirme, binalar yapmak, kanallar açmak ve mal toplamakla meşgul olmadılar. Sadece gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaradılışları bu işler için müsait olduğundan bu işlerde maharet sahibi oldular. (El-Cahiz 1988: 82).

türünden yorumları ihtiyatla karşılamak gerekir. Biliyoruz ki Türklerin yoğun olarak göçer hayat sürdükleri Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde onların belirleyici vasıfları demirciliktir. Çin kaynakları Göktürklerin ilk önceleri Altaylarda yaşadığını ve demircilikle uğraştığını yazmaktadır (Gömeç 1999: 10). Nitekim Birinci Kök-Türk Devletinin kurucusu Bumın Kağan (542-552) Juan –

juan reisinin kızını istediğinde "Benim demir işlerimde çalışan sizler nasıl böyle bir talepte bulunma cesaretini gösterirsiniz?" cevabını almıştır (Taşağıl 1995: 17). Demircilik, kurulu atölyeler gerektirir. Tamamen göçer bir toplum bu türden demir atölyeleri tesis etmez. Zira göçerlerin atölyeleri yanlarında taşımaları imkansızdır. Buradan bakıldığında daha Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde Türkler arasında yerleşik bir kitlenin varlığı ortaya çıkmaktadır. Cahiz'in yorumunu onun daha ziyade savaşçı göçer Türklerle karşılaşmasından kaynaklanan ve geneli kapsamayan abartılı bir yargı olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim Mesudî (öl. 948) Türklerin birçok cinslere ayrıldığını, bir kısmının şehirlerde ve kalelerde; bir kısmınınsa dağlarda, bozkırlarda, çadırlarda yaşadıklarını yazarak (Şeşen 2001: 57) Eski Türk toplumunda hem konar hem de göçer kitlelerin bulunduğunu tespit etmiştir. Başka bir Arap tarihçi Avfî'nin, "Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerin ve aşiretlerin had ve hududu yoktur. Bir kısmı yerleşik bir kısmı ise göçebedir" (Şeşen 2001: 91) kaydı da Mesudî'yi desteklemektedir. Nasıl günümüz Türkiye'sinde şehirli hayatında yanında -özellikle Toroslarda- göçerlere rastlanabiliyorsa Eski Türklerde de göçer kitlelerin yanında yerleşik bir kitle hep var olmuştur. Bu yerleşik kitlenin varlığı eski Türk kültüründe mesleklerin gelişimine uygun zemin sağlamıştır.

TARANAN METİNLER ve KISALTMALARI

1. Orhon Türkçesi Metinleri

(Abk) VASİLYEV, Dimitiri. 1983. "Abakan Yazıtı" **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.** Leningrad: Nauka.

(Alt) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Altın Köl Yazıtları ". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Ba) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Barlık Yazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Be) ERCİLASUN, A. Bican. 1985. " Tör Apa İçreki Bitigi- Begire Yazıtı-". **Büyük Türk Klasikleri.** C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat .

(BK) TEKİN, Talat. 1995. "Bilge Kağan Yazıtı". **Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

(Bu) ERCİLASUN, A. Bican. 1985. "Bugut Yazıtı" **Büyük Türk Klasikleri.** C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

(Çoy) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Bir Baba Yazıtı (Çoyren Yazıtı)". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Def) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Nagy- Szent- Miklos Definesi ve Yazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(El) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Elegeşt Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Hb) VASİLYEV, Dimitri. 1983. "Herbis Baarı Yazıtı". **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.** Leningrad: Nauka**.**

(HT) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Hoytı TamırYazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Ih A) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Ihe –Ashete Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Irk) TEKİN, Talat. 2004. **Irk Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı-.** Ankara: Öncü Kitap.

(İB) VASİLYEV, Dimitri. 1983. "İl BaşıYazıtı". **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.** Leningrad: Nauka.

(İH) CLAUSON, Sir Gerarad, Edward, TRYJARSKI. 1971. "The Inscription at Ikhe Khushotu". **Rocznik Orientalistyczny.** S. XXXIV, s.7-33.

(İHN) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Ihe –Hanın-Nor Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(K Ba) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Kara Balgasun Yazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(KC) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Kemçik Cirgak Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(KH) VASİLYEV, Dimitri. 1983. "Kejelig Hovu Yazıtı". **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.** Leningrad: Nauka.

(KK) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Kemçik Kaya Başı Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(KT) TEKİN, Talat. 1995. "Köl Tigin Yazıtı". **Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

(Mi) GÖMEÇ, Saadettin. 1996. "Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma". **Türk Kültürü**. S. 194, s. 79-84.

(O) CLAUSON, Gerard. 1957. "The Ongin Inscription". **Journal of The Royal Asiatic Society.** s.177-192.

(Oy) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Oya Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Stein) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Stein Tarafından Bulunan Göktürk Harfli Elyazmaları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Su) ERCİLASUN, A. Bican. 1985. "Boyla Kutlug Yaragan Bengü Taşı –Suci Abidesi". **Büyük Türk Klasikleri.** C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

(ŞU) ERCİLASUN, A. Bican. 1985. "Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kagan (Moyun Çor) Bitigi-Şine Usu Abidesi", **Büyük Türk Klasikleri.**C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

(T) TEKİN, Talat. 1994. **Tunyukuk Yazıtı.** Ankara: Özener Matbaacılık.

(Ta) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "TalasYazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Tar) TEKİN, Talat. 1982. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". **TTK Belleten.** C. XLVI, S.184, s. 795-838.

(Tes) KLYAŞTORNY, G. S. 1986. "Tes Abidesi". Çev. Selcen Bozkurt. **Türk Kültürü Araştırmaları-Hamit Zübeyr Koşay Armağanı**. S. XXIV/ 2, s. 151-171.

(Toy) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Thomsen'in Neşrettiği Toyok Vadisi El Yazma". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Tun) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Tun-huang' da Bulunan El Yazmaları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Uk) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Ulu-kem Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları,

(Uy Ar) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Uyug- Arhan Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Uy Tu) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. "Uyug TuranYazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

(Uy) ORKUN, Hüseyin Namık. 1994 "Uybat Yazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

2. Uygur Türkçesi Metinleri

(AbhiKar) KUDARA, Kōgi. 1981 "A Fragment of an Uigur version of the Abhidharmakosakârikâ". **Journal Asiatique.** S. 269, s. 325-346.

(AbhiKeng) GENG, Shimin. 1989a. "A Study of one newly discovered folio of the Uighur "Abhidharmakośa-śâstra". **Central Asiatic Journal.** S. 33, s. 36-45.

(AbhiSho I) SHOGAITO, Masahiro. 1991. **Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakosabhasya-tıka Tattvartha Volume I Text, Translation and Commentary.** Kyoto.

(AbhiSho II) SHOGAITO, Masahiro. 1993. **Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakosabhasya-tıka Tattvartha Volume II Text, Translation, Commentary and Glossary.** Kyoto.

(AbitAnk) TEMİR, Ahmet, Kōgi KUDARA, Klaus RÖHRBORN. 1984. "Die alttürkischen Abitaki-Fragmente des Etnografya Müzesi Ankara". **Turcica. Revue d'etudes turques**. S. 16, s. 13-18.

(AbitIst) SERTKAYA, Osman F., Klaus RÖHRBORN. 1984. "Bruchstücke der alttürkischen Amitâbba-Literatur aus İstanbul". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 4, s. 97-117.

(ActeOuig) HAMİLTON, James R..1969. "Un Acte ouigour de vente de terrain provenant de Yar-khoto". **Turcica Revue d'etudes turgues.** S. 1, s. 26-52.

(Adams) ADAMS, B. S.. 1989. "Bir Uygur Metni Üzerine Notlar". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten-.** s. 59-63.

(AgFrag I) KUDARA, Kōgi, Peter ZIEME. 1989. "Uigurische Âgama-Fragmente (1)", **Altorientalische Forschungen.** S. 10, s. 269-318.

(AgFrag II) KUDARA, Kōgi, Peter, ZIEME. 1990. "Uigurische Âgama-Fragmente (2)". **Altorientalische Forschungen.** C. 6, S. 17, s. 130-145.

(Antarabhava) KARA, Georg. 2002. "Some Passages of the Uygur, *Antarabhava* – Treatise Revisited". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages**. Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(Antpol) TEZCAN, Semih, Peter ZIEME. 1990. "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan". **Altorienttalische Forschungen.** S. 17, s. 146-151.

(ApokrSu) KARA, Georg, Peter ZIEME. 1986. "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras 'Fo ding xin da tuo luo ni' ". **Altorientalische Forschungen.** S. 13, s. 318-376.

(ATSS) GABAIN, Annemaria von. 1976. "Alt-türkische Texte in sogdischer Schrift". **Hungaro-Turcia. Studies in honour of Julies Nemeth.** s.69-76.

(Atsu) MAUE, Dieter. 1985. "Sanskrit-uigurische Fragmente des Âtânâtikasûtra und des Âtânâtihrdaya". **Ural-altaische Jahrbücher**. S. 5, s. 98-122.

(BahÖg) ÖLMEZ, Mehmet. 1998. "Tibet Budhizmine Ait Eski Bir Bahşı Ögdisi". **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**. Haz. Jens Peter Lauth, Mehmet Ölmez, Freburg-İstanbul: Simurg Yayınları.

(BaratŞınko) BARAT, Kahar. 1990. "Şınqo Şeli Tutung, traducteur du Säkiz yükmäk yaruq nom". **Journal asiatique**. S. 278, s.155-156.

(BarutçuAbhi I) BARUTÇU, F. Sema. 1990. "Abhidharmakośabhāşyatīkā-tattvārtha-nāma'nın Eski Uygurca Tercümesinden Bir Parça". "**Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi.** S. 34, s.11-25.

(BarutçuAbhi II) BARUTÇU, F. Sema. 1998. **Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośaśāstra'sına Yazdığı Tefsirin Etü. Tercümesi Abidarim Kınlığkoşavarti Şastirtaķı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi'nden Üç İtigsizler**, **Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, XXX. Levha.** Ankara: TDK Yayınları.

(BarutçuSad) BARUTÇU, F.Sema. 1987. **Uygurca Sadapraruda ve Dharmongdata Bodhissattva Hikayesi.** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

(Bodhic) RASCHMANN, Simone, Peter ZIEME. 1985. "Ein Bodhicaryävatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung". **Altorientalische Forschungen.** S. 12, s. 309-318.

(BruchGeb) ARAT, Reşid Rahmeti. 1987b. "Bruchstücke eines Gebetsbuches". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları

(BT I) KARA, Georg, Peter ZIEME. 1970. **Fragmente der uigurischen Version des„Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi:** Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Kultur des alten Orients. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 3. **Berliner Turfan Texte 1**)

(BT II) RÖHRBORN, Klaus. 1971. **Ein uigurische Totenmese. Text, Ubersetzung, Kommenter.** Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archalogie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 4. **Berliner Turfan Texte 2**)

(BT III) TEZCAN, Semih. 1974. **Das uigurische Insadi-Sutra**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zetralinstitut für alte Geschichte und Archaologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. **Berliner Turfan Texte 3**)

(BT V) ZIEME, Peter. 1975a. **Manichäische-türkische Texte.** Berlin: Akademie der Wissenshaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. **(Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients. Berliner Turfantexte 5.)**

(BT VII) KARA, Georg, Peter, ZIEME. 1976. **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung.** Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie. **(Berliner Turfan Texte 7**)

(BT VIII) KARA, Georg, Peter ZIEME. 1977. **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjusrınamasamgıti**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie, Akademie –Verlag. (Schriften zur Geschischte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfan Texte 8**)

(BT IX) TEKİN, Şinasi. 1980. **Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Ubersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Ubersetzung, Anmerkungen.** Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschischte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfantexte. 9**)

(BT XIII) ZIEME, Peter. 1985a. **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfantexte. 13.**)

(BT XVIII) ZIEME, Peter. 1999a. **Altun Yaruk Sudur. Vorworte und das erste Buch.** Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. **(Berliner Turfan Texte 18)**

(BT XX) ZIEME, Peter. 1999b. **Vimalakırtinirdesasutra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto.** Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademienvorhaben Turfanforschung. (**Berliner Turfan Texte 20**)

(BT XXIII) ZIEME, Peter. 2005. **Magische Texte des uigurischen Akademie der Wissenschaften.** Belgium: Brepols. **(Berliner Turfantexte XXIII)**

(Buddhavatamsaka) KUDARA, Kōgi. 2002. "Fragments of the Uighur blockprinted version of the *Buddhavatamsaka-sutra* in forty volumes". **Splitter aus der**

Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages. Haz. Mehmet Ölmez, Simone Christiane, Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(Buddhawürde) GENG, Shimin, H. Joachim KLİMKEİT, J. Peter, LAUT 1993b. "Nachtrag Zum 'Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde' ". **Altorientalische Forschungen.** S. 20, s. 369-390.

(BuddhBio) LAUT, Jens Peter. 1983. "Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie". **Ural-altaische Jahrbücher**. S. 3, s. 88-101.

(BuddhKat) MAUE, Dieter, Klaus, RÖHRBORN. 1984. " 'Ein buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift". **Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft.** S. 134, s. 286-313.

(BuddhStab) ZIEME, Peter. 1975b. "Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren". **Acta Orientalia Academiae scientriarum Hungaricae.** S. 29 , s. 187-211.

(BuddhUig I/II) TEKİN, Şinasi. 1980b. **Budhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit.** Budapest: Akademiai Kiado,.

(BuyanKel) RASCHMANN, Simone. 1987. "Das Gelöbnis des Buyan Kälmiš" **Altorientalische Forschungen.** S. 14, s. 160-174.

(Christ-ManManus) LE COQ, Albert Von. 1909. "Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinessich-Turkistan)". **Sitzungsberichte der preussischen Akademia der Wissenschaften.** S. 68, 1202-1218.

(Çaştani) MÜLLER, Friedrich Wilhelm. 1945. **Çaştani Bey Hikayesi.** Çev. S. Himran. İstanbul: Burhaneddin Erenler Basımevi.

(Dasabala) SHOGAITO, Masahiro. 2002. "Fragments of Uighur *Dasabala sutra*". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(Dasakarma) SHOGAITO, Masahiro. 1998. **Daśakarmapathavadanamala.** Kyoto: Nakanishi Printing.

(DhaSu) RÖHRBORN, Klaus. 1976. "Fragmente der uigurischen Version des 'Dhārani-Sūtras der grossen Barmherzigkeit' ". **Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft.** S. 126, s. 87-100.

(DKP/H) GENG, Shimin, H. Joachim, KLİMKEİT, J. Peter LAUT. 1993a. "Prolegomena zur Edition der Hami-Handschrift der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ". **Türk Dilleri Araştırmaları**. S. 3, s. 213-230.

(DocTuSo) SIMS-WILLIAMS, Nicholas, James, HAMİLTON. 1990. **Documents turco-soidiens du IX-X siecle de Touen-houang.** London: School of Oriental anf African Studies.

(DreiPrinz) GENG, Shimin, H. Joachim KLİMKEİT, J. Peter LAUT. 1989b. "Die Geschichte der drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-turkische Fragmente aus Turfan". **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.** C. 3, S. 139, s. 328-345.

(EhlersNotab) EHLERS, Gerhard. 1983, "Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 3, 1983, s.81-87.

(Ernte II) ZIEME, Peter, Ádám MOLNÁR. "Ein weiterer uigurischer Erntesegen". **Altorientalische Forschungen.** S. 16, s. 140-152.

(Ernte) ZIEME, Peter. 1975. "Ein uigurischer Erntesegen". **Altorientalische Forschungen.** S. 3, s.109-143.

(ETŞ) ARAT, Reşid Rahmeti. 1991. **Eski Türk Şiiri.** Ankara: TTK Yayınları.

(FamArch) CLAUSON, Sir Gerard. 1971. "A Late Uyğur family archive". **Iran and Islam.** C. E. Bosworth, Memoring of the late Vladimir Minorsky. s.167-196.

(Fedakâr) FEDAKĀR, Durdu. 1991. "Das alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (1)". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 10, s. 85-98.

(FragFalt) HAZAİ, Georg. 1975. **"**Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches". **Altorientalische Forschungen.** S.3, s. 91-108.

(GengAbhTatt) GENG, Shimin. 2002. "On the Lanzhou Version of the Uighur *Abhidharmakosabhasya-tıka Tattvartha*". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(GengAbitaki) GENG, Shimin. 2004 "Study Of Two Folios Of The Uighur Text 'Abitaki' ". **Acta Orientalia Academiae Scientriarum Hungaricae.** S. 57, s.105-113.

(GengArya) GENG, Shi-min. 1979. "Qädimqi Uygurca Budhistik Äsär "*Arya-trata-buddhamatrka-vimsati-puja-stotra-sutra"* din Fragmentlar". **Journal of Turkish Studies**. S.3, s. 295-306.

(Genzan) KUDARA, Kōgi. 1988b. "Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarıka- Sutra". **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forshung.** Haz. Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(Halen) HALEN, Harry. 1979. **Die uigurischen Mannerheim-Fragmente (I) –Studia Orientalia 51'den ayrı basım.** Helsinki: The Finnish Oriental Society.

(HandUigUrk) LE COQ, Von A.v. 1918. "Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan". s. 449-460.

(Hazai) HAZAİ, Georg. 1970. "Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan Sammlung". **Acta Orientalia Academiae scientriarum Hungarica.** S. 23, s. 1-21.

(Heilk I) ARAT, Reşid Rahmeti. 1930. **Zur Heilkunde der Uiguren I**. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(Heilk II) ARAT, Reşid Rahmeti. 1932. **Zur Heilkunde der Uiguren II**. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(Hoczeit) ZIEME, Peter. 1981b. "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen". **Scholia Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde- Annemarie von Gabain zum 80. Geburstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern.** Haz. Klaus Röhrborn, Wilfird Brands. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(Höllen) BANG, Willi, Reşit Rahmeti ARAT. 1987. "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

(Ht I) GABAIN, Annemaria von. 1935. **Die uigurische Übersetzung der Biographi Hüen-tsang I. Bruchstücke des 5. Kapitels.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(Ht II) GABAIN, Annemaria von. 1938. **Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(HT III) ÖLMEZ, Mehmet, Klaus, RÖHRBORN. 2001. **Die alttürkische Xuanzan-Biographie III.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

(Ht IV) TOALSTER, John Peter Claver. 1977. **Die uigurische Xuan-Zang Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar.** Hull-England: İnaugural-Dissrtation zur Erlangug des Doktorgrades im Fachbereich Sprachen und Kulturen des Mittelmeerraums und Osteuropas der Justus Liebing-Universiät Gieβen,

(Ht IX) BARAT, Kahar. 1993. **The Uygur Xuanzang Biography Volume IX.** Cambridge- Massachusetts: The Committee on Inner Asian and Altaic Studies in partial fulfilment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in tke subjekt of Inner Asian and Altaic Studies Harvard University.

(Ht V) TUGUSEVA, L.Ju. 1980. **Fragmenti Uygurskoy Versii Biografii Syuan-Tzana, Transkrisiya, Perevod, Primeçaniya**, **Kommentari i Ukazateli.** Moskva: Isdatastvo 'Nauka' Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturu.

(Ht VI) ÖLMEZ, Mehmet. 1994. **Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

(HT VII) RÖHRBORN, Klaus. 1991. **Die Alttürkische Xuazang- Biographie VII., Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Pekin sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

(HT VIII) RÖHRBORN, Klaus. 1996. **Die alttürkische Xuazang- Biographie VIII., Nach dem Handschrift von Paris, Pekin und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

(Ht X) TEZCAN, Semih. 1975. **Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm**. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara.

(HtOK) ÖLMEZ, Mehmet. 1993b. "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı". **Türk Dilleri Araştırmaları.** S. 3, s. 159-166.

(HtTug) TUGUSEVA, L. Ju. 1991. **Ujgurskaja versija biografii sjuan'-czana, Faragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobranija Instiuta vostovedenija AN SSSR.** Moskova.

(HtZieme) ZIEME, Peter. 1990a. "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung". **Budhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung.** Haz. Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(HukVes) ARAT, Reşid Rahmeti. 1987c. "Eski Türk Hukuk Vesikaları". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

(IndTürkBil) HARTMANN, Jens Uwe, Dieter, MAUE. 1996. "Die indisch-türkische Bilingue TT VIII G". **Turfan, Khotan und Dunhuang- "Vorträge der Tagung, Annemarie v. Gabain und die Turfanforchung", veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Avademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994).** Haz. Roland E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke ve Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag.

(InscOuig) GENG, Shimin, James, HAMİLTON: 1981: "L'Inscription ouigoure de la stele commenmorative des Iduq qut de Qoco". **Turcica, Revue de'tudes turkues.** S. 13, s. 10-54.

(Kinkasho) KUDARA, Kōgi. 1988a. "Über den Chin-hua-ch'ao *genanten Kommentar des* Abhidharmakosa-sastra". **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forshung.** Haz. Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(KP Hamilton) HAMİLTON, James R. 1998. **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası.** Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yayınları.

(Lautbemerk) LAUT, Jens Peter. 1983. "Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58)". **Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft.** S. 133, s. 263-272.

(LautHöllen) LAUT, Jens Peter. 1984. "Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 4, s. 118-133.

(LautVersenk) LAUT, Jens Peter. 1989. "Die unerschütterliche Versenkung, ein Fragment der alttürkischen budhistischen Erzählliteratur". **Kaşkûl.** Haz. Ewald Wagner, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Festschrift zum 25. Jahrestag der

Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen.

(LeCoqChuast) LE COQ, Albert Von. 1941. **Huastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch- Turkistan)**, Çev. S. Himran, Ankara.

(LeCoqSchriftk) LE COQ, Von A .v. 1985. "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde". **Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung Text-Editionen und Interpretationen von Frederich Wilhelm Karl Müller, Albert August von Le Coq, Karl Foy, Gabdul Daşid Rachmati. Gesammelte Berliner Akademie-schriften 1904-1932.** Leipzing: Zentralantiquariat der deutschen demokratischen Republik.

(Lobpreis) LAUT, Jens Peter, Peter ZIEME. 1990. "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koço und seine Gemahlin". **Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung**. Haz. Jens Peter Laut ve Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(M I) LE COQ, Albert Von. 1938. **Türkçe Mâni Elyazıları (Manicheika) C.1**, Çev. Fuat Köseraif. İstanbul: Devlet Basımevi.

(M II) LE COQ, Albert Von. 1919. **Türkische Manichaica aus Chotscho II.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(M III) LE COQ, Albert Von. 1922. **Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(MaitrH II) GENG, Shi-min. 1980. "Qädimqi Uygurca İptidayi Piyesasi *Maitrisimit* (Hami Nushasi)ning 2-Pärdäsi Häqqidiki Tätqıqat". **Journal of Turkish Studies.** S.4, s. 101-156.

(MaitrH XI) GENG, Shimin, Hans-Joachim KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1988. " 'Das Erscheinen des Bodhisattva' Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Altorientalische Forschungen**. S. 15, s. 315-366.

(MaitrH XIII) GENG, Shimin, Hans-Joachim KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1991. " 'Die Weltflucht des Bodhisattva' Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Altorientalische Forschungen**. S. 18, s.264-296.

(MaitrH XIV) GENG, Shimin, Hans-Joachim, KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1992. " 'Der Gang zum Bodhi Baum'. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Materalia Turcica**. S.16, s. 25-47.

(**MaitrH XV)** GENG, Shimin, Hans- Joachim KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1993. " 'Der Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde' Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Altorientalische Forschungen**. S. 20, s. 182-234.

(MaitrH XVI) GENG, Shimin, Hans-Joachim, KLİMKEİT. 1985. "Das 16. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Journal of Turkish Studies.** S. 9, s. 71-132.

(ManBuchFrag) LE COQ, Von A .v. 1985a. "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotsho". **Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung Text-Editionen und Interpretationen von Frederich Wilhelm Karl Müller, Albert August von Le Coq, Karl Foy, Gabdul Daşid Rachmati. Gesammelte Berliner Akademie-schriften 1904-1932.** Leipzing: Zentralantiquariat der deutschen demokratischen Republik,

(Mängi) ZIEME, Peter. 1986. "Mängi bulzun! -Ein weieterer Neujahrssegen-". **Türk Kültürü Araştırmaları.** S.24, s. 131-139.

(ManTürkFrag) ZIEME, Peter. 1970. "Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift". **Acta Orientalia Academiae scientriarum Hungaricae.** S. 23, s. 157-165.

(ManTürkGed) ZIEME, Peter. 1968b. "Ein manichäisch-türkisches Gedicht". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten.** S. 69, s. 39-51.

(ManUigFrag) LE COQ, Albert Von. 1908. "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-schahri". **Sitzungsberichte der preussischen Akademia der Wissenschaften Phil.-hist.** C. 1, S. 19, s. 398-414.

(MaueKat) MAUE, Dieter. 1996. **Altürkische Handscriften Teil I Dokumente in brahmi und tibetischer Schrift.** Stutgart: Franz Steiner Verlag.

(Mektup) TEKİN, Talat. 2004. "İpek Yolundan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar". **Makaleler II.** Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap.

(MoriyMani) MORİYASU, Takao. 1991. **A study on the history of Uighur Manichaeism. Research on some Manichaean materials and their historical background. Memoris of the Faculty of Letters, Osaka University 31-32.** Osaka: Osaka University.

(MüllerZauber) MÜLLER, Friedrich Wilhelm. 1928. "Ein Uigurisch-Lamaistisches Zauberritual aus den Turfanfunden". **Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Akademie Wissenschaften Phil.- Hist. Klasse XXIV.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(NesGrab) GENG, Shimin, H. Joachim KLİMKEİT, J. Peter LAUT. 1996. "Eine neue nestorianische Grabinschrift aus China". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 14, s.164-175.

(NesTex) ZIEME Peter. 1974b. "Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten". **Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker.** Haz. Georg Hazai , Peter Zieme. Berlin: Akademie-Verlag.

(NeuJahr) ZIEME, Peter. 1984a. "Zur Verwendung der Brâhmı-Schrift bei den Uiguren". **Altorientalische Forschungen:** S. 11, s. 331-346.

(OdaAval) ODA, Juten. 1996. "A fragment of the Uighur Avalokitesvara-sutra". Turfan, Khotan und Dunhuang- "Vorträge der Tagung, **Annemarie v. Gabain und die Turfanforchung", veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Avademie der Wissenschaften in Berlin** (9.-12. 12. 1994). Haz. Roland E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke ve Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag.

(OdaNewFrag) ODA, Juten. 1983. "New Fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq' ". **Altorientalische Forschungen**. S. 10, s. 125-142.

(OdaUig) ODA, Juten. 1986. "Uigur Fragments Of The Block-Printed Text,'Sekiz Törlügin Yarumış Yaltrımış Nom Bitig' ". **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXIV- XXV' den Ayrı Basım.**

(Ölmez Ht II) ÖLMEZ, Mehmet. 2002. "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II", **Splitter aus Gegend von Turfan-Festschrift für Peter ZIEME anläβlich seines 60. Geburtstags.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35- Ayrıbasım-.

(ÖlmezSürTıp) ÖLMEZ, Mehmet. 1996. "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni". **3.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996.** Ankara: TDK Yayınları.

(PancFrag II) ÖLMEZ, Mehmet. 1993a. "Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 12, s.179-191.

(PancFrag) GEİSSLER, F., Peter ZIEME. 1970. "Uigurische Pancatantra-Fragmente". **Turcica Revue d'etudes turkues.** S. 2, s. 32-70.

(Pfahl) MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. 1915. **Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle 1. B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinchrift.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

(Scharlipp) SCHARLIPP, Wolfgang. 1986. "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimśikāvijñaptimâtrratâsiddhi des Vasubandhu". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 6, s. 122-136.

(Schwitzbad) KUDARA, Kōgi, Peter, ZIEME. 1988. "Chinesisch-alttürkische Fragmente des 'Schwitzbad- Sutras' ". **Altorientalische Forschungen.** S. 15, s. 182-191.

(Semet Ht I) SEMET, Ablet. 2002. "Ein Fragment des I. Kapitels der uigurischen Xuanzang- Biographie. **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann, İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(SertkLand) SERTKAYA, Osman Fikri. 2002. "Zu einigen neuen uigurischen Landverkaufsverträgen". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(SertkLopr) SERTKAYA, Osman Fikri. 1989. "Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tämür Qayan. **Altorienttalische Forschungen.** C. 1, S. 16, s.189-192.

(ShoAv) SHOGAITO, Masahiro. 1988. "Drei zum Avalokitesvara-sutra passende Avadanas". **Der türkische Buddhismus in der japanisen Forschung.** Haz. Jens Peter Lauth, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(ShoFragRossia) SHOGAITO, Masahiro. 2003. **Uigur Manuscripts in st. Petesburg Chinese texts in Uighur script and Budhist Uighur texts.** Tokyo: Graduate School of Letters Kyoto University.

(ShoKenkyu) SHOGAITO, Masahiro. 1979. "A Study of the Fragments of Uighur Text Found in The Fusetsu Nakamura Collecrion". **The Toyo Gahuho.** S.61, s.1-29.

(ShoUigFrag) SHOGAITO, Masahiro. 1981. "Ein Uigurisches Fragment eines Beichttextes". **Scholia Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde-Annemarie von Gabain zum 80. Geburstag am 4. Juli 1981 dargebracht von**

Kollegen, Freunden und Schülern. Haz. Klaus Röhrborn, Wilfird Brands. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(SPZieme) ZIEME, Peter. 1989b. "Zwei neue alttürkische Saddharmapundarīka-Fragmente". **Altorientalische Forschungen.** S. 16, s. 370-379.

(Stabreim) LAUT, Jens Peter. 2002. "Gedanken zum alttürkischen Stabreim" **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(SUK) YAMADA, Nobuo. 1993. **Uigurubun keiyaku burnsho shûsei. Sammlung uigurischer Kontrakte.** Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura und Takao Moriyasu. Bd 1-3. Osaka.

(SuvKaya) KAYA, Ceval. 1994. **Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin**. Ankara: TDK Yayınları.

(SuvÖlmez) ÖLMEZ, Mehmet. 1991. **Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)**. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.

(TekinKuan) TEKİN, Şinasi. 1993. **Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (ses işiten ilâh). Vap hua ki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra).** Ankara: TDK Yayınları.

(TekinSingku) TEKİN, Şinasi. 1966. "Uygur Bilgini Sinku Seli Tutung'un Bilinmeyen Yeni Bir Çevirisi Üzerine". **TDAY- Belleten 1965-66.** s.29-33.

(ThreeLett) TUGUSEVA, L. Ju. 1971. "Three letters of Uighurprinces from the ms collection of the Leningrand section of the Institute of Oriental Studies". **Acta Orientalia Academiae Scientriarum Hungaricae.** S. 24, s. 173-187.

(Tiş) RADLOFF, Wilhelm, Baron Alexander von STAEL HOLSTEIN. 1910. ***Tişastvustik.* Ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. I. Transcription und Übersetzung von W. Radloff. II. Bemerkungen zu den Brahmiglossen des Tişastvustik-Manuscripts (Mus. As. Kr. VII) von Baron Stael-Holstein.** St. Petersbourg.

(Töpfer) EHLERS, Gerhard. 1982. "Ein Alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 2, s.175-185.

(TT I) BANG, Willi, Annemarie von, GABAİN. 1929a. **Türkische Turfan-Texte I.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT II) BANG, Willi, Annemarie von GABAİN. 1929b. **Türkische Turfan-Texte II.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT III) BANG, Willi, Annemarie von, GABAİN. 1930a. **Türkische Turfan-Texte III.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT IV) BANG, Willi, Annemarie von, GABAİN. 1930b. **Türkische Turfan-Texte IV.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT IX) GABAIN, Annemaria von, Winter WERNER. 1958. **Türksische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Übersetzung.** Berlin: Akademie Verlag.

(TT V) BANG, Willi, Annemarie von, GABAİN. **Türkische Turfan-Texte V.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT VI) BANG, Willi, Annemarie von GABAİN, G. R., RACHMATİ. 1934. **Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(TT VII) ARAT, Reşid Rahmeti. 1937. **Türkische Turfan-Texte VII, Von Dr. G. Rahmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard.** Berlin: Akademie Verlag.

(TT VIII) GABAIN, Annemaria von. 1954. **Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift.** Berlin: Akademie Verlag.

(TT X) GABAIN, Annemaria von. 1959. **Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlass herausgegeben.** Berlin: Akademie Verlag.

(U I) MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. 1908. "**Uigurica. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen„ Goldglanz- Sūtra''. Ein vorläufiger Bericht.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

(U II) MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. 1911. **Uigurica II.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

(U III) MÜLLER, Friedrich Wilhelm. 1922. **Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII).** Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften.

(UigBrief) TEZCAN, Semih, Peter, ZIEME. 1971. "Uigurische Brieffragmente". **Studia Turcia**. Budapest. s. 451-460.

(UigKol) WARNKE, Ingrid. 1981. "Ein Uigurischen Kolophon aus der Berliner Turfan-Sammlung". **Scholia Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde-Annemarie von Gabain zum 80. Geburstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern.** Haz. Klaus Röhrborn, Wilfird Brands. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

(UigLand) ZIEME, Peter. 1974a. "Ein uigurischer Landverkaufsvertrang aus Murtug". **Altorientalische Forschungen.** S. 1, s. 295-308.

(UigLeih) ZIEME, Peter. 1980a. "Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen". **Altorientalische Forshungen.** S. 7, s. 273-275.

(UigOn II) ZIEME, Peter. 1979. "Materialien zum uigurischen Onomasticon II". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten-.** S.81, s.81-94.

(UigOn III) ZIEME, Peter. 1984b. "Materialien zum uigurischen Onomasticon III". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten-.** S.87, s.267-283.

(UigPach) ZIEME, Peter, 1980b. "Uigurische Pachtdokumente". **Altorientalische Forshungen.** S. 7, s. 197-245.

(UigSteu) ZIEME, Peter. 1981a. "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für budhistische Klöster". **Altorientalische Forschungen.** S. 8, s. 237-263.

(UigSukh) ZIEME, Peter. 1985b. "Uigurische Sukhâvatývyûha-Fragmente". **Altorientalische Forschungen.** S. 12, s. 129-149.

(UigSün) ZIEME, Peter. 1969. "Ein uigurischer Sündenbekenntnis". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. .** S. 22, s.107-121.

(UigTot) ZIEME, Peter, G., KARA. 1979. **Ein uigurisches totenbuch. Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109).** Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica: 22.

(UmemIyaku) UMEMURA, Hiroshi. 1977. "Uighur Documents with a Forfeiture Clause". **Toyo Gakuho.** C. 3-4, S.58, s. 1-40.

(USp) RADLOFF, Wilhelm. 1928. **Uiguriche Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben.**

Leningrand: Akademie der Wissenchaften der Union der sozialistischen Sowiet-Republicken.

(UygYaz II) ARAT, Reşid Rahmeti. 1987d. "Uygurca Yazılar Arasında II". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

(UygYaz) ARAT, Reşid Rahmeti. 1987a. "Uygurca Yazılar Arasında". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

(UyÜçHik) MÜLLER, Friedrich Wilhelm. 1946. **Uygurca Üç Hikaye.** Çev. S. Himran. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

(Varnarhavarna) MAUE, Dieter. 2002. "Ein weiteres sanskrit-uigurisches Fragment zu Matrcetas *Varnarhavarna*". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(WarnkeFragm) WARNKE, Ingrid. 1983. "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Ksanti qılyulug nom bitig". **Altorientalische Forschungen.** S. 10, s. 243-268.

(Wettkampf) GENG, Shimin, H. Joachim, KLİMKEİT, J. Peter, LAUT. 1987. "Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan". **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.** C. 4, S. 137, s. 44-58

(WilkensBeichpraxis) WILKENS, Jens. 2002. "Ein neuer alttürkischer Text zur manichäischen Beichpraxis". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(WilkensMan) WILKENS, Jens. 2002. "Der manicheische Traktat in seiner alttürkischen Fassung-neues Material, neue Perspektiven". **Ural Altaische Jahrbücher.** S. 17. (Neue Folge) s. 78-105.

(Windgott) BANG, Willi, Annemaria von, GABAİN. 1928. "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott". **Ungarische Jahrbücher.** S. 8, s. 248-256.

(Wordlist) EMMERİCK, R. E., A. Rona, TAS. 1992. "The Turkısh-Khotanese wordlist revisited". **Central Asiatic Journal.** S. 36, s.199-241.

(YakupİnterI) YAKUP, Abdurishid. 2002. "On the Interlinear Uighur Poetry in the Newly Unearthed Nestorian Text". **Splitter aus der Gegend von Turfan**

Festschrift für Peter Zieme anläβlich seines 60. Geburtstages. Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

(Yosıpas) ZIEME, Peter. 1968a. "Die türkischen Yosıpas-Fragmente". **Mitteilungen des Institus für Orientforschung.** S. 14, s. 45- 67.

(ZiemeBhaiş) ZIEME, Peter. 1989a. "Zur alttürkischen Bhaişajyagurusūtra-Übersetzung". **Altorientalische Forschungen:** S. 16, s. 198-200.

(ZiemeEssenz) ZIEME, Peter. 1991. "Der Essenz-Sloka des Saddharmapundarika-Sutras". **Varia Eurasiatica**. Haz, Andras Rona Tas. Szeged: Department of Altaic Studies.

(ZiemeFam) ZIEME, Peter. 1982. "Ein uigurisches Familienregister aus Turfan". **Altorientalische Forshungen.** S. 9, s. 263-267.

(ZiemeKoço) ZIEME, Peter. 1992. "Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço". **Altorientalische Forschungen.** S. 19, s. 359-371.

(ZiemeKsit) ZIEME, Peter. 1990b. Ein alttürkisches Fragment des Kşitigarbha-Sūtras aus Bäzäklik. **Altorientalische Forshungen.** C. 2, S. 17, s. 379-384.

(ZiemeMahapar) ZIEME, Peter. 1991b. "Bruchstücke einer alttürkischen Übersetzung des Mahayana Mahaparinirvanasutras aus Turfan". **Altorientalische Forschungen.** S. 18, s. 297-303.

(ZiemeSermon) ZIEME, Peter. 1995b. "Neue Fragmente des alttürkischen Sermons vom Licht-Nous". **Iran und Turfan, Beitrage Berliner Wissenschaftler**, **Werner Sundermann zum 60. Geburgstag gewidmet.** Haz. Christiane Reck, Peter Zieme. s. 251-276.

(ZiemeTexterg) ZIEME, Peter. 1969. "Zwei Textergänzungen zu A. von Le Coq's, Türkische Manichaica aus Chotscho.III.''. **Rocznik orientalistyczny.** S. 32, s. 7-18.

(ZiemeWutaiFrag) ZIEME, Peter. 2002. "Three Old Turkic *Wutaishanzan* fragments". **Studies On The Inner Asian Languages XVII.** The Society of Central Eurasian Studies.

(ZweiFrag) MAUE, Dieter, Klaus, ROHRBORN. 1976. "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan". **Central Asiatic Journal.** S. 20, s. 208-221.

3. Karahanlı Türkçesi Metinleri

(AH) ARAT, Reşit Rahmeti. 1992. **Atebetü'l Hakayık.** Ankara: TDK Yayınları.

(KB I) ARAT. 1999. Reşit Rahmeti. **Kutadgu Bilig I Metin.** Ankara: TDK Yayınları.

(Kur) ATA, Aysu. 2004. **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin).** Ankara: TDK Yayınları

(MK I) DANKOFF, Robert, James, KELLY. 1982. **Mahmûd al –Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I.** Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

(MK II) DANKOFF, Robert, James, KELLY. 1984. **Mahmûd al –Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) II.** Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

KAYNAKÇA*

ABDURRAHMAN, Varis. **2001. Karahanlılar Devleti İle Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Münasebetleri.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

AÇIKEL, Ali. 1990. **XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

ADAM, Volker, Jens Peter LAUT, Andeas WEISS. 2000. **Bibliographie alttürkischer Studien.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ADAMS, B. S.. 1989. "Bir Uygur Metni Üzerine Notlar". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten-.** s. 59-63.

AHMET VEFİK PAŞA. 2002. **Lehçe-i Osmânî.** Haz: Recep Toparlı. Ankara: TDK Yayınları.

AKAR, Ali. 2005. **Türk Dili Tarihi.** İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AKPINAR, Turgut. 1999. **Türkler'in Din ve Hukuk Tarihi Üzerine Makaleler.** İstanbul: İletişim Yayınları.

AKSAN, Doğan. 1998. **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2000. **En Eski Türkçe'nin İzlerinde**. İstanbul: Simurg Yayınları.

ALİMOV, Rısbek. 2000. **Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ALYILMAZ, Cengiz. 2004a. "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları". **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.** S. 24, s. 181-189.

_____. 2004b. **Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi.** Ankara: Kurmay Yayınları.

* Metin kısaltmaları kısmında gösterilen eserlerden yalnızca atıfda bulunulanlar bu listeye dahil edilmiştir.

ALTAYLI, Seyfettin. 1994. **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II.** İstanbul: MEB Yayınları.

ARAS, Ahmet. 1995. **İlahî Dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'te) Meslekler.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

ARAT, Reşid Rahmeti. 1930. **Zur Heilkunde der Uiguren I.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1932. **Zur Heilkunde der Uiguren II.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1937. Türkische Turfan-Texte VII, Von Dr. G. Rahmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin: Akademie Verlag.

_____. 1979. Kutadgu Bilig III –İndeks-. Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: TKAE Yayınları.

_____. 1987. **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

_____. 1987a. "Uygurca Yazılar Arasında". **Makaleler.** Haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TKAE Yayınları.

_____. 1991. **Eski Türk Şiiri.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1992. Atebetü'l Hakayık. Ankara: TDK Yayınları.

_____.1999.. Kutadgu Bilig I –Metin-. Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2003. **Kutadgu Bilig II –Çeviri-.** Ankara: TTK Yayınları.

ARIKOĞLU, Ekrem, Klara KUULAR. 2003. **Tuva Türkçesi Sözlüğü.** Ankara: TDK Yayınları.

ÁRPÁD, Berta. 2004. **Szavaimat jól halljátok.** Szeged: Jate Pres.

ARSLAN, Mahmut. 1984. **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ASLANAPA, Oktay. 1992. "İslamiyetten Önce Türk Sanatı". **Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt.** Ankara: TKAE Yayınları.

ATA, Aysu. 1997a. **Kısasü'l- Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım.** Ankara: TDK Yayınları.

_____.1997b. **Kısasü'l- Enbiya (Peygamber Kıssaları) II Dizin.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1998. **Nehcü'l Feradis III Dizin-Sözlük.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2003. "İlk Türkçe Kur'an Tercümesi". **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003 / Mustafa Canpolat Armağanı.** Haz. Aysu Ata, Mehmet Ölmez. Ankara.

_____. 2004. **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin-Notlar-Dizin).** Ankara: TDK Yayınları

ATALAY, Besim. 1970. **Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü.** Ankara: Ayyıldız Matbaası.

_____. 1998. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I- III, IV Dizin.** Ankara: TDK Yayınları.

AYDAROV, Gubaydulla. 1974. **Leksika Yazıka Yeniseysko- Orhonskiy i Talasskih Pamyatinkov Drevnetyurskoy Pis'mennosti.** Bakü: Abtoreferat.

AYDIN, Mehmet S.. 2001. "Türkelerde Felsefe". **Türk Düşünce Tarihi. Haz. Hüseyin Gazi Topdemir.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

AYDIN, Mehmet. 1993**. Din Fenomeni.** Konya: Tekin Kitabevi.

AYDIN, Erhan. 2005. "1995-2005 Yılları Arasında Türk Runik Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Bir Bakış". **Bilig.** Güz. S. 20, s.43-56.

BAİLEY, H. W.. 1954. "Madu A Contribution To The Hstory of Wine". **Silver Jubilee Volume Of The Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo Kyoto University.** Kyoto.

BANG, Willi, Annemarie von, GABAİN. 1929. **Türkische Turfan-Texte I.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____, Annemarie von, GABAİN. 1929a. **Türkische Turfan-Texte II.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____, Annemarie von, GABAİN. 1930. **Türkische Turfan-Texte III.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____, Annemarie von, GABAİN. 1930a. **Türkische Turfan-Texte IV.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____, Annemarie von, GABAİN. 1931. **Türkische Turfan-Texte V.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____, Annemarie von, GABAİN, G. R., RACHMATİ. 1934. **Türkische Turfantexte VI Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____.1980. **Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları**. 1980. Çev. Şinasi Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

_____. 1996. **Köktürkçeden Osmanlıcaya.** Çev. Tahsin Aktaş. Ankara: TDK Yayınları.

BARAT, Kahar. 1993. **The Uygur Xuanzang Biography Volume IX.** Cambridge- Massachusetts: The Committee on Inner Asian and Altaic Studies in partial fulfilment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in tke subjekt of Inner Asian and Altaic Studies Harvard University.

BARKAN, Ömer Lütfi. 1993. **Kolonizatör Türk Dervişleri**. İstanbul: Hamle Yayınları.

BARTOLD, V. V.. 1990. **Moğol İstilasına Kadar Türkistan.** Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları.

_____.2004. **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri.** Haz. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yayınları.

BARUTÇU, F.Sema. 1987. **Uygurca Sadapraruda ve Dharmongdata Bodhissattva Hikayesi.** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

BASKAKOV, N., A, TOŞÇAKOVA. 1999. **Altayca- Türkçe Sözlük.** Haz. Emine Gürsoy, Naskali, Muvaffak Duranlı. Ankara: TDK Yayınları.

BATTAL, Abdullah. 1997. **İbni – Mühennâ Lûgati.** Ankara: TDK Yayınları.

BAYKARA, Tuncer. 1975. "Eski Türk İktisadî Hayatı ve Şehir". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.** S.6, s. 75-104

_____. 2001. **Türk Kültür Tarihine Bakışlar.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

_____. 2003. **Türk Kültürü.** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

BEDİRHAN, Yaşar. 2004. **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü.** Konya: Eğitim Kitabevi.

BİNARK, İsmet. 1979. "Türk Matbaacılığının Tarihçesi: Uygurlarda Matbaa". **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı-Bildiriler-.** Ankara.

BODROGLIGETI, A.. 1965. "Early Turkish Terms Connected With Book and Writing. **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**. S. 18, s. 93-117.

BOMBACI, Alessio. 1963. "On Ancient Turkish Dramatic Performances". **Aspects of Altaic Civilization, Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4-9, 1962.** Haz. Denis Sinor. Blomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 23.

BOROKOV, A.K.. 2002. **Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı.** Çev. Halil İbrahim Usta, Ebilfez Amanoğlu. Ankara: TDK Yayınları.

BROCKELMANN, C.. 1954. **Osttürlische Grammatik der Islamischen Littteratur-Sprachen Mittelasiens.** Leiden: E.J. Brill.

BULUÇ, Saadettin. 1979. "Şaman". **İslam Ansiklopedisi 11. Cilt**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BURAN, Ahmet. 1992. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II.** Ankara: Boğaziçi Yayınları.

CAFEROĞLU, Ahmet. 1931. "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları". **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.** S. 1, s.105-119.

_____. 1934. "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları". **Türkiyat Mecmuası.** S. 4, ss. 1-43.

_____. 1972. "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi". **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler I. Cilt.** Ankara: TTK Basımevi.

_____. 1984. **Türk Dili Tarihi.** İstanbul: Enderun Kitabevi.

_____. 1993. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.** İstanbul: Enderun Kitabevi.

CİVELEK, Özlem. 2005. **Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

CLAUSON, Sir Gerard. 1960. **Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan.** London: Messrs. Luzac and Company Ltd.

_____. 1964. "Early Turkish astronomical terms". **Ural Altaische Jahrbucher.** S.35, s. 350-368.

_____, Edward, TRYJARSKI. 1971. "The Inscription at Ikhe Khushotu". **Rocznik Orientalistyczny.** S. XXXIV, s.7-33.

_____. 1971. "A Late Uyğur family archive". **Iran and Islam.** C. E. Bosworth, Memoring of the late Vladimir Minorsky. s.167-196.

_____. 1972. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish.** Oxford: Clarendon Press.

_____.1992. "Avcılıkla İlgili Bazı Eski Türkçe Kelimeler". Çev. Arzu Erdoğan. **Türk Kültürü:** S. 355, s. 687-696.

CZEGLEDY, Karloy. "On The Numarical Composition Of The Ancient Turkish Tribal Confederations". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXV.** s. 275-281.

_____. 1998. **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı' ya Göçleri.** Çev. Erdal Çoban. İstanbul: Özne Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet. 1963. **Türk Lehçeleri Örnekleri.** Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları

_____. 1974. "İl, Ulus ve Yönetenler". **Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı.** Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

_____. 1978. **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler.** Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları,

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. 1967. **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. asırlar).** Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

_____. 1984. "Uygur- Çin İktisadî Münâsebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.** S. 34, s.73-80.

_____. 1985. "Kao Chü-Huei Seyahatnamesi**". Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III. Türk Tarihi Cilt 1.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

_____. 2003. **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

_____. 2004. **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

ÇETİN, İsmet. 1986. "Gök-Türk Kitâbelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar". **Türk Folkloru Araştırmaları 1986/ 1.** Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.

ÇINAR, A. Abbas. 1993. **Türklerde At ve Atçılık.** Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.

ÇORUHLU, Yaşar. 1993. **Türk Sanatının ABCsi.** İstanbul: Simavi Yayınları.

_____. 1997. "Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus". **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

_____. 2003. "Orta ve İç Asya'da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materyale Göre Erken Devir Türklerinde Çizme". **Ayakkabı Kitabı.** Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

DABBS, Jack A.. 1963. History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan. The Hauge: Mouton& Co.

DANKOFF, Robert, James KELLY. 1982. **Mahmûd al –Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I.** Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

_____, James KELLY. 1984. **Mahmûd al –Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) II.** Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

_____, James KELLY. 1985. **Mahmûd al –Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) III.** Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

DEMİR, Necati. 2001. " 'Yılkı' Kelimesi Üzerine". **Türk Dili.** S. 593, Mayıs, s.538-541.

DEMİRBİLEK, Salih. 1993. **Türklerde At ve At Kültürü.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.

DİLAÇAR, A.. 1995. **Kutadgu Bilig İncelemesi.** Ankara: TDK Yayınları.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer. 2000. **Kök Türkler-Kut, Küç, Ülüg-.** İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.

DOERFER, Gerhard. 1963. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1965. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1967. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1975. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen IV.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1993. **Versuch einer linguistischen Daiterung alterer osttürkischer Texte.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

DOĞAN, İsmail. 2003. **Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası.** Ankara: Akçağ Yayınları.

DONUK, Abdulkadir. 1988. **Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Ünvan ve Terimler.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

DUVARCI, Ayşe. 1993. **Türkiye'de Falcılık Geleneği ve Bu Konuda İki Eser.** Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.

EBERHARD, W.. 1943. "Eski Çin Kültürü ve Türkler". **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.** S. 4, s. 19-29.

_____. 1945a. " Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında". **TTK Belleten.** C. IX, S. 35, s. 319-340.

_____. 1945b. "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: 1 Tobaların Hayvancılığı". **TTK Belleten.** C. IX, S. 36, s. 485-494.

_____. 1946a. "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: 2 Tobalarda Ziraat". **TTK Belleten.** C. IX, S. 37 , s.81-95.

_____. 1946b. "Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: 3 Tobalarda Köle Usulü". **TTK Belleten.** C. IX, S. 38, , s. 255-271.

_____. 1947. "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar". **TTK Belleten .** C. XI, S.41, s.15-27.

_____. 1996. **Çin'in Şimal Komşuları.** Çev. Nimet Uluğtuğ. Ankara: TTK Yayınları.

ECKMAN, Janos. 1995. **Nehcü'l Feradis I Metin II Tıpkıbasım.** Haz. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar. Ankara: TDK Yayınları.

ECSEDY, Hilda. 1965. "Old Turkic Titles of Chinese Origin". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.** S. 18, s. 83-91.

_____. 1972. "Tribe and Tribal Society In The 6th Century Turk Empire". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXV.** s. 245-262.

_____.1977. "Tribe and Empire, Tribe and Society In The Turk Age". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXXI.** s. 3-15.

EHLERS, Gerhard. 1982. "Ein Alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 2, s.175-185.

EKREM, Erkin, 1995. **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

EKREM, Nuraniye Hidayet. 1992. **Çin Kaynaklarına Göre Karahanlılar (840-1231).** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

_____. 1999. **Çin Elçisi Chang Ch'ien Seyahatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

EL-CAHİZ, Ebu Osman b. Bahr, 1988. **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri.** Çev. Ramazan Şeşen. Ankara: TKAE Yayınları.

ELÇİN, Şükrü. 1984. "Kul Deyimi ve Kul Mahlaslı Halk Şairleri". **Türk Kültürü.** S. 259, s. 36-42.

ELVERSKOG, Johan. 1997. **Uygur Budhist Literature (Silk Road Studies I).** Turnhout: Brepols.

EMMERİCK, R. E., A. Rona, TAS. 1992. "The Turkısh-Khotanese wordlist revisited". **Central Asiatic Journal.** S. 36, s.199-241.

ERCİLASUN, Ahmet Bican. 1985. "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri". **Büyük Türk Klasikleri.** C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____. 1985a. "Boyla Kutlug Yaragan Bengü Taşı –Suci Abidesi". **Büyük Türk Klasikleri.** C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____. 1985b. "Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kagan (Moyun Çor) Bitigi-Şine Usu Abidesi", **Büyük Türk Klasikleri.**C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____. 2000. "Oğuz Türkmen Dil Kaynakları". **Türk Dili.** S. 587, Kasım, s.537-541.

_____. 2004. **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.** Ankara: Akçağ Yayınları.

ERDAL, Marcel. 1979. "The Chronological Classification of Old Türkish Texts". **Central Asiatic Journal.** S. XXIII, s. 151-175.

_____.1991. **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I-II.** Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____. 2002. "Anmerkungen zu den Jenissei-Incchriften". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone-Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

_____. 2004. **A Grammar of Old Turkic.** Leiden –Boston: Brill.

ERDEMİR, Hatice Palaz. 2002. **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk Bizans İlişkileri.** İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

EREN, Hasan. 1999. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.** Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

ERGİN, Muharrem. 1992. **Türk Dil Bilgisi.** İstanbul: Bayrak Yayınları.

_____. 1994. **Dede Korkut Kitabı I –Giriş- Metin- Faksimle-.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1997. **Dede Korkut Kitabı II –İndeks- Gramer.** Ankara: TDK Yayınları.

ESİN, Emel. 1969. "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünümü". **Türk Kültürü.** S. 82, s. 102-127.

_____. 1972. "Ötüken İllerinde M.S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde San'atkâr Adları". **Türk Kültürü El Kitabı Cilt II Kısım I a.** İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____. 1978. **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/ b'den Ayrı Basım).** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

_____. 1979. "Türk Budhist Resim Sanatının Tarihçesi". **I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler 3. Türk sanat Tarihi.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi vd..

_____. 1984. "İbni Sinâ Çevresinde Türk Kültürü". **Uluslararası İbni Sîna Sempozyumu Bildirileri.** Ankara: Başbakanlık Basımevi.

_____. 2003. **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler.** İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

FASMER, Maks. 1964, . **Etimologiçeskiy Slovar Ruskogo Yazıka I.** Moskova: İzdatelstvo Progress.

_____. 1986. **Etimologiçeskiy Slovar Ruskogo Yazıka II.** Moskova: İzdatelstvo Progress.

_____. 1987a. **Etimologiçeskiy Slovar Ruskogo Yazıka III.** Moskova: İzdatelstvo Progress.

_____. 1987b. **Etimologiçeskiy Slovar Ruskogo Yazıka I-IV.** Moskova: İzdatelstvo Progress.

FINCH, Roger. 1997. "Musical Instruments in Uighur Literature and Art". **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

GABAIN, Annemaria von. 1935. **Die uigurische Übersetzung der Biographi Hüen-tsang I. Bruchstücke des 5. Kapitels**. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1938. **Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie**. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1944. "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış". Çev. Saadet Çağatay. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.** C.II, S. 5, s.690-695,

_____. 1949. "Steppe und Stad im Leben der ältesten Türken". **Der Islam.** S. 29, s. 30-62.

_____. 1950. "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış -III. Şehir Gözüyle Step-". Çev. Saadet Çağatay. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.** C.VIII, S. 3, s.373-379.

_____. 1954. **Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift.** Berlin: Akademie Verlag.

_____, Winter WERNER. 1958. **Türksische Turfantexte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Übersetzung.** Berlin: Akademie Verlag.

_____. 1959. **Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlass herausgegeben.** Berlin: Akademie Verlag.

_____. 1963. "Notes On Dress and Ornament the Uygur Kingdon of Khocho". **Aspects of Altaic Civilization, Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University, June 4-9, 1962.** Haz. Denis Sinor. Blomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 23.

_____. 1965. " Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentraasien". **Central Asiatic Journal.** S. 10, s.228-243.

_____. 1973. **Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço (850-1250).** Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____. 1979. "Die staatliche Verfassung des uigurischen Königreichs von Koço, 9.-13. Jh.n.Chr.". **XVI Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri.** Ankara: TKAE Yayınları.

_____. 2000. **Eski Türkçenin Grameri.** Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.

GANİEV, Fuat, v.d.. 1997. **Tatarca-Türkçe Sözlük.** Moskova-Kazan: İnsan Yayınevi.

GARYMATI, Imre. 2003. "An Enigmatic Turkic Planet Name". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung..** S. 56, s. 81-86.

GAYDARCİ, G.A. v.d.. 1991. **Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. Ç**ev. Abdülmecit Doğru, İsmail Kaynak. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

GEDİKLİ, Yusuf. 2004. "Dılmaç~Yalabaç (Yalavaç) Denklemi". **V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004.** Ankara: TDK Yayınları

GENÇ, Reşat. 1997, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.** Ankara: TKAE Yayınları.

GENG, Shimin, James, HAMİLTON: 1981: "L'Inscription ouigoure de la stele commenmorative des Iduq qut de Qoco". **Turcica, Revue de'tudes turkues.** S. 13, s. 10-54.

_____, Hans-Joachim, KLİMKEİT. 1985. "Das 16. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Journal of Turkish Studies.** S. 9, s. 71-132.

_____, Hans-Joachim KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1988. " 'Das Erscheinen des Bodhisattva' Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Altorientalische Forschungen**. S. 15, s. 315-366.

_____, H. Joachim KLİMKEİT, J. Peter LAUT. 1989. "Die Geschichte der drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-turkische Fragmente aus Turfan". **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.** C. 3, S. 139, s. 328-345.

_____. 1989a. "A Study of one newly discovered folio of the Uighur "Abhidharmakośa-śâstra". **Central Asiatic Journal.** S. 33, s. 36-45.

_____, Hans-Joachim KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1991. " 'Die Weltflucht des Bodhisattva' Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Altorientalische Forschungen**. S. 18, s.264-296.

_____, Hans-Joachim, KLİMKEİT, Jens Peter LAUT. 1992. " 'Der Gang zum Bodhi Baum'. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*". **Materalia Turcica**. S.16, s. 25-47.

_____. 2002 .“Budist Uygur Edebiyatı”. **Türkler Ansiklopedisi.** C. 3.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

GIRAUD, Rene. 1999. **Göktürk İmparatorluğu- İlteriş Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkların (680-734).** Çev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Yayınları.

GOLDEN, B. Peter. 2000. “Orta Asya’da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar”. Çev.Halil Berktay. **Erken İç Asya Tarihi.** Haz. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. 2002. **Türk Halkları Tarihine Giriş.** Çev. Osman Karatay. Ankara: KaraM Yayınları.

GÖKALP, Ziya. 1991. **Türk Uygarlığı Tarihi.** Haz. Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkılap Yayınevi.

GÖKÇE, Mustafa. 2001. **6.-9. Yüzyıllar Arasında Batı Türkistan Tarihi.** Basılmamış Yüksek Lisans. Ankara: Tezi Ankara Üniversitesi.

GÖL, Hacer. 2000. **XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin İle Ticaret İlişkileri.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

GÖMEÇ, Saadettin. 1992. **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

_____. 1996. “Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma”. **Türk Kültürü**.

_____. 1997. **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü.** Ankara: Akçağ Yayınları.

_____. 1999. **Kök Türk Tarihi.** Ankara: Akçağ Yayınları.

GROUSSET, Rene. 1993. **Bozkır İmparatorluğu –Atilla- Cengiz Han- Timur.** Çev. M. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Yayınları.

GULACSİ, Zsuzsanna. 1996. “The Textile Furnishings of Uygur Manichaean Miniatures”. **Turfan, Khotan und Dunhuang- “Vorträge der Tagung, Annemarie v. Gabain und die Turfanforchung”, veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Avademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994).** Haz. Roland E.

Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke ve Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag.

GUMİLEV, E. A.. 1992. **Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı.** Bakü: Bakı Universitatı Neşriyatı.

GUMİLÖV, L.N.. 1999. **Eski Türkler.** Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

GÜNAY, Umay. 1986. **Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

GÜL, Bülent. 2004. **Eski Türk Tarım Terimleri.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

GÜNAY, Ünver, Harun, GÜNGÖR. 2003. **Türklerin Dinî Tarihi.** İstanbul: Rağbet Yayınları.

GÜRÇAY, Hikmet, 1966. "Keçe ve Keçecilik". **Türk Etnografya Dergisi.** S. 9, s.21-27.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin. 1996. **Karahanlı Türkçesi Grameri.** Ankara: TDK Yayınları.

HAMİLTON, James R. 1998. **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası.** Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yayınları.

_____. 1996. "On the dating of the Old Turkish manuscripts from Tunhuang". **Turfan, Khotan und Dunhuang- "Vorträge der Tagung, Annemarie v. Gabain und die Turfanforchung", veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Avademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994).** Haz. Roland E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke ve Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag.

HASSAN, Ümit. 1986. **Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler.** Ankara: V Yayınları.

HAUSSIG, Hans Wilhelm. 2001. **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi.** Çev. Müjdat Kayayerli. İstanbul : Ötüken Yayınları.

HAZAİ, Georg, Peter ZIEME. 1974. **Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker.** Berlin: Akademie-Verlag.

İNAN, Abdülkadir. 1998a. **Makaleler ve İncelemeler I. Cilt.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1998b. **Makaleler ve İncelemeler II. Cilt.** Ankara: TTK Yayınları.

İZGİ, Özkan. 1978. "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.** S.9, s.89-106.

_____. 1986. **Kutluk Bilge Kül Kağan- Bögü Kağan ve Uygurlar.** Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

_____. 1988. "Uygurlarda Vergilere ait Bazı Düşünceler". **IX. Türk Tarih Kongresi –Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1989. **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1990. "İslâmiyetin Kabulünden Önceki Türk Tarihi". **Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu –Bildiriler**- Elazığ.

_____. 1991. "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları". **X. Türk Tarih Kongresi –Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1997. "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler". **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

JARRİNG, Gunnar. 1964. **An eastern Turki-English Dialect Dictionary**, Lund: Lunds Universitets Arsskrift

KAFESOĞLU, İbrahim. 1972. "Eski Türk Dini". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.** S.3, Ekim, s.1-34.

_____. 2003. Türk Millî Kültürü. İstanbul: Ötüken Yayınları.

KARA, Georg, Peter ZIEME. 1970. **Fragmente der uigurischen Version des‚Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi**. Berlin: Deutsche Akademie der

Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Kultur des alten Orients. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 3. Berliner Turfan Texte 1)

_____, Peter, ZIEME. 1976. **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung.** Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie. (**Berliner Turfan Texte 7**)

_____, Peter ZIEME. 1977. **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjusrınamasamgıti**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archaologie, Akademie –Verlag. (Schriften zur Geschischte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfan Texte 8**)

_____, Peter ZIEME. 1986. "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras 'Fo ding xin da tuo luo ni' ". **Altorientalische Forschungen.** S. 13, s. 318-376.

KARAAĞAÇ, Günay. 2002. **Dil, Tarih ve İnsan.** Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAMANLIOĞLU, Ali. 1984. **Türk Dili.** İstanbul: Dergah Yayınları.

KAŞGARLI, Sultan Mahmud. 2004. **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası.** İstanbul: Çağrı Yayınları.

KAYA, Ceval. 1994. **Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin**. Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2005. "Irk Bitig' de Falcılık". **Uluslararası Gizli Diller Sempozyumu. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 13-14 Nisan 2005. (Yayınlanlanacak bildiri)**

KEMERLİOĞLU, Eyüp. 1996. **Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik.** İzmir: Saray Kitabevleri.

KİTAPÇI, Zekeriya.2004. **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet.** Konya: Yedi Kubbe Yayınları.

KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV. 2003. **Türkün Üç Bin Yılı.** Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.

KOÇ, Kenan v.d.. 2003. **Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü.** Ankara: Akçağ Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep. 2003. **Gramer Terimleri Sözlüğü.** Ankara :TDK Yayınları.

KORMUŞİN, İ.V.. 1997. **Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii Tekstı i İssledovaniya.** Moskova: Nauk.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad. 1989. **Edebiyat Araştırmaları I.** İstanbul: Ötüken Yayınları.

_____. 2004. **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri.** Ankara: Akçağ Yayınları.

KÖYMEN, Mehmet Altay. 1992. **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III Alp Arslan ve Zamanı.** Ankara: TTK Yayınları.

KUDARA, Kōgi, Peter, ZIEME. 1990. "Uigurische Âgama-Fragmente (2)". **Altorientalische Forschungen.** C. 6, S. 17, s. 130-145.

KÜLTÜR BAKANLIĞI. 1991. **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

LAUT, Jens Peter. 1984. "Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Dasakarmapathâvadânamâlâ". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 4, s. 118-133.

_____.2002. "Bibliographie alttürkischer Studien: Nachträge und Neuzugänge". **Ural-Altaische Jahrbücher.** S. 17 (2001-2002). s.234-239.

_____.2003. "Bibliographie alttürkischer Studien: Nachträge und Neuzugänge II". **Ural-altaische Jahrbücher.** S. 18 (2003/04), s. 202 – 207.

LE COQ, Albert Von. 1919. **Türkische Manichaica aus Chotscho II.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1922. **Türkische Manichaica aus Chotsho. III. Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayig.** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1938. **Türkçe Mâni Elyazıları (Manicheika) C.1**, Çev. Fuat Köseraif. İstanbul: Devlet Basımevi.

_____. 1985. "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotsho". **Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan- Forschung Text-Editionen und Interpretationen von Frederich Wilhelm Karl Müller, Albert August von Le Coq, Karl Foy, Gabdul Daşid Rachmati. Gesammelte Berliner Akademie-schriften 1904-1932.** Leipzing: Zentralantiquariat der deutschen demokratischen Republik,

LEVİTSKAYA, L. SS., V. 1997. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov V.** Moskova: Akademiya Nauk.

_____. 2000. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov VI.** Moskova: Akademiya Nauk.

LİGETTİ, L.. 1997. **Bilinmeyen İç Asya I-II.** Çev. Sadrettin Karatay. İstanbul. MEB. Yayınları.

MACKERRAS, Colin. 1969. "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840)". **Central Asiatic Journal.** S. 13. s.215-240.

_____. 2000. "Uygurlar". Çev. Şinasi Tekin. **Erken İç Asya Tarihi.** Haz. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları.

MARUFOV, Z.M.. 1981. **Üzbek Tilining İzohli Lugati I.** Moskova: İzdatelstvo Russkiy Yazık.

_____. 1981a. **Üzbek Tilining İzohli Lugati II.** Moskova: İzdatelstvo Russkiy Yazık.

MAUE, Dieter. 1996. **Altürkische Handscriften Teil I Dokumente in brahmi und tibetischer Schrift.** Stutgart: Franz Steiner Verlag.

MERÇİL, Erdoğan. 2000. **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler.** Ankara: TTK Yayınları.

MOLNAR, Adam. 1980. "An Agricultural Term In An Old Uighur Description Of Hell". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung..** S. 34 (1-3), s. 163-170.

_____. 1985. "Kam , Yatçı, and Bügü,: Notes on Old Türkic Shamanism". **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler I. Türk Dili Cilt 1.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi..

MORİ, Masao. 1978. "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.** S.9, s.209-226.

MORİYASU, Takao. 1991. **A study on the history of Uighur Manichaeism. Research on some Manichaean materials and their historical background. Memoris of the Faculty of Letters**, Osaka University 31-32. Osaka: Osaka University.

MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl. 1908. **"Uigurica. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen„ Goldglanz- Sūtra''. Ein vorläufiger Bericht.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

_____. 1911. **Uigurica II.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

_____. 1915. **Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle 1. B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinchrift.** Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

_____. 1922. **Uigurica III. Uigurische Avadāna- Bruchstücke (I-VIII).** Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

_____. 1931. **Uigurica IV.**Haz. Annemarie von Gabain. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

NADELYAEV, V.M. v.d.. 1969. **Drevnetyurkskiy Slovar.** Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

NASİLOV, B.M. 1960. **Yazık Orkhono-Yeniseiskikh Pamyatnikov.** Moskva: Vostochnoi literatury.

NECİP, Emir Necipoviç. 1995. **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.** Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK Yayınları.

OCAK, Ahmet Yaşar. 1983. **Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri.** İstanbul: Enderun Kitabevi.

ONGUN, Ahmet. 1999. **Türk Kültüründe Av.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları.** TDK Yayınları, Ankara, 1994.

_____. 1994a. "Kemçik Cirgak Yazıtı". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1994b. "Stein Tarafından Bulunan Göktürk Harfli Elyazmaları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1994c. "Thomsen'in Neşrettiği Toyok Vadisi El Yazma". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1994ç. "Uybat Yazıtları". **Eski Türk Yazıtları.** Ankara: TDK Yayınları.

ÖGEL, Badaeddin. 1981a. **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 1981b. **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 1955. "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri". **TTK Belleten.** S. 19, s.331-376.

_____. 1982. **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar).** Ankara: Başbakanlık Basımevi.

_____. 1988. "Tuğ". **İslam Ansiklopedisi 12/2. Cilt.** İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____. 1991. **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi- Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 2000. **Türk Kültür Tarihine Giriş I.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000a. **Türk Kültür Tarihine Giriş II.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000b. **Türk Kültür Tarihine Giriş III.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000c. **Türk Kültür Tarihine Giriş IV.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000ç. **Türk Kültür Tarihine Giriş V.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000d. **Türk Kültür Tarihine Giriş VI.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000e. **Türk Kültür Tarihine Giriş VII.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000f. **Türk Kültür Tarihine Giriş VIII.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2000g. **Türk Kültür Tarihine Giriş IX.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____. 2001a. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I-II.** Ankara: MEB Yayınları.

_____. 2001b. **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.

ÖLMEZ, Mehmet. 1991. **Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)**. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.

_____. 1993. "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı". **Türk Dilleri Araştırmaları.** S. 3, s. 159-166.

_____. 1994. **Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

_____. 1997. "Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış". **Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Özerk Armağanı.** Ankara: Simurg Yayınları

_____. 1998. "Tibet Budhizmine Ait Eski Bir Bahşı Ögdisi". **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**. Haz. Jens Peter Lauth, Mehmet Ölmez, Freburg-İstanbul: Simurg Yayınları.

_____, Klaus, RÖHRBORN. 2001. **Die alttürkische Xuanzan-Biographie III.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

_____. 2003. "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine". **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003 / Mustafa Canpolat Armağanı.** Haz. Aysu Ata, Mehmet Ölmez. Ankara.

ÖNGEL, Hasan Basri. 2001. **Türk Kültür Tarihinde Spor.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖNER, Mustafa. 2004. "Yarlık Sözü Hakkında".**31 Mayıs- 4 Haziran Tarihleri Arasında Simferpol Şehrinde Düzenlenmiş Olan TİKA I. Uluslar arası Türkoloji Sempozyumunda Sunulmuş Bildiri.**

ÖZKARCI, Mehmet. 1993. "Eski Türkçede Kullanılan Sanatkâr Terimleri". **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. S. 11, s. 432-449.

ÖZERTURAL, Zekine. 1996**. Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözvarlığı.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÖZTEKTEN, Özkan. 2005. "Türkçede 'Mahpus' ve 'Hapishane' ". **Hapishane Kitabı.** Haz. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

ÖZYETGİN, A. Melek. 1996. **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2003. "Eski Türkçede 'Ölçü' ". **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003 / Mustafa Canpolat Armağanı.** Haz. Aysu Ata- Mehmet Ölmez. Ankara.

_____. 2005. **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler.** İstanbul: Ötüken Neşriyat.

PASSONEN, H. . 1950. **Çuvaş Sözlüğü.** Çev. TDK. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

PINKS, Elisabeth 1968. **Die Uiguren von Kan-Chou von der frühen Sung-Zeit (960-1028).** Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

PRITSAK, Omelyan. 1997. "Karahanlılar", **İslam Ansiklopedisi 6. Cilt**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

RADLOFF, Wilhelm. 1928. **Uiguriche Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben.** Leningrand: Akademie der Wissenchaften der Union der sozialistischen Sowiet- Republicken.

RÄSÄNEN, Martti. 1969. **Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.** Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.

RASCHMANN, Simone –Christiane. 1995. **Baumwolle im türkischen Zentralasien –Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RASONYI, Laszlo. 1971. **Tarihte Türklük.** Ankara: TKAE Yayınları.

RASONYI, Lydia. 1971. "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei". **Türk Kültürü.** S. 103, s. 46-59.

RECEBVOV, Ebulfeyz, Yunus, MEMMEDOV. 1993. **Orhon Yenisey Abideleri.** Bakü: Yazuçu.

REDHAUSE. 1997. **Türkçe-İngilizce Sözlük.** İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık.

RONA-TAS, Andras. 1972. "Dream, Magic Power and Divination in The Altaic World". **Acata Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXV.** s. 227-236.

_____. 1975. "Böz in the Altaic World". **Alforientalische Forschungen.** S.3, s.155-163.

ROSS, E. Denison. 1994. **Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü.** Çev. Emine Gürsoy- Naskali. Ankara: TDK Yayınları.

ROUX, Jean-Poul. 1998. **Türklerin ve Moğolların Eski Dini.** Çev: Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları.

RÖHRBORN, Klaus. 1971. **Ein uigurische Totenmese. Text, Ubersetzung, Kommenter.** Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archalogie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 4. **Berliner Turfan Texte 2**)

_____. 1977. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 1.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1979. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 2.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1981. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 3.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1988. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 4.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1990. "Zur "Werktreue" der alttürkischen übersetzung der Hsüan-tsang Biographie". **Buddhistische Erählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung.** Haz. Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____. **Die Alttürkische Xuazang- Biographie VII., Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Pekin sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

_____. 1994. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 5**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_____. 1996. **Die alttürkische Xuazang- Biographie VIII., Nach dem Handschrift von Paris, Pekin und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

_____. 1998. **Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 6**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RUBEN, Walter. 2000. **Eski Metinlere Göre Budizm.** Haz. Lütfü Bozkurt. İstanbul: Okyanus Yayınları.

RYUMİNA, L.T., N.A., KUÇİGAŞEVA. 2000. **Teleüt Ağzı Sözlüğü.** Çev. Şükrü Halûk Akalın, Çaştegin Turgunbayev. Ankara: TDK Yayınları.

SAKAOĞLU, Saim. 2001. **Türk Ad Bilimi I Giriş.** Ankara: TDK Yayınları..

SAMOLIN, William. 1964. **East Türkistan To The Twelfth Century.** London: Mouton& Co..

SCHARLIPP, Wolfgang. 1980. "Kurzer Überlick Über die Budhistische Literatur der Türken". **Materialia Turcica.** S. 6, s. 37-53.

SERTKAYA, Osman Fikri. 1984. "Köl Tigin' in Ölümünün 1250. Yıl Dönümü Dolayısı İle Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerine Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış". **TTK Belleten.** S. XLVII s. 67-85.

_____.1997. "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış". **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

_____. 1995. **Göktürk Tarihinin Meseleleri.** Ankara: TKAE Yayınları.

_____., Rysbek ALİMOV. 2006. **Eski Türklerde Para.** İstanbul: Ötüken Neşriyat.

SEVENGİL, Refik Ahmet. 1959**. Eski Türklerde Dram San'atı.** İstanbul: Maarif Basımevi.

SEVORTYAN, E. 1974. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I.** Moskova: Akademiya Nauk.

_____. 1978. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov II.** Moskova: Akademiya Nauk.

_____. 1980. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov III.** Moskova: Akademiya Nauk.

_____, L. SS., V- LEVİTSKAYA.1989. **Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov IV.** Moskova: Akademiya Nauk.

SHOGAITO, Masahiro. 1988. "Drei zum Avalokitesvara-sutra passende Avadanas". **Der türkische Buddhismus in der japanisen Forschung.** Haz. Jens Peter Lauth, Klaus Röhrborn. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

SHOGAITO, Masahiro. 1991. **Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakosabhasya-tıka Tattvartha Volume I Text, Translation and Commentary.** Kyoto.

_____. 1993. **Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakosabhasya-tıka Tattvartha Volume II Text, Translation, Commentary and Glossary**. Kyoto: Nakanishi Printing.

_____. 1998. **Daśakarmapathavadanamala.** Kyoto: Nakanishi Printing.

_____. 2003. **Uigur Manuscripts in st. Petesburg Chinese texts in Uighur script and Budhist Uighur texts.** Tokyo: Graduate School of Letters Kyoto University.

SIMS-WILLIAMS, Nicholas, James, HAMİLTON. 1990. **Documents turco-soidiens du IX-X siecle de Touen-houang.** London: School of Oriental anf African Studies.

SİNOR, Denis. 2000a. "İç Asya Kavramı". Çev. Ruşen Sezer. **Erken İç Asya Tarihi.** Haz. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. 2000b. " Hun Dönemi ". Çev. Mete Tunçay. **Erken İç Asya Tarihi.** Haz: Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. 2000c. "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı". Çev. Talat Tekin. **Erken İç Asya Tarihi.** Haz: Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayınları.

SPULER, Bertold. 1981. "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar". **VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt.** Ankara: TTK Basımevi.

SÜMER, Faruk. 1983. **Türklerde Atçılık ve Binicilik.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

_____. 1985. "Selçuklu Tarihinde İgdişler". **Türk Dünyası Araştırmaları.** S.34, s.9-23.

_____. 1994. **Eski Türklerde Şehircilik.** Ankara: TTK Yayınları.

ŞEMSEDDİN SAMİ. 1996. **Kâmûs-ı Türkî.** İstanbul: Çağrı Yayınları.

ŞEN, Mesut. 2003. "Ayakkabı İle İlgili Kelimeler Üstüne". **Ayakkabı Kitabı.** Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

ŞEN, Serkan. 2001. "Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine Divanü Lûgat-it Türk Merkezli Örnekler". **Türk Dili.** S. 591, s. 268-276.

_____. 2002. **Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

_____. 2004. "Orhon Yazıtlarından Uygur Yazmalarına Anlam Daralmaları". **Türklük Bilimi Araştırmaları.** S.15, s. 151-161.

_____. 2005. "Türkçe' nin 'Banyo' Karşılığında Bilinen İlk Sözcüğü: Sukıngu". **Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi.** S.34, s. 83-90.

ŞEŞEN, Ramazan. 1995**. İbn Fazlân Seyahatnâmesi.** İstanbul: Bedir Yayınevi.

_____. 2001. **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri.** Ankara: TTK Yayınları.

TANNAGAŞEVA, Nadeyda Nikolaevna Kurpeşko, Şükrü Haluk AKALIN. 1995. **Şor Sözlüğü.** Adana: Türkoloji Araştırmaları.

TANYU, Hikmet, 1987. **Türklerde Taşla İlgili İnançlar.** Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

TAŞ, İsmail. 1999. **İslam Felsefesinin Teşekkülüne Katkıları Açısından İslam Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogonik ve Kozmolojik Meseleler.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

TAŞAĞIL, Ahmet. 1995. **Göktürkler.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 1999. **Göktürkler II.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 2004a. **Göktürkler III.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 2004b. **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları.** Ankara: TTK Yayınları.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy. 2001. "Türklerde Eğitim". **Türk Düşünce Tarihi. Haz. Hüseyin Gazi Topdemir.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

TAVKUL, Ufuk. 2000. **Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü.** Ankara: TDK Yayınları.

TDK. 1993. **Derleme Sözlüğü I-XII.** Ankara: TDK Yayınları.

____. 1996. **Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI**. Ankara: TDK Yayınları.

____. 2005. **Türkçe Sözlük.** Ankara: TDK Yayınları,

TEKİN, Şinasi. 1972. "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili". **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi.** S. 3, s. 35-60.

_____. 1976. **Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maiterya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram**. Ankara: Sevinç Matbaası.

_____. 1980. **Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Ubersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Ubersetzung, Anmerkungen.** Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Schriften zur Geschischte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfantexte. 9**)

_____. 1980a. **Budhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit.** Budapest: Akademiai Kiado.

_____. 1992. "Eski Türkçe". **Türk Dünyası El Kitabı II Dil- Kültür- San'at.** Ankara: TKAE Yayınları.

_____. 1993. **Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları.** İstanbul: Eren Yayıncılık.

_____. 1993a. **Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (ses işiten ilâh). Vap hua ki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra).** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2001. **İştikakçının Köşesi**. İstanbul. Simurg Yayınları.

_____. 2002. "Eski Türk Yazı Dillerinin Dayandığı Sözlü Dönemler Üzerine Düşünceler". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlicha seines 60. Geburtstages**. Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

TEKİN, Talat. 1982. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". **TTK Belleten.** C. XLVI, S.184, s. 795-838.

_____. 1987. **Tuna Bulgarları ve Dilleri.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 1993. **Hunların Dili.** Ankara: Doruk Yayınları.

_____. 1994. **Tunyukuk Yazıtı.** Ankara: Özener Matbaacılık.

_____. 1995. **Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

_____. 1995a. "Köl Tigin Yazıtı". **Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

_____. 1995b. "Bilge Kağan Yazıtı". **Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

_____, vd. 1995. **Türkmence Türkçe Sözlük.** Ankara: Simurg Yayınları.

_____, Mehmet ÖLMEZ. 1999. **Türk Dilleri –Giriş-.** İstanbul: Simurg Yayınları.

_____. 2000. **Orhon Türkçesi Grameri.** Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

_____. 2003. **Makaleler 1, Altayistik.** Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Grafiker Yayınları.

_____. 2004. **Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri**. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap.

_____. 2004a. "İpek Yolundan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar". **Makaleler II.** Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Öncü Kitap.

_____. 2004b. Irk Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı-. Ankara: Öncü Kitap.

TEMİR, Ahmet, Kōgi KUDARA, Klaus RÖHRBORN. 1984. "Die alttürkischen Abitaki-Fragmente des Etnografya Müzesi Ankara". **Turcica. Revue d'etudes turques**. S. 16, s. 13-18.

TEMİZSOYLU ŞENEL. Yasemin. 2002. **Kutadgu Bilig'de İsim Yapımı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.** Ankara: Hacettepe Üniversitesi

TERZİOĞLU, Arslan. 1997. "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastane ve Tıp Tarihine Bir Bakış". **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

TEZCAN, Semih. 1974. **Das uigurische Insadi-Sutra**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. Zetralinstitut für alte Geschichte und

Archaologie. (Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 6. **Berliner Turfan Texte 3**)

_____. 1975. **Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm**. Basılmamış Doçentlik Tezi. Ankara.

_____. "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". **TTK Belleten.** C. XLV, S.178, s. 23-78.

_____. 1994. "En Eski Türk Dili ve Yazını". **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe.** Ankara: TTK Yayınları.

_____. 2001. **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar-İnceleme-.** İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

THOMSEN, Vilhelm. 2002. **Orhon Yazıtları Araştırmaları**. Çev.-Haz. Vedat Köken. Ankara: TDK Yayınları.

TOALSTER, John Peter Claver. 1977. **Die uigurische Xuan-Zang Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar.** Hull-England: İnaugural- Dissrtation zur Erlangug des Doktorgrades im Fachbereich Sprachen und Kulturen des Mittelmeerraums und Osteuropas der Justus Liebing-Universiät Gieβen,

TOGAN, A. Zeki Velidî. 1981. **Umumî Türk Tarihine Giriş.** İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOPARLI, Recep, vd. 2003. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.** Ankara: TTK Yayınları.

TUGUSEVA, L. Ju. 1971. "Three letters of Uighurprinces from the ms collection of the Leningrand section of the Institute of Oriental Studies". **Acta Orientalia Academiae Scientriarum Hungaricae.** S. 24, s. 173-187.

_____. 1980. **Fragmenti Uygurskoy Versii Biografii Syuan-Tzana, Transkrisiya, Perevod, Primeçaniya**, **Kommentari i Ukazateli.** Moskva: Isdatastvo 'Nauka' Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturu.

_____. 1991. **Ujgurskaja versija biografii sjuan'-czana, Faragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobranija Instiuta vostovedenija AN SSSR**. Moskova: İzdatelsvo Nauk.

TUNA, Osman Nedim. 1997. **Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi İle Türk Dili'nin Yaşı Meselesi.** Ankara: TDK Yayınları.

TURAN, Osman. 2004. **On İki Hayvanlı Türk Takvimi.** İstanbul: Ötüken Yayınları.

TURAN, Şerafettin. 1994. **Türk Kültür Tarihi- Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe.** Ankara: Bilgi Yayınevi.

TÜMER, Günay, Abdurrahman, KÜÇÜK. 1988. **Dinler Tarihi.** Ankara: Ocak Yayınları.

_____. 1992. "Budizm". **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VI..**

UMEMURA, Hiroshi. 1996. A Qoço Uyghur King Painted in The Buddhist Temple of Beshbalık". **Turfan, Khotan und Dunhuang- "Vorträge der Tagung, Annemarie v. Gabain und die Turfanforchung", veranstaltet von der Berlin- Brandenburgischen Avademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994).** Haz. Roland E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke ve Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag.

USLU, Şükrü. 1993. **İslam Öncesi Türklerde Budizm.** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

_____. 1997. **Dinî Pratikler Açısından Türklerde Kam ve Kamlık.** Yayımlanmamış Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

ÜNVER, Süheyl. 1936. **Uygurlarda Tababet.** İstanbul Üniversitesi. İstanbul: Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

VASİLYEV, D. Dimitri. 1983. **Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya.** Leningrad: Nauka.

_____. 1997. "Kök-Türklerin Okuma yazma Bilmeleri Sorunu". **Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri.** Ankara Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

VASİLİEV, Yuriy. 1995. **Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük.** Ankara: TDK Yayınları.

VLADİMİRTSOV, B. Y. 1995**. Moğolların İçtimaî Teşkilatı- Moğol Göçebe Feodalizmi.** Çev. Abdulkadir İnan. Ankara: TTK Yayınları.

WOO, Duck-Chan. 1992. **Köktürk Devletinin Teşekkülü ve Çin İle İlişkileri (6. Asır-8. Asır).** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

YAKUP, Abdurishid. 2002. "On the Interlinear Uighur Poetry in the Newly Unearthed Nestorian Text". **Splitter aus der Gegend von Turfan Festschrift für Peter Zieme anläβlich seines 60. Geburtstages.** Haz. Mehmet Ölmez, Simone- Christiane Raschmann. İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 35.

YAMADA, Nobuo. 1993. **Uigurubun keiyaku burnsho shûsei. Sammlung uigurischer Kontrakte.** Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura und Takao Moriyasu. Bd 1-3. Osaka.

YUDAHİN, K.K.. 1998. **Kırgız Sözlüğü I-II.** Çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK Yayınları.

YAZICI, Nesimi. 2002. **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi.** Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

YÜCE, Nuri. 1993. **Mukaddimetü'l- Edeb Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks.** Ankara: TDK Yayınları.

ZAİF, Oktay. 1988. **Seyahatnamelere Göre Orta Asya Türk Kavimleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.** Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ZIEME, Peter. 1968. "Die türkischen Yosıpas-Fragmente**". Mitteilungen des Institus für Orientforschung.** S. 14, s. 45- 67.

_____. 1969. "Ein uigurischer Sündenbekenntnis". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. .** S. 22, s.107-121.

_____. 1974. "Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten". **Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker.** Haz. Georg Hazai , Peter Zieme. Berlin: Akademie-Verlag.

_____. 1975. "Ein uigurischer Erntesegen". **Altorientalische Forschungen.** S. 3, s.109-143.

_____. 1975a. **Manichäische-türkische Texte.** Berlin: Akademie der Wissenshaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und

Archäologie. **(Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients. Berliner Turfantexte 5.)**

_____, G., KARA. 1979. **Ein uigurisches totenbuch. Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109).** Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica: 22.

_____, 1980. "Uigurische Pachtdokumente". **Altorientalische Forshungen.** S. 7, s. 197-245.

_____. 1981. "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für budhistische Klöster". **Altorientalische Forschungen.** S. 8, s. 237-263.

_____. 1981a. "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen". **Scholia Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde- Annemarie von Gabain zum 80. Geburstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern.** Haz. Klaus Röhrborn, Wilfird Brands. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____. 1985. **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. **Berliner Turfantexte. 13.**)

_____. 1992. "Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço". **Altorientalische Forschungen.** S. 19, s. 359-371.

_____. 1997. "Alkoholische Getränke beiden alten Türken". **Historical and linguistic interaction between Inner- Asia and Europe, Proceedings of the39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16-21, 1996.** Haz. Arpad Berta, Edina Horvath. Szeged: Studia Uralo Altaica 39.

_____. 1999. **Vimalakırtinirdesasutra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto.** Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademienvorhaben Turfanforschung. (Berliner Turfan Texte 20)

ZIMONYI, Istvan. 2003. "Bodun und El im Frühmittelalter". **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** S. 56 (1), s.57-79.

ZÜLFİKAR, Hamza. 1995. **Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler.** Ankara: TDK Yayınları.

_____. 2002. "Meslek Mensuplarının Adlarından Yapılmış Yer Adları". **Sadık Tural Armağanı.** Haz. İdris Karakuş. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

MESLEKLER DİZİNİ

Abçı / Avcı: ‘Avcı.’, 36

Afsunçı: ‘Büyücü, efsuncu.’, 221

Agıçı: ‘Hazinedar.’, 136

Âlim: ‘Bilgin, âlim.’, 179

Altunçı: ‘Kuyumcu.’, 102

Amga /Imga: ‘Mal müdürü, veznedar.’, 137

Arkış: ‘Haberci, posta.’, 159

Arvışçı: ‘Efsuncu , büyücü, üfürükçü.’, 222

Aşçı: ‘Aşçı.’, 90

Atasagun: ‘Doktor.’, 213

Ayakçı: ‘Kaseci, çanakçı, bardakçı.’ , 104

Äkäk: ‘Hayat kadını, fahişe.’, 318

Äkinci: ‘Çiftçi, ekinci.’, 61

Ämçi: ‘Hekim, eczacı.’, 214

Äŋçi: ‘Avcı.’, 38

Ärsäk: ‘Hayat kadını, fahişe.’, 318

Äşgäkçi: ‘Eşekle taşımacılık yapan.’, 149

Äşkinçi: ‘Hızlı posta, kurye.’, 160

Ätçi: ‘Kasap.’ , 94

Ätmäkçi / Ötmäkçi: ‘Fırıncı, ekmek yapıp satan.’ , 96

Ätükçi: ‘Ayakkabıcı, pabuççu, kavaf.’, 80

Ävirgüçi: ‘Çevirmen, metin tercüme eden.’, 188

Bädizçi: ‘Ressam, heykeltıraş, süsleme sanatçısı.’, 305

Bağçı: ‘Bahçe ziraatı yapan, bahçıvan.’, 63

Bahşı: ‘Bilgin, öğretmen.’, 180

Bakguçı: ‘Casus.’, 259

Bala: ‘Çırak.’, 279

Balıkçı: ‘Balıkçı, balık avcısı.’, 50

Başçı: ‘Yönetici, amir.’, 276

Bilgä: ‘Bilgin, âlim, danışman.’, 182

Bitgäçi / Bitkäçi: ‘Yazıcı, katip, hattat, müstensih.’, 186

Bitigçi: ‘Yazıcı, katip, hattat, müstensih.’, 184

Bitkäçi: ‘Muskacı.’, 224

Borçı: ‘Şarapçı, şarap üreticisi, şarap işçisi.’, 93

Borlukçı: ‘Bahçe ziraatı yapan, bağcı, bahçıvan.’, 64

Boşgut: ‘Çırak.’, 280

Boşgutçı: ‘Öğretmen / Öğrenci.’, 187

Bödigçi: ‘Dansçı.’, 309

Börkçi: ‘Börkçü, başlık yapıp satan kimse.’, 76

Bözçi: ‘Kumaş dokuyucusu, dokumacı.’, 78

Bukaçı: ‘Boğa yetiştiricisi.’, 26

Bukagucı / Bukagulukçı: ‘Zindancı, işkenceci.’, 241

Buşıçı: ‘Dilenci, sadaka toplayıcısı.’, 206

Çantal: ‘Cellat.’, 243

Çapıtgan: ‘Cellat.’, 244

Çärig: ‘Asker.’, 254

Çıvgacı: ‘Tuzakçı, tuzakla avlanan.’, 52

Çufga: ‘Kılavuz.’, 143

Çupan: ‘Kizir, köy büyüğünün yardımcısı.’, 280

Darnıçı: ‘Efsuncu, büyücü, üfürükçü.’, 225

Elçi: ‘Elçi, sefir.’, 166

Elgürçi: ‘Bekçi, muhafız.’, 265

Fäylesuf: ‘Filozof, felsefeci.’, 190

Igaççı: ‘Marangoz.’, 115

İdişçi: ‘İçkici, sâki, garson.’, 294

İgdişçi: ‘Hayvan yetiştiricisi, besici.’, 13

İgit: ‘Dolandırıcı, haydut, hırsız.’, 322

İlımga: ‘Hükümdarın mektuplarını yazan görevli, katip.’, 161

İş Aygucı: ‘İş buyurucu, amir, ustabaşı.’, 277

İşçi: ‘İşçi, amele.’, 302

İtärçi: ‘Doğancı.’, 46

Kälämäçi: ‘Tercüman.’, 168

Kalançı: ‘Vergi memuru, Kalan vergisini toplayan kimse.’, 138

Kam: ‘Şaman, kam; büyücü, üfürükçü, kahin, halk hekimi.’, 193

Kam:‘-Gök Tanrı inancı sonrasında- Büyücü, kahin.’, 226

Kaŋlıçı: ‘Arabacı, sürücü.’, 151

Kapagçı / Kapugçı: ‘Kapıcı, bekçi, muhafız.’, 266

Karabaş: **‘Köle.’, 283**

Karaçı: ‘Dilenci.’, 207

Karakçı: ‘Haydut, eşkıya.’, 323

Kazçı: ‘Kaz yetiştiricisi, kaz çobanı.’, 30

Każı: ‘Kadı, hakim, yargıç.’, 245

Kedizçi: ‘Keçeci, keçe imalatçısı.’, 82

Kemiçi: ‘Gemici, denizci.’, 153

Keyikçi: ‘Avcı, yaban hayvanı avcısı.’39

Kırkak: ‘Kadın köle, cariye.’, 284

Kırmaçı: ‘Ağaçtan kap kacak yapan kimse.’, 105

Kıyınçı / Kınçı / Kınaguçı: ‘Zindancı, işkenceci.’, 245

Kişçi: ‘Samur avcısı, kürk avcısı.’, 40

Kolguçı / Koltguçı / Kolunguçı: **‘Dilenci.’, 208**

Koñçi / Koynçı / Koyçı: ‘Koyun yetiştiricisi, koyun çobanı.’, 22

Korıgçı: ‘Korucu, koruyu ya da özel bir alanı bekleyen.’, 268

Korıgu: ‘Muhafız.’, 269

Köçütçi: ‘Kervan başı.’, 154

Körümçi: ‘Falcı, kahin.’, 227

Kudugçı: ‘Kuyu kazıcısı, kuyu açıcısı.’, 68

Kul: ‘Erkek köle.’, 285

Kulavuz: ‘Kılavuz, rehber.’, 143

Kulut: ‘Erkek köle.’, 287

Kunuk:‘Dolandırıcı,hırsız.’, 324

Kuŋkauçı: ‘Çalgıcı, harp çalan, kopuzcu.’, 310

Kuşçı: ‘Avcı kuşla avcılık yapan; kuş avcısı.’, 47

Kügçi: ‘Muhafız, bekçi.’, 271

Küŋ: ‘Kadın köle, cariye.’, 287

Kütçi: ‘Çoban.’, 32

Küzätçi /Küzädçi / Küdäzçi: ‘Muhafız, bekçi.’, 269

Mäŋçi: ‘Avcı, av kovalayan.’, 42

Maraz: ‘Ücretli adam, ırgat.’, 302

Mogoç : ‘Sihirbaz, büyücü.’ **Muabbir:** ‘Rüya tabircisi.’, 229

Mojak: ‘Maniheist din adamı, baş rahip.’, 203

Muazzim: ‘Büyücü, efsuncu.’, 230

Muhtäsib: ‘Ceza amiri, belediye işlerine bakan memur.’, 247

Nomçı: ‘Vaiz, din bilgini.’, 196

Ogrı:‘Hırsız.’, 325

Okçı: ‘Ok imalatçısı.’, 121

Ordu Başı: ‘Hükümdarın hizmetçisi, dayayıp döşeyicisi, temizlikçi.’, 296

Orunçı: ‘Taht görevlisi, resmî hademe, sekreter.’, 297

Otaçı: ‘Doktor, hekim, eczacı.’, 216

Otuŋçı: ‘Oduncu.’, 106

Oyınçı: ‘Sahne sanatçısı, gösteri sanatçısı, oyuncu.’, 312

Ögän Käsgüçi: ‘Su seti yapımcısı.’, 69

Ögitçi: ‘Değrimenci.’, 98

Ölütçi: ‘Cellat, katil.’, 248

Sabçı / Savcı: ‘Elçi, haberci.’, 169

Sakçı: ‘Bekçi.’, 274

Sakışçı: ‘Muhasebeci.’, 140

Säküçi: ‘Hırdavatçı, çerçi.’, 132

Salçı: ‘Aşçı.’, 99

Särkär / Säkärçi: ‘Eşkıya, haydut.’, 326

Sart: ‘Tüccar, satıcı.’, 127

Sasıçı: ‘Çömlekçi.’, 108

Satıgçı: ‘Satıcı, tüccar.’, 129

Sınagçı: ‘Casus.’, 260

Sırçı: ‘Cilacı, vernikçi, boyacı.’, 109

Suvçı: ‘Kılavuz kaptan.’, 145

Suvçı: ‘Suyu idare eden, sulamacı.’, 70

Sü: ‘Asker.’, 256

Şair: ‘Şair.’, 314

Şamnanç: ‘Kadın Buda rahibi.’, 197

Tagunçı: ‘Soytarı.’, 319

Tägürtçi: ‘Rehber, refakatçi’, 145

Takıgu İgidgüçi: ‘Tavuk besleyicisi, tavukçu’, 28

Tämirçi/ Tämürçi: ‘Demirci.’, 111

Tapıgçı / Tapagçı / Tapugçı: ‘Hizmetçi, çalışan.’, 290

Tärçi: ‘Amele, ırgat, gündelikçi.’, 303

Targakçı: ‘Tarakçı, tarak yapıp satan.’, 110

Tarıgçı: ‘Çiftçi.’, 59

Tıl: ‘Casus.’, 262

Tılmaç: ‘Tercüman.’, 171

Tıtsı: ‘Öğrenci, şakirt, çömez.’, 191

Timçi: ‘İçki satıcısı, meyhaneci.’, 320

Tiŋçi: ‘Casus.’, 262

Tirkiş: ‘Haberci, posta.’, 163

Titigçi: ‘Duvarcı, sıvacı.’, 116

Tonçı: ‘Elbiseci, terzi.’, 84

Toŋuzçı: ‘Domuz avcısı.’, 43

Torçı: ‘Ağcı, ağ ile avlanan.’, 53

Toyın: ‘Budist rahip.’, 199

Tönökçi: ‘Gardiyan, zindancı.’, 249

Törüçi: ‘Vaiz.’, 201

Töşäkçi: ‘Beyin yatağını derleyip toplayan hizmetçi, döşekçi.’, 297

Tsaŋçı: ‘Hazinedar.’, 141

Tugçı: ‘Tuğcu, bayraktar, sarayda tuğlardan sorumlu kimse.’, 298

Tuji: ‘Kasap.’, 99

Tunurçı: ‘Pastacı, fırıncı.’, 100

Turgak: ‘Muhafız, gündüz muhafızı.’, 273

Tuzakçı: ‘Tuzakla avlanan.’, 54

Tuzçı: ‘Madenci, tuzcu.’, 175

Tüş Yorguçı / Yörgüçi: ‘Rüya tabircisi.’, 231

Udçı: ‘Sığır yetiştiricisi, sığır çobanı, sığırtmaç.’, 25

Udmak: ‘Çırak, şakirt, hizmetçi.’, 281

Udugçı: ‘Hizmetçi.’, 292

Uduzgak: ‘Kılavuz, öncü.’, 146

Uuntuçı / Umduçı: ‘Dilenci.’, 209

Uz: ‘Usta, zanaatkâr.’, 73

Uzagut: ‘Usta, zanaatkâr, esnaf.’, 74

Yaçı: ‘Yay ustası’, 123

Yadçı / Yatçı: ‘Yada taşıyla iklimi değiştiren büyücü.’, 233

Yagıçı: ‘Savaşçı, muharip.’, 257

Yakşıçı: ‘Çilingir.’, 118

Yalabaç / Yalavaç/ Yalafar: ‘Elçi, temsilci.’, 172

Yalŋuk: ‘Kadın köle, cariye.’, 289

Yaŋaçı: ‘Fiil ile nakliyecilik yapan.’, 155

Yapı(g)çı: ‘İnşaat ustası, duvarcı.’, 119

Yargan / Yarguçı: ‘Yargıç, hakim.’, 250

Yarlıgçı: ‘Tellal.’, 163

Yatgak: ‘Muhafız, gece muhafızı.’, 274

Yelviçi: ‘Büyücü, sihirbaz, gözbağcı.’,235

Yemişlikçi: ‘Bahçıvan, bahçe tarımı yapan, bağcı.’, 66

Yerçi: ‘Kılavuz, rehber.’, 147

Yılkıçı: ‘Hayvan yetiştiricisi, besici.’, 15

Yıragu/ Iragu: ‘Ses sanatçısı, şarkıcı.’, 315

Yiçi: ‘Terzi.’, 86

Yol Tuzumçı: ‘Yol kesen, eşkıya.’, 327

Yolçı: ‘Kılavuz, rehber.’, 148

Yuguçı: ‘Çamaşırcı, yıkayıcı.’, 300

Yultuzçı~Yulduzçı: ‘Müneccim, astrolog.’, 237

Yumuşçı: ‘Hizmetçi, uşak, ayakçı.’, 293

Yuntçı: ‘At yetiştiricisi, at çobanı.’, 19

Yuŋçı: ‘Yüncü.’, 87

Yükçi: ‘Hamal.’, 157

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Serkan Şen

Doğum yeri ve tarihi: Samsun 09.04.1976

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce, -bilimsel etkinliklerini sürdürecek düzeyde- Rusça ve Almanca

Bilimsel Etkinlikleri: Kazakistan Kızılorda Korkut Ata Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde misafir araştırmacı.

İş Deneyimi

Uygulamalar :

Projeler:

Çalıştığı Kurumlar: Havza Anadolu Lisesi, Ladik Yüzüncü Yıl İlköğretim Okulu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İletişim

E-Posta Adresi: serkansen@omu.edu.tr

Telefon:

İş: 0362 31219191 5156

Ev: 0362 4330992

Cep: 0533 2530587

Tarih

23.03.2007